

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

28. XI. 1963

ZGODOVINSKI ČASOPIS

LETNIK XVI
LETO 1962
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis
je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Zamenjave (обмены, Exchanges):
Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:
Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26
Številka čekovnega računa: 600-14-1-66

Redakcija tega letnika je bila zaključena 27. februarja 1963

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XVI

1962

IZDAJA ZGODOVINSKO
DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Uredniški odbor:

dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Josip Korošec,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, dr. Metod Mikuž,
dr. France Škerl, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani

Tiska Železniška tiskarna v Ljubljani

KAZALO

<i>Ferdo Gestrin</i> , Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju (Oris razvoja)	5—28
<i>Economie et société en Slovénie au XVIe siècle</i> (26)	
<i>Vlado Valenčič</i> , Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati	27—54
<i>Die Volkszählung d. J. 1754 im vorjosephinischen Bistum Ljubljana und seine Ergebnisse</i> (53)	
<i>Ivan Slokar</i> , Ljubljanska suknarna	55—79
<i>Laibacher Tuchfabrik</i> (79)	
<i>Dušan Kermavner</i> , Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega programa v Ljubljani leta 1870	81—144
<i>Fran Zwitter</i> , Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870	145—170

Zapiski

<i>Bogo Grafenauer</i> , Ob sedemdesetletnici Milka Kosa	171—172
<i>Bogo Grafenauer</i> , Bibliografski pregled dela Milka Kosa (1953-1962).	172—175
<i>Bogo Grafenauer</i> , Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev	176—209
<i>Francè Goršič</i> , O rodbinski zadrugi kot izrazoslovnem problemu	209—211
<i>Janko Pleterski</i> , Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do leta 1914	212—218
<i>Silvo Kranjec</i> , Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije	218—229

In memoriam

Jože Hainz (<i>Ferdo Gestrin</i>)	230—231
Akademik dr. Jaroslav Böhm (<i>Josip Korošec</i>)	231—232

Zborovanja in društveno življenje

VI. internacionalni kongres prazgodovinarjev in protozgodovinarjev 1962. leta v Rimu (<i>Josip Korošec</i>)	233—236
Sestanek jugoslovanskih in sovjetskih zgodovinarjev, Beograd 19.-22. XII. 1961 (<i>Bogo Grafenauer</i>)	236—238
Tajniško poročilo za leti 1960-1962 (<i>Vasilij Melik</i>)	239—239

Ocene

<i>L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen. Prague—Liblice—Brno 5-12 octobre 1959. Praha 1961.</i> (<i>Josip Korošec</i>)	240—242
<i>Josef Klíma, Společnost a kultura starověké Mezopotámie. Praha 1962</i> (<i>Viktor Korošec</i>)	242—244

Hartmut Schmökel, in Zusammenarbeit mit Heinrich Otten, Victor Maag und Thomas Beran, Kulturgeschichte des Alten Orient: Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu. Stuttgart 1961 (Viktor Korošec)	244—246
O. Neugebauer, The Exact Sciences in Antiquity. Rhode Island, 1957, 2. izd. (Marko Urbanija)	246—247
Z. Vinski (Zagreb), Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Situla 2. Ljubljana 1957 (Josip Klemenc)	247—249
Joachim Werner, Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen N. F., H. 55 A und B, München 1962. (J. Korošec)	249—251
Gyul Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Archaeologia Hungarica, Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a consilio archaeologorum Academiae scientiarum Hungaricae redactae, Ser. nova XXXIX. Budapest 1962. (Josip Korošec)	251—254
O. Sakrausky, Agoritschach. Geschichte einer protestantischen Gemeinde in gemischtsprachigen Südkärnten. Kärntner Museumschriften XX. Klagenfurt 1960. (Ferdo Gestrin)	255—256
Josip Žontar: Ločan Volbenk Schwarz. Prispevek k zgodovini finančnega gospodarstva v dobi Friderika III. in Maksimilijana I. Loški razgledi 4, 1957 — Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. 900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte. Villach 1960. — Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis 10-11, 1956-1957. (Ferdo Gestrin)	256—259
Grete Mecenseffy, Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz-Köln 1956. (Ferdo Gestrin)	259—261
Ivan Slokar, Zgodovina solitrarn in smodišnic v Ljubljani in njeni okolici. Kronika IX, 1961. (Jože Šorn)	261—262
Ivan Slokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici. Kronika X, 1962. (Jože Šorn)	262—264
Vasilije Simić, Razvoj ugljenokopa i ugljarske privrede u Srbiji. Beograd 1958. Srpska Akademija nauka, knjiga CCC. (Jože Šorn)	264—265
Gorizia nel Risorgimento. 4. supplement k reviji Studi Goriziani. Gorizia 1961. (Ivo Juvančič)	265—268
Ferdo Čulinović, Jugoslavija izmedju dva rata. Knj. I-II. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb 1961. (Mirko Stiplovšek)	269—275
Theodor Veitèr, Die Lage im Kanaltal — Rechtsprobleme der Kanaltaler. Ostdeutsche Wissenschaft, Bd. VIII, 1961. (Festschrift für Max Hildebert Böhm) (Tone Zorn)	275—277
60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. S sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. S. Vilfan. Ljubljana 1959. — Splošni pregled fondov državnega arhiva LRS. Sestavil delovni kolektiv ustanove. Ljubljana 1960. (Pavle Blaznik)	277—279

Poročila o časopisih

Istorija XX. veka. Zbornik radova I (1959), II (1961), III (1962). Izdaja Odelenje za istoriske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu. (Mirko Stiplovšek)	280—282
---	---------

Ferdo Gestrin

Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju

(Oris razvoja)

V slovenski zgodovini je 16. stoletje prav gotovo eno izmed važnejših obdobj.¹ To je bil namreč čas že močnega uveljavljanja zgodnjega kapitalizma, relativno velikega porasta proizvodnih sil, povečane družbene delitve dela ter denarnega in blagovnega obtoka. Vzporedno s tem so bili tudi v družbenem razvoju, v mestih in podeželju, storjeni novi večji koraki v smeri kapitalistične družbe. Kapitalistični elementi so vsepovsod prebijali fevdalne okvire. Spremenilo se je dotedanje razmerje sil med družbenimi razredi in ob uveljavljanju novega je fevdalna družba doživljala prvo večjo krizo. Zunanji odraz vseh teh zgodovinskih premikov in sestavni del dogajanj v 16. stoletju so bili veliki kmečki upori in reformacija.

To je dalje doba začetkov in utrjevanje deželnoknežjega centralizma, doba boja med centralno oblastjo in partikularizmom deželnih stanov, ki jim je prav reformacijsko gibanje dajalo možnosti za politično in gospodarsko okrepitev (s sekularizacijo cerkvenih posestev). Prav zato je zmaga nad reformacijo v prvih desetletjih 17. stoletja pomenila tudi zmago in naglo rast deželnoknežje moči. Vendar je deželni knez že v tem obdobju, predvsem zaradi svojih fiskalnih interesov, posegal na mnoga področja življenja in postal zlasti v gospodarstvu važen činitelj.

V tem stoletju ponehujejo počasi turški vpadi, ki so zlasti v drugi polovici le še redek pojav. Toda organizacija obrambe, za katero morajo prispevati največ prav slovenske dežele, razširitev turške oblasti na velike dele ogrskih in hrvatskih dežel in ustvaritev Vojne krajine so novi pomembni faktorji, ki so vplivali na njihov gospodarski in politični razvoj.

Po upadu prebivalstva v prejšnjem stoletju je to čas relativno dovolj naglega populacijskega razvoja, ki je toliko bolj vplival na družbeni in gospodarski razvoj, ker so bile že do konca prejšnjega stoletja izkoriščene skoraj vse možnosti za kolonizacijo.

---

¹ Sinteza tega časa je prikazana v B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, zv. 3, 4, 1956, 1961 in v Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959.

Prav tako se je sedaj za več stoletij ustalila politična razdelitev slovenskega ozemlja. Habsburžani, ki so k svojim dednim deželam po izumrtju goriških grofov priključili še Goriško (1500) in si v beneški vojni (1508—1516) polastili tudi gornjo dolino Soče in nekaj ključnih, prometno važnih postojank na Krasu, so poslej obvladali daleko največji del slovenskega ozemlja. Pod Beneško republiko sta bila dva manjša dela: v severno zahodni Istri, t. j. v neposrednem zaledju obalnih romanskih mest (Milje, Koper, Izola, Piran), in pa v Beneški Sloveniji, hribovitem ozemlju severnozahodno od Čedadada. Tretji prav tako manjši del slovenskega ozemlja, t. j. Prekmurje med Muro in Rabo, pa je pripadal Ogrski. To stanje se ni spremenilo niti potem, ko so Habsburžani postali ogrsko-hrvatski kralji (1527).²

Do srede 15. stoletja je bilo zemljiško gospostvo na večini slovenskega ozemlja razdeljeno med podložne kmete v obliki zakupov, katerih značaj (na pr. glede dednosti) je bil v oblikovanju in uveljavljanju bolj v praksi kakor v ustaljenih pravnih oblikah. Le majhen del obdelovalne zemlje, ki je služil neposredno potrebam gradu, so si obdržali plemiči sami. Zato je bilo redne tlake malo (10 do 12 dni na leto), oziroma so mnogokje fevdalci zahtevali namesto nje denarno odškodnino. Drugačno je bilo stanje v Prekmurju, kjer so ogrski fevdalci večino zemlje obdelovali v lastni režiji s pomočjo tlake. A tudi v delih Goriške in na ozemlju pod beneško oblastjo, kjer se je močnejše uveljavljal tudi kolonat. O boljšem položaju kmeta na Goriškem vsekakor priča dejstvo, da so imeli — čeprav podložniki — v prvi polovici stoletja nekaj časa v deželnih zborih svojega zastopnika. V območjih bliže morju je bil uveljavljen dvoletni plodored, a v večini slovenskega ozemlja troletno kolobarjenje.

V drugi polovici 15. stoletja pa se je začela struktura zemljiškega gospostva bistveno spreminjati in z njo seveda tudi oblika fevdalnih odnosov. Zemljiško gospostvo, nekdanj trdno povezana gospodarska celota, je bilo pod vplivom uveljavljanja denarnega gospodarstva zlasti po uveljavitvi denarnih dajatev zrahljano. Še več, napredovanje denarnega gospodarstva, ki je do omenjenega časa počasi izboljševalo kmečki, tudi gospodarski položaj (denarne dajatve in s tem povezana večja gospodarska svoboda, povezanost kmeta z mestnim trgovom, vključevanje tudi v prehodno trgovino, zlasti s primorskimi mesti), je vodilo zemljiško gospostvo v vedno večjo krizo. Hkrati namreč, ko je tudi povezanost fevdalcev s tržiščem postajala vedno večja, je vrednost njihove fevdalne rente, spremenjena v točno določene denarne dajatve, zaradi razmer na tržišču že sama po sebi padala. Še bolj pa se je zmanjševala, ker je neprestano padala tudi vrednost denarja. Ob velikem, seveda le začasnem, poslabšanju denarja okoli l. 1456—60 je padla celo na 1/10 prejšnje vrednosti. Plemstvo zaradi značaja svoje potrošnje, ki je že dolgo ni več krilo zem-

² O širjenju habsburške oblasti glej M. Wutte, *Die Erwerbung der Görzer Besitze durch das Haus Habsburg*. MJÖG 38 (1920); F. Cusin, *Il confine orientale d'Italia nella politica europea dal XIV e XV secolo*, I—II, 1938; H. Wiesflecker, *Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbanfall an Österreich*, MJÖG 56 (1948).

ljiško gospostvo, ni moglo obiti novih smeri gospodarskega razvoja in je moralo povečevati dohodke, oziroma je začelo tudi samo proizvajati za trg. Prav s tem pa je bila povezana reorganizacija zemljiškega gospostva, kajti i eno i drugo so mogli storiti predvsem s povečanim pritiskom na podložnika.

Fevdalci so se iz krize zemljiškega gospostva reševali v več smereh, a predvsem tako, da so povečevali obseg zemlje, ki so jo obdelovali v lastni režiji, višali dajatve in začeli v večji meri posegati tudi v neagrarno proizvodnjo.

Obseg dominikalne zemlje so povečali s priključevanjem opustelih kmetij (turški vpadi in druge vojne), z odvzemom podložniških kmetij, s prisvajanjem srenjske zemlje in s krčenjem, kjer so bile še možnosti. Vzporedno s tem so povečali tlako, ki je že v prvi polovici stoletja ponekod narasla na več kot polovico dni na leto. Vendar je bila sem šteta mnogokje tudi tlaka, povezana z deli za obrambo pred Turki. Toda fevdalci na splošno niso mogli neomejeno, to je do velikih obsegov, povečevati svoje dominikalne zemlje. Mnogokje močno razširjeni dedni zakupi (Kaufrecht) so oteževali spreminjanje podložnih kmetij v dominikalno zemljo, a tudi tam, kjer so bili bolj uveljavljeničasni zakupi, so bili odvzemi zemlje za povečanje dominikalne zemlje sorazmerno redki. Srenjska zemlja kot tudi nova krčenja so mogla prav tako le v omejenem obsegu povečevati dominikalno zemljo. Srenjska zemljišča so bila itak manj vredna, a v več stoletij trajajočem procesu krčenja ob koncu 15. stoletja ni ostalo dosti zemlje, ki bi se dala spremeniti v polja.³ Zdi se, da so morda še največji del zemlje, vključene v dominikalno zemljo, pridobili fevdalci na račun opustelih kmetij.⁴ Toda še v drugi četrtini stoletja so številne begunce pred Turki (uskoke) naseljevali na opustele kmetije celo v najrodovitnejših nižinskih območjih (n. pr. okoli Ptuja). A tudi sicer so znani primeri, da so fevdalci cele kmetije ali posamezne kose zemlje še vedno podeljevali kmetom v obdelavo. Seveda so zahtevali mnogo višje dajatve kakor poprej.

S tem se približamo drugi smeri, ki so jo fevdalci ubirali pri reševanju iz krize: povečanju dajatev. Ker v urbarjih zapisane denarne dajatve ni bilo lahko poviševati, so se fevdalci vračali nazaj na naturalne dajatve. Toda pobirali so jih tudi za tretjino in več višje, kakor pa so bile nekdam običajne. Prav tako so obnavljali stare, že opuščene dajatve

³ Zato se s koncem 15. stol. tudi zaključí fevdalno obdobje germanizacije slovenskega ozemlja, ki je bilo tesno povezano s krčenjem in kolonizacijo. Hkrati s tem pa se je ustalila tudi severna slovenska etnična meja, ki je ostala nato nespremenjena do srede 19. stoletja.

⁴ Deželni stanovi Kranjske, Koroške in Štajerske so računali, da so Turki v letih 1469—1508 odpeljali iz dežel okoli 200.000 ljudi. Številka je sicer pretirana, vendar priča o velikem obsegu opustošenja. Glej o tem S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, 1943. O opustelosti na splošno pa: O. Lamprecht, Die Verödung des Mittelsteiermark am Ende des Mittelalters, ZHVSt, 30 (1936); F. Tremel, Zur Erforschung der Wüstungen im ausgehenden Mittelalter, ZHVSt 37 (1946); M. Kos, Pustota, SR 3 (1950).

(n. pr. ob menjavi gospodarja) in mnoge druge strožje pobirali (n. pr. za uporabo srenjskih zemljišč). Povečani pritisk v tej smeri je fevdalcem vsaj deloma olajševal populacijski razvoj. Od začetka, a zlasti od srede stoletja dalje narašča prebivalstvo v slovenskih deželah tako naglo, da se je vse bolj uveljavljal tudi proces delitve kmetij. Fevdalec sedaj glede višine dajatev ni imel nikakih obzirnosti več v odnosu do kmeta, ker je lahko dobil na kmetijo drugega podložnika tudi pod težjimi pogoji, to je, mnogo večjimi dajatvami. Niso bili redki primeri, ko so fevdalci v kratkem razdobju po večkrat povišali dajatve istemu kmetu. Poleg tega so gospodje znova in znova poskušali uveljaviti zahtevo, da bi kmet samo njim prodajal svoje pridelke, kolikor so mu od dajatev ostali še prosti viški. Proces večanja dajatev je od okoli srede stoletja dalje morda zaviral ureditev pobiranja izrednih davkov,⁵ a tudi novo urejanje urbarjev. Fevdalec je obdržal svobodnejše roke le glede tako imenovanih malih dajatev in glede tlake, ki so jo praviloma smeli nalagti po potrebi. Vendar je bila tlaka še vedno mnogokje zmerna, ker je pač majhna dominikalna posest ni zahtevala veliko. Kot oviralni moment pri vsem tem procesu moremo vsekakor šteti tudi deželno-knežje posege, čeprav so bili motivi zanje zelo različni (n. pr. njegovi fiskalni interesi, politični cilji v boju s fevdalci, korist mest, a nikakor ne toliko kmet sam). Prepovedal je tlako ob nedeljah in praznikih in nastopal proti poskusom fevdalcev, da bi monopolizirali trgovino z agrarnimi proizvodi, ker se je, kakor je poudarjal, s tem odvajala trgovina od mest. Sem štejemo akcijo deželnega kneza, čeprav izvajano zaradi fiskalnih koristi, da bi na svojih posestvih spremenil začasne zakupe v za kmetov pravni položaj ugodnejše dedne. Vsekakor jo moremo oceniti kot uveljavljanje druge smeri, kakor so jo poskušali izvajati fevdalci, čeprav so se kmetje upirali visokim cenam dednega prava.

Cilj vseh teh sprememb, ki so jih fevdalci izvajali v okviru reorganizacije zemljiškega gospodstva, seveda ni bila utrditev naturalnega gospodarstva niti ne obnovitev starega zemljiškega gospodstva. Cilj fevdalcev je bil monopolizirati viške agrarne proizvodnje, da bi jih plasirali na trg

⁵ Že od 15. stol. se kot osnova za izredne davke, ki jih je zahteval deželni knez (v zvezi z vojaško obvezo fevdalcev), pojavljajo dohodki, ki jih je imel plemič od svojih podložnikov in ki so se preračunavali v denar (Gült = denarna vrednost teh dohodkov; a kmalu pomeni zemljiško gospodstvo in svobodno premoženje sploh) Okoli 40-tih let 16. stol. so te dohodke, katerih višino so fevdalci sprva sami javljali, hkrati z zemljiškimi gospodstvi zapisali v posebne knjige (Gültbücher), kamor so nato vpisovali spremembe lastništva. Na podlagi teh knjig oziroma dohodkov so določali davke. Vendar so postajali davčni sistemi in davčne odobritve od srede stoletja po deželah vse bolj različne in, da so dosegli vedno višje davčne vsote, so uvajali še nove izredne davke. Vendar so bile skupne značilnosti. Fevdalci so ta davek povsod skoraj v celoti prevrgli na kmeta, a plačevala so ga tudi mesta (na Štajerskem ok. 1/4, a na Kranjskem ok. 1/10 vsega zneska) in cerkveno plemstvo. Od podložnikov so ga pobirali fevdalci, a mesta sama zase. Skupno vsoto so nato stanovi oddali vladarju (ker so oni odobrili davek za celo deželo.) Glej o tem: F. Mensi, *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark I—III, 1910—1936*; isti *Österreichische Finanzgeschichte*, v Mischler—Ulbricht, *Österreichisches Staatswörterbuch*; S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961 str. 310, s.

oni sami. S tem se je začejala druga etapa prodiranja denarnega gospodarstva v okviru zemljiškega gospodarstva: njegova komercializacija. Vendar se na Slovenskem komercializacija zemljiškega gospodarstva ni izvršila v tolikšni meri s povečevanjem dominikalne zemlje kakor z dviganjem naturalnih dajatev in drugimi ukrepi o monopolizaciji viškov agrarne proizvodnje. Poleg tega so fevdalci prav v tem stoletju bolj posegli v rudarstvo in tudi fužinarstvo. Važen vir dohodkov jim je postala tudi vojaška služba na Vojni krajini.

Opisani razvoj se ni uveljavil povsod v enaki meri, vendar točne slike še nimamo.⁶ Nova struktura zemljiškega gospodarstva, če sodimo po stanju iz srede 18. stoletja pred začetkom agrarne revolucije, se je močnejše uveljavila v vzhodnih, bolj ravninskih in gričevnatih delih slovenskega ozemlja (Dolenjska in vzhodna Štajerska ter Prekmurje, kjer je fevdalec tudi popreje večino zemlje obdeloval v lastni režiji). S tem razvojem je vsekakor povežati dejstvo, da so bili tod tudi po odpravi fevdalnih odnosov najbolj zaostali agrarni predeli slovenskega ozemlja. Manj pa se je uveljavila v zahodnih območjih (zahodna Štajerska, Koroška, Gorenjska in Notranjska, Goriška), kjer so bili v večji meri razširjeni dedni zakupi, kjer so bila središča rudarstva in fužinarstva in kjer je bila močno razširjena kmečka trgovina. Na slovenskem ozemlju pod beneško oblastjo pa, se zdi, do takega razvoja sploh ni prišlo.

Poleg povečanega fevdalnega pritiska so na kmeta, ki je še do srede stoletja vsaj v vzhodnih območjih neposredno občutil turške vpade, padla v veliki meri tudi bremena za turško obrambo in za organizacijo nove centralizirane države. Kmet je bil z obrambnimi redi celo pritegnjen v vojaško službo (insurekcija) in je moral sam nositi stroške za svoje hladno orožje. Pomagati je moral s tlako pri utrjevanju gradov, mest in celo utrdb v Vojni krajini. Na kmeta je odpadlo tudi do 75% in več vseh izrednih davkov, ki so zlasti po sredi stoletja, ko se je utrdil način pobiranja, naglo naraščali. Slovenske dežele so namreč nosile večino stroškov za Vojno krajino. Le-ti so se po letu 1578, ko je notranjeavstrijski vojvoda postal njen poveljnik, ustalili na okoli 550.000 goldinarjev letno. Do leta 1594 so Štajerska, Koroška in Kranjska odobrile za Vojno krajino okoli 21 milijonov goldinarjev zlate vrednosti, od katerih je vsaj polovica odpadla na s Slovenci poseljeno ozemlje. Poleg tega so morali podložniki plačevati še druge davke. Po posameznih podatkih naj bi v tem stoletju samo izredni davki znašali 20%, a vsa kmetova bremena

⁶ Za položaj kmeta primerjaj: A. Kaspret, Über die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des 15. und im Anfange des 16. Jahrhunderts, MMK2 (1889); A. Mell, Die Lage des steirischen Unterthanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, 1896; B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, 1944; W. Fresacher, Der Bauer in Kärnten. II (Freistiftrecht) 1952, in III (Kaufrecht) 1955; F. Posch Die Verkaufsrechtsordnungen auf den landesfürstlichen Pfandherrschaften Kärntens im 16. Jahrhundert, Carinthia I 147 (1957) in B. Grafenauer, Zgodovina kmečkih uporov na Slovenskem, 1962.

fevdalcem, cerkvi in državi tudi precej nad polovico njegovih brutto dohodkov.

V takih pogojih kmetje seveda niso zmogli vseh bremen samo iz svoje agrarne proizvodnje, čeprav je morda prav s temi naporimi povezovati delen dvig agrarne tehnike in proizvodnje. Od sredine 16. stoletja se namreč javljajo prvi začetki podaljševanja obdelovalnega cikla od treh na štiri leta. Med drugim je to vezati vsaj deloma na ajdo, ki se je v tem času vedno bolj širila. Sejali so jo predvsem na polje v prahi. Z njo je bil tesno povezan napredek čebeloreje, ki je ustvarila pogoje za živahno trgovino z medom in voskom proti severu in proti primorskim mestom. Koruza, ki se je že proti koncu stoletja pod beneškim vplivom razširila ponekod na Goriškem, še ni povzročila vidnejših sprememb. Pač pa se je sedaj povečala gojitvev lanu, surovinska baza za vse bolj razširjeno proizvodnjo platna. Prav tako se je bolj uveljavljala konjereja, bodisi za prodajo, bodisi za potrebe prometa. Že v prvi polovici stoletja je samo na Kranjskem bilo neprestano na poti 4000—6000 konj.⁷ Na rast agrarne proizvodnje je dalje nedvomno vplivala tudi konsolidacija zunanje političnih razmer. Opustelost kmetij, tako značilna za zadnjo tretjino 15. in ponekod še v prvih desetletjih 16. stoletja, je izginila. V večini te dobe je obdelan ves zemljiški fond tako v okviru podložnih kmetij kot v okviru dominikalne zemlje.

Dopolnilo svojemu agrarnemu gospodarstvu in važen del svojih dohodkov so kmetje našli še v povečani meri na eni strani v podeželski obrti, na drugi v trgovini in prometu, a končno tudi v zvezi z rudarstvom in fužinarstvom. S tem so se seveda neprestano poglobljali blagovno denarni odnosi na vasi. Cela področja, zlasti tam, kjer so bili slabši pogoji za kmetijstvo in pa v krajih bližje morju,⁸ se ukvarjajo z vsakovrstno obrtjo, katere proizvodi so šli na trg, včasih celo na velike razdalje. Kljub odporu mest ta proizvodnja raste in kmetje si ponekod pridobe celo posebne privilegije za prodajo svojih izdelkov. Prav tako se v zvezi s to vaško obrtjo, katere družbeno osnovo so tvorili zlasti kajžarji in manjši kmetje, ponekod razvijajo celo založniški odnosi (na pr. okoli Kranja in Škofje Loke v sitarstvu in platnarstvu). Kmečka trgovina pa je prav v tem stoletju še v povečani meri porasla. Kmet trguje tudi na velike razdalje in posega vse bolj v trgovino z blagom, ki je bilo doslej predmet poklicne meščanske trgovine. Ob podpori plemstva je kmečka trgovina s posameznimi določbami (policijskimi redi) tudi pravno prebila obroč mestnega gospodarstva. V rudarstvu in fužinarstvu je dobil kmet zaslužek zlasti v z njima povezano stransko dejavnostjo (drvarjenje, oglarjenje) in s tovorjenjem potrebščin in proizvodov. Udeležba v prometu na sploh je prinašala kmetu prav tako pomemben

⁷ J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Z Č 10-11 (1956—1957), str. 53.

⁸ Na ozemlju od Loža, Ljubljane in Škofje Loke pa vse do Gorice in obmorskih mest ni zrasla nobena meščanska naselbina, kar si razlagamo s tem, da je kmet tu že zgodaj močno posegal v trgovino, obrt in promet.

del dohodkov. Vsekakor ni pretirana trditev, da je kmet zmogel bremena ob vsesplošnem pritisku prav zaradi povečanega vključevanja v neagrarno proizvodnjo in trgovino. S tem nam postane tudi razumljiva dvojna vloga plemstva. Na eni strani povečuje svoje fevdalne zahteve, a na drugi strani vsestransko in uspešno podpira poseg kmeta v trgovino in obrt proti vsem nastopom mest in deželnega kneza. Čim bolj je namreč kmet dobival sredstva drugje, tem lažje je plemstvo v okviru zemljiškega gospostva povečevalo fevdalni pritisk.

V neagrarni proizvodnji⁹ je še vedno prevladovala mala, poklicna obrt, ki se je že od druge polovice 14. stoletja deloma povezovala v cehe. Vendar se sedaj ni povečalo samo število novih obrti, ampak so nastajale povsem nove oblike v tej proizvodnji. Prav tako je sedaj doživelo svoj prvi višek rudarstvo in fužinarstvo, a nastajale so tudi nove zgodnjekapitalistične oblike proizvodnje: založništvo in manufaktura.

V 16. stoletju se je poklicna obrt notranje v povečani meri specializirala in so z ločevanjem od starih nastajale nove, ki so običajno s cehovskimi pravili razmejile svojo dejavnost. Hkrati so se pojavljale nove zvrsti obrti: papirnice (Papiermühle), steklarne in pivovarne, ki pomenijo vsekakor uveljavljanje zgodnjekapitalističnih oblik tudi v obrti. Lastniki so bili običajno večji trgovci, ki so za delo najeli plačanega mojstra in pomočnike. Te obrti se niso povezovala v cehe in nekateri lastniki so si pridobili monopolne pravice tako za nabavo surovin kot za prodajo izdelkov. To je, po doslej znanih virih, vsaj proti koncu stoletja sprožilo pritožbe meščanov.

Vendar je za cehovsko obrt značilno, kakor povsod drugje, da se je vse bolj zapirala v svoja pravila. V to smer je gnala cehovske mojstre konkurenca podeželskih obrti, konkurenca tujih izdelkov, ki so s trgovino prihajali iz bolj razvitih sosednjih območij, in končno konkurenca novih zgodnjekapitalističnih oblik proizvodnje. S poostrenimi cehovskimi pravili, z bojem proti podeželski obrti in nastopi proti uvozu tujih izdelkov, ki bi jih mogli izdelati doma, so poskušali cehovski mojstri ohraniti svoj dotedanji položaj. Obrt so hoteli obdržati v čim ožjem krogu in preprečiti osamosvojitve obrtnega naraščaja.¹⁰ Zaradi tega so se tudi pri nas obrtni pomočniki združevali v posebne organizacije in so znani tudi njihovi nastopi proti mojstrom.

Rudarstvo in fužinarstvo, ki se je že od 14. stoletja dalje razvijalo kot samostojna veja proizvodnje, je bilo razvito zlasti v gorskem področju Kranjske in seveda v Karavankah. Poleg železne in svinčene rude

⁹ Glej B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 3, 4, 1956, 1961; Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959; F. Tremel, Der Frühkapitalismus im Innerösterreich, 1954; F. Gestrin, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubarjev zbornik, 1952; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939.

¹⁰ Na Koroškem je že v začetku stoletja dobila politika cehov tako obliko, da so proti temu protestirali deželni stanovi. Trdili so, da so mnoga cehovska pravila naperjena proti splošnim koristim dežele in da služijo le obrtnikom. — W. Fresacher, Vom Handwerk, Carinthia I 130 (1940), str. 316.

so začeli okoli l. 1493 kopati tudi živo srebro v Idriji in v 16. stoletju tudi bakreno rudo.

Po številu obratov in zaposlenih, a tudi po važnosti, ki jo je imela v trgovini domačih trgovcev, je bila najpomembnejša proizvodnja železa.¹¹ Prejšnji primitivni način proizvodnje se je sedaj v veliki meri — izjeme so bila manjša podjetja — umaknil tehničnemu napredku, ki so ga v tej proizvodnji poznale že sosednje dežele. V rudnikih so jaški in rovi postajali globlji in v njih so urejali tudi črpalne naprave za vodo. Izraba vodne sile v fužinah je bila že skoraj splošno uveljavljena. Peči za taljenje so se zelo povečale, čeprav še vedno obstoje tudi manjše tako imenovane »slovenske« oziroma »nemške« peči. Čas taljenja se je skrajšal in tudi kvaliteta železa se je izboljšala. Po podatkih iz druge polovice stoletja so peči dajale 350—850 kg surovega železa v 12 do 24 urah. Po nekem, vendar ne dovolj preverjenem viru, naj bi na Kranjskem delala že visoka peč z nepretrgano proizvodnjo po več mesecev hkrati.

V zvezi s tem so se fužinarski obrati povečali in pomnožilo se je tudi njihovo število. Po nekem seznamu je bilo leta 1569 na Kranjskem 22 fužin, a na vsem slovenskem ozemlju nad 30. Proizvodnja v posameznih fužinah je dosegla tudi čez 150 ton železa na leto. Celotna proizvodnja fužin na Kranjskem je bila po podatku iz istega leta okoli 2000 ton litega in kovnega železa ter jekla. Poleg tega so te fužine predelale tudi še približno enako množino železa, ki so ga trgovci uvozili iz Koroške (Hüttenberško železo).¹² Za nakup tega železa so imeli trgovci iz Ljubljane in Kranja posebne pravice v koroških mestih. Med izdelki fužin se omenjajo v tem stoletju poleg železa in jekla v kladah še žebli, lopate, krampi, motike, sekire, plugi ali lemeži, noži, srpi, kose, narbe, nasadila, šila, kopja, žica, mreže, vzmeti in pločevina. Najvažnejši izdelek so bili žebli, ki so šli večinoma na italijanske trge. Zato se od 15. stoletja dalje, ko se v virih prvič omenjajo, vrste žeblev označujejo z italijanskimi termini. Proizvodnja žeblev je že v 16. stoletju dosegla višino, ki jo poznamo tudi za 18. stoletje, to je okoli 2.000 tovorov na leto.¹³

Rudniki svinca in z njim povezane fužine so bile predvsem na slovenskem Koroškem v območju Karavank. Po posameznih vesteh (poseg Fuggerjev, podatki o trgovini s svincom) sodimo, da je v precejšnji meri porasla v tem stoletju tudi proizvodnja svinca. A podrobneje o tem nismo poučeni, kakor tudi ne o proizvodnji bakra, ki se omenja v virih.

A najpomembnejši rudnik in podjetje te dobe je bil rudnik živega srebra v Idriji.¹⁴ Šteti ga je med največje rudarske obrate zgodnjega kapi-

¹¹ Primerjaj: A. Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*, 1909; isti, *Das Eisen in Krain*, Argo 7 (1899); H. Wiesner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues I — III*, 1950—1953; za tehniko F. Baš—C. Rekar, *Slovenska peč*, 1954; A. Struna, *Vodni pogoni na Slovenskem*, 1955.

¹² B. Grafenauer, o, c, 3, str. 22. A. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 704.

¹³ DAS, št. 73 I 6 b f. 26. Najvažnejši kraj žebljarske proizvodnje je bila Kropa, kjer je leta 1581 okoli 100 delavcev naredilo 600 tovorov žeblev. Žeblje so izdelovali še v Kamni gorici, Kolnici, Železnikih in Tržiču.

¹⁴ P. Hitzinger, *Das Quecksilberbergwerck Idria*, *Blätter aus Krain*, 1860; M. Arko, *Zgodovina Idrije*, 1931; J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*, 1952.

talizma sploh. Sprva so si v njem dobili beneški kapitalisti že polovico deležev. Za Maksimilijanove vojne z Benečani pa je Idrija prišla pod habsburško oblast in so Benečani izgubili ne le svoje deleže, ampak tudi udeležbo v trgovini z živim srebrom (1509). Poslej so v Idriji delale tri rudarske družbe, ki so se po letu 1530 združile v eno samo. V njih so imele prevlado plemiške družine na Kranjskem in tuji trgovci, ki so domače meščane skoraj povsem izrinili. Proizvodnja je naglo rasla in dosegla povprečno proizvodnjo 16. stoletja, to je okoli 50 ton na leto. V letih 1539 do 1573, ko je neko dobo idrijsko živo srebro na evropskem trgu povsem prevladalo in so ga izvažali celo v kolonije, so prodali okoli 1650 t živega srebra in okoli 350 t cinobra. Trgovina z živim srebrom, v kateri so imele zaporedoma monopolne pravice augsburške trgovske hiše (Hochstetter, Baumgartner, Herwart, Haug-Langenauer) je bila ena najvažnejših virov evropskega trgovskega kapitala te dobe. Ko je leta 1575 rudnik zaradi konkurence Almadena in propada augsburških trgovskih hiš padel v težave, je deželni knez pokupil vse deleže in ga poddrževal. Podredil ga je Dvorni komori in posebni komisiji na dvoru. V letih od 1575 dalje, ko je v trgovini z idrijskim živim srebrom zopet prevladal beneški kapital, je proizvodnja dosegla povprečno 52 ton na leto.¹⁵ V naslednjem stoletju pa se je dvignila na okoli 130 t.

Prav s fužinarstvom so se v največji meri razvili tudi založniški odnosi in nanj so se vezale prve, sicer redke manufakture na Slovenskih tleh. Delo v sorazmerno velikih fužinah in prodaja izdelkov na oddaljenih tržiščih so zahtevali večja denarna sredstva. Z njimi so rudarje in fužinarje zalagali trgovci, ki so skrbeli tudi za dovoz življenjskih potrebščin, a v zameno so jim morali prvi prodajati svoje proizvode. Razvila se je tudi taka oblika založništva, da so veliki trgovci zalagali z denarjem manjše in so ti stopili v neposredne odnose s fužinarji. Zaradi teh odnosov, ki se na Štajerskem in Koroškem razvijajo že v 15., a na Kranjskem v 16. stoletju, so postajali fužinarji vse bolj odvisni od založnika in pogosto je prav ta oblika privedla fužino v last založnika ali založniške družbe. Za pojavljajoča se nasprotja v teh odnosih je vsekakor značilna zahteva fužinarjev, naj bi rudarski nadsodnik pazil, da ne bodo pretrdo stiskani od trgovcev in založnikov (»Hamersgwerkh Khauffleitten vnnd verlegern«). Seveda so se založniški odnosi razvili tudi drugje, kot smo že videli. Srečamo jih tudi v Trstu v proizvodnji obutve in v pomorstvu. Prve manufakture pa so nastajale ob fužinarstvu v zvezi z novo vojaško tehniko. V Fužinah pri Ljubljani je že v 20 letih delala manufaktura, znana po topovskih kroglah, ki so jih izvažali celo v Neapelj. V njej je delalo tudi 15 italijanskih mojstrov. Že za Maksimilijanove vojne (1508-1516) pa so pri Podkloštru na Koroškem Fuggerji ustanovili podjetje za topove in muškete iz medi, ki je bilo eno najvažnejših podjetij

¹⁵ Po podatku iz l. 1596 so nakopali v zadnjih dveh letih okoli 3000 funtnih centov rude. Iz vsakega centa rude so dobili 40 funtov živega srebra, a 18 centov živega srebra je dala 17 centov cinobra. Torej je ti dve leti proizvodnja dosegla po okoli 60 t živega srebra, —DAS Vic. arh. F I 50 — 1596 18/7.

za izdelavo orožja pod Habsburžani. Topovi, izdelani v alpskih fužinah, so tedaj po kvaliteti zaostajali le za francoskimi. Prav tam so imeli Fuggerji tudi veliko čistilnico bakrene rude, vezano na tamkajšnje svinčene rudnike. Že v prvem desetletju je podjetje dalo okoli 250 t bakra in 22.000 funtov srebra v vrednosti okoli 160.000 zlatnikov.¹⁶ Morda je prešel na manufakturno proizvodnjo na Javorniku tudi Gašpar Senuss, ki je v drugem desetletju tega stoletja iznašel nov postopek za pridobivanje finega jekla in si pridobil zanj monopolno pravico. Vsekakor pa je posegel v to obliko proizvodnje deželni knez, ki je tudi sicer dajal razne pravice tem prvim podjetnikom na slovenskih tleh. Tako je leta 1520 ustanovil lastno livarno topov v Celju (in v Gradcu deset let pozneje), a menda okoli leta 1558 začel s proizvodnjo pušk na zalozniški način v Borovljah na Koroškem. Žal, o organizaciji teh podjetij, o številu zaposlenih, proizvodnji, delovnih odnosih itd. nimamo podatkov.

Lastniki teh podjetij in tudi fužin so bili v pretežni večini meščani. Vendar so imeli mnoge rudnike in posamezne fužine v svojih rokah tudi plemiči, manjše obrate pa celo še vedno kmetje. Lastnik je bil posameznik ali družbe, ki so bile, kakor se zdi, v večini. Vsak družabnik je imel glede na število rudarskih deležev (die Kuxe) pravico do odgovarjajočega dela dobička oziroma do izkoriščanja fužine določeno število dni (die Hammerstage). Deleži so se mogli zastaviti, dati v najem, so se lahko delili, prodajali in seveda dedovali. Toda že na prehodu v 16. stoletju so začeli tuji kapitalisti izpodrivati domače lastnike v proizvodnji, a tudi v trgovini s kovinskimi proizvodi. Na Koroškem in v Idriji so vedno večjo vlogo dobivali južnonemški kapitalisti, a na Kranjskem in v Kanalski dolini iz Italije. Pomembni pa so bili tudi posegi kneza, ki se je zelo močno uveljavil med investitorji zgodnjega kapitalizma. Ni postajal samo lastnik rudnikov in podjetij, kot smo že videli, ampak je v okviru fiskalne politike uveljavljal v rudarstvu in fužinarstvu tudi svoje stare regalne pravice, ki so si jih prej prilastili fevdalci. Rudnike, rudna ležišča in visoke gozdove je proglašal za svojo kameralno posest in za kopanje rude je bila posej potrebna posebna vladarjeva potrditev. A nadzorstvo je začel izvajati tudi nad fužinarstvom, predvsem v zvezi s pravico dohodkov od proizvodnje (Fron) in od prodaje proizvodov (Wechsel), ki jih je zahteval v višini določenih delov proizvodnje (1/10-1/4). Vendar se je »Fron und Wechsel« pobiral predvsem v denarju. V Idriji so na primer določili za to 11% od prodajne cene. Vsi ti posegi deželnega kneza so sprožili okoli fužinarstva vrsto nasprotij med njim in zemljiškimi gospodi, fužinarji in tudi podložniki.

V primorskih mestih, predvsem onih pod beneško oblastjo, pa je pomembno vlogo igrala zlasti proizvodnja soli. Z neprestanim povečevanjem solin je naraščala še vse to stoletje. Leta 1594 so imeli Piran,

¹⁶ F. Dobel, Zur Geschichte der Fugger im bambergischen Kärnten, A. f. v. G. u. T. 2, (1850); isti, Über den Bergbau und Handel des Jacob und Anton Fugger in Kärnten und Tirol, ZHVSchN 9 (1882); L. Scheurmann, Die Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärnten, 1929.

Koper in Milje skupaj 7496 1/2 kavedinov solin (kavedin je okoli 110 do 120 m³) in proizvodnja je ob ugodnih letinah dosegla tudi 25.000 solnih mer soli (moggio je okoli 900 kg). Pozneje se tja do druge polovice 18. stoletja proizvodnja ni povečala. Leta 1762 so vsa tri mesta imela 6757 1/2 kovedinov solin in bi na njih po viru lahko pridobili 25.000 solmer soli.¹⁷ Večina te soli je našla trg v slovenskem zaledju, kamor se je po beneških predpisih tudi edino smela prodajati.¹⁸ Proizvodnja soli je rasla celo v Trstu, kljub ponovnemu rušenju njegovih solin s strani Benečanov oziroma beneških istrskih mest. Vendar je precej zaostajala za njihovo proizvodnjo; ob koncu stoletja moremo računati na največ 2000 solnih mer soli.

S svojim monopolom v pomorski trgovini in pomorstvu na Jadranu pa so Benečani močno omrtvili pomorsko dejavnost teh mest. To velja še v večji meri za ona, ki so bila pod njihovo oblastjo, kakor pa za Trst in Reko. Zaradi tega se v vseh teh mestih ni mogla razviti večja trgovska flota, čeprav lahko zasledimo neprestane poskuse, da bi se uveljavila v tej dejavnosti. Prav tako seveda ni moglo priti do izraza prizadevanje zaledja, da bi se vključilo v pomorstvo in pomorsko trgovino v večjem obsegu. Vendar se že od 14. stoletja dalje javljajo trgovci iz zaledja, ki so postajali lastniki ladij ali pa so jih najemali za neposredno trgovino z italijanskimi mesti (Benetke, Senigallia, Ancona, Pesaro, Bari, Brindisi in dr.). V zvezi s pomorstvom so se že dolgo pred tem stoletjem razvile ladjedelnice v Trstu, Kopru, Piranu in na Reki. A njih dejavnost je bila omejena predvsem na gradnjo in popravila domačih ladij, ki so bile običajno manjše velikosti. Potreben les so dobivali iz slovenskega in hrvatskega zaledja, a v Koper in Piran je prihajal deloma tudi iz Furlanije.

Dvig proizvodnje in tesna povezava naših dežel s tujimi tržišči sta v 16. stoletju še poživili in povečali trgovino, ki je bila z večine slovenskega ozemlja prvenstveno vezana na primorska mesta in Italijo. Zaledje teh mest, ki so bila središča neposredne trgovine in pomembni posredniki trgovine iz zaledja v Italijo in obratno, je v tem času segalo do Budima, oziroma do turške meje, do Prage in Dunaja in celo južnonemških mest. Na drugi strani pa je trgovina z blagom iz zaledja šla ob obeh straneh Jadrana do Dubrovnika in Kotora, oziroma do Barija in Brindisija, čeprav se je večinoma usmerjala v Benetke. Le manjši deli ozemlja na severu in severovzhodu so se vezali bolj v trgovino proti severu do Dunaja in južnonemških mest. Tja se je usmerjala deloma seveda tudi poklicna, meščanska trgovina iz vsega slovenskega ozemlja.

¹⁷ Atti 1 (1885), str. 150, La Provincia 10 (1876) str. 1835.

¹⁸ Prim. za Piran: PA — listine 9 zaboj: »... et deinde dal ditto scrina non possino uender il suo quinto (namreč solarji) li toca a musolati (t. j. tovornikom iz zaledja) tantu per terra nele valle. Et similiter ditta Comunita il suo septimo et non per via da mar sotto pena di Contrabando«. Torej iz Pirana je šlo v zaledje 1/3 iz Kopra 9/10 in iz Milja 7/8 proizvodnje soli. P. Nicolich, Cenni storico — statistici sulle saline di Pirano, 1882; D. Rossetti, Delle saline di Trieste, Archeographo Triestino 17 (1891).

Ogromno večino prometa proti Italiji in morju sta pritegnili dve poti.¹⁹ Pot od severa čez Koroško in po Kanalski dolini v Furlanijo in od tam predvsem v Benetke je bila po obsegu prometa še vedno na prvem mestu.²⁰ Vendar je zajela le majhen delež trgovine iz slovenskega ozemlja. Poglavitna smer njegove trgovine je bila pot, ki je po sredi ozemlja vodila od severa čez Maribor oziroma od vzhoda čez Ptuj na Celje, Ljubljano in dalje v primorska mesta oziroma v Italijo. Prevladujoča oblika prometa je bila tovarništvo. Prevoznega prometa je bilo še malo, a za vodno pot se uporabljata le Ljubljanica in v trgovini s hrvatskimi deželami Sava.

Trgovina s primorskimi mesti in kraji, politično razdeljenimi med Habsburžane (Trst, Devin, Štivan, Reka) in Benečane (Milje, Koper, Izola, Piran) ni zajela samo večjega dela slovenskega ozemlja ampak je tja šel tudi večji del viškov proizvodnje.²¹ Seveda je posredovala tudi blago prehodne trgovine iz ogrskih ter hrvatskih dežel (žito, živino, vsakovrstne kože in dr.). Ta trgovina je ob svojih viških dosegla v tem stoletju tudi do skupno 200.000 in več tovorov letno v obeh smereh. Po množinah je prevladovalo blago neposredne trgovine obeh področij, čeprav se kot trgovsko blago javlja skoraj vse, kar tedaj pozna sredozemska trgovina. Največji promet je bil nedvomno z žitom, živino, železom in kožami iz notranjosti, a s soljo, vinom in oljem v obratni smeri. Po nekem podatku n. pr. naj bi leta 1620 šlo iz primorskih mest v slovensko zaledje 52.800 tovorov soli,²² a trgovino z železom in železnimi proizvodi bi glede na proizvodnjo lahko ocenili na okoli 25.000 tovorov na leto. Seveda je trgovina zelo nihala in so nanjo vplivali vsakovrstni, tudi politični dogodki, kot na primer vojna z Benečani ali za dolgo dobo Sulejmanove vojne in osvojitve na Ogrskem in Hrvatskem. Mesta v zaledju in tudi ob morju še okoli srede stoletja navajajo to kot važen vzrok za takratni upad trgovskega prometa. Pravitako se je tudi razmerje v udeležbi primorskih mest v trgovini z zaledjem močno spreminjalo. Tako se je promet iz zaledja od Kvarnera prenašal v Tržaški zaliv in je trgovina na Reki vse stoletje v upadanju. A v Tržaškem zalivu se je trgovina iz beneških mest, predvsem Kopra, kamor je prihajalo iz zaledja tudi 30.000-50.000 tovorov blaga na leto, vse bolj usmerjala čez Trst. To je bila posledica deželno-

¹⁹ O poteh glej: A. Schlesinger, *Die Verkehrs- und Handelswege der österreichischen Alpenländer im 16. Jahrhundert*. M G G W 59 (1916); M. Wutte, *Kärntens Wege zum Meere in alter und neuer Zeit*, Carinthia I 133 (1943); A. Melik, *Prometni položaj Raščice v Trubarjevi dobi*, *Drugi Trubarjev zbornik*, 1952; M. Golia, *Razvoj cestnega omrežja v XVI in XVII stoletju*, ZC 6—7 (1952—1953).

²⁰ Po neki oceni je šlo iz Koroške l. 1562, vsekakor predvsem po tej poti, na beneško ozemlje do 60.000 tovorov samo železa; množina nikakor ni pretirana — DAS Vic. arh. F I 125/6; 1562 23. sept.; M. Wutte, o. c. str. 103.

²¹ Glej o trgovini v to smer in sploh o trgovini: F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stol.* Disertacija na univerzi v Ljubljani, 1960; J. Žontar, *Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach* 1960; isti, o. c.; F. Tremel, o. c.

²² DAS Stan. arh. F F 294/c — 1620 3. avg.; od tega seveda velika večina iz beneških istrskih mest.

knežje fiskalne politike, ki je že od konca 15. stoletja forsirala pot v Trst in zavirala neposreden promet z beneškimi istrskimi mesti povsod drugje razen po poti čez Trst. V zvezi s to prisilno potjo so tudi nastale številne nove mitnice in se uveljavljajo strogi ukrepi nadzorstva. Ob koncu stoletja se je dejansko velik del trgovine, zlasti poklicne, usmerjal že na Trst.²³ Poleg tega pa je deželni knez pospeševal tudi trgovino po obsoški poti v svoja pristanišča na škodo poti po Kanalski dolini.

Vendar so to trgovino proti morju in Italiji le deloma obvladali meščani. Vanjo so v veliki meri posegli kmetje in fevdalci. Kmečka trgovina je kljub težavam, povezanih s spremembami na zemljiškem gospodarstvu, neprestano rasla. Kmetje niso trgovali le s svojimi pridelki, temveč so posredovali trgovino z agrarnimi proizvodi iz ogrskih in hrvatskih dežel proti morju, a od tam tovorili zlasti sol. Prav tako pa so, deloma tudi zato, ker so z uvajanjem naravnih dajatev zgubljali bazo za prodajo lastnih proizvodov, vse bolj posegali v trgovino z blagom, ki je bila več ali manj domena meščanske trgovine (železo in železni proizvodi, olje, platno, kože in kožuhovina, tudi smodnik in dr.). Zelo blizu smo resnici, če trdimo, da je bila kmečka trgovina glede množine blaga, po številu tovorov, na prvem mestu v prometu s primorskimi mesti. Prav v zvezi s to trgovino je z uveljavljanjem prisilne tržiške poti silno poraslo tihotapstvo in so nastajali v krajih bliže morju vedno znova tedenski sejmi, ki so jih Tržačani nasilno uničevali. O njenem obsegu govore tudi konkretni podatki. Tako so posamezni kmetje na leto prodali po 500—1000 tovorov blaga in cela krdela živine.²⁴ Znani so dalje primeri, da so kmetje prodali kmetije (ki so jih imeli v dednem zakupu) in se začeli poklicno ukvarjati s trgovino. Ustanavljali so celo občasne trgovske družbe; a fevdalci so jih pritegnili v posameznih primerih tudi v svoje trgovske posle. Že od konca prejšnjega stoletja postajajo namreč fevdalci vse važnejši faktor predvsem v trgovini z agrarnimi proizvodi. Trgovske posle so vodili neposredno sami, a povezovali so se v trgovske družbe z meščani, zlasti z onimi v primorskih mestih (Trstu) in celo z Benečani. Po pritožbah mest bi sodili, da so sklepali družbe tudi s kmeti in nato dobiček delili. Vsekakor je dejstvo, da so kmetje trgovali tudi s fevdalčevim blagom in da so jim zaradi tega fevdalci dajali na pot posebna spremna pisma. Posamezni viri govore tudi o založniških odnosih med fevdalci in kmeti.

Toda huje kakor konkurenca podeželske trgovine je, vsaj sprva, prizadela trgovino in gospodarski položaj meščanov konkurenca tujega kapitala, ki je, kot smo videli, prodiral na slovensko zemljo. Kakor v proizvodnjo tako so italijanski in južnonemški trgovci in trgovske družbe že od konca 15. stoletja posegali tudi v trgovino. Ustanavljali so trgovske družbe prav za trgovino s slovenskimi deželami, sprva z udeležbo doma-

²³ To kažejo tudi mitninski dohodki. Mitnica v Žavljih izkazuje konec stoletja okoli 600 renskih goldinarjev dohodkov, a mitnica v Klancu, na nekdanji najvažnejši poti v Koper, ob istem času le 130 renskih goldinarjev. Torej razmerje prometa na obeh poteh bilo 5 : 1. DAS Vic. arh. F I 61.

²⁴ J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov, ZČ 10—11 (1956—7), str. 39, 65, 99.

čih meščanov, ki so imeli običajno podrejeno vlogo, a že zgodaj tudi brez njih. Imeli so pri nas svoje stalne faktorje oziroma so jih zastopali domači meščani, zelo pogosto iz vrst najbogatejših. A tudi sami so se v vedno večjem številu naseljevali. Zlasti velja to za italijanske trgovce, s katerimi so se širili v mestih na Slovenskem tudi elementi italijanske kulture. Izpodrivali so domačine vsepovsod, ne le v trgovini na debelo, ampak tudi na drobno. Lotili so se s svojimi ljudmi krošnjarjenja po vaseh in nakupovali blago po podeželskih sejmih. Sklepali so dolgoročne trgovske pogodbe (na pr. italijanski trgovci v trgovini z železom za celo leto) in spravljali s tem domače trgovce v večjo odvisnost. Stopali so tudi v založniške odnose. S posojili deželnemu knezu so dobivali v zastavo rudnike in dohodke mitnin, a kupovali so tudi monopolne pravice glede prodaje in nakupa raznega blaga (apalto). Z eno besedo, s pomočjo svojega kapitala so si prilaščali trgovino zlasti z najvažnejšim blagom posredne trgovine. Spoznali smo že vlogo južnonemških trgovskih hiš v proizvodnji in trgovini s kovinami. Toda tudi italijanski, zlasti beneški kapital vedno bolj prodira v zaledje, ki je trgovsko vezano v to smer. Okoli srede stoletja posega med drugimi italijanskimi, zlasti beneškimi družbami, v naše kraje tudi družba »Terzeria«. Prevzela je znaten del trgovine z železom in uvozne trgovine »beneškega« blaga na Koroškem in tudi Kranjskem. Njej je pripisati promet s koroškim železom proti Italiji v množinah od 200 do 500 miliarijev (100—250 ton) naenkrat, ki jih navajajo viri.²⁵

Vse pritožbe mest proti podeželski trgovini in proti prodiranju tujega kapitala praktično niso prinesle večjih koristi. Deželni knez, mestni gospod večine mest na Slovenskem, ki je iz fiskalnih potreb močno posegal tudi v razvoj trgovine (prisilna pot v Trst in sploh podpiranje trgovine v svojih obmorskih krajih, uvajanje novih mitnic, novi mitninski redi in tarife, poviševanje mitninskih pristojbin, prepovedi trgovine z žitom in živino ob slabih letinah, nekoliko večji skrb za pota itd.), mestom ni mogel odločneje pomagati. Sicer je poskušal razmejiti meščansko in kmečko trgovino (s policijskim redom 1552), a akcija ni uspela. Celo na Štajerskem, kjer je bil red sprejet, kmečka trgovina ni prenehala, a na Kranjskem so stanovi uveljavitev reda sploh preprečili in dosegli za kmeta še nove pravice v trgovini. Vse pritožbe glede poseganja tujega kapitala pa so naletele na gluha ušesa. Finančno čestokrat odvisen od posojil tujih trgovcev, zlasti po izgonu Židov iz svojih dežel,²⁶ ni mogel nastopiti proti

²⁵ DAS Vic. arh. F I 150 za leto 1556 in F I 125/6 — 1562 23. sept. — Glej o tem J. Žontar *Zgodovina Kranja*, 1939; F. Gestriin, o. c.

²⁶ Zaradi velike zadolženosti plemstva in meščanstva ter celo kmeta pri Židih je odpor proti njim tako narasel, da so notranjeavstrijski stanovi zahtevali, naj jih knez izžene. Proti plačilu večjih zneskov v obliki davka je Maksimilijan res pristal na zahtevo. L. 1496 so se morali Židje izseliti iz Štajerske in Koroške, a leta 1515 iz Kranjske. Poslej so na Slovenskem ostali le še v primorskih mestih in Gorici. Toda s tem je deželni knez izgubil vsakoletni judovski davek in postal v svoji politiki v veliki meri navezan na posojila tujih trg. družb. Že l. 1530 je bil n. pr. samo Fuggerjem dolžan blizu 1 milijon forintov.

njim. Nasprotno pa so stanovi prav v tem pogledu, čeprav seveda s perspektive svojih razrednih, predvsem gospodarskih in političnih interesov, pokazali več smisla za meščanske pritožbe. Zahtevali so, naj se prepove dejavnost tujih družb, naj se odpravijo monopoli, nove mitnine in carine. Branili so gospodarski separatizem mest tudi v odnosih med posameznimi deželami. Z vsem tem je bil dan tudi eden najvažnejših pogojev za pove-zavo fevdalcev in meščanov v skupni reformacijski tabor.

Najvažnejša posledica tega razvoja je bila, da so domači trgovci polagoma, a nezadržno, izgubljali iz svojih rok tudi vedno večji delež trgovine. Prodiranje tujega kapitala jih je še posebej izrivalo iz trgovine z najvažnejšim blagom na velike razdalje, čeprav jih seveda še v vsem obdobju srečujemo na tujih trgih (nemška mesta na severu, Benetke in italijanska do Barija na jugu). Zato je dobival za naše meščane vedno važnejši pomen ne le tisti del trgovine, ki ga je obvladala podeželska trgovina, ampak lokalna trgovina na sploh.

Zaradi vloge italijanskega, zlasti beneškega trga, vloge tujega kapitala v proizvodnji in trgovini na Slovenskem in tudi značaja same trgovine, se je le-ta odvijala na eni strani pod neprestanim dotokom slabšega denarja in zlasti velikim dotokom beneškega denarja (ki se je začel kvariti od okoli 1570 dalje), a na drugi strani s hkratnim odtokom oziroma izginjanjem boljšega denarja iz obtoka. Habsburžani so namreč zaradi povečane trgovine in kreditnega poslovanja, a tudi v povezavi s proizvodnjo dragih kovin v svojih deželah in svojo politično krepitvijo, začeli po velikem razvrednotenju denarja okoli 1460 kovati poleg prejšnjega manjšega denarja tudi nove večje kovance. Že leta 1484 so začeli kovati forint, ki je z denarno reformo v začetku 16. stoletja postal tudi enota novemu denarnemu sistemu namesto prejšnjega funta.²⁷ Vsebinska srebro domačega denarja se zaradi domačih virov dragih kovin in pritiska stanov na vladarja proti zniževanju vrednosti dolgo časa ni spremenila. Odtoka in izginjanja boljšega domačega denarja pa niso mogli preprečiti niti deželni knez, niti stanovi, ki so nastopali proti odtoku denarja v tujino oziroma proti uvozu tujega blaga, ki so ga mogli izdelati obrtniki v deželi (ker je pač v tem videlo vzrok za pojav). Širjenje tujega slabšega denarja, predvsem beneškega, je proti koncu stoletja doseglo že tak obseg, da je deželni knez prepovedal beneške novce v svojih deželah, a boljšim skušal določiti nižji tečaj. Ker v tem ni uspel, je l. 1590 določil za ozemlje južno od Karavank in Drave posebno »kranjsko vrednost«²⁸ temu denarju. S tem je postala vrednost računskega krajcarja v beneških novcih za 11% nižji od vrednosti severno od te meje. Vsekakor je značilno in vredno omeniti, da se je ta meja na splošno ujemala z ozemljem, na katerem je bila močno razvita kmečka trgovina v smeri

²⁷ Glej G. Probszt, *Der Münzbetrieb in Innerösterreich von 1564—1620*, WNZ 55 (1922); isti, *Münzpolitik vom 1564—1619*, WNZ 57 (1924), isti *Studien zum kärntner Münz- und Geldwesen der neueren Zeit*, Carinthia 1942 (1952) in 145 (1955); W. Müller — A. Löhr — E. Holzmair, *Österreichische Münzprägungen 1519 bis 1938*. 1948. R. Geyer, *Zur österreichischen Münzpolitik 1524—1790*, WNZ 66 (1933).

²⁸ Glej o tem S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961 st. 307 sl.

proti morju (in do kamor je v glavnem tudi šla trgovina z morskou soljo proti severu).

Prav tako kakor na sploh v Evropi in iz podobnih vzrokov pa so tudi na Slovenskem v tem stoletju neprestano naraščale cene.²⁹ Seveda so na to vplivale tudi povsem domače razmere. Tako na primer na izredno visoke cene žita in sploh življenjskih potrebščin v mestih tudi dejstvo, da je s podeželsko trgovino šlo to blago mimo njih v tujino. Dalje tudi zmanjšanje področja, od koder je prihajalo to blago, zaradi turških bojev in osvajanja v ogrskih in hrvatskih deželah. Morda je prav s tem razložiti prvi večji dvig cene žitu pred letom 1530. Nedvomno pa sta vplivala na dvig cen sorazmerno naglo naraščanje prebivalstva in tudi deželno knežja fiskalna politika.

Cene so se tja do srede stoletja dvigale še počasi in so naglo rasle šele v drugi polovici in tja do prvih desetletij 17. stoletja. V prvi polovici so rasle predvsem cene živilom, zlasti žitu in mesu, a pozneje skoraj vsemu blagu, čeprav z različno hitrostjo in do različne procentualne višine. V Ljubljani so cene žitu v l. 1551—1600 porasle za 200%, olivnemu olju za 238%, a železu za 142% in mesu za 50%³⁰ (vse to računano v srebru). V Kopru se je cena soli dvignila v prvi polovici za okoli 170%, a v Piranu, kjer so bile cene približno enake, v drugi polovici stoletja do l. 1595 za okoli 135%.³¹ Po posameznih računih pa naj bi se cene žitu v celem stoletju dvignile tudi za 300—400%, a drvom za 300%.³² Nasprotno pa so plače rasle mnogo počasneje in so šele od 30-let 17. stoletja dalje hitreje dohitevale cene.

Tak razvoj cen je seveda koristil zlasti plemstvu, a deloma tudi kmetu, ki je, kakor smo videli, vedno bolj posegal v trgovino. Nedvomno je tudi to eden vzrokov, da je kmet zmogel velika bremena, ki sta mu jih nalagala fevdalec in vladar. Nasprotno pa je dvig cen ob vsem razvoju prinašal še nove težave meščanstvu, trgovcem in obrtnikom, a tudi v fužinarstvu in rudarstvu vključenim ljudem. Torej vzrok več za gospodarsko upadanje meščanstva na Slovenskem, ki doseže višek konec 16. in v začetku 17. stoletja.

Hkrati z gospodarskim razvojem se je spreminjala tudi družba. Na podeželju pomeni to obdobje čas, ko je zaradi splošnega gospodarskega razvoja in povečanega prodiranja denarnega gospodarstva v okviru zemljiškega gospostva zajelo vas vedno močnejše razslojevanje. Prejšnji, lahko rečemo enotni podložniški razred (die Unterthanen), je razpadal v različne družbeno-gospodarske sloje. Sam razvoj sicer še ni podrobno proučen in tudi ni zajel vseh slovenskih pokrajin v enaki meri, vendar že dosedANJI rezultati kažejo močan razvoj v naslednjih smereh.

Vas je zajel, zlasti od druge polovice 16. stoletja dalje, sorazmerno močan proces delitve kmetij, katerega začetki padajo sicer že v prejšnje stoletje. Naraščanje prebivalstva na eni, a pomanjkanje za kolonizacijo

²⁹ Prim. S. Hoszowski, *L'Europe centrale devant la révolution des prix*, *Annales* 16, n. 3 (1961), str. 44 sl.

³⁰ S. Hoszowski, o. c. str. 446—7.

³¹ *La Provincia* 19 (1885), str. 51; P. Nicolich, o. c. str. 54.

³² B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 4 (1961), str. 16.

ugodne zemlje na drugi strani, so pripeljali do tega, da so se kmetije delile do 1/4 velikosti (pozneje celo do 1/16). Velik obseg je dobila delitev kmetij zlasti na Primorskem. To je fevdalcem deloma olajševalo, da so povečevali fevdalno rento, a na drugi strani sililo kmečko prebivalstvo, da se je vse bolj vključevalo v neagrarne gospodarske panoge. Prav na teh osnovah (povečano vključevanje v obrt, trgovino, tihotapstvo, tovarništvo) so nastajale med kmeti velike imovinske razlike, deloma po obsegu zemlje, a zlasti po denarju. Znani so primeri kmetov, ki so razpolagali z velikimi vsotami denarja. Po regulaciji davčnega sistema so se podložniki delili tudi po tem, kje so imeli kmetijo. Onim, ki so imeli kmetije na nekdanji dominikalni zemlji, ni bilo treba plačevati davkov, ker je bila ta zemlja davkov prosta. Vendar to ni pomenilo, vsaj v vsakem primeru ne, da je bil gospodarski položaj takega podložnika boljši, kajti običajno je bil prav tu fevdalni pritisk večji.

Vzporedno s tem je na podeželju rasel sloj kajžarjev, katerih začetek pada tudi že v prejšnje stoletje.³³ Ponekod, zlasti v gospodarsko bolj razvitih in prometno važnih območjih je število kajžarjev ob koncu stoletja predstavljalo že 35—40% kmečkih gospodarstev. A bili so tudi primeri, kjer so kajžarji že prekoračili število celih kmetij in torej dosegli stanje, ki je bilo ugotovljeno na sploh v slovenskih deželah za 18. stoletje.³⁴ Svojo skromno zemljiško bazo so kajžarji dobili ali na srenjski zemlji ali na novih krčevinah ali z odcepitvijo od kmetije. Od tod tudi razlika v odnosu do zemljiškega gospoda pri tistih kajžarjih, ki so bili naseljeni na srenjski zemlji. Zemljiškemu gospodu so bili le osebno podložni, dajatve od zemlje pa so ponekod dajali občini (srenji). Viri te kajžarje tudi označujejo s posebnim nazivom (Untersassen).

Poleg kajžarjev, ki so imeli vsaj neznatno zemljiško posest, se zlasti na posestvih bogatejših kmetov in na dominikalni zemlji pojavljajo sedaj ljudje brez zemlje, torej pravi vaški proletariat. Srečujemo jih povsod, številni pa so bili zlasti na vinogradniških območjih.³⁵ Iz njihovih vrst so vsekakor hlapci, ki se že od prve polovice stoletja v precejšnjem številu omenjajo kot delovna sila na bogatih kmetijah in zemljiških gospostvih. Gospodarska podlaga teh ljudi kot tudi kajžarjev, torej tega, lahko rečemo neagrarnega prebivalstva na vasi, je bila dnina, domača obrt in založništvo, zaslužek v zvezi s fužinarstvom in prometom, a deloma tudi trgovina.

V majhnem obsegu pa se je prav v tem stoletju začela prebijati skozi fevdalne vezi v svobodo med drugim tudi tanka plast več ali manj obogatelih kmetov. Le-ti so zlasti od majhnih fevdalcev, ki se niso mogli

³³ Glej: P. Blaznik, Kolonizacija Selške doline, 1928; isti, Kolonizacija Poljanske doline, GMS 19 (1938), isti Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, 1953; I. Voje, Kajžarstvo v Logaškem gospostvu, ZC 6—7 (1952—3.).

³⁴ Na pr. Na področju med Kranjem in Škofjo Loko, ki je bilo prometno važno in tudi eno središč založništva, je bilo leta 1588 razmerje naslednje: 301 kmetija in 136 kajž. A v okolici Logatca, kjer je prebivalstvo našlo zaslužek v prometu, je že leta 1527 prišlo na 130 kmetij 76 kajžarjev.

³⁵ Glej S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, S E 1952.

drugače reševati iz svojega slabega gospodarskega položaja, kupovali posamezna zemljišča ali po so se s svojo kmetijo vred odkupili od podložništva. S tem svobodnim zemljiščem so se osvobajali dolžnosti in vezi do fevdalca in postajali povsem svobodni, če niso imeli podložne zemlje (Freisassen). Njihovo posest so v zvezi z obdavčenjem vpisovali v davčne sezname (Gültbücher), torej med plemiško posest, in so imeli svojo sodno in upravno organizacijo. Plemstvo sicer že od začetka 17. stoletja nastopa proti tem pojavom, a jih ni moglo zaustaviti.³⁶ Poleg tega sicer maloštevilnega, a vendar značilnega pojava, se je povečevala plast svobodnega prebivalstva na vasi tudi z naseljevanjem beguncev-uskokov. Le-ti so namreč ohranili osebno svobodo, čeprav naseljeni na opustelih kmetijah, in so bili podrejeni vicedomu, uradniku deželnega kneza v deželi.

Poleg teh družbenih premikov na podeželju pa se je v tem stoletju bistveno spremenilo tudi kmetovo mišljenje. S posegi v neagrarno proizvodnjo, zlasti v trgovino in promet, se je večalo njegovo znanje izven kroga vasi. V njem je vse bolj rasla zavest, da nosi poglavitno breme ne le za obrambo dežele pred Turki, ampak tudi vse tedanje družbe, prav tako pa seveda tudi zavestno hotenje po spremembi odnosov, ki so ga težili. V njem se vse bolj jasno oblikuje zahteva po prosti trgovini in je bil kmet pri nas vsekakor prvi pomembni pobornik svobodne trgovine. To je bila vsekakor ena važnih pobud, ki so ga tirale v velike upore.³⁷ Od tod tudi mnoge konkretne zahteve v uporih, ki postajajo ideološko vse bolj zreli in dosežejo v tem pogledu višek v uporu 1573. leta. Tudi samostojno smer v reformacijskem gibanju, ki je povezala v svojo ideologijo poglavitne kmečke zahteve, je gledati kot izrazit znak rasti kmetove družbene zavesti.

Že od 14. stoletja dalje je v zvezi s fužinarstvom in rudarstvom na podeželju nastajala prva plast neagrarnega, od fevdalcev neodvisnega prebivalstva. V tem času pa se je mezdno delavstvo v okviru zgodnjekapitalističnih oblik proizvodnje hitreje razvijalo.³⁸ Največ ga je bilo v rudarstvu in fužinarstvu, kjer je prišlo že, lahko rečemo, do nekoliko večje njihove koncentracije. To ni ostalo brez posledic v družbenem življenju (vloga v reformaciji, kmečkih uporih, vpliv njihovega položaja na kmečke zahteve). V posameznih večjih fužinarskih krajih je bilo od 100 do več 100 delavcev, zlasti še, če računamo sem tudi vse pomožno osebje. V idrijskem rudniku se je v tem stoletju gibalo število rudarjev od 60 do 180, a število vseh, ki so bili kakorkoli vezani z njimi (drvarji, oglarji, tovorniki in dr.) se ceni do okoli 450 ljudi. Pravni položaj rudarjev in fužinarjev so urejali posebni rudarski redi, ki so jih izdajali deželni knezi za posamezna območja in za cele dežele (1517, 1555, 1575) v zvezi z uve-

³⁶ J. Polec, Svobodniki na Kranjskem, G M S 17, 1936.

³⁷ B. Zihlerl, Družbeno politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 8. Prim. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 288.

³⁸ O razvoju, delovnih odnosih, pravnem položaju glej literaturo za rudarstvo in fužinarstvo. Posebej za idrijskega delavca M. Verbič, Idrijski delavec v 16. stoletju, ZČ 6—7 (1952—3).

ljavljanjem svojih regalnih pravic. Delavci v rudnikih in fužinah so bili neposredno podrejeni deželnemu knezu in bili zato svobodni. Isto je veljalo tudi za vse pomožno osebje, če se je le s tem preživljalo. Zaradi svojega posebnega družbenega položaja so bili podsodni posebnim rudarskim sodiščem in nadsodiščem.

Delovne pogoje in mezde so določali rudarski redi. Delovni čas v rudnikih in fužinah, kjer so delale tudi žene in otroci, je trajal po 10, 12 in več ur, a v Idriji so na težkih delovnih mestih delali le po 8 ur in celo manj. Vendar povprečno ni bilo več kot okoli 200 delovnih dni na leto. Rudarji in fužinarji so delali za mezdo, a zlasti rudarji tudi na akord. Tako so na primer rudarji v Idriji dobili po pogodbi v najem (auf Lehenschaft) rudarske jame in se pri tem povezovali v posebne družbe (Lehenschaftsgesellschaft). Plačani so bili po množini izkopane rude in po v naprej določenih cenah. Zelo pogosto so delavce v rudnikih plačevali tudi v naturi, s čemer se je možnost izkoriščanja še povečala. Vendar so rudarje in fužinarje z življenjskimi potrebščinami oskrbovali predvsem meščani, običajno kot založniki, a včasih tudi plemstvo.

V drugi polovici stoletja, ko se je povečala konkurenca in so naglo rasle cene živilom, se je položaj delavstva močno poslabšal. To je povzročalo že tudi prve pojave odpora (na pr. v Bleibergu pri Beljaku in v Idriji). V zvezi s tem so se pri lastnikih fužin pojavljala prizadevanja, da se prepreči beg delavcev k drugemu ali celo iz dežele. Poskusi privezati delavce na delovno mesto in določbe proti beračem, ki se pojavijo istočasno, so tudi na Slovenskem pojav dobe zgodnjega kapitalizma.³⁹

Meščanstvo na Slovenskem je v nečem smislu doživljalo obratno razvojno smer, kakor bi pričakovali glede na razvoj zgodnjekapitalističnega gospodarstva, ki je nekako šel mimo njega. Še vedno so namreč naši meščani na splošno bolj povezani s trgovino, predvsem z njenim tranzitnim delom kakor pa z neagrarno proizvodnjo. A prav tu jih je z obeh strani bila nam že znana konkurenca. Zato so v vsem tem stoletju, zlasti od srede dalje, kljub nihanju počasi, a stalno gospodarsko upadali. To pa seveda nikakor ne pomeni, da se znotraj meščanstva ni vedno znova porajala številčno vse bolj šibka plast obogatelih meščanov. Toda zanje je značilno, da svoj trgovski kapital, razen v fužinarstvu, niso v večjem obsegu nalagali v neagrarno proizvodnjo. Pač pa so kupovali zemljišča in celo zemljiška gospostva, si pridobivali plemiški naslov in izginjali v plemiških vrstah. Vendar so številnejši tisti, ki so obubožali. Kakor poprej so tudi sedaj pogosti primeri, da se je nakopičeno premoženje že v drugem, a najpozneje v tretjem rodu porazgubilo.

Na splošno lahko trdimo, da je šel razvoj v naslednjih smereh. Povprečna vrednost meščanskih premoženj, sodeč zlasti po davčnih obveznostih, se je počasi zmanjševala, a hkrati se je meščanstvo nekako izenačevalo na vedno nižjih gospodarskih osnovah. Izginjali so najbogatejši, a propadali najubožnejši. Številčno razmerje med trgovci in obrtniki se je

³⁹ A. Müllner, Argo 5 (1897), st. 4, 6; DAS Stan. arh. F 394 za leto 1527 MALj s. s, z. 1570, f. 100.

vse bolj obračalo v korist slednjih.⁴⁰ Zato so tudi vse bolj rasla družbena nasprotja med obema slojema. Pripeljala so celo do tega, da so ponekod obrtnikom, vsaj začasno, prepovedali vsako trgovino, celo z lastnimi proizvodi.⁴¹ Vse važnejša je postajala tudi za meščane agrarna proizvodnja. To velja zlasti za manjša mesta in tržne naselbine, kjer so konkurenco kmečke trgovine in tujega kapitala najbolj občutili in kjer so se zato meščani vse bolj preživljali tudi s poljedelstvom.⁴² Upadalo je dalje število prebivalstva, čeprav ne v vseh mestih; v glavnih središčih trgovine se je morda celo povečalo (Ljubljana, Trst). Že okoli srede stoletja so na primer mesta bliže ogrskim in hrvatskim deželom, s katerimi se je promet, kakor že rečeno, zaradi Turkov precej zmanjšal, izgubila velik del prebivalstva.⁴³ Da temu niso bile vzrok le kužne bolezni najbolj dokazuje dejstvo, da se je ob koncu stoletja število praznih hiš še povečalo (na pr. v Radgoni na 70), med drugim tudi zaradi tega, ker so se izseljevali v nemške dežele sorazmerno številni najbogatejši meščani. Prav tako je ob koncu stoletja močno padlo prebivalstvo v beneških istrskih mestih, kar ni bila le posledica v tem stoletju pogosto razsajajočih epidemij, ampak v veliki meri prav dejstvo, da je bila že uveljavljena tržaška prisilna pot in da je bila v njih trgovina z zaledjem v upadanju.

O položaju nižjega mestnega prebivalstva, ki seveda ni imelo meščanskih pravic, a je bilo svobodno, v tem času ne vemo dosti. Zaposleno je bilo predvsem kot hišni posli, kot pomožno osebje v trgovini (hlapci, tovarniki), kot dninarji in podobno. Njih položaj se je nedvomno tudi poslabšal.

Ob takem razvoju je bilo razumljivo, da so se težnje tako trgovcev kakor tudi cehovskih mojstrov še poglobljale v fevdalne okvire. Redko, predvsem v drugi polovici stoletja, se javljajo elementi novega duha, ki ga je prinašal razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma. Svoje gospodarske težave je meščanstvo skušalo reševati v okviru vezanega mestnega gospodarstva in v smislu fevdalne miselnosti o delitvi dela, po kateri naj bi samo njim pripadala obrt in trgovina. To je naše meščanstvo, poleg drugih motivov, povezovalo s plemstvom, s katerim je nastopalo v enotnem reformacijskem gibanju v političnem boju proti deželnemu knezu.

Večje spremembe doživlja sedaj tudi plemstvo, zlasti v osebnem stavu. V njihove vrste stopa novo plemstvo (Briefadel), ki si je plemiški naslov dobilo za zvesto uradniško službo deželnemu knezu ali pa si ga je, kakor n. pr. obogateli meščani, kupilo. Iz meščanskih vrst zraslo plemstvo se je še naprej ukvarjalo z rudarstvom, fužinarstvom in manufakturo,

⁴⁰ L. 1612 je bilo na pr. v Mariboru 13 trgovcev in 87 obrtnikov, a v Celju 12 proti 71. Podobno je bilo razmerje povsod, a v manjših mestih še bolj v škodo trgovcev.

⁴¹ Na pr. l. 1584 v Beljaku. Prim. W. Fresacher, Vom Handwerk in Villach, Carinthia I 130 (1940), str. 311 sl.

⁴² Kamniški meščani se l. 1570 pritožujejo nad svojim položajem in poudarjajo, da se »merer thails mit dem Veldpaw betragen und ernören müessen«. DAS Vic. arh. F I/138—1570 17. april.

⁴³ L. 1543 je bilo v Slovenski Bistrici in Slovenjgradcu polovico hiš praznih, v Radgoni 16, v Mariboru 54, a v Celju 60.

čepprav je bilo še vedno v veljavi načelo, da se plemič ne sme ukvarjati z meščanskimi posli. To plemstvo ni prinašalo deželnemu knezu le dohodkov, ampak je, skupaj s cerkvenimi gospodi, pomenilo tudi oporo v boju proti stanovom. Na drugi strani pa je v tem času gospodarsko propadalo nižje plemstvo, ki ni imelo dovolj možnosti, da bi se v zadostni meri vključevalo v novo smer gospodarskega življenja.

Poleg tega je v zadnji tretjini stoletja vse bolj slabila tudi politična moč plemstva in razmerje sil med stanovi in deželnim knezom se je obracalo v prid slednjemu. Na to slabost so vplivali kmečki upori, v katerih so bili plemiči odvisni od vladarjeve vojaške pomoči, dalje dejstvo, da je plemstvo dobivalo dobro plačane službe v deželnoknežji administraciji in zlasti v Vojni krajini, a tudi vedno večje nasprotje med plemstvom in meščanstvom v gospodarskem razvoju, ki je bil eden glavnih vzrokov, da so se meščani odvrnili od reformacije. S protireformacijsko akcijo proti plemstvu sredi tridesetletne vojne (1628) je bila končno njegova politična moč v habsburških dednih deželah povsem zlomljena. Sedaj se je zaradi izgona protestantskih plemičev spremenila struktura plemiškega razreda tako, da je že sredi 17. stoletja pisemsko plemstvo predstavljalo polovico stanov. To je bil tudi čas, ko se prerinejo med plemstvo celo posamezni svobodniki in tudi obogateli podložniški sinovi.

Proti koncu 16. stoletja je začel gospodarski in družbeni razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma popuščati. Vzroke zanj je iskati v vrsti zunanjih in notranjih sprememb. Tako je na primer razvoj v sosednjih deželah močno vplival na gospodarski položaj z njimi tesno povezanih slovenskih dežel. Z bankroti velikih južnonemških trgovskih hiš do zadnje četrtine stoletja, a tudi z delnim upadanjem vloge Benetk po tem času — čepprav se je vloga beneškega kapitala, posegajočega v slovenske dežele, okrepila na račun ježnonemškega — se je zmanjševala trgovina na velike razdalje. Močneje so vplivali na to tudi konec 16. in v začetku 17. stoletja zopet obnovljeni turški boji ob hrvatskih in ogrskih mejah.

Delno upadanje zunanjega trga je zadelo najvažnejše panoge neagrarne proizvodnje na Slovenskem. V tem času, kolikor že ne poprej, so izginile vse redke manufakture, ki se v 17. stoletju ne omenjajo več. Prizadeta je bila tudi fužinarska proizvodnja z izjemo živega srebra, v kateri pa naše meščanstvo itak ni bilo udeleženo. Vedno večje težave je imela zlasti proizvodnja železa, nedvomno ena pglavitnih neagrarnih gospodarskih panog. Dvig cen in podražitev proizvodnje sta zmanjševala konkurenčno sposobnost fužinarskih izdelkov, a vse bolj je pritiskalo na proizvodnjo tudi stanje zunanjega trga oziroma močno poseganje italijanskega kapitala v trgovino s koroškim železom. Domačim trgovcem je bilo tekovanje s tujci na koroškem tržišču železa še težje po uveljavitvi nižje »kranjske vrednosti« denarja, zaradi česar je zopet padala proizvodnja v fužinah in posredna trgovina s koroškim železom. Nanj je namreč bilo, kakor smo že videli, močno vezano železarstvo na Slovenskem. Zato so oblasti že okoli leta 1575 prepovedale ustanavljanje novih fužin, da se ne bi proizvodnja v starih povsem zadušila.⁴⁴ Vendar je do leta 1959 ustavila

⁴⁴ A. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 727; isti, *Argo* 8 (1900), str. 84.

delo že blizu tretjina fužin na Kranjskem. Seveda je deloma vplivala na ta razvoj vedno težja in dražja oskrba fužin s potrebnimi surovinami doma, vendar to ni bil bistveni vzrok za padec proizvodnje.

Padec neagrarne proizvodnje je zadel predvsem meščane, ker se je s tem zmanjševala tudi ena izmed baz njihove prehodne trgovine, ki so jo kljub konkurenci deloma se obvladali (bili so pač lastniki fužin). Zato sta tedaj postajala tisti del trgovskega prometa, ki ga je obvladala kmečka trgovina in lokalni notranji trg za naše meščanstvo toliko važnejša, kolikor je upadala njegova gospodarska moč. Zlasti še, ker je začela ta trgovina upadati pozneje in se je tudi počasneje zmanjševala, a prav tako, ker so se cene poglavitnim predmetom te trgovine hitreje dvigale od drugih. Zato je sedaj naraščalo nasprotje med plemstvom in meščanstvom, ki je moglo računati v tem sporu le na oporo vladarja. Le-ta je res neposredno po ločitvi meščanov od reformacijskega gibanja poskušal znova urediti razmerje med poklicno in kmečko trgovino (na Kranjskem leta 1602, a na Štajerskem leta 1604). Vendar poskus ni uspel. Ne le, da že besedilo policijskih redov ni vsebovalo odločbo povsem v smislu meščanskih zahtev, temveč se tudi v praksi niso izvajale. Vključitev podeželja v blagovno denarno gospodarstvo in odvisnost velikega dela kmečkega prebivalstva od neagrarne gospodarske dejavnosti je bila tolikšna, da se procesa ni dalo zaustaviti. Res je bil to zadnji resnejši poskus, čeprav so vladarji na pritožbe mest obnovljali svoje ukaze proti kmečki trgovini.

Nov udarec je zadalo meščanstvu še popolno poslabšanje denarja v začetku tridesetletne vojne, ki je sledilo predhodnemu naraščanju manjvrednega denarja v deželah. Vrednost denarja je tedaj padla na 1/8 prejšnje (Geldkrach). Ta denarni zlom seveda ni pomenil le zopetnega bistvenega zmanjšanja gospodarske moči meščanstva, ampak je v sklopu celotnega razvoja — tudi s posledicami tridesetletne vojne — nekaj mejnik v razvoju zgodnjega kapitalizma na Slovenskem (Kipper-und Wipperzeit). Šele od druge polovice 17. stoletja začenja zopet dvig navzgor.

Tako je gospodarski razvoj navsezadnje tudi na Slovenskem pripeljal, čeprav po drugih poteh kakor v velikem delu srednje Evrope, do upada neagrarne proizvodnje in meščanstva. To je ob precejšnji spremembi osebne sestava meščanov (med njimi dobivajo v 17. stoletju vedno vidnejši gospodarski položaj in kulturni vpliv došleci iz italijanskih pokrajin) vsekakor močno vplivalo tudi na nadaljnji proces nastajanja slovenskega naroda in na razvoj narodnega osveščanja, katerega prve temelje so položili kmečki upori in reformacije.

Économie et société en Slovénie au XVIIe siècle

Ce traité, rendu un peu plus court, a été publié dans Annales. Economies — Sociétés — Civilisations 17 (1962), No 4, p. 663—690.

Vlado Valenčič

Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati

I.

Leta 1754 je bilo izvedeno v slovenskih deželah prvo štetje prebivalstva. Bilo je v zvezi z davčnimi in socialnimi reformami, ki jih je tedaj v avstrijski državi pripravljala Marija Terezija.¹ Podlago zanj je dal najvišji reskript od 13. oktobra 1753, ki je določal, naj se v ta namen izvede ljudsko štetje. Ugotovilo naj bi se število oseb vsakega posameznega kraja po gosepostvih in izkazalo v treh skupinah, komunikantih, to je osebah, ki so prejemale zakramente, spoved in obhajilo, mladini, sposobni za verski pouk, ter nedoletnih otrocih. Sezname štetih oseb naj bi vsebovali navedbo spola, starosti in družbenega položaja (Condition, poklic). Deželnim vladam je bilo naročeno, naj se glede izvedbe sporazumejo s škofijskimi ordinariati; štetje je bilo naloga župnikov in župnih upraviteljev, ki bi morali sezname poslati svojim ordinarijem, ti pa konec vsakega vojaškega leta deželnim vladam, da bi jih poslale naprej na dvor.² Ni popolnoma razjasnjeno, zakaj se vlada ni zadovoljila z izvedbo štetja po prvem reskriptu in ali ga je hotela nadomestiti ali le dopolniti z drugačno izvedbo. Dne 19. januarja 1754 je bil namreč izdan reskript, ki je določal, naj se zaradi večje zanesljivosti izvede štetje po posvetnih gosposkah in magistratih. Reskriptu je bil priložen obrazec za sestavo pregledov števila prebivalstva, ločenega po spolu, v petih starostnih skupinah (1-15, 15-20, 20-40, 40-50 in nad 50 let); zadnje tri skupine je bilo treba ločiti po stanu (samski, poročeni).³ Ta obrazec naj bi se po nalogu deželne reprezentance

¹ Henryk Grossmann, Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich. Statistische Monatschrift. Neue Folge. XXI. Jahrgang. Brünn 1916, str. 347 sl. Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, str. 18 sl.

² DAS, Reprezentanca in komora, fasc. XXI, Häuser und Seelen Beschreibung im Lande Krain im Jahre 1754. — Dr. Janko Polec v oceni razprave: Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. GMS XVIII/1937, str. 154. — Grossmann, n. o. m. str. 352, opomba 1. — Zwitter, n. o. m. str. 19.

³ DAS, kot op. 2. — Grossmann, n. o. m. str. 353 ter besedilo reskripta v prilogi II., str. 423. — Zwitter, n. o. m., str. 19. — Manfred Straka, Die Seelenzählung des Jahres 1754 in der Steiermark. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. LI 1960, str. 96 sl.

in komore natisnil. Na podeželju bi morala zemljiška gospostva, v mestih in trgih pa magistrati, začetek vsakega koledarskega leta sestaviti te konsignacije duš ali konskripcijske tabele in jih poslati okrožnim glavarstvom. Naloga okrožnih glavarstev je bila, da so po navedenem obrazcu sestavili pregled za okrožje, ga poslali deželni vladi, da napravi sumarij za deželo in ga predloži dvoru.

Toda tudi pri tem reskriptu ni ostalo; 16. februarja 1754 je sledil nov reskript, ki je odločil, naj se izvede posvetno in cerkveno štetje, prvo po gospostvih, drugo po župnijah. Vzporedno dvojno štetje naj bi po besedah reskripta omogočila še zanesljiveje doseči najvišji namen, ugotovitev števila prebivalstva. Na isti način od duhovne in politične gosposke sestavljene konsignacije bi se medsebojno kombinirale in nato sestavil natančnejši pregled v glavni tabeli. Svetna gospostva in magistrati ter, po sporazumu z ordinariji, župniki in župni upravitelji naj bi zato izvedli popis duš po obrazcu, ki je bil priložen reskriptu od 19. januarja. Rezultati enega in drugega štetja bi se nato primerjali in morebitne diference razčistile. Končne zanesljive ugotovitve naj bi se vnesle v glavno tabelo, ta pa naj bi se za tekoče leto čimprej poslala dvoru. Opuščena je bila zahteva po vsakoletnih štetjih, katera bi brez potrebe prekomerno obremenjevala cerkveni in državni upravni aparat; štetje naj bi se ponavljalo le vsako tretje leto.

Reprezentanca in komora je, sklicujoč se na vse tri reskripte, 20. marca 1754 dala navodila goriškemu deželnemu upravitelju in kranjskim okrožnim glavarstvom ter tudi škofom in drugim cerkvenim organom, ki so vodili cerkveno upravo na ozemlju tedanje Kranjske z Istro in Goriško. To so bili škofje v Ljubljani, v Trstu, v Pičnu, arhidiacon (Erzpriester) na Reki, prošt v Pazinu ter komende pri Sv. Petru, v Ljubljani, Metliki in Črnomlju. Skupaj z navodili je razposlala obrazce, katerih je bilo natisnjenih 1500 izvodov, da se razdelijo svetnim gospostvom in župnijam za sestavo pregleda skupnega števila prebivalstva po predpisanih starostnih skupinah. Goriški deželni upravitelj je dobil le en obrazec ter naročilo, da ga prevede v italijanščino in da natisniti. Goriškemu škofu so bili poslani obrazci s pripombo, da jih uporabi na Kranjskem, ter z opozdilom, da bo laške obrazce za goriške župnije prejel od deželnega upravitelja.⁴

Ni se dalo dognati, kakšna navodila je deželna vlada dala ljubljanskemu ordinariatu v zvezi s prvim reskriptom od 13. oktobra 1753 za štetje po župnijah ter kakšna navodila je dal nato ordinariat glede tega reskripta in reskripta od 16. februarja 1754. Reskript od 13. oktobra 1753 je določal, da morajo župnije predložiti ordinariatom seznam prebivalcev (Seelen Register) po treh skupinah (komunikanti, za verski pouk sposobna mladina in nedoletni otroci) z navedbo spola, starosti in družbenega položaja (Condition) za vsako osebo. Tretji reskript od 16. februarja 1754 pa je zahteval, naj se predložijo le pregledi o stanju prebivalstva v župnijah na predpisanih obrazcih. Za tedanjo ljubljansko škofijo ohranjeno gradivo kaže, da se je štetje izvedlo po obeh reskriptih, ni pa jasno, ali niso bili za nekatere župnije pregledi o stanju prebivalstva po petih sta-

⁴ DAS, kot op. 2.

roštnih skupinah na predpisanih obrazcih napravljeni šele naknadno pri ordinariatu na podlagi popisov prebivalstva po prvem reskriptu.

Za nas je predvsem zanimivo in pomembno štetje po reskriptu od 13. oktobra 1753, izvedeno na takratnem področju ljubljanske škofije. Ohranili so se namreč originalni sezname za 71 župnij in vikariatov, od katerih jih je bilo 36 na nekdanjem Kranjskem,⁶ na Spodnjem Štajerskem in 9 na Koroškem.⁵ Ti sezname so za vsako župnijo ali vikariat v enem ali več zvezkih. Popisani prebivalci so v njih navedeni po imenu, starosti, družbenem položaju, razmerju do družinskega poglavarja, povečini je naveden tudi kraj, kjer so živeli, in gospodstvo, kateremu so bili podložni. Za nekaj župnij in vikariatov popisi niso ohranjeni. Na nekdanjem Kranjskem manjkajo sezname za Sv. Peter v Ljubljani, Brezovico, Lipoglav in Dobrovo, na Spodnjem Štajerskem pa za Vransko. Za župniji Svibno in Žusem manjkata sicer seznama, namesto njih sta med istim gradivom številčna pregleda o stanju prebivalstva po petih starostnih skupinah; pregled za Svibno je napravljen po posameznih krajih.

V zvezi s tem gradivom je tabela s stanjem prebivalstva cele škofije po župnijah in vikariatih ter po skupinah, predpisanih z obrazcem reskripta od 19. januarja 1754.⁶ Posebej se je ohranila na isti način sestavljena tabela s stanjem prebivalstva župnij stiškega arhidiakonata goriške nadškofije.⁷ Bila je napravljena v Stični na podlagi poročil posameznih župnij — podpisal jo je opat Viljem — in izročena Janezu Žigi pl. Breckerfeldu, graščaku na Starem gradu, ki je tedaj nadomestoval umrlega novomeškega okrožnega glavarja.⁸ Breckerfeld je tabelo shranil med svojim gradivom za kranjsko topografijo.

Zdi se, da za slovenske dežele ni ohranjeno drugo popisno gradivo cerkvenega štetja iz leta 1754, ki bi nam moglo dati podrobne podatke po

⁵ KaALJ: Fasc. 116: 1. Črna, 2. Šoštanj, 3. Griže, 4. Motnik, 5. Pilštanj, 6. Sv. Ilj pri Velenju, 7. Sora, 8. Radovljica, ad. 8. Kamna gorica, 9. Kranjska gora, 10. Bohinjska Bistrica, 11. Rovte, 12. Hotedršica, 13. Godovič, 14. Vrhniška, 15. Logatec. Fasc. 117: 1. Št. Janž na Vinski gori, 2. Dovje, 3. Ljubljana, stolna župnija (mesto in Karlovško predmestje), 4. Šmartno pod Šmarno goro, 5. Pliberk, 6. Planina pri Sevnici, 7. Jesenice, 8. Sv. Nikolaj v Beljaku, 9. Zgornje Gorje, 10. Kranj, 11. Križe. Fasc. 118: 1. Bled, 2. Dvor, 3. Sv. Rupert pod Vajškro, 4. Stari trg pri Slovenjem Gradcu, ad. 4. Slovenj Gradec, 5. Sv. Ilj pod Turjakom, 6. Razbor, 7. Škale, 8. Skočidol, 9. Vogrče, 10. Podčetrtek, 11. Bizeljsko, 12. Sv. Peter pod Svetimi gorami, 13. Šmihel pod Pliberkom, 14. Podstreda, 15. Sv. Jurij ob Taboru, 16. Žusem. Fasc. 119: 1. Šmartin pri Kranju, 2. Sv. Martin pri Šaleku, 3. Gornji grad, 4. Rečica, 5. Ljubno, 6. Mozirje, 7 a. St. Jernej na Dolenjskem, 7 b, c. Polhov Gradec, 8. Naklo, 9. Vodice, 10. Št. Vid nad Ljubljano, 11. Svibno. Fasc. 127/3: Bela peč, Krašnja, Preddivor, Kropa, Mošnje, Ovsišje, Smednik, Zasip, Lipa. Fasc. 128/1: 1. Sv. Pavel pri Preboldu, 2. Luče, 3. Solčava, 4. Podbrezje, 5. Dob, 6. Ljubljana, stolna župnija (del Kapucinskega predmestja in Gradišča, Krakovo, Trnovo), 7. Trbovlje, 8. Ig. Fasc. 158/6: Braslovče.

⁶ KapALJ, fasc. 128/1, 8, C/10, Concriptions-Tabela aller in denen zum Bistumb Laybach gehörigen Pfarren und Vicariaten im Herzogthum Steyer, Kärnthen und Crain befindlichen Seelen de A.^o 1754.

⁷ DAS, Breckerfeld, Fasc. IV. Topografija Kranjske. Concriptions-Tabela deren unter dem Sitticherischen Archidiakonats wohnenden unterthänigen und andern Seelen.

⁸ DAS, kot. op. 2. — Polec, n. o. m. str. 153.

posameznih župnijah. Zwitter zatrjuje, da raziskovanja v dunajskih arhivih niso mogla odkriti nikakih podrobnosti, arhiv štajerske deželne vlade pa hrani le sumarije posvetnega štetja po okrožjih in cerkvenega štetja po škofijah.⁹

Tudi Pirchegger meni, da so se od štetja, izvedenega leta 1754 po župnikih, ohranili le fragmenti.¹⁰ Zato je prvotno popisno gradivo ljubljanske škofije toliko pomembnejše, ker moremo njegove rezultate uporabiti za prikaz populacijskega stanja po manjših teritorialnih enotah, krajih in župnijah. Kolikor vsebuje gradivo tudi podatke o družbenem položaju, pa more služiti za sliko gospodarske in socialne strukture prebivalstva.

To gradivo je bilo dosedaj še malo izkoriščeno. Uporabljal ga je Dobovšek, ki je objavil podatke o stanju prebivalstva v župnijah radovljiške dekanije, vendar ne vseh tistih, za katere so popisi dejansko ohranjeni.¹¹ Tudi za nekatere druge župnije je objavljeno število prebivalstva, vzeto iz tega gradiva.¹² Na podlagi seznamov stolne župnije v Ljubljani sem poskusil pokazati ljubljanske populacijske razmere in poklicno strukturo prebivalstva.¹³ Seznime župnij Dob in Vodice ter vikariata Motnik sem izkoristil v razpravi o prebivalstvu kamniškega področja, popis župnije Krašnja mi tedaj še ni prišel v roke.¹⁴ Za isti namen sem uporabil tudi podatke o stanju prebivalstva po posameznih duhovnijah iz konskripcijske tabele ljubljanske škofije in stiškega arhidiakonata. Dalje sem uporabil še seznime duhovnij na današnjem območju občine Kranj.¹⁵ To so bile župnije Kranj, Šmartin pri Kranju, Naklo, Preddvor, Podbrezje, Križje in Smednik.

Ohranjeno statistično pragraivo prvega štetja prebivalstva na našem ozemlju je brez dvoma zanimiv in pomemben vir za zgodovino populacije. V zvezi z objavo rezultatov tega štetja po posameznih duhovnijah na teritoriju predjožefinske ljubljanske škofije ter stiškega arhi-

⁹ Zwitter, n. o. m., str. 20. — Straka, n. o. m. str. 98 in 99 je objavil sumarija cerkvenega in posvetnega štetja. Podatki po starostnih skupinah za štajerske župnije ljubljanske škofije se nekoliko razlikujejo od rezultatov v tabeli za celo škofijo, omenjeni v op. 6. Skupno število iz štajerskih tabel za ljubljansko škofijo ter celjsko in mariborsko okrožje je objavil že Zwitter (str. 20 sl.) in se Straka neupravičeno ponaša z njenim odkritjem.

¹⁰ II. Pirchegger, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. II. Abteilung: Die Kirchen — und Grafschaftskarte. 1. Teil, Steiermark. Wien 1940, str. 24.

¹¹ Marjan Dobovšek, O gibanju prebivalstva Kranjske in posebej radovljiške dekanije od Valvasorja do danes. GV X/1934, str. 104 sl.

¹² Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja. Ljubljana 1939, str. 247, za župnijo Kranj. Fran Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija. GV V-VI/1929-1930, str. 149, za del šenklavske župnije v Ljubljani (obzidano mesto in Karlovško predmestje).

¹³ Vlado Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. Kronika II/1954, št. 3, str. 191 sl.

¹⁴ Vlado Valenčič, Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja. IV. Kamniški zbornik, 1958, str. 41 sl.

¹⁵ Vlado Valenčič, Prebivalstvo na območju občine Kranj. 900 let Kranja. Spominski zbornik. Kranj 1960, str. 294 sl.

diakonata goriške nadškofije je treba presoditi njihovo zanesljivost in pravilnost. Zato moramo spregovoriti obširneje tudi o načinu izvedbe štetja ter opozoriti na morebitne pomanjkljivosti in napake, ki so mogle zmanjšati njegovo vrednost. Rezultate štetja iz leta 1754 bomo primerjali z rezultati nekaterih poznejših štetij iz naslednjih desetletij, izvedenih na drug način. Tudi ta primerjava bo pripomogla k sodbi o zanesljivosti ali nezanesljivosti prvega ljudskega štetja.

II.

Po načinu in obliki izvedbe niso vsi župnijski popisi enaki. Vidi se, da navodila, ki so jih župniki in župni upravitelji prejeli, niso bila tako jasna, da bi zagotovila enoten postopek. Popisovalcem je bilo v veliki meri prepuščeno, da si sami po svoji preudarnosti organizirajo to za nje popolnoma novo delo. Reskript od 13. oktobra 1753 ni predpisoval nikaškega obrazca. Navajal je le v nekaj stavkih, kaj naj »registri duš« vsebujejo. Če pomislimo, kakšne so predpriprave za moderna ljudska štetja, potem moramo biti zadovoljni, da je improvizirano prvo štetje sploh dalo rezultate, kakor so se nam ohranili.

Najprej se popisi razlikujejo po obliki, kar zelo vpliva na njihovo preglednost ali nepreglednost. Nekateri popisovalci so popisovali člane istega gospodinjstva enega za drugim, po več v eni vrstici, ne da bi jih ločili po spolu. Sicer so se tudi pri takem načinu držali nekega reda, najprej so navedli ime in priimek družinskega poglavarja, njegov družbeni položaj (Condition), starost s številom let, nato ime žene in njeno starost, sledila so po redu starosti imena sinov, nato hčera, ter končno moških in ženskih poslov. Tak seznam je seveda že sam po sebi slabo pregleden, pri slabi in nerazločni pisavi pa postane nepregleden in nejasen. Drug način popisovanja, pri katerem je bila vsaka oseba vpisana v posebno vrstico, je bil na splošno mnogo preglednejši, ker je bil povečini združen z ločitvijo po spolu. Na levi polovici strani ali na celi strani so bili popisani drug pod drugim moški, na desni ženske, vrstni red je bil isti kot pri prvem načinu. Vpisovanje vsake osebe v posebno vrstico je omogočilo popisovalcem obenem tudi že ločitev v komunikante, za verski pouk sposobno mladino in nedoletne otroke. V skupino komunikantov so šteli nad 12 let stare osebe, v skupino za verski pouk sposobne mladine so šteli 7 do 12-letne, manj kot sedemletni so tvorili skupino nedoraslih otrok.¹⁶ V popisnih polah so vodili za vsako teh starostnih skupin, ločeno po spolu, poseben stolpec, v katerega so vpisovali starost posamezne osebe. Na ta način je bilo močno olajšano izračunavanje skupnega seštevka, ki je izkazoval prebivalstvo

¹⁶ Večje število župnijskih popisov iz leta 1754 ima nadpis: Beschreibung deren der Pfarr... eingepfarrten Seelen eines jeden individual Orths nach denen darin befindlichen Dominiis mit Namen, Geschlecht, Condition und dreifacher Class des Alters, in deren erster Class angezeigt wird das Alter der unmündigen Kinder von 1. bis 7. Jahr, in der anderten Class das Alter der zur Christlichen Lehr fähigen Jugend von 7. bis 12. Jahr und in der dritten das Alter der Communicanten.

po predpisanih skupinah. To kažejo tudi sezname, ki imajo tak sumarij; pri seznamih, sestavljenih po prvem, nepreglednem načinu, seštevek po skupinah, razen dveh ali treh izjem, sploh manjka ali pa je na koncu navedeno le skupno število v župniji popisanih oseb brez razčlenitve po skupinah. Nekateri popisovalci prvega načina so si preštevanje olajšali tako, do so pri vsaki družini ali gospodinjstvu navedli število seb ter jih potem sproti šteli.

Popisni sezname kranjskih župnij so povečini napravljeni na nepregleden način. Izjema so popisi župnij in vikariatov Gorje, Ovsišje, Šmartin pri Kranju, Ljubljana (štirje od petih seznamov), Polhov Gradec, Rovte, Godovič, Ig, Motnik, Krašnja in Št. Jernej, v katerih je v vsaki vrstici po ena oseba. Popisi vrhniške župnije in njenih štirih vikariatov Rovte, Godovič, Hotedršica in Logatec se od ostalih razlikujejo po stolpcih za uvrstitev popisanih oseb v skupine komunikantov in birmanih ter tistih, ki teh zakramentov še niso prejeli. Vrhniški seznam je tudi toliko drugačen, da imenoma navaja samo družinske poglavarje, toda brez družbenega položaja (Condition), člani družine in posli so le številčno navedeni, ločeno po spolu in stanu (samski, poročeni), v ustrežajočih kolonah. Ta seznam je bil tudi edini, kateri je ločil prebivalstvo po petih starostnih skupinah, predpisanih z reskriptom od 19. januarja 1754. V seznamih župnije Ig so popisani izkazani v dveh kolonah, posebej poročeni, posebej samski in sicer ločeno po spolu. V Št. Jerneju na Dolenjskem je popisovalec župljane uvrščal v dve starostni skupini, prvo od 1—15 let ter drugo, 16 in več let stare. Na svojevrsten način je bil sestavljen seznam polhograjske župnije. Popisovalec si je načrtal obrazec s sedmimi rubrikami, v katere je vpisoval z navedbo starosti: 1. imena in priimke družinskih poglavarjev, očetov in mater; 2. imena samskih sinov in hčera; 3. imena staršev družinskega poglavarja; 4. imena bratov in sester družinskega poglavarja (očeta in matere); 5. imena moških in ženskih poslov; 6. imena samskih in poročenih gostačev in gostačk; 7. število samskih in poročenih. K lažji ugotovitvi končnega rezultata, števila prebivalcev po spolu in starostnih skupinah, ta razdelitev ni pripomogla, če izvzamemo, da je bilo zaradi večje preglednosti preštevanje popisanih nekoliko olajšano.

Popisi za spodnještajerske župnije kažejo glede načina in oblike večjo enotnost. Vsi imajo v vrstici le po eno osebo in so popisani s podatki o starosti uvrščeni v ustrežajoče stolpce. Skoraj gotovo je večina župnikov in župnih upraviteljev na Spodnjem Štajerskem uporabljala isti obrazec. Ni bilo mogoče ugotoviti, kdo jim ga je predpisal ali predložil. V župnijah Ljubno, Gornji grad, Rečica ob Savinji, Sv. Jurij ob Taboru in Podčetrtek so bili popisni obrazci drugačni, dasi so dovedli do istega končnega rezultata. Imeli so tri glavne kolone za starostne skupine, vsaka teh kolon se je delila na dve polovici, v prvi polovici so bili vpisani moški in njihova starost, v drugi polovici pa ženske. Tudi koroške župnije so seznane sestavile na način kot večina spodnještajerskih, izjemi sta bili župniji Pliberk in Vogrče, katerih sezname so bili napravljeni na nepregleden način.

Na seznamih, kjer so bile osebe popisane ena poleg druge, po več v vrstici, seštevki ponajveč manjkajo. To velja za kranjske župnije; spodnještajerske in koroške imajo sumarije po starostnih skupinah, določenih za cerkvene potrebe. V nekaterih seznamih so celo dvojni, včasih različni, seštevki, v nekaj primerih so na njih tudi sumariji po posvetnih, za državne potrebe določenih starostnih skupinah. Ker sem moral za moje namene gradivo po svoje predelati, sem popisane osebe na novo preštel in uporabljam, kolikor drugače ne omenjam, moje seštevke. Sezname, za katere moji seštevki soglašajo s seštevki, napravljenimi ob popisu, so redki, toda največkrat, kjer ni soglasja, so razlike sorazmerno neznatne in nastale zaradi napak, ki sem jih mogel v seznamih ugotoviti. Računske napake so bile pogoste, tega se je zavedal popisovalec v sorški župniji, ki je v svojem seznamu zapisal število prebivalstva s pripombo »salvo errore calculi«. Večja razlika je za župniji Šmartno pod Šmarno goro in Št. Jernej. Seznam župnije Šmartno pod Šmarno goro navaja kot skupno število 710, dejansko je v njem popisanih le 545 oseb. Ker je seznam napisan na prostih polah, ni izključeno, da se en del ni ohranil; v popisu so upoštevane vasi Šmartno, Spodnje in Srednje Gameljne, manjka pa Zgornje Gameljne. V seznamu šentjernejske župnije je popisanih 3988 oseb, škofijska tabela jih izkazuje pri tej župniji 5654. Tudi v tem primeru se je izgubil verjetno del seznama, ki ga je tvorilo več zvezkov. Seznam vsebuje imena 59 naselij, po novejših krajevnih repertorijih je bilo na tedanjem župnijskem teritoriju nad 80 krajev. Torej manjka popis za precejšen del župnije z župnijskim sedežem Št. Jernejem. Zato uporabljam za župniji Šmartno pod Šmarno goro in Št. Jernej številke škofijskega pregleda.

Ob uporabi popisov prebivalstva si moramo seveda postaviti vprašanje, ali so zajeli vse prebivalce župnije, in ali ni treba računati z večjimi ali manjšimi vrzelmi, to je da nekatere osebe sploh niso bile popisane. Reskript od 13. oktobra 1753 je predpisoval, naj župniki in župni upravitelji popišejo svoje župljane (eingepfarrte Personen), šlo je torej za popis prebivalstva, ki je bilo pod njihovo cerkveno jurisdikcijo. To so bile osebe, ki so stalno prebivale na teritoriju župnije, začasno prisotne osebe pri tem popisovanju gotovo niso bile zajete. Popisane osebe je bilo treba označiti po zemljiškem gospostvu, kateremu so bile podložne. Tudi to govori za tolmačenje, da je bilo šteto v župniji stalno naseljeno prebivalstvo; v popisnih seznamih se omenjajo le gospostva, ki so imela podložna zemljišča na župnijskem teritoriju. Konskripcijska tabela župnije Svibno navaja, da vsebuje gospostvom podložne in druge duše.¹⁷ Vendar mislim, da v tem primeru pri »drugih dušah« ni šlo za začasno prisotne osebe, temveč za manjše število stalnih prebivalcev, ki pač niso bili podložni zemljiškemu gospostvu, n. pr. duhovščina ali morebitni državni ali deželni uradniki. Po namenu popisovanja pa so morale biti zajete osebe, ki so bile začasno iz svoje župnije odsotne. Pojem začasne prisotnosti ali začasne odsotnosti je v mnogih konkretnih primerih težko jasno določiti;

¹⁷ KapALj, fasc. 119/11.

tudi pri današnjih ljudskih štetjih je večkrat dvomljiv. Pri štetju l. 1754, ko niso niti poskusili, da bi ga opredelili, so popisovalci najbrž zelo različno obravnavali to kategorijo prebivalstva, kolikor je sploh vzbudila njihovo pozornost. Ker za štetje ni bil določen nikak kritičen termin ter je popisovanje trajalo dalj časa, vprašanje začasne prisotnosti ali odsotnosti tudi ni moglo biti postavljeno tako, kot ga danes razumemo. Glede v času štetja iz svoje župnije odsotnih župljanov popisi verjetno niso brez pomanjkljivosti. Nikjer se pa take osebe izrecno ne omenjajo. Tolažiti se moramo le s sorazmeroma malim številom začasno prisotnih in odsotnih v času, ko prebivalstvo ni poznalo obsega gibljivosti, ki ga je doseglo v poznejših razdobjih.

Izvemši del gibljivega prebivalstva, smemo sklepati po načinu izvedbe štetja l. 1754, da so popisovalci svoje župljane popisali z dokajšnjo popolnostjo. Župnije so bile sicer različnega obsega, nekatere so imele komaj nekaj sto duš, druge so jih štejele nekaj tisoč. V manjših župnijah in župnijah s strnjanimi vasi je bil verjetno pregled nad hišami in družinami lažji kot v obsežnejših in takih s številnimi zaselki ali samotnimi kmetijami. Vendar ni treba, da bi iz tega razloga trpela popolnost popisa. Župniki in župni upravitelji so imeli že po cerkveni organizaciji na uporabo razne evidenčne pripomočke, ki so jim olajšali pregled nad župljani, razen tega so se mogli ali celo morali naslanjati na evidenčne pripomočke zemljiških gospostev, ker je bilo treba župljane izkazovati tudi po teh gospostvih. Objektivni pogoji, da se popis župljanov izvede z zadovoljivo popolnostjo so bili dani.

Zdi se, da velika večina popisovalcev ni dvomila, da je svojo nalogo v redu opravila in da ugotovljeni rezultati ustrezajo dejanskemu stanju. Edini, ki je podvomil v točnost svojega elaborata, je bil župnik od Sv. Petra pri Kunšperku. Na koncu seznama je pripisal: Če ni kdo pri tem popisu izpadel, pravzaprav ne morem vedeti. Sicer sem se zelo potrudil in pozval s sedemkratnim oznanilom vse župljane k popisovanju. Ker se velik del vernikov udeležuje božje službe v oddaljenem samostanu Olimje ali pa v neki hrvatski župniji, ne morem vedeti, če jih ni nekaj pri tem popisu izostalo. Iz tega razloga tudi nisem mogel prej dovršiti zaukazanega popisa.¹⁸

Način popisovanja, kakor nam ga odkriva župnik od Sv. Petra pri Kunšperku, gotovo ni nudil najboljšega jamstva za njegovo pravilnost. Ni verjetno, da bi se tudi na ponovna oznanila prijavi za popis vsi župljani, zlasti pa je bila pri zglastitvi in popisovanju v župnišču otežkočena popisovalčeva kontrola pravilnosti podatkov. Ne vemo, kateri način je bil splošnejši, ali zглаševanje pri župnikih ali obisk popisovalcev pri osebah, ki so jih popisovali. V popisnem gradivu se sicer drugi način popisovanja ne omenja, vendar je, bil tudi v navadi, nekateri župniki so uporabljali oba načina.¹⁹

Po pripombi župnika od Sv. Lovrenca na Bizeljskem smo opozorjeni še na drug razlog za morebitno nepopolnost župnijskega popisa. Neko

¹⁸ KapALj, fasc. 118/12.

¹⁹ Zwitter, n. o. m. str. 23.

onstran Sotle ležeče naselje s 6 hišami in 58 osebami je popisal že drug župnik in jih zato bizeljski župnik v svojem popisu ni upošteval.²⁰ Zdi se, da je bila župnijska pripadnost manjših, blizu župnijskih mej ležečih naselij včasih dvomljiva ali pa je bila iz kakšnih drugih razlogov, mogoče prometnih, cerkvena jurisdikcija nad takim krajem prepuščena drugi župniji. Podobni primeri pa niso bili pogosti, sicer bi se večkrat omenjali, zato iz tega razloga v popisih ni moglo biti večjih netočnosti.

Popisovanje l. 1754 je trajalo več mesecev in ni bil določen nikak kritičen moment, za katerega naj bi veljali ugotovljeni podatki, kakor je to pri modernih ljudskih štetjih, ko je točno določen ne le dan, temveč tudi ura, ki je odločilna za ugotovitev stanja. Med nekaj mesecev trajajočim popisovanjem so nastajale spremembe, ljudje so se rodili in umirali pa tudi, čeprav v omejenem obsegu, priseljevali in odseljevali. Ta okolnost ni sicer brez vpliva na vrednost ugotovljenih rezultatov, vendar ni tako pomembna, da bi jim vzela veljavo. Spremembe, ki so nastopile med popisovanjem so mogle biti sorazmerno majhne, saj so se pozitivni pojavi kot rojstva deloma izravnali z negativnimi, smrtnimi primeri.

Le malo seznamov je datiranih, tako da moremo ugotoviti točnejši čas izvedbe popisa. Nekaj seznamov nosi v naslovu letnico 1754 kot leto, za katerega velja ugotovljeno stanje, večina jih leta popisa sploh ne omenja. Dve duhovniji, Slovenj Gradec in Sv. Martin pri Šaleku, nosita letnico 1753, kar kaže, da je bil popis izveden takoj po objavi reskripta od 13. oktobra 1753. Seznam Motnika je datiran s 6. januarjem 1754 s pripombo »status animarum ... pro anno elapso 1753«. V januarju 1754 so datirani še sezname župnij v Starem trgu pri Slovenjem Gradcu, pri Sv. Martinu pri Šaleku, Sv. Juriju ob Taboru in Skočidolu, v februarju pa sezname iz Podčetrčka, Gornjega grada in Mozirja. V teh župnijah je bilo štetje izvedeno prej, preden je mogla biti znana vsebina reskriptov od 19. januarja in 16. februarja 1754, s katerima so bili predpisani obrazci za sestavo pregledov števila prebivalstva. Nekaj popisnih seznamov je datiranih v mesecih juniju, juliju in avgustu 1754; najpoznejši datum, 16. avgust 1754, nosi polhograjski seznam. Popisovanje se je torej ponekod zelo zavleklo, preteklo je skoraj celo leto od reskripta, ki je predpisal štetje, pa do predložitve sumarijev. Stiški arhidiakonatski je imel 20. septembra 1754 zaključen sumarij za svoje področje in ljubljanski stolni prošt je 11. oktobra predložil deželni vladi konskripcijske tabele šestih kranjskih arhidiakonatskih goriške nadškofije in pripomnil, da je priloge stiškega arhidiakonata bivši okrožni glavar Breckerfeld že poslal.²¹

Ugotavljanje starosti in uvrstitev v določene starostne skupine sta bila glavna namena štetja. To se vidi tako iz reskriptov kot iz popisnih obrazcev, ki so jih uporabljale mnoge župnije in so bili prilagojeni predvsem razvrstitvi prebivalstva po starostnih skupinah. Kolikor imajo sezname skupni pregled prebivalstva po starostnih skupinah, je to povečini — ločeno po spolu — le porazdelitev na komunikante, mladino, sposobno za verski pouk, in nedoletne otroke. Le štirje sezname vsebujejo preglede

²⁰ KapALj, fasc. 118/11.

²¹ DAS, kot. op. 2 in 7.

po starostnih skupinah, predpisanih z obrazcem od 19. januarja 1754. Seznami so bili ali nesistematično napravljeni ali pa so ločili prebivalstvo po starostnih skupinah, določenih za cerkvene potrebe, le seznam vrhniške župnije je bil izdelan na osnovi predpisanega obrazca. Zato je bila predelava pri štetju ugotovljenih podatkov v sumarije po obrazcu — razvrstitev na pet starostnih skupin ločeno po spolu in stanu (samski, poročeni) — zamudno in zahtevno delo. Tega dela na splošno niso opravili posamezni župniki in župni upravitelji, sicer ne bi našli rekapitulacije skupnih rezultatov po petih starostnih skupinah le v nekaj popisnih seznamih. Verjetno so razvrstitev izvedli šele cerkveni organi, katerih naloga je bila, izdelati sumarije za svoja upravna področja. V ohranjenih sumarijih ljubljanske škofije in stiškega arhidiakonata je prebivalstvo porazdeljeno v predpisane starostne skupine.

Starost štetih oseb je navedena v seznamih s številom let in ne z letnico rojstva. Navedbe s številom let so pogosto le približne. Podrobnejši pregled starostnih podatkov za prebivalstvo v Ljubljani je pokazal, da je bilo izredno visoko število oseb v letih, deljivih z deset, ker je bila starost navedena v veliki meri v okroglih številkah.²² Pri razvrstitvi prebivalstva v večje starostne skupine so se napake pri navedbah starosti medsebojno vsaj nekoliko izravnale. Podatki o starostni strukturi v sumarijih zato najbrž niso preveč oddaljeni od resničnega stanja.

Po reskriptu od 13. oktobra 1753 naj bi se štetje izvedlo tako, da bi se dalo ugotoviti število oseb vsakega posameznega kraja po zemljiških gospostvih (dominijah), katerim so bile podložne. Na splošno popisni sezname večine župnij tej zahtevi ustrezajo, dasi ne na enoten način. Ponajveč so župljani v seznamih popisani po naseljih, ki se vrstijo v poljubnem redu, le polhograjski seznam navaja kraje po abecednem redu, na kar tudi opozarja v nadpisu. V seznamu sorške župnije je na koncu vsake vasi navedeno skupno število prebivalcev, radovljiški in vrhniški seznam imata rekapitulacijo po krajih. Kolikor vsebujejo sezname prebivalstvo popisano po krajih, je mogoče ugotoviti število oseb v posameznem naselju.

V desetih župnijah — Ovsiše, Ljubno, Rečica, Braslovče, Sv. Jurij ob Taboru, Sv. Ilj pri Velenju, Stari trg pri Slovenjem Gradcu, Razbor, Pliberk in Črna — prebivalstvo ni razvrščeno po krajih; solčavski seznam loči prebivalce krajevno na tiste v Solčavi in izven Solčave, v pliberškem seznamu je le pri enem ali drugem družinskem poglavarju zapisan kraj bivanja. V seznamu župnije Sv. Jurij ob Taboru, ki ima prebivalstvo izkazano po gospostvih, je dodan še poseben izkaz, v katerem so navedeni po krajih priimki družinskih poglavarjev.

Pri župnijah, v katerih je bilo prebivalstvo v celoti podložno enemu gospostvu, je to zapisano največkrat že v naslovu. Kjer so živeli podložniki več gospostev, so popisovalci navadno pri posameznem kraju ločeno izkazovali njihove podložnike. V manjšem številu seznamov, to je župnij v Bohinju, Preddvoru, Smedniku, Šmartnem pod Šmarno goro, Dobu in Št. Janžu na Vinski gori, so posebne rubrike, v katerih so vpisana go-

²² Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane..., n. o. m. str. 195 sl.

spostva. Popisovalci mošenjske, polhograjske in pliberške župnije so pri vsakem družinskem poglavarju posebej navedli, kateremu gospostvu je podložen.

Brez podatkov o gospostvih, ki jim je prebivalstvo bilo podložno, so le sezname župnij v Ljubnem, Podsredi in Vogrčah razen Ljubljane, Kranja, Slovenjega Gradca, Kroke in Kamne gorice. V zadnjih petih župnijah oziroma vikariatih prebivalci povečini niso bili podložni zemljiškim gospostvom. Kot pri razvrščanju prebivalstva po krajih tako popisovalci tudi pri razvrščanju po zemljiških gospostvih niso — z eno edino izjemo — ugotavljali skupnega števila podložnikov za posamezna gospostva na ozemlju župnije. Edino sezname župnije Podčetrtek navaja za vsako gospostvo skupno število podložnikov.

Nadaljnji znak, ki so ga ugotavljali pri štetju l. 1754 je bil družbeni položaj (conditio). V tem pogledu je mnogo župnijskih seznamov zelo pomanjkljivih, pri označbah je bila velika neenotnost, mnogokje ga sploh niso navajali ali pa so uporabljali zelo splošne označbe. Način izvedbe te strani popisa in njegova karakterizacija bosta obravnavani posebej s prikazom rezultatov.

III.

Za primerjavo podatkov o stanju prebivalstva po župnijah je potrebno poznati teritorij, ki so ga zavzemale ob popisu l. 1754. Obseg predjožefinskih župnij na Kranjskem je ugotovil Miklavčič, na Štajerskem pa Pirchegger.²³ Za Koroško ni takih ugotovitev, pač pa so objavljeni podatki o obsegu po sedanjem stanju.²⁴ Iz teritorialnega razvoja župnij sem poskusil določiti njihovo ozemlje sredi XVIII. stoletja.

Obseg župnij in vikariatov je naveden v franciscejskih davčnih občinah. V pregledu so upoštevane duhovnije ljubljanske škofije in stiškega arhidia-konata goriške nadškofije, za katere so ohranjeni podatki o stanju prebivalstva iz l. 1754. Najprej je naveden obseg tistih kranjskih župnij, ki so pripadale ljubljanski škofiji, nato sledijo župnije stiškega arhidia-konata, potem spodnještajerske in končno koroške župnije. Duhovnije si sledijo v tistem zaporedju, kot ga uporabljam v statističnih pregledih. Nazivi nekaterih davčnih občin so

²³ Maks Miklavčič, Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. GMS XXV/XXVI, 1944-1945, str. 39-60. — H. Pirchegger, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. II. Abteilung: Die Kirchen — und Grafschaftskarte. I. Teil: Steiermark. Wien 1940, str. 158-168.

²⁴ Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. II. Abteilung. Die Kirchen und Grafschaftskarte. 8. Teil. Kärnten. 1. Kärnten südlich der Drau. Von Walter Fresacher. Klagenfurt 1956, župnije Kasaze str. 135, Šmihel nad Pliberkom str. 135 sl., Pliberk str. 139 in Vogrče str. 141 sl. — 2. Ost — und Mittelkärnten nördlich der Drau. Von Walter Fresacher, Gotbert Moro, Jakob Obersteiner, Rihard Wanner und Hermann Wiessner. Klagenfurt 1958, župnije Loga ves str. 360 sl. Kostanje str. 363 sl., Dvor str. 365 sl., Strmec (St. Jurij) str. 367 sl., Vrba str. 366 sl. Navedene župnije je obdelal Hermann Wiessner. — 3. Oberkärnten nördlich der Drau. Von Gotbert Moro. Klagenfurt 1959, župnije Domačale str. 13 sl., Skočidol str. 19 sl., Lipa str. 23 sl., St. Rupert pri Beljaku str. 37 sl., Sv. Nikolaj v Beljaku str. 44, Treffen str. 62 sl. — Navedeno delo je izšlo v »Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie«, 45., 52. in 53. zvezek. Pri nadaljnjem citiranju te publikacije navajam le avtorja in stran.

so bili v času od uvedbe franciscejskega katastra spremenjeni, pri drugih so bili deli izločeni in urejeni kot nove davčne občine. V takih primerih uporabljam nove nazive davčnih občin in jih izkazujem po zadnjem stanju.²⁵

Župnije in vikariati ljubljanske škofije na Kranjskem

Bela peč: d. o. (davčna občina) Bela peč.

Kranjska gora: d. o. Gozd, Kranjska gora, Podkoren, Rateče.

Dovje: d. o. Dovje.

Jesenice: d. o. Hrušica, Javornik, Jesenice, Koroška Bela, Planina, Plavški Rovt, Potoki.

Zasip: d. o. Zasip.

Gorje: d. o. Podhom, Poljšica, Zgornje Gorje, delno Višelnica (kraji Grabče, Mevkuš, Spodnji Lazi).

Bled: d. o. Bled, Blejska Dobrava, Bohinjska Bela, Rečica, Ribno, Selo, Spodnje Gorje, delno Višelnica (kraja Radovina in Višelnica), Zeleče.

Bohinj: d. o. Bohinjska Bistrica, Češnjica, Gorjuše, Nemški Rovt, Nomenj, Savica, Bohinjska Srednja vas, Studor.

Radovljica: d. o. Begunje, Dosloviče, Hraše, Lancovo, Leše, Nova vas, Predtrg, Radovljica, Srednja vas, Zabreznica, Žirovnica.

Mošnje: d. o. Brezje, Dobrava pri Kropi, Mošnje, Otok, delno Zaloše (kraja Mišače in Podnart).

Kamna gorica: d. o. Kamna gorica.

Kropa: d. o. Kropa.

Podbrezje: d. o. Ljubno, Podbrezje, delno Zaloše (kraja Zaloše in Otoče), delno Zvirče (kraj Zvirče).

Ovsiše: d. o. Češnjica.

Križe: d. o. delno Bistrica (kraj Brezje), delno Duplje (del kraja Spodnje Duplje), Golnik, Križe, Semično, Žiganja vas.

Naklo: d. o. delno Duplje (kraji Zadruga, Zgornje Duplje, del Spodnjih Dupelj), delno Goriče (kraj Goriče), Naklo, Pivka, Srednja vas, Strahinj, Struzevo, Udin boršt, delno Žeje (kraj Bistrica).

Preddvor: d. o. Babni vrt, Bela, Breg, Britof, Čirčiče, delno Goriče (kraji Kamnjek, Letenice, Zavoda), Klanec, Kokra, Kokrica, Predoslje, Primskovo, Rupa, Suha, Tenetiše, delno Tupaliče (kraj Tupaliče).

Šmartin pri Kranju: d. o. delno Bitenj (kraja Srednji in Zgornji Bitenj), Breg, Drulovka, Jama, Mavčiče, Okroglo, delno Podreča, Praše, Stražišče, Spodnja Besnica, Sv. Jošt, Zgornja Besnica, delno Žeje (kraj Žeje).

Kranj: d. o. Kranj.

Smlednik: d. o. Hraše, Moše, delno Podreča, Smlednik, Spodnje Pirniče, Tacen, Trboje, Zbilje, Zgornje Pirniče.

Smartno pod Šmarno goro: d. o. Gameljne, Smartno.

Vodice: d. o. Bukovica, Polje, Repnje, Skaručna, Šinkov turn, Vesce, Vodice.

Sora: d. o. Draga, Medvode, Preska, Sora, Studenčice, Zgornja Senica, Žlebe.

Št. Vid nad Ljubljano: d. o. Glinica, Golo brdo, Dravljje, Spodnja Šiška, Stanežiče, Št. Vid, Topol, Vižmarje, Zgornja Šiška.

Ljubljana, stolna župnija: d. o. Ljubljana mesto, delno Gradišče, Krakovo, Trnovo, delno Kapucinsko predmestje, delno Karlovško predmestje.

Sv. Peter v Ljubljani: d. o. Bizovik, Dobrunje, delno Gradišče, Ježica, delno Kapucinsko predmestje, delno Karlovško predmestje, Kašelj, Moste, Rud-

²⁵ Pri tem sem se naslanjal na Splošni pregled dravske banovine, Ljubljana 1939, ter na zakona o spremembah zakona o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji, Uradni list LRS, 1958, št. 34, str. 462-472 ter št. 44, str. 582-603. Za koroške župnije, ki ležijo v Avstriji, sem uporabljal Gemein-delexicon von Kärnten. Wien 1905.

nik (prej Orle), Podsmreka, Poljansko predmestje, Slape, Stožice, Šentpetrsko predmestje, Šmartno, Štepanja vas, Udmat, Vič, Zadobrova.

Brezovica: d. o. Brezovica, Log.

Lipoglav: d. o. Javor, Lipoglav, Podmolnik.

Dobrova: d. o. Dobrova, Šujica.

Polhov Gradec: d. o. Babna gora, Butajnova, Črni vrh, Horjul, Polhov Gradec, Selo, Setnik, Sv. Jošt, Vrzdenec, delno Zaklanec (kraja Podolnica in Zaklanec).

Vrhnika: d. o. Blatna Brezovica, Podlipa, Stara Vrhnika, Velika Ligojna, Verd, Vrhnika, delno Zaklanec (del Lesnega brda), Zaplana, Žazar.

Rovte: d. o. Medvedje brdo, Petkovec, Rovte.

Godovič: d. o. Godovič.

Hotedršica: d. o. Hotedršica, Ravnik, delno Žibrše.

Logatec: d. o. Blekova vas, Dolenji Logatec, Gorenji Logatec, delno Žibrše.

Ig: d. o. Dobravica, Golo, Iška Loka, Iška vas, Jezero, Pijava gorica, Studenec, Tomišelj, Vrbljenje, Zapotok, Želumlje.

Motnik: d. o. Motnik, Zgornji Motnik.

Krašnja: d. o. Blagovica, Česnjice, Koreno, Krašnja, Št. Ožbalt, delno Zlato polje (kraji Brezovica, Gabrovica, Pišajnovica), Žirovše.

Dob: d. o. Brezovica, Dob, Krtina, Lukovica, Podrečje, Prevoje, Rafolče, delno Spodnje Koseze (kraj Prevalje), Studenec, delno Zlato polje (kraji Laseno, Mala Lašna, Obrše, Podgora, Preserje, Trnovče, Zlato polje).

Svibno: d. o. Dobovec, delno Dole (kraja Borje in Radgonica), Konjšica, Sv. Jurij pod Kumom, Svibno (prej Sv. Križ).

Št. Jernej: d. o. Brusnice, Gabrje, Gorenja Orehovica, Gradišče, Orehovec, Ostrog, Polhovica, Št. Jernej, Vrhpolje.

Duhovnije stiškega arhidiakonata goriške nadškofije

Mengeš: d. o. Črnuče, Depala vas, Domžale, Dragomelj, Homec, Jarše, Loka, Mengeš, Nadgorica, Podgorica, Podgorje, Rašica, Stob, Studa, Šmarca, Trzin.

Dol: d. o. Beričevo, Dol, Dolsko, Kleče, Laze, Peteline, Podgora, Senožet, Vinje.

Čemšenik in Št. Gotard: d. o. Brezje, Čemšenik, Hrastnik, delno Kotredež (kraj Znojile), Ržišče, Sv. Lenart, Trojane, Zaplanina.

Zagorje: d. o. delno Kotredež (brez kraja Znojile), Loke, Potoška vas, Zagorje.

Vače, Kolovrat in Št. Lambert: d. o. Hotič, Kandrše, Kolovrat, Konj, delno Peče (kraj Gora), Roviše, Šemnik, Št. Lambert, Vače, Zabava.

Šmartno pri Litiji: d. o. Jablanica, Libenga, Litija, Sv. Anton, Šmartno, Vintarjevec.

Prežganje: d. o. Trebeljevo, Volavlje.

Kresnice: d. o. Kresnice, Kresniški vrh.

Šmarje: d. o. Blečji vrh, Grosuplje, Ilova gora, Laniše, Luče, Mali vrh, Polica, Ponova vas, Račna, Sela, Stara vas, Stranska vas, Šmarje, Vino, Žalna (prej Velika Loka).

Sostro: d. o. Sostro.

Višnja gora: d. o. Dedni dol, Dobrava, Draga, Hudo, Kriška vas, Leskovec, Višnja gora.

Št. Vid pri Stični: d. o. Bukovica, Česnjica, Dob, Gorenja vas, Male Dole, Metnaja, Muljava, Podboršt, Prapreče, Radohova vas, Sobračje, Stehanja vas, Stična, Št. Vid, Temenica, Veliki Gaber, Velike Pece, Zagorica.

Primskovo: d. o. Gradišče, Ježni vrh, Poljane.

Trebnje in Št. Lovrenc: d. o. Česnjevek, Dolga njiva, Lukovek, Mali Videm, Medvedje selo, Ponikve, Sv. Štefan, Ševnica, Škovec, Trebnje Velika Loka, Vrhtrebnje.

Mirna: d. o. Brezovica, Mirna, Ostrožnik, Selo.

Sv. Križ pri Litiji: d. o. Čatež, Moravče Okrog, Tihaboj, Vodice.

Krka in Ambrus: d. o. Ambrus, Krka, Podbukovje, Sušica, Valična vas, Veliko Globoko, Višnje, Vrhi, Zagradec.

Hinjje: d. o. Hinjje, Sela pri Hinjah, Veliko Lipje, Žvirče.

Žužemberk: d. o. Dvor, Gorenji Križ, Reber, Stavča vas, Šmihel, Žužemberk.

Dobrníč: d. o. Ajdovec, Brezova reber, Dobrníč, Knežja vas, Korita, Sela pri Sumberku.

Št. Peter pri Novem mestu: d. o. Črešnjice, Harinja vas, Št. Peter, Ždinja vas.

Smarjeta: d. o. Družinska vas, Gorenja vas, Zbure, Žaloviče.

Bela cerkev: d. o. Bela cerkev, Tomažja vas.

Škočjan: d. o. Dobrava, Dole, Krsinjš vrh, Mršeča vas, Stara vas, Telče, Zagrad.

Raka: d. o. Bučka, Hubajnica, Površje, Raka, Smednik, Studenec, delno Veliki Trn (kraj Planina).

Miklavčič je v svoji razpravi objavil dva seznama, kjer navaja davčne občine, ki so tvorile predjožefinske župnije. V prvem so navedene jožefinske davčne občine, razvrščene po nabornih gospostvih in župnijah v posameznih nabornih gospostvih. Jožefinskim davčnim občinam je dodan morebiten drug naziv, ki so ga dobile v franciscejskem katastru, dodani pa so tudi nazivi franciscejskih davčnih občin, ki so na novo nastale iz posameznih jožefinskih. Drug seznam cerkvene uprave do jožefinskih reform vsebuje župnije in vikariate z navedbo krajev ter franciscejskih davčnih občin. V mojem pregledu sem se nasljal predvsem na seznam cerkvene uprave. Pri nekaterih župnijah manjka v tem seznamu navedba posamezne davčne občine, dasi so navedeni kraji, ki ji pripadajo, in je v prvem seznamu po nabornih gospostvih prizadeta davčna občina pri isti župniji omenjena. Zato je v tem pogledu Miklavčičev seznam dopolnjen z navedbo manjkajočih ter novih, pozneje iz prvotnih nastalih davčnih občin.

Pri župniji Jesenice ni bila v seznamu cerkvene uprave navedena d. o. Potoki, čeprav je kraj Potoki omenjen med kraji v župniji in je ta d. o. omenjena v prvem seznamu. Kot d. o. v župniji Jesenice navajam še Plavški rovt, ki je bil l. 1959 izkazan kot posebna d. o., v Splošnem pregledu dravske banovine je bil naveden kot kraj v davčni občini Jesenice, v občinskem leksikonu za Kranjsko pa v d. o. Planina. V župniji Gorje je bil del d. o. Višelnica s kraji Grabče, Mevkuš in Spodnji Lazi; med kraji so navedeni, pri d. o. je navedba v seznamu cerkvene uprave izpadla. Cela d. o. Višelnica je v seznamu nabornih gospostev izkazana pri župniji Gorje, v seznamu cerkvene uprave pa pri župniji Bled, dasi sta bila v tej župniji le kraja Radovina in Višelnica. Pri župniji Bohinj sem dostavil d. o. Srednjo vas, ki je očitno pomotoma izpadla, med kraji je omenjena, ravno tako med d. o. te župnije v seznamu nabornih gospostev. D. o. istega imena je izpadla v seznamu cerkvene uprave pri župniji Radovljica, v prvem seznamu je upoštevana; poleg kraja Srednja vas so tej d. o. pripadali še kraji Mlaka, Slatina in Sv. Lucija, ki so sicer v seznamu omenjeni. D. o. Žvirče je le z istoimenim krajem v župniji Podbrezje, drugi kraj Brdo je v župniji Kovor, kjer je v Miklavčičevem seznamu najbrž pomotoma naveden kraj Žvirče. V župniji Križe sem dodal d. o. Golnik, ki je nastala pozneje iz dela d. o. Senično. Župniji Naklo je dodan del d. o. Duplje s kraji Zgornje Duplje, Zadruga in delom Spodnjih Dupelj, ki so sicer navedeni med kraji župnije. Pri župniji Preddvor ima Miklavčič v prvem seznamu d. o. Britof, katero tvoriti kraja Britof in Orehovlje, nima pa je v drugem seznamu; oba kraja sta upoštevana v popisu preddvorske župnije l. 1754.²⁶ Župniji Preddvor ni pripadala cela d. o. Tupaliče, kot bi sledilo iz seznama cerkvene uprave, temveč le kraj s tem imenom, kar je sicer omenjeno na drugem mestu.²⁷ V seznamu nabornih gospostev je d. o. Tupaliče pravilno izkazana kot le delno pripadajoča preddvorski župniji. Pri župniji Smednik pogrešam v seznamu župnij

²⁶ KapALj fasc. 127/3.

²⁷ Miklavčič, n. o. m. str. 27.

d. o. Tacen in Zbilje ter del d. o. Podreča, med kraji so omenjeni; v prvem seznamu so navedene d. o. upoštewane. Župniji Št. Vid nad Ljubljano je dodana d. o. Stanežiče, kraj je v drugem seznamu omenjen; v prvem seznamu je d. o. Stanežiče izkazana. Ne sodi pa med d. o. šentviške župnije Seničica, ki ni bila d. o., temveč kraj v d. o. Golo brdo. Navedbe pri davčnih občinah šentpeterske župnije sem moral korigirati, d. o. Gradišče in Kapucinsko predmestje sta bila delno v tej, delno v stolni župniji.²⁸ Pri župniji Vrhnika je bilo treba dodati d. o. Verd; kraj je naveden, v seznamu po nabornih gospostvih je tudi upoštevan kot d. o. D. o. Žibrše je bila delno pri vikariatu Logatec, kjer Miklavčič omenja med kraji del Žibrš, toda ni navedena med d. o. Pri vikariatu Motnik je treba upoštevati d. o. Zgornji Motnik, ki je bila že onstran deželne meje na Štajerskem.²⁹ Med d. o. župnije Krašnja manjka v seznamu župnij d. o. Češnjice; kraji, ki ji pripadajo, Češnjica, Lipa, Poljane in Rakitovec so navedeni, ni pa omenjen kraj Selca; v seznamu nabornih gospostev je d. o. Češnjica upoštevana. V isti župniji manjka pri Miklavčiču omemba dela d. o. Zlato polje, katere kraji Brezovica, Gabrovnica in Pišajnovica so bili po popisu iz leta 1754 v župniji Krašnja.³⁰ Gabrovnico Miklavčič omenja pri tej župniji, Pišajnovico pa navaja med kraji župnije Dob, kar ni v skladu s popisom obeh župnij.³¹ V župniji Dob je bil le del d. o. Zlato polje, kakor je označeno v gornjem pregledu, dodan pa je tej župniji še del d. o. Spodnje Koseze in sicer kraj Prevalje, katerega je Miklavčič izkazal med kraji dobske župnije. V župniji Svibno je bilo treba dodati d. o. Sv. Jurij pod Kumom; kraji, ki ji pripadajo so v seznamu cerkvene uprave navedeni, v seznamu nabornih gospostev je ta d. o. upoštevana.

Pri župniji Dol je v Miklavčičevem seznamu cerkvene uprave izpadla d. o. Kleče dasi so Kleče med kraji omenjene in kot d. o. izkazane v seznamu nabornih gospostev. V župniji Čemšenik je Miklavčič navedel d. o. Znojile, dejansko je to le kraj v d. o. Kotredež, drugi del te d. o. je v župniji Zagorje. Dodati pa je bilo treba čemšeniški župniji in sicer vikariatu Št. Gotard še d. o. Zaplanina, ki je ležala onstran deželne meje.³² Med kraji tega vikariata je napačno omenjena kot Zaplana. K d. o. župnije Vače z vikariatom Kolovrat in Št. Lambert ne sodi Spodnji Log, ki je le kraj v d. o. Konj, pač pa je bilo treba dodati d. o. Kandrše, kraji, ki ji pripadajo, so v seznamu župnij navedeni pri župniji Vače in vikariatu Kolovratu. V seznamu po nabornih gospostvih je d. o. Kandrše pri vaški župniji omenjena. Med d. o. župnije Šmartno pri Litiji je Miklavčič navedel d. o. Št. Jurij, te d. o. v šmartinski župniji ni, pač pa sodi sem d. o. Vintarjec, ki je upoštevan med d. o. te župnije v seznamu nabornih gospostev. Pri župniji Št. Vid pri Stični je izpadla v seznamu župnij d. o. Muljava, pri vikariatu Mirna d. o. Ostrožnik in pri vikariatu Sv. Križ pri Litiji d. o. Vodice; v seznamu po nabornih gospostvih so vse te d. o. navedene pri ustreznih duhovnijah. Pri župniji Dobrnich je v mojem pregledu namesto dela d. o. Globodol vstavljena d. o. Brezova reber, ki je bila s krajima Plano in Sela pri Ajdovcu pozneje izločena kot nova iz d. o. Globodol. Župniji Raka je pripadal tudi kraj Planina iz d. o. Veliki Trn, med kraji župnije je upoštevan, ni pa omenjen pri d. o.

Župnije in vikariati ljubljanske škofije na Spodnjem Štajerskem

Solčava: d. o. Solčava, Sv. Duh.

Luče: d. o. Konjski vrh, Krnica, Luče, Podveža, Podvolovljek, Raduha.

Ljubno: d. o. Ljubno, Savina, Sv. Primož, Ter.

²⁸ Vlado Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. Konika II/1954, str. 192 ter op. 6

²⁹ Pirchegger, n. o. m. str. 162.

³⁰ KapALj fasc. 127/3.

³¹ KapALj fasc. 127/3 ter 128/1,5.

³² Pirchegger, n. o. m. str. 163.

Gornji grad: d. o. Bočna, Gornji grad, Radmirje, Sv. Florijan, Sv. Lenart, Šmartno ob Dreti, Šmiklavž, Tirosek.

Rečica ob Savinji: d. o. Holmec, Kokarje, Podbrežje, Poljane, Prihova, Pušto polje, Rečica, Spodnja Rečica, Št. Janž.

Mozirje: d. o. Bele vode, Brezje, Lepa njiva, Ljubija, Loke, Mozirje, Sv. Radegunda, Šmihel.

Braslovče: d. o. Braslovče, Dobrovlje, Gomilsko, Grajska vas, Letuš, Male Braslovče, Orla vas, Podvrh, Spodnje Gorče, Sv. Matevž, Trnava.

Vransko: d. o. Ločica, Prekopa, Sv. Jeronim, Tešova, Vransko.

Sv. Jurij ob Taboru: d. o. Črni vrh, Ojstriška vas, Sv. Miklavž.

Sv. Pavel pri Preboldu: d. o. Latkova vas, Marija Reka, Sv. Magdalena, Sv. Lovrenc, Sv. Pavel.

Grize: d. o. Kasaze, Sv. Neža, Sv. Pongrac, Zabukovica.

Trbovlje: d. o. Hrastnik, Knezdol, Ojstro, Sv. Marko, Trbovlje.

Šoštanj: d. o. Družmirje, Lokovica, Ravne, Skorno, Sv. Florijan, Sv. Vid, Šoštanj, Topolštica, Zavodnje.

Sv. Ilj pri Velenju: d. o. Laze, Ložnica, Studenec, Zgornja Ponikva.

Št. Janž na Vinski gori: d. o. Črnova, Lipje, Prelska, Št. Janž na Vinski gori.

Sv. Martin pri Šaleku: d. o. Paka, Šalek, Šmartinske Cirkovce.

Škale: d. o. Bevče, Kavče, Plešivec, Podkraj, Sv. Bric, Škale, Velenje.

Slovenj Gradec: d. o. Slovenj Gradec.

Stari trg pri Slovenjem Gradcu: d. o. Golavabuka, Gradišče. Podgorje, Stari trg, Vrhe (delno skupaj z župnijo Sv. Martin pri Slovenjem Gradcu).

Sv. Ilj pod Turjakom: d. o. Kozjak, Mislinje, Št. Ilj pod Turjakom.

Razbor: d. o. Spodnji Razbor, Zgornji Razbor.

Žusem: d. o. Dobrina, Loka.

Planina: d. o. Brezje, Golobinjek, Loke, Marijina vas, Mrzlo polje, Paridol, Planina, Planinska vas, Presečno, Suho, Sv. Vid pri Planini.

Pilštanj: d. o. Buče, Dobležiče, Drensko rebro, Kozje, Lopaca, Pilštanj, Straška gorca, Verače, Vetrnik, Virštanj, Vrenska gorca, Zagorje, Zdole.

Podčetrtek: d. o. Imeno, Podčetrtek, Sopote.

Podsreda: d. o. Gorjane, Križe, Podsreda.

Sv. Peter pod Svetimi gorami: d. o. Dekmanca, Hrastje, Kunšperk, Lastnič, Ples, Sedlarjevo, Trebče, Zagaj.

Bizeljsko: d. o. Brezovica, Bukovje, Drenovec, Orešje, Stara vas, Sušica, Vitna vas.

Od Pircheggerjevega se gornji seznam razlikuje le za župnijo Sv. Jurij ob Taboru. Pirchegger šteje k tej župniji d. o. Sv. Lenart, ki pa pripada po Miklavčičevi ugotovitvi župniji Čemšenik. Tudi razni uradni repertoriji navajajo d. o. Sv. Lenart pod župnijo Čemšenik.³³ Pri župniji Trbovlje navaja Pirchegger d. o. Sv. Lenart, sedanji naziv te d. o. je Hrastnik. Navajajoč davčne občine župnije Stari trg pri Slovenjem Gradcu, Pirchegger pripominja, da so bile delno v župniji Sv. Martin pri Slovenjem Gradcu, (z. T. in Gemenge mit St. Martin) in se pri tem sklicuje na informacije dekana Šlandra. Po Splošnem pregledu dravske banovine sta davčni občini Gradišče in Legen pripadali deloma eni, deloma drugi župniji.³⁴ Pri pomanjkanju točnejše razmejčitve sem štel celo davčno občino Gradišče k starotrški župniji, davčne občine Legen pa pri tej župniji nisem upošteval.

Pri določitvi obsega koroških župnij sem se razen na popis iz l. 1754, kolikor navajajo kraje, opiral predvsem na »Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer«, na pisce, ki so obravnavali zgodovino koroških župnij, ter na župnijsko karto krške škofije.³⁵ Pojasnila k historičnemu

³³ Splošni pregled dravske banovine, str. 98. Gemeindeflexicon von Steiermark, Wien 1904, str. 307 navaja za občino Sv. Jurij ob Taboru tudi Čemšenik kot sedež rimskokatoliškega matičnega urada, kateremu je pripadal del občinskega teritorija. Ta del je bila brez dvoma d. o. Sv. Lenart.

³⁴ Pirchegger, n. o. m. str. 164. — Splošni pregled..., n. o. m. str. 179.

³⁵ Erläuterungen... glej op.24. — Dr. Ernst Klebel, Zur Geschichte der

atlasu navajajo sicer davčne občine ter kraje, ki sestavljajo posamezne župnije, toda v sedanjem obsegu, in tudi župnijska karta podaja sedanje stanje. Zato sem moral za določitev obsega župnij sredi XVIII. stoletja pritegniti tudi druge ugotovitve, nanašajoče se na spremembe župnijskega ozemlja. Pripadnost krajev davčnim občinam je ugotovljena po občinskem leksikonu za Koroško.

Koroškim župnijam sem določil v davčnih občinah naslednje ozemlje:

Sv. Rupert pod Vajškro: d. o. Grače, Dobrje (Töbring), delno Jezernica (kraj Jezernica) delno Laze (kraja Gorice, Male Laze), Sv. Rupert, Sedlo, delno Vernberk (kraj Stakorče).

Sv. Nikolaj izven Beljaka: d. o. delno Beljak (kraj Lind), delno Jezernica (kraja Št. Lenart, Sv. Magdalena), delno Humberk (kraja Draganje, Humberk).

Skočidol: d. o. Nova ves, delno Humberk (kraj Domačale), delno Tmara ves (kraja Podravlje, Vudmat), delno Trabence (kraja Hovče in Trabence), delno Vernberk (kraji Cetinje, Skočidol, Travenca, Vernberk, Zlebnje).

Lipa: d. o. Lipa, delno Pešče (kraji Konatiče, Krotna ves, Lihpolje, Sreje), delno Tmara ves (Na Gore, Na Dravi, Tmara ves, Semisvavče).

Dvor: d. o. delno Črešnje (kraja Črešnje in Trešiče), Dole, Loga ves, Vrba.

Vogrče: d. o. delno Vogrče (kraja Dobrova, Vogrče).

Pliberk: d. o. Belšak, delno Blato (kraj Lonča ves), Borovje, delno Dob (kraji Cirkovče, Dob, Na bregu, Vidra ves), Dolga brda, Grablje, Jamnica, Komelj, Lokovica, Lom, Mežica, Onkraj, Meže, Plat, Pliberk, delno Podkraj (kraj Podkraj), delno Ponikva (kraj Ponikva), Senčni kraj, Spodnje Liibuče, Strojna, Suhi vrh, Šmarjeta, Št. Danijel, Takraj Meže, Zgornje Liibuče.

Šmihel nad Pliberkom: d. o. Bistrica, delno Blato (kraji Blato, Replje, Rute), Metlovo, delno Ponikva (kraja Dolinče, Kot), delno Pribla ves (kraj Breza), Strpna ves, Šmihel nad Pliberkom, delno Vogrče (kraj Rinkole).

Črna: d. o. Bistra, Črna, Javorje, Jazbina, Koprivna, Ludranski vrh, Topla.

Razpoložljivi podatki o župnijskih ozemljih niso tako popolni in skladni, da teritorialni obseg ne bi bil v enem ali drugem primeru dvomljiv. Zato je potrebno glede nekaterih župnij nekaj pojasnil.

V popisu župnije Št. Rupert pod Vajškro so omenjeni tudi kraji Dobrje (Töbring) z 81, Köttwein z 9, graščina Treffen s 26 in Winklern s 15, skupaj s 131 prebivalci. Nista pa v seznamu omenjena kraja Niederdorf in Oberdorf, ki ležita med Dobrjem in Št. Rupertom in tvorita z Dobrjem davčno občino istega imena. Graščina Treffen in Köttwein ležita v davčni občini Treffen. Vsi ti kraji so danes v župniji Treffen, ki se je izločila iz šentrupertske prafare.³⁶ Razmejitve med župnijama Št. Rupert in Treffen za sredo XVIII. stoletja po vsem tem ni jasna, zdi se pa, da je ozemlje davčne občine Dobrje bilo vsaj povečini v šentrupetrski župniji, kjer sem jo tudi upošteval. Glede kraja Stakorče (St. Ulrich) je pripomniti, da je naveden v popisu s 17 kmetijami in kajžami ter 124 prebivalci. Župnijska pripadnost torej ne more biti dvomljiva, čeprav naj bi bila, kot trdi Moro, cerkev Sv. Urha v listinah šele l. 1783 prvič izkazana kot podružnica šentrupertske župnije.³⁷ Sicer je bil Sv. Urh kot podružnica Sv. Ruperta omenjen tudi v vizitacijskem zapisniku iz l. 1631.³⁸ Razmejitve med župnijama Lipa in Dvor prizadeva nekaj težav. Kraji Dob in Žoprače (d. o. Loga ves) ter Dole so navedeni v seznamih obeh župnij, torej so s posameznimi deli pripadali obema. Ker pa pripadajo nave-

Pfarrten und Kirchen Kärntens. Carinthia I Jg. 115/1925, str. 42; Jg. 116/1926, str. 11, 52 in 56 ter tej razpravi priložena karta »Die kirchliche Einteilung Kärntens«. — Stephan Singer, Kultur- und Kirchengeschichte des Jaunthales. III. Band: Dekanat Eberndorf. Kappel 1938, str. 67 sl. — Josef Herzele, Die josefinische Pfarrorganisation in Kärnten südlich der Drau. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der philosophischen Fakultät der Karl-Franzen-Universität in Graz. Graz 1950. (Tipkopis). — Dr. Martin Wutte und Karl Streit, Pfarrkarte der Diözese Gurk.

³⁶ Moro, n. o. m. 37 in 62. — Klebel, n. o. m. Carinthia I 115/1925, str. 42.

³⁷ Moro n. o. m. str. 42.

³⁸ ŠKALJ Vizitacijski zapisnik l. 1631, I. del, str. 297.

deni kraji davčnima občinama Dole in Loga ves, kateri ležita po ostalih ugotovitvah na ozemlju župnije Dvor, sem jih štel k tej župniji. Tudi iz popisov l. 1754 se vidi, da je pretežni del omenjenih krajev ležal v dvorski župniji. Kraj Konatiče (Kantnig) je popisano v seznamu župnije Lipa in vizitacijski zapisnik iz l. 1631 navaja cerkev sv. Petra in Pavla v Konatiču kot podružnico te župnije.³⁹ Zato ne more držati Morojeva trditve, da ta cerkev l. 1753 še ni bila podružnica župnije v Lipi.⁴⁰

Podatki glede obsega župnij Pliberk in Šmihel nad Pliberkom so nejasni in deloma protislovni. Klebel in po njem z nekaj spremembami Herzele naštevata za čas pred jožefinsko reorganizacijo župnij med šmihelskimi podružnicami tudi Spodnje, Srednje in Zgornje Libuče, Šmarjeto, Dob ter »S. Crucis am Honitz«.⁴¹ Podružnice sv. Križa »am Honitz«, ki je Fresacher ne omenja pri nobeni obeh župnij, nisem mogel lokalizirati. V vizitacijskem zapisniku so bile zgoraj navedene podružnice, izvzemši tisto »am Honitz«, ter še nadaljnje v Lonča vesi, St. Danijelu, Strojni in Mežici navedene v pliberški župniji.⁴² Cerkev v Št. Danijelu in Mežici sta bili označeni kot »ecclesia curata«. Po Kleblu podatkoh so Št. Danijel, Strojna in Mežica pripadali enkrat pliberški, drugič šmihelski župniji in ni jasno, kam naj bi pripadali pred jožefinskimi reformami.⁴³ Sv. Jakob v Mežici, ki je, kot pravi Klebel, po l. 1600 pripadal šmihelski fari, naj bi, po navedbi Herzeleja, bil pred jožefinsko regulacijo podružnica Švabeka.⁴⁴ Pri teh nasprotujočih si podatkih sem se glede obsega šmihelske župnije naslanjal predvsem na popis iz l. 1754. Krajevne navedbe v tem popisu so v skladu z vizitacijskim zapisnikom iz l. 1631 kakor tudi s Fresacherjevim opisom obsega šmihelske župnije in sprememb njenega ozemlja.⁴⁵ Popis pliberške župnije krajev nasploh ni navajal. Na začetku seznama je bil sicer omenjen trg Pliberk, toda med tržani je bilo popisanih tudi nekaj takih, ki so bili označeni kot živeči izven pomirja. Večina prebivalcev pliberške župnije je bila popisana pod nadpisom deželnega sodišča Pliberk. Pri posameznih družinskih poglavarjih je bil omenjen kraj bivanja. Taki primeri so toliko številni, da se je dalo ugotoviti ozemlje, ki je bilo s popisom zajeto.

Navedene koroške župnije kažejo, da se župnijske meje ne skladajo v toliki meri z mejami franciscejskih davčnih občin kot na Štajerskem, kjer je to bilo pravilo, ali na Kranjskem, kjer je v tem pogledu več izjem. Sodeč po nekaj koroških primerih, so bile v tej deželi dokaj številne franciscejske davčne občine, katere so s posameznimi deli pripadale raznim župnijam. Zato je tudi težavneje določati obseg koroških župnij v predjožefinski dobi.

IV.

Poleg rezultatov štetja iz l. 1754 po župnijah in vikariatih so v naslednjem pregledu še podatki nekaterih poznejših štetij, ki so bila izvedena na drugačen način. Patent od 10. marca 1770 je odredil splošen popis prebivalstva pod pretežno vojaškimi vidiki.⁴⁶ Od tedaj so se ponavljala štetja v obliki vojaških konskripcij, katerih rezultati so za posamezna leta ohranjeni po župnijah. Primerjava z rezultati poznejših štetij nam bo pomagala pri presoji zanesljivosti štetja l. 1754.

³⁹ ŠkALJ Vizitacijski zapisnik l. 1631, I. del, str. 300. — Klebel n. o. m. Carinthia I 115/1925, str. 42, pripominja, da se pripadnost kraja Konatiče za l. 1784 ni dala ugotoviti.

⁴⁰ Moro, n. o. m. str. 26

⁴¹ Klebel, n. o. m. Carinthia I 116/1926, str. 11 in 52. — Herzele n. o. m. str. 130.

⁴² ŠkALJ Vizitacijski zapisnik l. 1631, I. del str. 109, II. del str. 122.

⁴³ Klebel, n. o. m. Carinthia I 116/1926, str. 11 in 52 sl.

⁴⁴ Klebel, n. o. m. str. 52. — Herzele, n. o. m. str. 56.

⁴⁵ ŠkALJ, Vizitacijski zapisnik l. 1631, II. del str. 124. — Fresacher n. o. m. str. 135 sl.

⁴⁶ Zwitter, n. o. m. str. 28 sl.

Za posamezne dežele, katerim so pripadale župnije predjožefinske ljubljanske škofije, so se ohranili podatki za različna leta. Za Kranjsko so podatki iz l. 1778, okrog 1780 ter 1817, za župnije v obeh drugih deželah imamo podatke enega samega leta, iz l. 1770 za štajerske in l. 1782 za koroške župnije.

Seznam s stanjem prebivalstva kranjskih župnij l. 1778 navaja število hiš, družin ter oseb ločeno po spolu, ter skupno število.⁴⁷ Rokopis, iz katerega je povzeto stanje prebivalstva za okrog 1780, nosi sicer to letnico, vendar pri pregledu prebivalstva po župnijah — navedeno je le skupno število — manjka omemba leta, na katerega se podatki nanašajo.⁴⁸ Rokopis moramo datirati, dasi ima letnico 1780, vsaj za dve leti kasneje. Pisec namreč pri naštevanju samostanov na Kranjskem omenja kot že ukinjene kartuzijanski samostan v Bistri, samostana klarisinj v Ljubljani in Mekinjah ter samostan dominikank v Velesovem. Ker so bili ti samostani ukinjeni l. 1782, je mogel torej rokopis nastati šele v tem letu. Na vsak način pa je nastal pred 1784, ko je bil ukinjen štiški samostan, kateri je v rokopisu omenjen med obstoječimi. Za kranjske župnije in za koroške v beljaškem okrožju je v pregledu navedeno tudi stanje za 1817; vzeto je iz izkaza o upravni razdelitvi ozemlja ljubljanskega gubernija.⁴⁹ Izkaz vsebuje število hiš in prebivalcev po posameznih naseljih, davčnih občinah (Untergemeinden), glavnih občinah ter višjih upravnih teritorijih. Za ozemlja župnij in vikariatov je bilo treba stanje preračunati na podlagi podatkov za posamezne kraje.

Za štajerske župnije so v pregledu navedeni podatki o stanju l. 1770, ki jih je objavil Pirchegger.⁵⁰ Sicer Pirchegger ne pove, katero štetje je dalo te rezultate, verjetno pa je, da so rezultati prve vojaške konoskopije, ki je bila navedenega leta. Stanje koroških župnij za 1782 je tudi vzeto iz že objavljenih podatkov.⁵¹

⁴⁷ DAS, Rokopis št. 73 (I 6b), Notaten oder eigentlich Materialien zu weiterer Ausarbeitung das Herzogthum Krain betreffend.

⁴⁸ DAS, Rokopis št. 43 (I 5d), Ganz kurz gefaste Beschreibung von dem Herzogthum Krain.

⁴⁹ Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernements-gebiethes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirks - Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenanzahl im Jahre 1817. — V razpravi »Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja«, n. o. m. 53 sem za l. 1817 pri župnijah Dob in Krašnja navedel drugo število prebivalstva, kot je v naslednjem pregledu. Razlika je nastala, ker sem tedaj celo d. o. Zlato polje štel k župniji Dob, namesto da bi jo delno štel k župniji Krašnja, nisem pa pri dobski župniji upošteval kraja Prevalje iz d. o. Spodnje Koseze.

⁵⁰ Pirchegger, n. o. m. str. 158—168. Po navedbi na str. 29 so številke o stanju prebivalstva pri župnijah ljubljanske škofije iz l. 1770.

⁵¹ Moro, n. o. m. Št. Rupert pod Vajškro str. 37, Sv. Nikolaj pri Beljaku str. 44, Skočidol str. 19, Lipa str. 23; Wiessner, n. o. m. Dvor str. 366; Fresacher, n. o. m. Vogrče str. 141, Pliberk str. 139, Šmihel pri Pliberku str. 135. Po navedbi v zvezku 3 (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 45. Band) str. 4 se stanje prebivalstva posameznih župnij nanaša na l. 1782 in ne na 1781, kot stoji v 1. in 2. zvezku. Podatki so vzeti iz izkaza med spisi reprezentance in komore fasc. LX, 23 v koroškem deželnem arhivu.

Stanje prebivalstva.

Kranjske župnije ljubljanske škofije

	1754	1778	okr. 1780	1817
Župnije in vikariati				
Bela peč	566	572	551	477
Kranjska gora	1.705	2.059	2.124	2.183
Dovje	935	1.126	1.142	1.010
Jesenice	2.075	2.381	2.381	2.099
Zasip	280	329	349	269
Gorje	1.026	1.196	1.305	1.159
Bled	2.869	2.909	2.995	2.965
Bohinj	3.616	3.540	3.746	3.813
Radovljica	3.696	4.599	4.839	4.566
Mošnje	1.433	1.486	1.577	1.716
Kamna gorica	610	593	661	719
Kropa	959	1.098	1.194	1.133
Podbrezje	1.355	1.535	1.644	1.230
Ovsiše	427	419	436	398
Križe	1.336	1.847	1.621	1.441
Naklo	1.497	1.790	1.930	1.637
Preddvor	4.268	4.504	4.640	4.341
Šmartin pri Kranju	3.511	3.970	4.085	3.714
Kranj	1.500	1.709	1.744	1.712
Smlednik	2.472	2.412	2.611	2.317
Šmartno pod Šmarno goro	710	680	780	665
Vodice	2.067	2.132	2.227	1.963
Sora	2.086	2.046	2.221	1.934
Št. Vid nad Ljubljano	2.877	2.887	3.044	3.427
Ljubljana, stolna župnija	6.638	6.774	9.594	7.425
Sv. Peter v Ljubljani	7.358	7.765	5.565	8.000
Brezovica	842	977	974	1.147
Lipoglav	879	899	945	918
Dobrova	1.164	1.252	1.361	1.457
Polhov Gradec	4.151	4.578	4.905	4.875
Vrhnika	3.660	7.815	7.593	4.400
Rovte	1.234			1.201
Godovič	415			492
Hotedršica	589			996
Logatec	1.437			1.774
Ig	2.785	3.212	3.323	3.662
Motnik	374	169	176	320
Krašnja	2.046	2.025	2.291	2.179
Dob	2.824	2.908	3.209	3.231
Svibno	1.937	2.152	2.431	2.277
Št. Jernej	5.654	5.535	5.797	5.762
Stiški arhidiakonati				
Mengeš	5.364	5.417	5.523	5.787
Dol	1.703	1.781	1.860	1.941
Čemšenik	1.823	1.101	1.134	
Št. Gotard		784	834	
Zagorje	1.321	1.481	1.542	1.642
Vače	4.069	2.810	3.055	2.934
Kolovrat		775	830	823
Št. Lambert		471	493	695
Šmartno pri Litiji	2.905	3.027	3.307	3.455

Župnije in vikariati	1.754	1.778	okr. 1.780	1.817
Prežganje	1.114	1.156	1.141	1.112
Kresnice	722	717	752	756
Šmarje	5.008	5.630	5.812	5.645
Sostro	420	477	516	512
Višnja gora	1.257	1.456	1.545	1.503
Št. Vid pri Stični	5.285	6.178	6.320	5.797
Primskovo	446	370	373	581
Trebnje in Št. Lovrenc	3.071	3.285	3.363	3.484
Mirna	1.492	1.687	1.671	1.751
Sv. Križ pri Litiji	1.582	1.958	2.055	1.960
Krka in Ambrus	2.633	2.954	3.075	3.135
Hinje	1.418	1.612	1.667	1.779
Žužembenk	2.039	2.636	2.700	3.054
Dobrníč	2.303	2.435	2.540	2.750
Sv. Peter pri Novem mestu	1.021	1.147	1.249	1.225
Šmarjeta	2.223	2.105	2.298	2.022
Bela cenkev	342	376	348	455
Škocijan	2.697	3.031	3.331	3.281
Raka	3.729	4.034	4.488	5.843

Štajerske župnije ljubljanske škofije

Župnije in vikariati	1.754	1.770
Solčava	560	745
Luče	1.196	1.034
Ljubno	1.185	
Gornji grad	2.173	2.311
Rečica ob Savinji	2.247	2.865
Mozirje	2.039	2.486
Braslovče	2.596	3.055
Vransko	1.686	1.960
Sv. Jurij ob Taboru	1.267	1.367
Sv. Pavel pri Preboldu	1.461	1.553
Griže	1.148	1.376
Trbovlje	1.871	1.777
Šoštanj	2.466	655
Sv. Ilj pri Velenju	1.009	1.109
Št. Janž na Vinski gori	765	1.006
Sv. Martin pri Šaleku	502	516
Škale	1.824	1.811
Slovenj Gradec	622	569
Stari trg pri Slovenjem Gradcu	2.869	3.161
Sv. Ilj pod Turjakom	1.203	1.523
Razbor	623	709
Zusem	439	564
Planina	2.520	2.869
Pilštanj	4.183	4.541
Podčetrtek	1.052	1.370
Podsreda	1.108	1.470
Sv. Peter pri Kunšperku	2.158	2.759
Bizeljsko	2.034	2.513

Koroške župnije ljubljanske škofije

Župnije in vikariati	1.754	1.782	1.817
Sv. Rupert pod Vajškro	1.193	1.247	1.795
Sv. Nikolaj pri Beljaku	1.008	1.073	

Župnije in vikariati	1.754	1.782	1.817
Skočidol	794	771	919
Lipa	639	581	502
Dvor	1.243	1.233	1.256
Vogrče	169	373	
Pliberk	4.218	3.406	
Šmihel pri Pliberku	1.931	1.882	
Črna	1.623		

Primerjava rezultatov štetja iz leta 1754 z rezultati iz leta 1778 za kranjske župnije kaže, da je število prebivalstva na splošno naraslo, dasi je tudi nekaj duhovnij, kjer je opaziti nazadovanje. Povečanje je skoraj povsod ostalo v ožjih mejah in ga je mogoče razložiti s prirodnim prirastkom. Za štiriindvajsetletno dobo od 1754 do 1778 je pomnožitev, ki je ostala v večini župnij pod 15%, vsekakor mogoča. Tudi nazadovanje, ki ga izkazuje 11 duhovnij, ni imelo večjega obsega z izjemo vikariata Primskovo, kjer je bilo l. 1778 štetih za 17% manj ljudi. Pri majhnem obsegu duhovnije zmanjšanje v absolutnem številu ni pomembno. Pri tem vikariatu je opaziti nenavadno visok prirastek med okrog 1780 in 1817. Ni izključeno, da se podatki za 1754 in 1817 nanašajo na večji teritorij kot pri štetjih 1778 in okr. 1780. Večji prirastek med 1754 in 1778 je opaziti pri župnijah Kranjska gora, Dovje, Jesenice, Zasip, Gorje, Radovljica, Kropa, Križe, Naklo, Sv. Križ pri Litiji in Žužemberk. V primeru župnije Križe je razlika tolika, da je ne moremo razložiti drugače kot posledico bodisi prenizko izkazanega stanja leta 1754 ali pa previsokega leta 1778. V primeri z letom 1754 naj bi se prebivalstvo v župniji Križe pomnožilo do leta 1778 za 38%. Toda že okrog 1780 naj bi bilo v župniji za 12% manj ljudi in njihovo število naj bi, kot kaže stanje leta 1817, nazadovalo še nadalje. Tak razvoj ni verjeten, najbrž je bilo število leta 1754 prenizko, leta 1778 pa previsoko. V seznamu iz leta 1754 niso navedeni vsi kraji, ki so tvorili župnijo; popis je zajel prebivalce v približno 220 hišah, leta 1778 je bilo v župniji ugotovljenih 300 hiš. To kaže, da pri prvem štetju ni bilo popisano vse prebivalstvo. Tudi v župniji Naklo je bil verjetno podoben primer. Zlasti je neverjetno povečanje prebivalstva med 1778 in okrog 1780 za 8%. Pri ostalih župnijah z znatnejšim zvišanjem števila prebivalcev ni videti, da bi bil razlog v nepopolnosti enega ali drugega štetja. Ni izključeno, da je treba povečanje pripisati prirodnemu prirastku ter tudi še posebnim gospodarskim pogojem, ki so pospeševali ugodno rast prebivalstva, n. pr. razvoj železarstva v nekaterih gorenjskih župnijah.

Pri številnih župnijah so precejšnje razlike med rezultati štetja leta 1778 in okrog 1780; stanje okrog leta 1780 je skoraj povsod višje. Majhno povečanje bi bilo sicer verjetno v duhovnijah, kjer je bilo za rast prebivalstva odločilno predvsem prirodno gibanje. Toda porast za pet ali več odstotkov, ponekod celo nad deset odstotkov, je pri prirodnem prirastku v dveh pa tudi v štirih letih nemogoč. Velikih razlik si ne moremo razložiti drugače kot z netočnostmi pri štetju ali pri obdelavi podatkov.

Nekaj večjih razlik je pripisati v posameznih duhovnijah drugačnemu ozemlju, na katerega se rezultati nanašajo. Za stolno župnijo v Ljubljani je okr. 1780 izkazano znatno večje število ljudi kot 1778 in 1817,

za župnijo Sv. Petra v Ljubljani pa manjše. V seznamu, iz katerega so številke posnete, ni sicer nikakih pojasnil glede teh razlik. Zdi se pa, da je za okr. 1780 navedeno kot prebivalstvo stolne župnije vse prebivalstvo v Ljubljani, torej tudi tisto, ki je bilo v šentpeterski župniji (Sentpetersko in Poljansko predmestje, deli Karlovškega in Kapucinskega predmestja ter Gradišča). Med seštevki prebivalstva obeh župnij skupaj so pri vseh štetjih le manjše spremembe, ki kažejo zmerno rast in so v skladu z normalnim razvojem.

Pri Motniku so podatki za 1778 in okr. 1780 le za kranjski del vikariata. Pirchegger navaja za l. 1770 437 oseb v vikariatu Motnik, ki sta ga sestavljali d. o. trg Motnik in Zgornji Motnik.⁵²

V podatkih župnije Vrhnika so v seznamih iz l. 1778 in okr. 1780 vsebovani tudi njeni štirje vikariati, Rovte, Godovič, Hotedršica in Logatec. Pri župnijah Čemšenik in Vače ni iz l. 1754 podatkov po vikariatih ter je mogoče navesti le skupno število duš za celo župnijo. Za župnijo Čemšenik in vikariat Št. Gotard ni v pregledu stanja za 1817, ker ni ustrezajočih podatkov za kraje ležeče onstran kranjske deželne meje.

Število prebivalstva l. 1817 je pri več kot polovici župnij in vikariatov manjše, kot je bilo okr. 1780, v dvanajstih duhovnijah celo manj kot l. 1754. Le redke so bile župnije, kjer se je prebivalstvo v zadnjih dveh desetletjih XVIII. in v začetku XIX. stoletja pomnožilo. Če ne upoštevamo tistih s sorazmerno majhnim prirastkom, so bile take župnije in vikariati Mošnje, Št. Vid nad Ljubljano, Brezovica, Ig, Vrhnika s svojimi vikariati, Žužemberk, Dobrnič in Raka. V prvi vrsti so bile to duhovnije ob živahnějšíh prometnih poteh in v bližini Ljubljane. Pri Žužemberku je bilo povečanje prebivalstva v zvezi z razvojem železarstva, od 1796 je obratovala Auerspergova železarna na Dvoru. Verjetno je od tega imel korist tudi bližnji Dobrnič. Težko si je razložiti znaten prirastek — okrog 30% — v župniji Raka, vendar o pravilnosti rezultatov ni dvomiti, kajti tudi število hiš se je v tej župniji povečalo od 739 v l. 1778 na 1.030 v letu 1817.

Splošen pojav v razvoju populacije konec XVIII. in začetek XIX. stoletja je bila stagnacija ali nazadovanje. Razloge je iskati v političnih razmerah tedanjega časa. Vojne s Turki nato pa francoske vojne so zahtevale veliko žrtev med prebivalstvom. Nato so sledila leta slabih letin in lakote, ki je 1817 dosegla višek.⁵³ Vse to je imelo negativne posledice za rast prebivalstva.

Za štajerske in nekatere koroške župnije predjožefinske ljubljanske škofije moremo stanje iz l. 1754 primerjati le s podatki enega samega štetja. Za župnijo Ljubno podatka iz l. 1770 ni, za župnijo Šoštanj pa je očitno napačen in sicer mnogo prenizek. Polovica spodnještajerskih župnij kaže v dobi 1754—1770 povečanje, ki je znatno višje kot prirodni prirastek, kakor ga poznamo iz statistike prebivalstva v XIX. in v začetku XX. stoletja, ko je ta prirastek zaradi nazadovanja umrljivosti

⁵² Pirchegger, n. o. m. str. 162.

⁵³ Zwitter, n. o. m. str. 42. — Dr. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 504.

občutno naraščal in je dosegel končno 1% na leto.⁵⁴ V podeželskih župnijah z izključno agrarnim prebivalstvom, kjer doseljevanja ni bilo in je za rast bil odločilen le prirodni prirastek, moramo izključiti možnost, da bi se število povečalo letno za več kot 1% s presežkom rojenih nad umrlimi. Saj je prirodni prirastek le izjemoma dosegel tako višino.⁵⁵ Zato je izključeno, da bi se moglo v nekaterih spodnještajerskih župnijah, n. pr. Solčava, Rečica ob Savinji, Mozirje, Št. Janž na Vinski gori, Sv. Ilj pod Turjakom, Žusem, Podčetrtek, Podsreda, Sv. Peter pri Kunšperku in Bizeljsko, prebivalstvo množiti s prirastkom, ki bi bil polovico ali še enkrat večji. Brez dvoma niso v teh primerih podatki o stanju pravilni, napake so bile mogoče tako pri enem kot pri drugem štetju.

Pri koroških župnijah so med stanjem za 1754 in 1782 večje razlike za Vogrče in Pliberk. Pri Vogrčah skoraj gotovo podatki iz l. 1782 ne veljajo za isti teritorij kot 1754, kajti da bi se število duš v vmesnem razdobju več kot podvojilo, ni mogoče. Preseneča župnija Pliberk z znatno nižjim številom prebivalstva, nazadovanje je opaziti še v nekaterih drugih duhovnijah. Za štiri izmed koroških župnij, ki so bile po avstrijski reokupaciji ilirskih dežel pod ljubljanskim gubernijem, je navedeno tudi stanje za l. 1817. Znatni prirastek je bil pri župniji Št. Rupert pod Vajškro, precejšen del tega prirastka je odpadel na Jezernico, kjer je bil manjši železarski obrat. Tudi bližina Beljaka je mogla vplivati na nadpovprečno naraščanje prebivalstva.

Naslednji pregled vsebuje skupno število prebivalstva župnij ljubljanske škofije po deželah in stiškega arhidiakonata. Pri kranjskih župnijah je upoštevan Motnik 1778 in okr. 1780 le s kranjskim delom duhovnije, vsota je zato za te dve leti nekoliko prenizka. Pri štajerskih župnijah nista všteti Ljubno in Šoštanj, prva, ker ni podatka o stanju l. 1770, druga, ker je podatek za omenjeno leto nepravilen. Od koroških duhovnij ni šteta Črna, za katero podatek o stanju l. 1782 ni bil objavljen.

	1754	1778	okr. 1780	1817
Kranjske župnije ljubljanske škofije	87.863	93.880	98.011	97.004
Stiški arhidiakonat	55.987	60.891	63.858	63.923
	1754	1770		
Štajerske župnije ljubljanske škofije	41.155	47.019		
	1754	1782		
Koroške župnije ljubljanske škofije	11.195	10.566		

Slika, ki jo daje skupno število, je v splošnem ista kot pri primerjavi stanja raznih štetij po posameznih duhovnijah. Po teh številkah se je v kranjskih župnijah prebivalstvo do l. 1778 zmerno pomnožilo; razlika se

⁵⁴ Prim. Zwitter, n. o. m. str. 94.

⁵⁵ V razpravi »Prebivalstvo kamniškega področja...« n. o. m. str. 54 sl. sem za 14 župnij omenjenega področja izračunal povprečna rojstev in smrti v desetletju 1795—1804. Z izjemo Motnika, ki zaradi majhnega števila prebivalstva ne more biti značilen, je le župnija Vodice imela prirodni prirastek nekaj malega več kot 1%, večina jih je imela komaj polovico tega prirastka ali pa še manj.

giblje v mejah, da jo moremo razložiti z naravnim prirastkom. Drugače je z razliko med 1778 in okr. 1780. Nad 4%-no povečanje v kratki vmesni dobi je izključeno, v rezultatih teh dveh štetij se morajo skrivati napake. Naslednje razdobje do 1817 je bilo toliko obsežno, da bi bile možne tudi bistvenejše razlike, kakor pa jih številke kažejo. K razliki pri štajerskih župnijah je pripomniti, da je za šestnajstletno dobo tak prirastek (nad 14%) pri tedanjih populacijskih pogojih neverjeten, dasi znatno zaostaja za procentualnim povečanjem v nekaterih župnijah. Številke za koroške župnije kažejo nazadovanje, kar brez dvoma velja za nekatere duhovnije, vendar je razlika pri pliberški prevelika, da ne bi bila njena pravilnost dvomljiva.

Za nobeno izmed štetij, katerih rezultate smo uporabljali, ne moremo apriorno trditi, da je točnejše ali nezanesljivejše od drugega. Na splošno ne kaže, da bi popisovalci pri cerkvenem štetju 1754 svoje delo pomanjkljivo opravili in niso v sezname vnesli vseh župljanov. Saj so celo primeri, ko so pri tem štetju ugotovili v župniji več duš kot pri poznejših vojaških konskripcijah. Da so mogle biti tudi vojaške konskripcije zelo nezanesljive, je pokazala primerjava rezultatov iz l. 1778 in okr. 1780 za kranjske župnije, kjer so bile ponekod velike nerazložljive razlike. Napake so bile rezultat dela krajevnih popisovalcev ali pa sestavljalcev tabel. Najbolj verjetna možnost napake pri krajevnih popisovalcih je bila, da niso zajeli vseh oseb, ki bi jih morali šteti, in so bili zato rezultati štetja prenizki. Takih napak je bilo po vsej verjetnosti l. 1754 manj, ko je popisovala župnijska duhovščina in je bilo treba za vsako osebo posebej ugotovljati določene znake, n. pr. starost, za družinskega poglavarja tudi zemljiško gospostvo, kateremu je bil podložen, stan itd. Župniki so gotovo imeli pregled nad svojimi župljani ali vsaj nad posameznimi družinami, gospodinjstvi ali hišami, po katerih je bil popis izveden. Pri količkej sistematičnem popisovanju po pretežno majhnih naseljih skoraj ni verjetno, da bi mogli v posameznih župnijah prezreti in ne zajeti s popisom večjega odstotka prebivalstva. Primeri, da so zaradi pomanjkljivega in površnega popisovanja duš nastale večje netočnosti in da je število ugotovljenega prebivalstva prenizko, so mogli biti redke izjeme. Možnost za napake je bila tudi pri obdelavi popisnih seznamov, preštevanju popisanih oseb ter vpisovanju rezultatov v sumarije. Računske napake so bile v seznamih precej pogoste, včasih je bil seštevnik prenizek, drugič previsok, toda največkrat je bila razlika malenkostna in rezultata ni bistveno spreminjala. Številke o stanju duš po duhovnijah v škofijskem sumariju, kjer so sicer navedene ločeno po spolu, v glavnem soglašajo s seštevki v seznamih, kolikor seznam sploh navajajo skupno število župljanov; kolikor so razlike, so le majhne. Večje napake je bilo mogoče ugotoviti za dve župniji. V popisnem seznamu župnije Dob, ki sicer nima seštevka, sem naštel 2824 popisanih oseb, v škofijskem sumariju stoji 2618, seznam starotrske župnije pri Slovenjem Gradcu navaja skupno 2772 oseb, v sumariju je številka 2769, dejansko sem jih naštel 2869. S te strani rezultatom štetja iz l. 1754 ni mogoče očitati večjih pomanjkljivosti.

Ni nam na uporabo nikako osnovno popisno gradivo vojaških konskripcij, dasi so bile številne. Zato tudi podrobni način izvedbe teh popisov ni znan. Konskripcije so bile izvedene po posebnih teritorialnih enotah, ki so doživele v času prvih konskripcij nekaj sprememb, preden so dobile končno obliko nabornih okrajev. Ti so se na Kranjskem in Štajerskem naslonili na cerkveno upravno razdelitev, obsegali so eno ali več predjožefinskih župnij.⁵⁶ Popisovale so komisije civilnih komisarjev in oficirjev. Župniki in zemljiška gospostva so bila dolžna dati komisijam na uporabo svoje matrike in sezname, vendar se komisije niso smele zadovoljiti z njihovimi podatki, temveč so morale preverjati stanje tudi na licu mesta. Civilni komisar je popisoval žensko prebivalstvo in ugotovil samo njegovo število brez vsake podrobne grupacije. Popis moškega prebivalstva je bila naloga oficirja, ki je izvedel pri tem tudi grupiranje v skupine, določene po vojaških kriterijih.⁵⁷ Rezultati vojaških konskripcij, kakor so znani za posamezna leta, niso pridobljeni na enak način. Štetje z individualnim popisom je bilo menda le bolj poredko opravljeno, sicer so komisije le občasno dopolnjevale populacijske knjige s podatki o prirodnem gibanju, rojstvih in smrtih, ki so jih dobivale od župnih uradov, ter s podatki o preseljevanju, ki so jih morala dajata gospostva. Kako je bilo to urejeno in kdaj so izvedli štetje ter kdaj so korigirali podatke na podlagi prijav o spremembah v stanju prebivalstva, doslej ni dognano.⁵⁸

Z obema načinoma, kako so pri vojaških konskripcijah ugotavljali število prebivalstva, je bilo združenih več možnosti za napake kot z individualnim popisom, ki so ga izvedli župniki. Razlike so mogle nastati že zaradi drugačne teritorialne razdelitve; čeprav so se konskripcijske teritorialne enote naslanjale na župnije in vikariate, se vendar z njimi niso popolnoma krile. Tudi so bile v desetletju po vzpostavitvi konskripcijskega sistema spremembe tako v organizaciji kot glede teritorialnih enot.⁵⁹ Gotovo ni šlo brez težav pri preračunavanju in uporabi podatkov konskripcijskih teritorialnih enot na župnije ali vikariate. Poleg tega si je težko predstavljati točen individualni popis, če so bili moški posebej popisani po oficirjih ter ženske posebej po civilnih komisarjih in ni bilo sistematičnega popisovanja od hiše do hiše. Konskripcijski komisarji krajevnih razmer in prebivalstva niso poznali tako kot župnijska duhovščina in za zamudno popisovanje po hišah najbrž niso imeli dovolj časa in volje. Ker ni bilo štetje glavni namen konskripcij, temveč rekrutiranje vojaštva, so oficirji gotovo največ pozornosti obračali na evidenco za vojaško službo sposobnih mladeničev ter tistega naraščaja, ki je prihajal v poštev za vojaško službo. Ugotovitev pravega števila prebivalstva je pri konskripcijah kot manj pomembna naloga stopila v ozadje in ni bila deležna tolike skrbi.

Pri drugem načinu ugotavljanja prebivalstva na podlagi sprememb v prirodnem gibanju in preseljevanju so bili nepravilni rezultati še ver-

⁵⁶ Zwitter, n. o. m. str. 29. — Miklavčič, n. o. m. str. 5 in 34 sl.

⁵⁷ Zwitter, n. o. m. str. 30.

⁵⁸ Zwitter, n. o. m. str. 32 in 39.

⁵⁹ Miklavčič, n. o. m. str. 5, 34 sl. in zemljevid.

jetnejši. Razlogi za razlike so isti kot pri individualnem popisu, pridružijo pa se jim številnejše računске operacije, ki so bile prav pogosto vir raznih napak. Razlog velikim razlikam v rezultatih za dve leti blizu skupaj, ki so bile n. pr. pri kranjskih župnijah v letih 1778 in okr. 1780, je prav gotovo v različnem načinu, kako so bili pridobljeni eno ali drugo leto. Na vsak način nas te razlike opozarjajo, da je treba na rezultate konskripcij, za katere ne vemo, kako so nastali, gledati posebno kritično. V tem pogledu je lažje presoјati zanesljivost ali nezanesljivost štetja iz l. 1754 v župnijah, za katere so popisni sezname ohranjeni. Štetje sicer ni bilo brez pomanjkljivosti in brez napak, toda take napake, nastale zaradi nepopolnega popisa, se dajo po posameznih župnijah vsaj delno odkriti in korigirati, ako opazimo n. pr., da posamezni kraji niso bili zajeti. Za isti čas imamo še podatke iz drugega vira, na podlagi katerih je mogoče presoditi stopnjo popolnosti žup. popisnih seznamov. Ta vir so spisi terezijanskega katastra ali davčne rektifikacije, ki vsebuje seznam vseh zemljiških posestnikov po gospostvih in krajih. Primerjava števila zemljiških posestnikov pri štetju l. 1754 s številom v rektifikacijskih spisih bi bila brez dvoma zanimiva in bi pokazala, ali so popisni sezname bolj ali manj točni. Za župnije, kjer zemljiška posest ni bila razkosana na preveč gospostev, taka primerjava ne bi bila niti težko izvedljiva.

Die Volkszählung des Jahres 1754 im vorjosephinischen Bistum Ljubljana und ihre Ergebnisse.

Zusammenfassung.

Im Archive des Ljubljanaer Domkapitels befinden sich die nach dem Reskripte Maria Theresias vom 13. Oktober 1753 von Pfarrern und Pfarradministratoren verfassten ursprünglichen Verzeichnisse der Pfarrbevölkerung fast sämtlicher Pfarren der damaligen Diözese. 36 Beschreibungen entfallen auf Pfarren und Vikariate im ehemaligen Lande Krain, 26 auf die Untersteiermark und 9 auf Kärnten. Ausser diesen Verzeichnissen ist im Domkapitelsarchive auch die »Conscriptions-Tabela aller denen zum Bistumb Laybach gehörigen Pfarren und Vicariaten im Herzogthum Steyer, Kärenthen und Crain befindlichen Seelen de A^o 1754« erhalten, welcher die Ergebnisse der Seelenbeschreibung für jene Kirchensprengel entnommen werden können, für welche die ursprünglichen Verzeichnisse verloren gegangen sind. Eine solche Übersichtstabelle besteht auch für das Archidiaconat Stična (Sittich) in Krain; welches zu dem Erzbistum Gorica (Görz) gehörte.

Die Pfarrverzeichnisse sind nicht nach einem einheitlichen Muster verfasst. Trotzdem enthalten die Verzeichnisse im allgemeinen die nach dem kaiserlichen Reskripte erforderlichen Personaldaten der beschriebenen Bevölkerung. Die Vergleichung mit den Resultaten späterer Volkszählungen setzt eine genaue Kenntnis des Umfanges des Pfarrterritoriums voraus. Das Pfarrterritorium wird mit den französischen Steuergemeinden angegeben, aus welchen sich einzelne Pfarren und Vicariate zusammensetzen.

Die Ergebnisse der Volkszählung von 1754 werden mit den Ergebnissen einiger später vorgenommenen Zählungen verglichen. Für Krain sind das die Militärkonskriptionen in den Jahren 1778, ca 1780 und 1817. Für die Pfarren in Steiermark und Kärnten standen nur die in den »Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer« veröffentlichten Bevölkerungs-

zahlen zur Verfügung; aus dem Jahre 1770 für Steiermark und 1782 für Kärnten. Für die Kärntner Pfarren, welche zum Ljubljanaer Gouvernementsgebiet gehörten, wurden die Bevölkerungszahlen von 1817 berücksichtigt. Ziemlich zahlreich sind Fälle, im welchen die Unterschiede zwischen den Ergebnissen einzelner Zählungen stärker sind und sich nicht erklären lassen; man muss annehmen, dass in solchen Fällen bei der Durchführung der Zählung oder bei der Zusammenstellung der Übersichtstabellen grössere Fehler unterliefen. Die Art und Weise, auf welche die Militärkonskriptionen, denen unsere Zahlen entnommen sind, an Ort und Stelle durchgeführt wurden, ist nicht bekannt. Deswegen lässt sich die Zuverlässigkeit der Resultate schwerer beurteilen; manches spricht für die Vermutung, dass für mögliche Abweichungen und Fehler viele Türen offen standen. Im Gegenteil können wir die grosse Mehrheit der Seelenbeschreibungen aus dem Jahre 1754 als glaubwürdig ansehen und die Resultate nicht zu sehr in Zweifel ziehen. Soweit die angeführten Volkszählungsergebnisse eine bestimmte Entwicklungsrichtung ersehen lassen, kann für das Ende des XVIII. und den Anfang des XIX. Jahrhunderts eine Stagnation, teilweise auch ein Rückgang festgestellt werden.

Dr. Ivan Slokar

Ljubljanska suknarna

PRVO RAZDOBJE OD LETA 1724 DO LETA 1747

(Stanovska suknarna v krempljih finančni mogotcev in špekulantov)

Naš znani gospodarski zgodovinar Jože Šorn, ki je obogatil s številnimi publikacijami razne panoge našega gospodarskega udejstvovanja v preteklosti, je objavil tudi dve obširni razpravi o ljubljanski suknarni.¹ Šorn se pri tem omejuje na tehniško plat proizvodnje, na finančne uspehe oziroma neuspehe in na delavske probleme. Zategadelj smatram za potrebno in koristno, da osvetlim s temi svojimi dodatki zgodovino ljubljanske suknarne z vidika uveljavljanja zasebnih finančnih mogotcev in špekulantov pri njeni ustanovitvi, njenem izkoriščanju med obratovanjem in njenem propadu.

Deželni stanovi Kranjske in Koroškega so morali oskrbovati s suknom graničarje v Karlovcu. V ta namen so jim dobavljali razni veletrgovci-špekulanti sukno iz mesta Ceneda (današnji Vittorio Veneto severno od Trevisa na Benečanskem). Ljubljanski veletrgovec in finančnik Jakob Schell pl. Schellenburg je sklenil 23. aprila 1691 s koroškimi deželnimi stanovi pogodbo, s katero se je obvezal, da bo za vse karlovške graničarje, ki jih morajo oskrbovati, dobavljal vse potrebne vrste sukna za določeno ceno v množini, ki se mu jo mora sporočiti v mesecu marcu za naslednje leto. Kmalu nato je vložil Schell prošnjo, da se mu podeli tovarniški privilegij za postavitev suknarne v Ljubljani. Tega privilegija pa ni dobil. Schell je umrl leta 1715.

Leta 1718 je prišel Dominik Hingerle, ki je dobavljal sukno iz Cenede štajerskim, kranjskim in koroškim deželnim stanovom, na misel, da bi se ustanovila suknarna pri Ljubljani. Za ta projekt je pridobil svojega zeta Antona Milpacherja in Franca Henrika pl. Raigersfeld. Ta dva sta zaprosila leta 1719 za zadevni privilegij. Bila sta tako prepričana, da bo njuna prošnja ugodno rešena, da je Raigersfeld takoj odpotoval v Foggio (središče ovčjereje v Apuliji) ter tam nakupil volno. Ko se je vrnil, je pa izvedel, da je bila prošnja za tovarniški privilegij »pod praznimi pretvezami«¹ odbita. Utemeljitev negativne rešitve te prošnje ni ohranje-

¹ Šorn, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov (Zgodovinski časopis letnik VI-VII 1952-1953 str. 663-685) in Ljubljanska suknarna (Zgodovinski časopis letnik IX 1955 str. 62-87).

na. Vendar niso bile odločilne prazne pretveze, ampak tehtni razlogi. Merkantilistična usmerjenost avstrijske gospodarske politike je bila takrat v polnem razmahu. Po vzorcu leta 1719 ustanovljene velekapitalistične privilegirane Orientalske kompanije je država favorizirala velika podjetja v rokah kapitalno močnih korporacij, da bi se dvignil »notranji komercij« in omejil odtok denarja v inozemstvo.

Prvi so bili koroški deželni stanovi, ki so osnovali v začetku XVIII. stoletja v ta namen svojo suknarno. Ta poizkus se je pa popolnoma ponesrečil. Leta 1719 je bilo to podjetje v tako derutnem stanju, da ni bilo nobenega upanja, da bi se ohranilo, nakar je bilo opuščeno.

Več sreče so imeli kranjski deželni stanovi, ki so 29. aprila 1724 sklenili osnovati svojo suknarno. Dne 27. septembra istega leta so dobili izključni privilegij (*privilegium privativum*) za postavitev tovarne. Podelitev privilegija se je utemeljevala s tem, da je Ljubljana bližja morskim lukam in da bo zaradi tega lažje nabavljala surovine in barve, kot je to mogla Koroška, kjer je stanovska suknarna propadla. Če se taka tovarna dobro vodi in spravi do profita, pridejo mnogi prebivalci do zaslужka. Tudi stanovom bo koristna, ker bodo mogli oskrbovati graničarje s suknom lastne izdelave. Denar, ki je šel v ta namen vsako leto v inozemstvo, bo ostal v deželi.

Kranjski deželni stanovi so izjavili, da so pripravljene dobavljati sukno tudi koroškim stanovom za graničarje, ki so jih ti oskrbovali in sicer po isti ceni, kot so ga nabavljali iz Cenede.

Iz vseh teh razlogov je dobila suknarna kranjskih deželnih stanov *privilegium privativum* t. j. izključno pravico za izdelavo in dobavo sukna za graničarje, glede sukna za civilne odjemalce pa pravico, da ga prodaja v lastnih skladiščih v Ljubljani ali v deželi v kosih ali balah in da ga po korespondenci prodaja tudi v druge avstrijske dežele in ga tja razpošilja. Privilegij je vseboval tudi določbo, da bo tovarna dobivala dovoljenje za prost uvoz volne, barv, mila in olja v množinah, ki jih bo potrebovala.²

Ko so dobili kranjski deželni stanovi privilegij za suknarno, se je na Kranjskem izpolnila od državne uprave že davno izražena želja, da bi se sukno izdelovalo doma. Tako odredbo čitamo že v Maksimilijanovem deželnem redu iz leta 1519.³

Že leta 1720 so izjavili kranjski deželni stanovi, da bi bila zaželena ustanovitev manufakture za izdelovanje sukna, toda da bi se morali predhodno odpraviti cehi.⁴ Kljub temu, da se ta pogoj ni izpolnil, so se stanovi 4 leta pozneje odločili za ustanovitev te suknarne.

Ljubljanska suknarna je bila eno najstarejših podjetij industrije volne v celi Avstriji. Starejše so bile manufaktura volnenega blaga v Linzu (ustanovljena leta 1672 je postala leta 1722 last Orientalske kompanije), že

² Drž. a. LRS, Stanovski a. fasc 537 in 537a, Reigersfeldov a. fasc XIX, Landtagsprotokolle, Šorn Merkantilist Franc Rakovec-Reigersfeld v Kroniki III (1955), Luschin-Ebengreut Die Freiherrn von Reigersfeld v G. M. D. S. XI. in XII., Slovenski biografski leksikon gesla Schell in Franc Henrik Reigersfeld.

³ Sergej Vilfan, Predpisi o obleki in blagu. (Slovenski etnograf 1949).

⁴ Illyrisches Blatt 1840 str. 86.

omenjena suknarna koroških deželnih stanov, ki je kmalu propadla in 4 tovarne na Češkem, ustanovljene v letu 1707 in 1717.⁵

Še preden so dobili 27. septembra 1724 tovarniški privilegij, so sklenili stanovi 27. avgusta istega leta s Francem Kapusom pl. Pichelsteinom pogodbo, s katero jim je ta dal za dobo 3 let (1725 do 1728) v najem svojo hišo pri bosonožcih (danes Dalmatinova ulica št. 2) za letnih 100 goldinarjev proti polletni odpovedi.⁶ Ker pri tej hiši ni bilo vode za pranje volne in za barvanje, so vzeli stanovi za suknarno od 29. septembra 1724 dalje, torej 2 dni po privilegiju, v najem hišo pred nemškimi vrati, ki je bila last Ane Marije pl. Janežič. Hiša je stala bržkone ob Gradaščici. Najemnina je znašala za dobo do 24. aprila 1726, torej za eno leto in 7 mesecev 60 goldinarjev.⁷

Šele od leta 1726 naprej so postavili stanovi suknarno na Selu ob Ljubljani; v ta namen so tudi kupili ondi se nahajajoči mlin ljubljanskega pekovskega ceha. Tukaj je suknarna začela obratovati leta 1727.

Stanovska suknarna je bila zelo privlačna za kapitalistične špekulante, ki so vedeli, da deželni stanovi ne razpolagajo z močmi, ki bi bile za vodstvo in upravljanje takega podjetja komercialno dovolj izurjene. Saj ni bilo takrat ne obrtnih, ne komercialnih šol. Za tehnično plat so bili stanovi navezani na tujerodne iz inozemstva pritegnjene strokovnjake, za komercialne transakcije pa so postali odvisni od domačih veletrgovcev, ki so bili tudi skoraj izključno tujega porekla. Od deželne suknarne so si veletrgovci obetali zelo donosne posle pri dobavi surovin in tehniškega materiala. Zelo verjetno je, da je ljubljanski veletrgovec Codelli sugeriral ustanovitev deželne suknarne ali pa je celo fungiral kot strokovni svetovalec, ker so mu stanovi izplačali »za njegov trud« v breme bodoče tovarne nagrado v znesku 600 goldinarjev. To se je izvršilo 14. aprila 1724, torej še preden so deželni stanovi 29. aprila 1724 sklenili ustanovitev tovarne. Codelli je bil zadevno strokovni svetovalec takratnega deželnega poglavarja Volka Vajkarda grofa Gallenberga, o katerim je v sejnem zapisniku deželnega zbora z dne 24. novembra 1738 omenjeno, da je bil »projektant«, torej, da je predlagal ustanovitev suknarne.⁸

Da se je Codelli toliko zavzemal za osnovanje te suknarne, postane razumljivo iz njegovega prejšnjega sodelovanja s Schellom pri preskrbi koroških deželnih stanov s cened. suknom. Da bi se izognil konkurenci, ki je ogrožala njegov zadevni monopol, ki je slonel na pogodbi s koroškimi stanovi z dne 23. aprila 1691, je Schell sklenil 5. junija 1696 družbeno pogodbo s Codelijem in Francem Dom. pl. Geilbergom za dobo 3 let in 3 mesecev, s katero so se družbeniki obvezali, da bodo trgovske posle opravljali skupno.⁹ Nato so koroški stanovi, da bi se osvobodili izkori-

⁵ Ivan Slokar, *Geschichte der österr. Industrie* stran 324 do 354.

⁶ Drž. a. LRS Stanovski a. fasc 537, Šorn, Začetki suknarne deželnih stanov (Zgodovinski časopis VI-VII 1952-1953 str. 666).

⁷ Drž. a. LRS Reigersfeld XIX. Te podatke je Šorn prezrl. Bržkone se nanaša najemnina nekega mlina, ki jo Šorn omenja na str. 667, na najemnino za to hišo ob vodi.

⁸ Drž. a. LRS, Reigersfeld XIX, Kranjske stanovske zadeve; Landtagsprotokoll od 24. XI. 1738 in Carniolae pragmatica.

ščanja po tem kartelu, postavili v začetku XVIII. stoletja svojo suknarno, ki je pa zaradi slabega vodstva kmalu propadla.

S svojim vnetim sodelovanjem v pogledu osnovanja kranjske deželne suknarne se je Codelli vsidral kot posredovalec pri nakupu surovin in materiala in je imel ogromne dobičke v škodo podjetja in deželnih financ. Od leta 1725 do konca avgusta 1734 je imel Codelli kot liferant skoro monopolni položaj. V tem razdobju je izdala suknarna za nakup volne skupno 131.577 goldinarjev. Od tega zneska je odpadlo na volno, ki jo je dobavil Codelli, nič manj kot 110.000 goldinarjev ali 84% vseh nakupov. Dobavljal je volno iz Puglie in Romagne v Italiji, iz Drača in tudi levantinsko volno. Poleg tega je dobavljal še benečansko milo.

V tej dobi zgodnjega kapitalizma in potenciranega merkantilizma so si špekulantski podjetniki na vse mogoče načine prizadevali, da bi prišli v monopolističen položaj, ki bi izključeval konkurenco. Najpopolnejši je bil monopol, če je slonel na tovarniški koncesiji z izključnim privilegijem za izdelovanje in razpečavanje neke vrste blaga. Ko so se na Kranjskem oziroma v Ljubljani taki poskusi Schellu in drugim izjalovili in so ta privilegij dobili deželni stanovi, je bilo potrebno prilagoditi se novemu položaju in izkoristiti privilegij v svoje namene. To je dosegel Codelli s tem, da se je kot pobudnik in svetovalec zavzemal za ustanovitev deželne suknarne. Poleg omenjene posebne nagrade, ki jo je za to dobil, si je ustvaril tudi privilegirani položaj kot dobavitelj surovin in materiala. Pri takratnem derutnem stanju deželnih financ je dobavljal tudi na kredit, kar mu je omogočalo še večje profite. Ko je bil barvar suknarne Serbensky zaradi nekih prestopkov v zaporih na ljubljanskem gradu, je pri zaslišanju 5. maja 1730 izpovedal, da nimajo stanovi denarja ne za volno ne za barve. Barve da kupujejo sproti na drobno v drogeriji, za volno, kupljeno na kredit, pa morajo plačati Codelliju »dvojno ceno«.¹⁰ Čeprav je bila ta trditev morda pretirana, je pa vendar karakteristična, ker je bil Serbensky precej razgledan (rojen v Amsterdamu je delal, preden je prišel v Ljubljano, še v Vicenti in Benetkah) in je prav dobro poznal razmere v inozemskih industrijskih središčih.¹¹

Codellijeva veletrgovina je prešla leta 1735 v last Michelangela Zoisa, ki je bil že dotlej pri njej udeležen.¹¹

Kako okorno je bilo komercialno vodstvo stanovske suknarne ilustrira dejstvo, da so se stanovi leta 1736 pogajali z Antonom Bastanzijem, suknarskim mojstrom v tej tovarni, ki se je ponudil, da bi sam dobavljal volno iz Drača in prevzel tudi prodajo sukna, ki bi ga sam kupoval ali pa prevzemal v komisijško prodajo. Kot poroka je nudil velikega špe-

⁹ Jakob Schell von und zu Schellenburg und seine Stiftungen, Laibach, 1843 str. 4-5.

¹⁰ Drž. a. LRS stanovski a. fasc 537a. Leta 1730 so znižali stanovi plače deželnim uradnikom (Drž. a. LRS. Dolski arhiv manuskript 1 str. 217-261).

¹¹ Šorn, Začetki suknarne str. 675 in 679. Glede financ kranjskih deželnih stanov prim. Šorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII stoletja (Kronika VII 1859 str. 130).

¹² Wurzbach, biographisches Lexikon geslo Zois.

kulanta, ljubljanskega trgovca Franca Mateja Perra, ki se je na raznih gospodarskih področjih udeleževal pod zaščito izključnih privilegijev.

Medtem je pošla volna iz Drača in suknarna ni mogla obratovati od 7. septembra 1736 do 24. febr. 1737 in od 13. aprila do 13. avgusta 1737. Stanovi so uvideli, da so navezani na veletrgovce in so sklenili z Michelangelom Zoisom pogodbo, s katero mu je bila zagotovljena za dobo petih let (1737 do 1741) izključna pravica dobave volne za suknarno. Zois se je obvezal, da bo dobavljal volno iz Puglie, Romagne in iz Drača in tudi potrebno olje. Poleg tega se je vrnil tudi v posle prodaje sukna.¹³

Zoisu ta posel spričo njegovega udeleževanja v železarstvu na Kranjskem in na Koroškem ni bil dovolj privlačen in ga je končno zane-marjal. Dne 4 februarja 1741 je poročal ravnatelj suknarne pl. Webern (ne Weber, kot ga Šorn dosledno pomotoma imenuje), da je Zois dobavil namesto 28.159 funtov le 2472 funtov oprane bele draške volne. Septembra istega leta je pozvala tovarna Zoisa, naj izpolni pogodbo, ker si sicer pridržuje pravico regresa za vso nastalo škodo. Dne 5. januarja 1742 je bil Zois pozvan, naj dobavi zaostala 2 soda olja in 36 centov draške volne pođ pretnjo regresa za razliko na ceni. Ker Zois kljub temu pozivu olja ni dobavil, je kupila suknarna olje pri Perru in pozvala 10. junija Zoisa, naj to olje plača dobavitelju. Decembra 1744 je dobavil Perr tovarni volno za znesek 2838 goldinarjev in 35 kron ter galun in vinski kamen za 84 goldinarjev in 7 kr. Zois je dobavil zadnjič julija 1745 volno za 5977 goldinarjev in 39 kr. Kmalu nato je nastopil kot dobavitelj volne ljubljanski trgovec Friderik Weitenhiller, s katerim so sklenili stanovi 20. avgusta 1745 za dobo 4 let tudi pogodbo za prodajo sukna, tako da se je od tega časa naprej nazival »vnovčevalec sukna deželnih stanov.«¹⁴ Pri tem je delal s tako velikim uspehom za sebe, da je leta 1747, ko so se stanovi morali odločiti za prodajo suknarne, nastopil kot edini interesent in tovarno kupil.

Ko je stanovska suknarna na Selu začela obratovati v polnem obsegu, so stanovi dosegli prepoved uvoza cenedskega sukna, kar se je zgodilo 15. maja 1727. Ta ukrep je bil v skladu z izključnim privilegijem, ki sicer ne bi imel pravega učinka. S prepovedjo uvoza cenedskega sukna so bili prizadeti koroški stanovi, ki so bili sklenili s trgovci dobavne pogodbe za cenedsko sukno. Sledilo je oporekanje z očitki, da je sukno kranjske suknarne slabe kakovosti in predrago. Vendar sta se stranki končno pobotali. Koroški stanovi so stornirali pogodbe s trgovci in so sklenili s kranjskimi stanovi 8. aprila 1728 pogodbo, s katero so se kranjski stanovi obvezali, da bodo dobavljali koroškim vsako leto sukno, ki ga morajo ti dobavljati graničarjem v kakovosti dostavljenih jim in od dvora odobrenih vzorcev. Množino in barvo bodo Korošci sporočali vsako leto. Kot prevzemno me-

¹³ Drž. a. LRS stan. a. fasc 537a in Landtagsprotokoll od 13. VIII. 1737. Glede špekulacijske žile Perra prim. Ivan Slokar, Začetki tobačne industrije v Ljubljani (Kronika IX str. 16 sl. in Josip Žontar, svilogojstvo in svilarstvo str. 36 sl.).

¹⁴ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a in Reigersfeld, Kranjske stanovske zadeve XIX.

sto je bila določena Ljubljana, od koder bodo Korošci odpravljali blago v Karlovac.¹⁵

Kmalu nato in sicer 20. aprila so sporočili tudi štajerski stanovi, da ne bodo sukna, ki ga morajo dobavljati graničarjem v Varaždin, kupovali na Moravskem, ampak le od ljubljanske deželne suknarne. To je sledilo, ker je sam cesar »iz posebne naklonjenosti do kranjskih deželnih stanov« odredil, naj kupujejo štajerski stanovi svojo potrebo po graničarskem suknu od ljubljanske suknarne, dokler ne bo na razpolago suknarna na Štajerskem.¹⁶

Medtem so se širile pritožbe, da je ljubljansko sukno slabše kakovosti kot uvoženo. Te vesti so izhajale iz vrst trgovcev, ki so dotlej uvažali sukno. Komisijska preiskava je pa leta 1728 ugotovila, da je bilo ljubljansko sukno celo boljše od cenedskega.¹⁷ Ta ugotovitev je deželne stanovne tako opogumila, da so 28. maja 1728 sklenili poiskati suknarja iz Benetk, ki bo znal izdelovati fino sukno. Izdelal naj bi za poskušnjo nekaj kosov, na kar bi se ž njim dalje razpravljalo. Do tega pa ni prišlo bržkone zaradi ugovora manufakture volnenega blaga v Linzu. To podjetje je kupila leta 1722 Orientalška kompanija in ga zelo razširila.¹⁸ S patentom z dne 6. novembra 1724 je dobila tudi za notranjeavstrijske dežele (Štajersko, Koroško in Kranjsko) za dobo 50 let izključni privilegij za izdelavo finega sukna in ostalega blaga iz čiste volne.¹⁹ S tem je bila deželni suknarni na Selu onemogočena proizvodnja finega sukna. Zaradi tega so sklenili deželni stanovi 13. decembra 1728, da bo njihova suknarna izdelovala le cenedsko sukno.²⁰ Za to vrsto sukna so bili izgledi povsem dobri, če upoštevamo zajamčeno dobavljanje graničarskega sukna za kranjske, koroške in štajerske stanovne, izključno pravico za izdelovanje tega blaga in uvozno prepeved za cenedsko sukno.

Navzlic temu so doživeli stanovi s svojo suknarno marsikatero razočaranje. To postane razumljivo, če pomislimo, da suknarna ni imela pravega vodstva. Neposredno je suknarni načeloval obratovodja Kunčnik, uradnik pri deželni davčni upravi, ki so ga imenovali inšpektor, ki pa ni imel ne tehniške ne komercialne kvalifikacije, niti vpogleda v finančno stanje podjetja. Slednje je bilo celo nemogoče, ker ni imelo podjetje svojega lastnega knjigovodstva, niti lastne blagajne. Izdatke je izplačevala in vplačila sprejemala stanovska blagajna vmes med ostalimi stanovskimi izdatki in prejemki. Predstojniki tovarne so bili stanovski odborniki in njihov predsednik, deželni glavar. Nihče od teh ni bil strokovno usposobljen za vodstvo takega obrata.

Zaradi pomanjkanja samostojnega knjigovodstva je bila vsaka kalkulacija nemogoča. Več kot 10 let so tavalili v temi in so kar na slepo kalku-

¹⁵ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537, Šorn, Zgodovinski časopis VI-VII str. 667-669.

¹⁶ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537 in 537a. Cesarjeva odredba je navedena v sporočilu dvora kranjskim deželnim stanovom z dne 20. oktobra 1733 (fasc 537a).

¹⁷ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537.

¹⁸ Ivan Slokar, Geschichte der österr. Industrie str. 353.

¹⁹ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 29, Příbram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik str. 12 sl.

²⁰ Drž. a. LRS, Landtagsprotokoll od 28. V. in 13. XII. 1728.

lirali proizvodne stroške in pribijali na te dozdevne lastne cene za graničarsko sukno 90 do 120%, ker jih je štítil monopol za te dobave.²¹

Z ozirom na domnevno previsoke cene za graničarske dobave je bila sklicana po ukazu z Dunaja septembra 1729 posebna konferenca v Gradec, ki naj bi se pečala z vprašanjem cen, ki naj jih suknarna določi za graničarsko sukno.²²

Vse te okolnosti so dale deželnemu glavarju pobudo, da se je obrnil 23. avgusto 1729 na deželne stanove z vprašanjem, če ne bi kazalo imenovati poseben odbor, ki naj bi podjetje natančno pregledal in na naslednjem zasedanju deželnega zbora podal svoje mnenje ali naj se nadaljuje z obratovanjem ali če ne bi bilo za deželne stanove koristnejše, da suknarna preneha z delom. V smislu tega predloga je sklenil deželni odbor septembra 1729, naj posebni odbor preišče stanje suknarne. Navzlic stalno se ponavljajočim pritožbam, da je blago slabe kakovosti in predrago, je ta od deželnega zbora imenovani posebni odbor v svojem zadevnem poročilu z dne 7. junija 1730 priporočal nadaljevanje obratovanja.²³ Pri tem temu odboru ni prišlo na misel, da je bilo sukno predrago morda tudi zaradi oderuških cen, ki jih je zaračunaval Codelli za dobavljeno volno, pri čemer je izkoriščal svoj monopolni položaj.

V Trstu se je leta 1730 uprizoril velesejem, ki naj bi bil protiutež velesejmu v Sinigagliji. Kranjski deželni zbor je sklenil, naj pošlje stanovska tovarna nekaj kosov sukna na ta velesejem. Isto se je ponovilo leta 1731. V Trstu so zamenjavali sukno za volno iz Drača, olje in barve.²⁴ Tržaški velesejem je pa zaradi neuspeha prenehal že leta 1732.²⁵

Očitno je bilo, da suknarna ni uspevala. Tudi deželnemu odboru je bilo to znano, vendar ni vedel, kaj naj bi ukrenil. Na seji z dne 29. marca 1732 so o tem razpravljali in prišli do zaključka, da se mora vodstvo tovarne poveriti človeku, ki popolnoma obvlada proces proizvodnje in ki to panogo dobro razume, češ da inšpektor Kučnik ni za nobeno rabo. Toda sklep je ostal na papirju.²⁶

Končno je izvedel tudi dvor, da v stanovski suknarni marsikaj ni bilo v redu. Deželnim stanovom je bilo sporočeno 20. oktobra 1733, da je cesar svojčas odredil, naj kupujejo štajerski stanovi svojo potrebo po graničarskem suknu pri ljubljanski suknarni. Toda zelo začuden je bil, ko je izvedel, da ni imelo to podjetje nobene zaloge sukna in da se ni moglo v Ljubljani izslediti nikogar, s katerim naj bi se sklenila pogodba o dobavi. Iz tega razloga se mora uvažati tuje sukno in denar gre iz dežele. Cesar ne bo ravnodušno gledal, kako se ljubljanska suknarna, ki je bila pred nekoliko leti z veliko domoljubno vnemo postavljena in opremljena, sedaj tako slabo vodi, da bo polagoma propadla. Obenem je cesar ukazal,

²¹ Šorn, Začetki suknarne str. 670.

²² Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537.

²³ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537 in Carniolae pragmatica od 10. IX. 1729, 11. II. in 9. VI. 1730.

²⁴ Drž. a. LRS, Landtagsprotokolle od 26. VI. 1730 in od 29. VI. 1731.

²⁵ Tamaro, Storia di Trieste str. 170-178.

²⁶ Drž. a. LRS, Landtagsprotokoll od 29. III. 1732.

naj se kranjskim deželnim stanovom izrazi njegovo nezadovoljstvo ter naj se jim zapove, naj napravijo red.²⁷

Končno so se deželni stanovi zdramili. Po njihovem naročilu je sestavil deželni knjigovodja Leopold Rasterer pregled vseh izdatkov in dohodkov tovarne od 1. septembra 1725 do 1. novembra 1734. Celokupni izdatki so znašali 262.094, prejemki pa 257.805 goldinarjev. Med prejemki je bila upoštevana tudi vrednost zaloge sukna, volne in barv. Primerjava je izkazovala za omenjeno obdobje primanjkljaj v znesku 4289 goldinarjev. Preglednik je obenem ugotovil, da v suknarni niso nikoli prali volne in da so jo predebelo predli. Tej okolnosti so se morale pripisati vedno ponavljajoče se pritožbe v pogledu izdelkov. Obenem je Rasterer poudaril, da se mora nastaviti mojster, ki zna izdelovati dobro blago. Nastavi naj se tudi ravnatelj, ki naj vodi celo podjetje. Prepis svojega poročila z dne 14. februarja 1735 je Rasterer izročil deželnemu glavarju.²⁸

V smislu tega predloga je bil nastavljen za ravnatelja suknarne Josip Anton pl. Webern, trgovec tirolskega porekla, ki je postal 19. februarja 1725 ljubljanski meščan. Svoje mesto kot ravnatelj je nastopil 13. maja 1735.²⁹ Novemu ravnatelju je bila določena letna plača 800 goldinarjev. Kunčniku je bila z ozirom na njegovo prejšnjo službo pri deželni davčni upravi priznana dosmrtna pokojnina v znesku letnih 300 goldinarjev. Obenem je bilo sklenjeno, da se mora napraviti vsako leto ob koncu aprila natančna inventura.

Leta 1736 je deželni glavar zaprosil oblasti v Gorici, Gradiški, Trstu, Reki, Bakru, Senju, Karlovcu in bana na Hrvatskem za objavo, da je prepovedan uvoz cenedskega sukna. Interesenti naj se obrnejo na ljubljansko suknarno, ki ima nekaj sto kosov takega blaga v zalogi.³⁰ Suknarna je gledala slejkoprej na to, da bi čimveč zaslužila pri graničarskem suknu, pri katerem ni imela konkurence. Kljub ponovljenim pritožbam, da je cena pretirana, je tudi leta 1735 določila ceno za graničarsko sukno na 3 goldinarje za vatel, dočim ga je prodajala civilnim odjemalcem za 1 goldinar in 38 krajcarjev, torej skoraj 50% ceneje. V času od 1. maja 1735 do 30. aprila 1736 je zaslužila pri graničarskem suknu 5345 goldinarjev. Pri prodaji sukna drugim odjemalcem je pa naletela na težave, ker so bili trgovci bolj kritični glede kakovosti blaga. Nič niso zalegle intervencije stanov proti tihotapstvu cenedskega sukna po morju preko Senja in Karlobaga.³¹

Suknarna je izdelovala poleg cenedskega sukna tudi sukno za livreje, sukno za kute kapucinov in frančiškanov in tudi koce (gunje), slednje z namenom, da bi porabila slabo volno.

Težave pri razpečavanju blaga, ki ni bilo namenjeno graničarjem, je izkoristil Michelangelo Zois, ki je imel, kot že omenjeno, v letih 1737 do

²⁷ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a.

²⁸ Drž. a. LRS, Reigersfeld XIX, Kranjske stanovske zadeve.

²⁹ Šorn, Ljubljanska suknarna str. 64 navaja pomotoma, da je Webern nastopil službo leta 1733.

³⁰ Drž. a. LRS, Starejši stan. a. fasc 8b, Landtagsprotokoll od 15. V. 1735.

³¹ Drž. a. LRS, Vicedomski a. I 93, Reigersfeld XVIII, Landtagsprotokoll od 31. X. 1735.

1741 izključno pravico za dobavo volne. Ob priliki sklenitve te dobavne pogodbe je ponudil svojo pomoč tudi pri prodaji zaloge in sicer na ta način, da bi takoj leta 1737 prevzel 80 kosov³² sukna za livreje po 48 krajcarjev za vatel in 200 kosov cenedskega sukna po 1 goldinar in 38 krajcarjev za vatel. Plačal bi polovico livrejskega sukna ob koncu leta 1738, drugo polovico pa ob koncu leta 1739. Cenedsko sukno bi pa plačal na ta način, da bi sukarna cena za 50 kosov odtegnila od njegovih terjatev za dobavljeno volno ob koncu leta 1740 in za ostalih 150 kosov ob koncu leta 1741, torej po več kot treh letih.³³

Zaradi zastoja pri razpečavanju blaga, v kolikor ni bilo namenjeno graničarjem, so se kopičile zaloge. Po inventuri z dne 30. julija 1740, podpisani od ravnatelja Weberna, je imela tovarna v zalogi 1166 kosov (36146 vatlov) deloma izgotovljenega, deloma še ne popolnoma izdelanega sukna. Razen tega je imela vskladiščenih 3572 funtov preje, 27467 funtov oprane in 12188 funtov neoprane volne, 493 funtov barv in 214 funtov galuna. V skladišču v deželnem dvorcu je imela shranjenih 2385 funtov barvnega lesa, vitriola in vinskega kamna ter 308 funtov neuporabne pepelike.³⁴

Zaman so se stanovi leta 1740 pritožili, da prodajajo dunajski trgovci v škodo privilegija ljubljanske suknarne na cenedski način izdelano sukno v Notranjo Avstrijo, na Hrvaško, v Gorico, Gradiško in v avstrijske primorske dežele. Notranjeavstrijski dvorni svet v Gradcu jim je nato naročil, naj mu pošljejo vzorce sukna z navedbo cen, nakar da bode sklepal, kaj naj ukrene.³⁵

Ni čudno torej, da je sukarna pristala na zgoraj omenjene oderuške pogoje, ki jih je izsilil Zois. Vendar so ti pogoji v zvezi s slabimi izkušnjami pri dobavi volne in olja stanove zagrenili in dovedli do tega, da so se otresli Zoisovega posredništva.

Sukarna je dobila leta 1735 svojega ravnatelja, ostala je pa kljub temu komercialno slejkoprej odvisna od trgovskih posredovalcev. Ko je prekinila poslovne stike s Zoisom, je stopil na njegovo mesto ljubljanski trgovec Friderik Weitenhiller, priseljenec iz Velikovca na Koroškem. Ta je pokazal svojo špekulantsko žilo še preden je prišel v poslovne zveze s sukarno. Stanovska sukarna je pošiljala škarje za striženje sukna na brušenje v Benetke in v Padovo, kar je bilo zaradi carinskih procedur združeno z veliko zamudo in s precejšnjimi stroški. Te težave je nameral val Weitenhiller izkoristiti v svoj prid. Leta 1734 je zaprosil za 15 letni izključni privilegij za postavitev tovarne, ki naj bi izdelovala rezila za striženje sukna. S takim privilegijem bi postala sukarna glede teh rezil od njega popolnoma odvisna. S svojo prošnjo pa ni uspel.³⁶

³² Kos je meril 31 vatlov

³³ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a.

³⁴ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 323.

³⁵ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a.

³⁶ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a, Reigersfeld fasc III Commercialia; Šorn, ljubljanska sukarna str. 77 navaja pomotoma, da je ta privilegij menda dobil.

Pozneje se je Weitenhiller odločilno uveljavil pri prodaji ljubljanskega sukna za zasebne potrošnike.³⁷

Iz teh izvajanj je razvidno, kako so finančni mogotci izkoriščali stanovsko suknarno v svojo korist. Položaj bi nudil popolnoma drugačno sliko, če bi imela tovarna lastno nakupovalno in prodajno organizacijo in bi se mastni dobički, ki so šli v žep finančnih izkoriščevalcev, porabili vsaj deloma za izboljšanje življenske ravni delavcev.

Posebno težke čase je preživel delavstvo v letih 1736 in 1737., ko suknarna zaradi pomanjkanja volne ni obratovala od 7. septembra 1736 do 24. februarja 1737 in ponovno od 13. aprila do 29. avgusta 1737, nakar je sledila redukcija odvišnega delavstva. Med ustavitvijo obrata so ostali vsi delavci brez zaslužka. Precej jih je bilo, ki so se zadolžili pri blagajni podjetja kot je poročal ravnatelj Webern 10. maja 1737. Ob tej priliki je pripomnil, da ima suknarna preveč delavcev in da se mora zategadelj njihovo število reducirati. Ker brezposelni nimajo sredstev, da bi si mogli kupiti kos kruha in bi morali zaradi tega seči po beraški palici, je ravnatelj predlagal, naj bi se jim pomagalo s primernimi predujmi »pro pane quotidiano«, ki naj se jim odtegujejo od zaslužka, ko bodo zopet zaposleni. Delavcev je bilo 106 in predujmi so znašali 60 do 70 goldinarjev na teden, tako da je odpadlo na vsakega delavca 34 do 38 krajcarjev **na teden**, dočim je pri polni zaposlitvi zaslužil vsak tkalec skoraj 31 krajcarjev **dnevno**.

Da bi se tudi ta beraška vsota predujmov znižala, je deželni glavar zastopal stališče, naj se obdrže le oni delavci, ki so neobhodno potrebni. Nato je ravnateljstvo predlagalo, naj se obdrži 80 delavcev, ostalih 26 pa naj se reducira, kar je bilo tudi sklenjeno 16. avgusta 1737. S tem je doseglo ogorčenje delavstva svoj vrhunec. Delavci so godrnjali zaradi prenizkih prejemkov in so končno uprizorili izgrede. Mojstra Schaflerja so napadli in ga zlasali.

Natančnih podatkov o tem prvem nastopu obupanega industrijskega proletariata v Ljubljani na žalost nimamo. Imel je pa za posledico, da je deželni glavar že 29. avgusta izjavil, da se ne upa ustaviti izplačila predujmov. Potrebno je pa ugotoviti, kateri delavci naj bi se kot nesposobni ali nepotrebni odslovili. Nihče naj se ne odslovi preden ni bil zaslišan (očitno o dogodkih pri delavskem nastopu), posebno pa oni ne, glede katerega se domneva, da bi lahko kaj važnega izpovedal. Ostali, ki so bili že zaslišani in ki ničesar ne vedo in katerih soočba ni potrebna, se lahko takoj odslovijo, ker »njihova odslovitev bo deželi manj škodovala kot njihovo vzdrževanje«. Iz teh izvajanj, zabeleženih v zapisniku deželnega zbora, je razvidno, da je moral biti nastop uboge raje pri tem **prvem gibanju industrijskega proletarijata v Ljubljani** precej odločen in da se je o tem vršila obširna preiskava.

Istočasno je bilo sklenjeno, naj se neodslovljenim delavcem odteguje petina do četrte meze v odplačilo predujmov. Ni pa omenjeno, kaj naj se ukrene glede predujmov, ki so jih dolgovali odslovljeni delavci, ko so ostali brez sredstev in dohodkov. Bržkone so se ti dolгови odpisali.

³⁷ Drž. a LRS, Stan. a. fasc 537a.

Delavcem, ki so ostali v delovnem razmerju, se je itak zelo nizka življenjska raven zaradi odtegljajev od mezde tako poslabšala, da je postal njihov položaj obupen. Dne 27. decembra 1737 so naslovili na deželne stanove kolektivno prošnjo in obenem pritožbo zaradi brezobzirnega in nečloveškega ravnanja mojstra Bastanzija. Bil je to prvi primer, da so delavci nastopili kolektivno. Vsak delavec je prispeval 1 krajcar za sestavo te peticije, ki nosi podpis »kolektiv pri stanovski suknarni sedaj zaposlenih fabrikantov sukna« (Die Gesamte bey einer löblichen landschaftlichen Tuchfabrik derzeit sich befindenden Tuchfabrikanten).

Prošnja navaja sledeče: »Mi ubogi suknarski pomočniki se pritožujemo, ker smo zaradi pomanjkanja dela zapadli v velike dolgove ne le pri deželnih stanovih, ampak tudi pri drugih dobrih ljudeh, ker ne moremo plačati niti najemnine za stanovanje. Dela imamo malo. Zaslužek je tako nizek, da ne zadostuje v tej hudi zimi za nakup živil, za kurjavo, razsvetljavo in oblačila. Od tega zaslužka se nam pa odtegujejo obroki v odplačilo predujmov.« Obenem se delavci pritožujejo zoper mojstra Bastanzija, češ, da je zelo brezobziren. Predice, ki prinesejo prejo, pušča od jutra do večera čakati v mrazu pred vrati, pomočnike, ki pridejo po prejo, pusti čakati 2 do 3 ure in celo po pol dneva in jim grozi s pasjim bičem. V tovarni sta mojstra dva brata Bastanzi. Oba dajeta pomočnikom tako nejasna navodila, da so delavci zbegani in da ne vedo, kako naj bi delali. Končno izražajo delavci prošnjo, naj bi se tedenski odtegljaji znižali.

O tej priložnosti in prošnji so stanovi razpravljali 31. decembra 1737. Odtegljajev niso znižali. Mojstra Bastanzija je ravnatelj Webern celo zagovarjal, češ da je delavce, ki niso izpolnjevali svojih dolžnosti, ne samo zmerjal, ampak tudi pretepal, »kar je pri tolikih razuzdanih ljudeh **tako potrebno**«. ³⁸

Delavci niso dosegli znižanja odtegljajev. Nasprotno so pa stanovi sklenili 13. avgusta 1739, da morajo delavci, ki so imeli brezplačno stanovanje v stanovski hiši v Mostah, odslej plačevati najemnino. ³⁹

Iz tega je razviden nivo socialnega čuta deželnih stanov, ki so gledali na stradalajoče delavce kot na razuzdano drhal.

Mnogo bolj darežljivi in obzirni so bili stanovi do visokih gospodov, dolžnikov suknarne, proti katerim je imela suknarna precej težko izterljivih terjatev. Da bi se olajšalo njih vnovčenje, so vprašali stanovi 6. maja 1740 tajne svetnike v Gradcu, če ne bi kazalo izterjavati take terjatve deželne suknarne z administrativno izvršbo, kot so se izterjavale javnopravne deželne dajatve. Ta sugestija je ostala naravno brezuspešna. Posebno delikatno je bilo sodno izterjevanje terjatev do visokih gospodov, grofov in baronov, ki so kupovali sukno za livreje svojih lakajev, za oblačila gosposkih lovcev in gozdnih čuvajev. O teh težavah je poročal 18. avgusta 1747 deželni izterjevalec. Francišskani so svoj dolg

³⁸ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 537a, Landtagsprotokolle 46 od 10. V., 13. VIII., 16. VIII. in 29. VIII. 1737.

³⁹ Drž. a. LRS, Landtagsprotokolle 46 od 13. VIII. 1739.

kar pobotali s protiračunom za razne usluge, ki niso bile v nobeni zvezi s suknarno.

Čestokrat se je dogajalo tudi, da je dobila suknarna nalog, naj izroči znani osebi določeno množino sukna, pri čemer je dobil blagajnik nalog, naj ta znesek odpiše. Šlo je torej za darila sukna v breme suknarne. Saj je bil vsakokratni deželni glavar višji direktor suknarne.⁴⁰

Pri dobavah sukna za graničarje, pri katerih jo je štital monopol, suknarna ni polagala zadostno pozornost na kakovost dobavljenega blaga.

Tajni svetniki v Gradcu so opozorili stanove 14. januarja 1741, da je vojni komisariat ugotovil, da leta 1740 poslani vzorci sukna ne ustrezajo. Zahtevali so nove boljše vzorce, ki naj dokažejo, da se je tovarna izpopolnila. Le v tem primeru bo cesar pustil tovarni izključni privilegij, za slabo in drago blago pa ne bo dovolil monopola.

V odgovoru na te očitke so poudarili stanovi, da ne zaračunavajo graničarjem pretiranih cen, ker se mora pri teh dobavah upoštevati velik riziko prevoza po morju z Reke do Senja, pri katerem so se včasih ponesrečile cele ladje. Tudi pri dobavi v Ogulin je leta 1727 padel ves tovor v reko Lugo, pri čemer je celo spremljevalec utonil. Kljub tem nevarnostim da niso zvišali cen. Zaradi tega so prosili, naj se tovarni pusti izključni privilegij in naj se pod pretnjo zaplembe prepreči uvoz sukna z Benečanskega kakor tudi ostalega na cenedski način izdelanega sukna v notranjeavstrijske dežele, na Hrvatsko in v avstrijsko Primorje.

Vojne, v katere je bila zapletena Avstrija v letu 1741 do 1748, so z naknadnimi in visokimi vojnimi davki imele svoje slabe posledice tudi za deželne finance, kar je vplivalo tudi na poslovanje suknarne.

Posebno je pešala prodaja sukna civilnim potrošnikom, kar je izkoristil Friderik Weitenhiller, ki je prevzel 31. maja 1745 44 kosov na cenedski način izdelanega sukna. Obvezal se je plačati 20 kosov 1. junija, ostalih 24 kosov pa 1. avgusta 1746, za kar mu je bila priznana 4% provizija. Dne 20. avgusta 1745 je bila sklenjena z istim trgovcem pogodba za dobo 4 let, katero se je Wietenhiller obvezal, da bo prevzel letno 200 kosov sukna. Tovarna pa se je morala obvezati, da bo ustavila neposredno prodajo sukna zasebnikom na debelo in na drobno. Sukno, ki se je nahajalo v stanovskem skladišču, kakor tudi ono, ki bi bilo v bodoče kot izvržek vrnjeno od graničarskega blagajnika, sme suknarna prodati le, če ga Weitenhiller ne bi hotel prevzeti. Sploh se mora pomanjkljivo blago najprej njemu ponuditi.⁴¹

S tem je bila usoda tovarne izročena temu trgovcu na milost in nemilost.

Mnogo ji ni pomagalo, da so stanovi sklenili 25. novembra 1745 pogodbo s Hrvatsko za dobavo letnih 8819 vatlov sukna za hrvatske graničarje za 3 leta.⁴²

⁴⁰ Drž. a. LRS, Carniolae pragmatica II.

⁴¹ Drž. a. LRS Stan. a. fasc 537a.

⁴² Drž. a. LRS. Stan. a. fasc 537a in repertorij stan. a. 1745 fol. 89, 101 in 102.

Prepozno je bilo, ko se je suknarna hotela osamosvojiti vsaj v pogledu preskrbe z volno in s tehniškim materialom. Leta 1746 se je podal ravnatelj Webern v ta namen v Sinigaglio, da bi na tamošnjem velesejmu kupil volno in drugi material. Njegovo potovanje je pa bilo zaman, ker je bila blagajna deželnih stanov tako prazna, da ni mogla staviti na razpolago potrebnih denarnih sredstev.⁴³

Za vse težave in pomanjkljivosti pri vodstvu suknarne je izvedel tudi dvor, ki je končno, čeprav prepozno, posegel vmes. Z dvoornim odlokom z dne 1. marca 1747 je bila poverjena vrhovna direkcija tovarne deželnemu odborniku baronu Flachenfeldu, kateremu je bilo naročeno, naj se o važnih zadevah posvetuje s stanovskim odborom, naj pošlje vsako polletje dvoru zanesljiv računski zaključek z bilanco in naj **prepreči vsako poklanjanje in kreditiranje**, da bi se tovarna zopet okreplila. Dvor se bo pa potrudil, da dobi suknarna dobavo sukna za vse graničarje.⁴⁴

Ta ukrep je pomenil zvonjenje po toči. Deželne finance so bile v tako dezolatnem stanju, da si stanovi niso mogli privoščiti nadaljnega vodstva pasivne suknarne v lastni režiji. Zaradi tega so se sprijaznili z mislijo, da bi jo prodali. Edini, ki se je javil kot interesent za nakup suknarne, je bil Friderik Weitenhiller. Dne 13. marca 1747 je sporočil pogoje pod katerimi bi jo kupil. Pri tem navaja, da so časi slabi, da kupčija nazaduje in da obstaja pri tako obsežnem obratu nevarnost požarov. Dalje da se mora računati z neizkušenostjo in nezvestobo delavstva, z večkratnim zastojem pri razpečavanju blaga in z nevarnostmi pri kreditiranju. Iz vseh teh razlogov, da bi mogel srednje premožni kupec prej falirati kot obogateti.

Kljub vsem tem od izurjenega trgovca nalašč izraženim pomislekom je bil pripravljen kupiti tovarno. Glavni pogoj je bil, da se izključni privilegij iz leta 1724 prenese na njega in da se mu zagotovi za 10 let prost uvoz materiala. Poleg tega je zahteval, naj mu stanovi izposlujejo izključno pravico izvoza sukna na Hrvatsko, da se ne sme postaviti niti v notranjeavstrijskih deželah niti na Hrvatskem nobena suknarna, da se prepove uvoz cenedskega sukna na Hrvatsko in naj bi se kupcem takega blaga zaloga zaplenila. Zastopniki stanov so Weitenhillerja takoj opozorili, da njegovi pogoji, v kolikor se nanašajo na izvenkranjske dežele, presegajo njihovo pristojnost.

Za tovarno z mlinom na Selu in za hišo v Mostah, v kateri so stanovali delavci suknarne, je ponudil 10.000 goldinarjev. Skladišče v deželnem dvorcu naj bi se mu prepustilo brezplačno za 10 let. Surovine in material kot volno, barve, olje in izgotovljeno blago bi prevzel po tovarniški lastni ceni, izvržek pa po nižjih cenah. Od kupnine bi plačal 10.000 goldinarjev takoj, ostalo pa v menicah po 2000 goldinarjev letno s 5% obrestmi.

6. septembra so stanovi prosili cesarja za odobritev teh pogojev. Ko ni bilo takojšnje rešitve, so se stanovi začeli obotavljati in so sestavili načrt zakupne pogodbe za 7 let od 1. novembra 1747 do konca oktobra 1754. Weitenhiller naj bi plačeval kot zakupnino letno 5% od 10.000

⁴³ Drž. a. LRS. Commerciale lit T No 1, Stan. a. fasc 537a.

⁴⁴ Drž. a. LRS. Stan. a. fasc 537a.

goldinarjev, torej 500 goldinarjev, zalogo blaga in materiala pa naj bi plačal takoj. Tudi ta načrt so predložili stanovi dvoru.

Dvor je pa odločil, naj se tovarna proda, kar je bilo sporočeno stanovom z dvornim dekretom z dne 8. novembra 1747.

Nato je Weitenhiller s kupno pogodbo z dne 22. novembra kupil nepremičnine in naprave tovarne za 10.000 goldinarjev. Skupno z zalogami je znašala kupnina 43.821 goldinarjev. Kupec se je obvezal plačati 30.000 goldinarjev takoj, ostanek pa v letnih obrokih po 2000 goldinarjev s 5% obrestmi. Takojšnje plačilo je znašalo torej 3 krat toliko, kot je Weitenhiller predlagal v svoji ponudbi 13. marca 1747.

Dne 25. novembra je prevzel novi lastnik tovarno in zaloge.⁴⁵

Na ta način je prešlo to stanovsko podjetje po 22 letih obratovanja in nenehnih peripetijah v last zasebnega kapitalista. Niti držav, niti druge samoupravne korporacije niso takrat razpolagale s potrebnimi kadri komercialno izučeni in izvežbanih moči in je bil njihov birokratski aparat preokoren za vodstvo podjetij, ki zahtevajo veliko razgledanost in gibčnost. Tako je tudi država, ki je postavila leta 1724 v Fari pri Gradiški veliko predilnico surove svile (filatorij), dala to podjetje že leta 1726 v zakup.⁴⁶ Enako je ljubljanski magistrat svojo majolikarno prodal leta 1746 zasebniku.⁴⁷

Kranjske deželne stanove niti neuspeh suknarne ni iztrezil, ker so leta 1759 postavili pod okriljem monopolskih pravic svojo tobačno tovarno v Ljubljani, ki jih je tako razočarala, da so jo morali po 3 letih opustiti.⁴⁸

DRUGO RAZDOBJE OD LETA 1747 DO LETA 1802

(Suknarne v rokah zasebnih kapitalistov)

Dokler je bila suknarne last deželnih stanov, je bila stalno v krempeljih bogatih veletrgovcev (Codelli in Michelangelo Zois, ki sta dajala stanovom tudi posojila, in Weitenhiller). Nekaj časa se je sukal okoli nje tudi velešpekulant Perr. Končno je postala last Weitenhillerja.

Novi lastnik je vodil podjetje precej konservativno. Naslanjal se je predvsem na zajamčene dobave za graničarje. Pri prodaji blaga drugim odjemalcem je z visokimi cenami izkoriščal prednost, ki mu jo je nudil izključni privilegij. Da bi postala proizvodnja bolj racionalna, si je prizadeval, da bi čimbolj dvignil zmogljivost tovarne.

Leta 1749 se je obrnil na dvor s prošnjo, da bi se prepovedal uvoz cenedskega sukna na Hrvatsko in preprečil tihotapstvo, češ da bi mogla njegova tovarna, če bi dobila privativum za uvoz na Hrvatsko, preskrbovati tudi to deželo in s tem povečati svojo produkcijo. Ob tej priliki na-

⁴⁵ Drž. a. LRS, Stan. a. fasc 322, 537, 537a; Commercialia lit T. No. 1, Repertorij stan. a. 1750 fol. 235, 1756 fol. 364 in 366 1758 fol. 413.

⁴⁶ Josip Žontar, svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem, 1957.

⁴⁷ Ivan Slokar, Prva majolikarna v Ljubljani (Kronika 1954).

⁴⁸ Ivan Slokar, Začetki tobačne industrije v Ljubljani, (Kronika IX 1961).

vaja, da znaša zmogljivost tovarne letno 1500 kosov po 31 vatlov. Zaradi premajhnega odjema proizvaja le 800 do 1000 kosov in ne zaposluje v številni predice več kot 400 delovnih moči. Od 16 statev jih obratuje le 7. Cenedskega sukna proizvaja 500 do 600 kosov, sukna na nemški način 100 do 200 kosov. Slednje kupujejo Zagrebčani. Cenedsko sukno, namenjeno prosti prodaji, dobavlja v Karlovac, odkoder ga trgovci razpečavajo v Turčijo (bržkone v današnje Bosno). To sukno je modre barve razen 150 kosov, ki so rdeče barvani.

Indigo barvo je kupovala tovarna v Nürnbergu ali na Dunaju, rdečo barvo v Vratislavi ali na Dunaju, galun, vinski kamen in olje si je nabavljala v Trstu.⁴⁹ Dobivala je uvoznice za prost uvoz materiala. Leta 1758 je rabila za proizvodnjo 1000 kosov cenedskega sukna 483 centov turške in 192 centov romanske volne, 60 centov maslinovega olja, 28 centov vratislavske rdeče barve, 10 centov vinskega kamna, 10 centov galuna in 9 centov brazilskega barvnega lesa.

Prepovedi uvoza cenedskega sukna na Hrvatsko ni dosegel navzlic temu, da je ponovil svojo zadevno prošnjo na dvor v letih 1751 in 1752.

Graničarjem je dobavljal Weitenhiller s pogodbo določeno množino. V letu 1751 so graničarji prevzeli pogojenih 5000 vatlov, več pa niso mogli prevzeti, ker je bila cena previsoka.⁵⁰

Neka uradna komisija, ki je leta 1754 na poti z Moravske v Italijo prišla tudi v Ljubljano, navaja v svojem poročilu, da ima Weitenhiller sicer dobro suknarno, njegovo blago pa nima sprejemljivih cen in se tovarna vzdržuje v glavnem s pogodbenimi dobavami za graničarje. Sukno je dobro in croisé izdelano. Tovarna izdeluje tudi flanelo.⁵¹

Na poslovne uspehe Weitenhillerjeve suknarne je brez dvojnega ugodno vplivalo, da je država prevzela leta 1754 manufakturo volnenega blaga v Linzu in je s tem prenehal izključni privilegij tega podjetja za izdelovanje finega volnenega blaga.⁵²

Za predenje volne je zaposloval Weitenhiller kmečke predice v najbližji okolici suknarne.

Leta 1758 je hotela reprezentanca in komora razširiti predenje volne na Kranjskem. Dvor je njen zadevni predlog odobril in odredil naj bi se podložniki učili predenja volne, naj bi se jim preskrbelo potrebno orodje in naj bi se pridobili podjetniki za to, da bi jih zalagali z volno in prevzemali prejo pa pravični ceni.

Reprezentanca in komora se je v zadevi zalaganja z volno in odkupa preje obrnila na Weitenhillerja. Ta je odgovoril novembra 1758, da zahteva za funt makedonske češljane volne za votek 25 krajcarjev, za funt volne za osnovo pa 28 krajcarjev. Za funt volnene preje za votek bi pa plačal 28 krajcarjev, za funt preje za osnovo pa 34 krajcarjev. Navedel je, da rabi tedensko 625 funtov preje za osnovo in 1100 funtov

⁴⁹ Drž. a. LRS Commercien-Commission XII 1747—1763.

⁵⁰ Drž. a. LRS Commerciale lit T No 1.

⁵¹ August Fournier, Aus einem Berichte über eine offizielle Reise nach Italien v Archiv für österr. Geschichte 1888 str. 232.

⁵² I. Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie str. 353.

preje za votek. Izjavil pa je, da ima zadostno število predic, zaradi česar ne namerava zalagati predic v od Ljubljane bolj oddaljenih krajih.

Iz tega poročila posnemamo, kako oderuško nizke mezde je plačeval Weitenhiller predicam. Za izdelavo 1 funta preje za votek je plačeval 3 krajcarje. Ker je ena delavka mogla izprestati tedensko 3 funte, je pri tem zaslužila na teden 9 krajcarjev, pri preji za osnovo pa 18 krajcarjev, torej toliko, kot je takrat navadni delavec zaslužil na dan.

Weitenhiller je, kot že omenjeno, odklonil zalaganje novih predic z uvoženo volno. S tem v zvezi navaja komerčni konses, da se pridobiva v kranjski deželi le slaba kmečka volna in še ta v množini, ki komaj zado- stuje za izdelovanje kmečke obleke, za klobučarje in za nogavičarje na Jesenicah, v Trziču in v Ljubljani. Weitenhillerjeva tovarna je edina, ki izdeluje volneno blago. Ta pa uporablja uvoženo volno in bi propadla, če ne bi imela dobav za graničarje in za stanovske rekrute. Nobenega upa- nja ni, da bi še kdo postavil tako tovarno, kar sicer onemogoča Weiten- hillerjev izključni privilegij.⁵³

Takrat je zaposlovala suknarne s predicami vred 550 delovnih moči.

Mestni magistrat ljubljanski je kupoval za svoje stražarje sukno suk- narne na Selu, poleg tega še navadno sukno na Gorenjskem. Za šarže je kupoval boljše sukno, uvoženo iz severnih dežel. Tako je kupil leta 1747 pri Jerneju Čebulju, tovarnarju svilenega blaga v Ljubljani 4 kose rde- čega sukna iz Moravske Třebove. Leta 1760 je kupil pri Weitenhillerjevi sukarni 2 kosa zelenega srednje finega sukna za stražarje za ceno 104 goldinarjev in 2 kosa sukna na Gorenjskem za sukniče stražarjev za ceno 44 goldinarjev in 47 krajcarjev.⁵⁴ Potemtakem je stal vatel gorenjskega sukna 46 krajcarjev, vatel Weitenhillerjevega, ki je bil nekoliko boljši, pa 1 goldinar 42 krajcarjev, torej čez 100% več, kar potrjuje omenjeno na- vedbo moravske komisije, da ima Weitenhillerjevo blago pretirane cene.

Weitenhiller se je leta 1762 odločil, da sukarno proda. Kot razlog za ta sklep navaja, da zaradi starosti in pojemajočih moči ne more več voditi podjetja.

Suknarne sta kupila Valentin Ruard, trgovec na Dunaju in Josip Desselbrunner, trgovec v Ljubljani in od leta 1758 meščan ljubljanski, po rodu iz Kirchdorfa v Gornji Avstriji.

Z ozirom, da so si bili deželni stanovi pri prodaji suknarne pridržali za primer ponovne prodaje predkupno pravico in ker je tovarna imela privilegij, se je prodajalec obvezal, da bo prodajo takoj naznanil dežel- nemu odboru in zaprosil za njegov pristanek. Dalje se je Weitenhiller obvezal, da bo izposloval prenos privilegija in 8. januarja 1762 sklenjene nove pogodbe za dobavo sukna graničarjem v Karlovcu. Dne 1. junija 1762 sta prevzela kupca tovarno. Za tovarniška poslopja z vsemi napravami sta plačala 17000 goldin. v gotovini. Zalogo sukna in materiala sta prevzela po tovarniški lastni ceni, plačljivi v letnih obrokih po 5000 goldinarjev s 6% obrestmi.⁵⁵ Dne 22. oktobra 1763 je bil prenesen tovarniški privilegij iz leta 1724 na nove lastnike.

⁵³ Drž. a. LRS Fabrikenwesen XII, Commercien—Commission lit S No 32.

⁵⁴ Mestni a. knjiga izdatkov 1760.

Komaj so na Dunaju izvedeli, da je Weitenhiller tovarno prodal, so marca 1762 odbili njegovo prošnjo za izdajo dovoljenj za prost uvoz materiala, češ da takih uvoznic ne potrebuje več, ker se je tovarna že dvignila iz začetnih težav, ki so opravičevale take ugodnosti.⁵⁶ Po prodaji suknarne je prevzel Weitenhiller na račun neke terjatve do c. kr. Temešvarske kompanije, pri kateri je bila udeležena država, tovarno platna v Bakru, ki je bila last te družbe. Umrl je 28. aprila 1772.⁵⁵

Glavna skrb novih lastnikov suknarne je bila povečanje zmogljivosti podjetja. Leta 1763 je zaposlovala suknarna 90 delavcev in poleg tega še 409 predic izven tovarne, torej skupno okoli 500 delovnih moči.⁵⁸

Najtežji problem za povečanje storilnosti tovarne je obstajal v preskrbi s predivom, ker preja volne na Kranjskem ni bila dovolj razširjena. V tem oziru je nastopila še zunanja konkurenca, ki si je hotela zagotoviti volneno prejo na Kranjskem. Leta 1762 se je pojavil Holanec Thys, ki je hotel postaviti v notranjeavstrijskih deželah tovarno sukna na holandski način. Predhodno se je hotel prepričati o vseh okolnostih. Dvor je naročil 1. aprila 1762 oblastem na Kranjskem, posebno pa komerčnemu konsesu in okrožnemu glavarstvu, naj mu gredo na roko pri prizadevanju, da bi vpeljal predenje volne.⁵⁹

Tovarniški privilegij je dobil Thys 10. julija 1762, nakar je postavil naslednjega leta tovarno v Celovcu. Ukaz dvora z dne 8. aprila 1765 je naročal, da se mora v mestih, trgih in vaseh na Gorenjskem, kjer bi hotel Thys postaviti predilne šole, prisiliti brezposleno mladino k predenju po potrebi tudi s kaznimi.⁶⁰

Druga konkurenca, ki je segla tudi na Kranjsko, je bila tovarna volnenega blag v Linzu. Od likvidacijske mase propadle Orientalske kompanije je kupila to podjetje leta 1754 država, da ne bi postali brezposelni številni ljudje, ki jih je ta tovarna zaposlovala pri predenju in tkanju. Poleg tega je hotela državna uprava s tem ukiniti izključni privilegij za izdelovanje finega volnenega blaga, ki ga je podjetje uživalo, in omogočiti ustanovitev novih takih tovarn.⁶¹

V korist te in novo nastalih tovarn je bila uvozna prepoved, ki je veljala le za navadno sukno, leta 1764 raztegnjena tudi na fino blago.⁶² Leta

⁵⁵ Drž. a. LRS Deželna deska Fabrikenwessen XII. iz leta 1724 na nove lastnike.

⁵⁶ Drž. a. LRS Commerciale lit T No 1 in Fabrikenwessen XII.

⁵⁷ Wurzbach, Biographisches Lexikon, geslo Fridrich Weitenhiller. Ni verjetno, da bi imel Weitenhiller po letu 1763 topilnico bakra na Koroškem in sličen obrat tudi na Kranjskem kot navaja Šorn (Suknara str. 81, opomba 84). Bržkone je vmes zamenjava z drugim Weitenhillerjem, katerih je bilo več.

⁵⁸ Handel und Gewerbe in Krain vor 100 Jahren (Blätter aus Krain 1865 str. 36).

⁵⁹ Drž. a. LRS Fabrikenwessen XII.

⁶⁰ A. Beer, Die österreichischen Handelspolitik v Archiv für österr. Geschichte 1894 str. 105.

⁶¹ I. Slokar, Geschichte der österr. Industrie str. 353.

⁶² Drž. a. LRS Starejši stan. a. fasc 8 b.

1765 se je hotela tovarna v Linzu uveljaviti kot založnik tudi na Kranjskem. Dvor je ukazal septembra tega leta, naj prevzame to državno podjetje izaložništvo predenja volne na Kranjskem in naj se potruži, da bi tudi tkalstvo volnenega blaga kot necehovsko zaposlitev polagoma spravilo v svoje roke. Deželno glavarstvo naj poroča, v katerih distriktih in vaseh in s katerimi pripomočki bi se moglo vpeljati predenje volne brez škode za obstoječe predenje lanu. Naj poroča tudi, kako bi se moglo na isti način vpeljati tkanje volnenega blaga kot necehovska »deželna manufaktura« morda z ustanovitvijo posebnih tkalskih šol.⁶³

Vprašan za svoje mnenje je izrazil ljubljanski magistrat 29. januarja 1766 svoje zadevne pomisleke, češ da bi bili s tem oškodovani tukajšnji »manufakturisti«.⁶⁴ Teh pa razen suknarne na Selu ni bilo.

Malo pozneje, leta 1777 se je pojavila še tovarna nogavic v Ponneggu v Gornji Avstriji kot založnica predenja in pletenja v vseh vaseh beloške gosposke in je imela svojega lastnega faktorja na Jesenicah.⁶⁵

Tudi sukarni na Selu je bilo potrebno povečanje števila s predenjem volne zaposlenih delovnih moči. Njeno vodstvo si je zadevno pomagalo na drug poseben način. Kakor je prišla leta 1764 ustanovljena sirotišnica v Celovcu takoj pod upravo tovarnarja Thysa, ki si je s tem zagotovil najcenejše otroške delovne moči za predenje, tako sta prišla v Ljubljani Desselbrunner in Ruard na podobno misel. Tu je bila ustanovljena leta 1754 prisilna delavnica v Hrenovi ulici za kaznjence in potepuhe. Na pobudo Desselbrunnerja in Ruarda, ki sta izjavila, da sta pripravljena zalagati 200 gojencev tega zavoda z delom, je odredila dvorna pisarna leta 1765, naj se zavod razdeli v dva oddelka in sicer v kaznilnico in v predilnico za berače, delomrzneže in potepuhe. Aprila 1766 je naročil komerčni konses magistratu, naj izroči predilnico Josipu Desselbrunnerju, ki naj jo uporablja za predenje volne za svojo sukarno.⁶⁶ Na ta način je prišel Desselbrunner do cenениh delovnih moči za predenje v prisilni delavnici.

V zvezi s patentom o predilnih šolah iz leta 1765 je postavil mestni magistrat ljubljanski leta 1766 tako šolo v Ljubljani. Takoj se je javil Desselbrunner ter izrazil svojo pripravljenost, da v naslednjih 9 letih postavi v to šolo učiteljico predenja in da zalaga otroke-gojence z delom. Plačeval bi jim za predenje enega funta volne le 3 krajcarje. Magistrat naj bi imel nadzorstvo in naj bi plačeval učiteljici 1 goldinar tedensko, za vsakega gojenca pa naj bi prispeval za 4 tedne po 2 krajcarja na dan. Ta šola je bila otvorjena januarja 1767 in jo je obiskovalo 30 otrok. Po dveh letih je pa bila ukinjena in se je predenje volne prepustilo predilnici v povečani prisilni delavnici, ki jo je zalagal Desselbrunner. Magistratu je bilo obenem odvzeto nadzorstvo nad to predilnico, ki je bila potemtakem popolnoma prepuščena Desselbrunnerjevi upravi.⁶⁷ Ta sistem založništva z

⁶³ Drž. a. LRS Commerciale - miscelanea.

⁶⁴ Mestni a. Ljubljana fasc 208—209 1754—1789.

⁶⁵ Drž. a. LRS Commerciale lit P. No 5.

⁶⁶ Drž. a. LRS Commerciale lit Z No 1, Mestni a. Ljubljana fasc 208—209 1754—1789.

⁶⁷ Mestni a. Ljubljana fasc 33—39 in fasc 208—209 1754—1789.

izkoriščanjem prisilnega in otroškega dela se je suknarni dobro obnesel. V svojem poročilu o izvedbi »operativnega plana« za plansko industrializacijo z dne 20. aprila 1770 omenja komerčni konses, da je prisilna delavnica v Ljubljani omogočila Ruard-Desselbrunnerjevi suknarni na Selu, da je izdelala v preteklem letu skoro dvakrat toliko blaga kot v prejšnjem.⁶⁸

Suknarna je med tem dobro uspevala. Za dozidavo raznih objektov ji je dovolil mestni magistrat 3. marca 1765 nabavo potrebnih zidakov in strešnikov pri mestnih opekarnah po meščanskih cenah.⁶⁹

Desselbrunnerja je suknarna popolnoma zaposlovala. Zaradi tega je odstopil leta 1768 svoj delež pri višnjegorski tovarni nogavic ljubljanskemu trgovcu Bartolottiju za 571 goldinarjev.⁷⁰

Kmalu so se pa pojavile neke neprijetnosti.

Desselbrunner je sporočil leta 1774, da mu je na novo postavljena vojaška ekonomska komisija odvzela dobave hrvatskim graničarjem in da ostali konzum v deželi ni znoten. Poleg tega, da si je naprtil težko breme z nakupom tovarne, se je tudi njegov kompanjon Valentin Ruard pone srečil.⁷¹ Nesreča, ki je zadela Ruarda, je obstajala v tem, da je bil prezadolžen in da je bilo njegovo premoženje na zahtevno upnikov postavljeno pod sekvester. O tem ni v ohranjenih naših arhivskih virih nobenega sledu. Pač pa je znano, da je spodnjeavstrijska vlada sporočila 9. septembra 1776 Ivanu Udlingerju, da je po predlogu večine upnikov postavljen za upravitelja Valentin Ruardove mase. Zaradi tega naj prevzame od **dotedanje** uprave Ruardove knjige in korespondenco in naj proda blago, ki je še na razpolago, v korist upnikov. Ruard je dolgoval celo Weitenhillerju 2200 goldinarjev.⁷²

Iz tega je razvidno, da je prišlo Ruardovo premoženje leta 1774 pod prisilno upravo njegovih upnikov in da je takrat prevzel Desselbrunner njegov delež pri suknarni, kar je predstavljalo za njega težko finančno breme. Ruardov delež je Desselbrunner že do leta 1777 popolnoma izplačal in postal s tem edini lastnik suknarne. Desselbrunner ni mogel takoj prepisati tovarne na svoje ime, ker so mu manjkali neki spisi. Šele 1784 je bil Ruard kot solastnik izbrisan.⁷³ Ruard je umrl leta 1789.⁷⁴

Zaradi obveznosti v zvezi z izplačilom Ruardovega deleža Desselbrunnerjeva lastna sredstva trenutno niso zadostovala. Leta 1775 je dobil od vojaške monturne komisije v Mariboru predujem za dobavo sukna v znesku 7000 goldinarjev proti zaznambi na tovarno.⁷⁵ Leta 1777 mu je posodil

⁶⁸ Drž. a. LRS Commerciale lit O No 1 in Commercien-Commission lit 0 No 1 Vol. 1.

⁶⁹ Mestni a. Ljubljana, Sodni protokoli 1765 fol. 148.

⁷⁰ Drž. a. LRS Verlassenschaftsinventarien.

⁷¹ Drž. a. LRS Blagaj Referata I fol. 223.

⁷² Müllner, Geschichte des Eisens str. 426 sl.

⁷³ Drž. a. LRS Deželna deska, weisser Quatern No 1 lit A 30, blauer Quatern No 1 lit 0 25, Hauptbuch der k. k. Landtafel in Krain.

⁷⁴ Slov. biografski leksikon geslo Ruard, kjer trdita R. Andrejka in I. Mohorič napačno, da je šele Valentin Ruardov sin Leopold okoli leta 1798 prodal Desselbrunnerju svoje deleže pri ljubljanski suknarni.

⁷⁵ Drž. a. LRS Deželna deska, blauer Quatern No 2 lit L 11, roter Quatern No 1 lit E 2 in R 11.

Žiga Hafner v Solnogradu 5000 goldinarjev za obrat proti vknjižbi na tovarno. Ta dolg je bil plačan leta 1782.⁷⁶

Vse te težave je Desselbrunner kmalu prebrodil. Leta 1778 je kupil celó nišo v Ljubljani na Starem trgu (danes št. 3) za znatno vsoto 6500 goldinarjev.⁷⁷

Potopisec, ki je leta 1781 objavil na Dunaju svoja opazovanja, omenja, da je manufaktura sukna v Ljubljani last »slavnega« trgovca Desselbrunnerja.⁷⁸

Za Desselbrunnerja je predstavljalo vodstvo tovarne veliko breme. Zaradi tega sta postala na podlagi družbene pogodbe z dne 1. januarja 1781 družabnika njegova sinova iz prvega zakona Josip in Janez. Suknarna je zaposlovala leta 1787 700 predic in 300 ostalih delovnih moči, torej dvakrat toliko kot leta 1763. Istega leta so postavili pri tovarni mlin za rezanje in drobljenje vseh vrst barvnega lesa ne le za lastno, ampak za splošno uporabo. Zaradi tega so to razglasili v vseh notranjeavstrijskih deželah in poleg tega še v Trstu in v Gorici, kjer takih mlinov dotakrat še ni bilo.⁷⁹

Ker sta se sinova tekom osemletnega sodelovanja zelo dobro obnesla, je oče izstopil iz družbe ter jima prepustil s pogodbo z dne 18. novembra 1788 celo podjetje. Pri tem si je izgovoril dosmrtno prosto stanovanje, uporabo konj in ekvipaže in souporabo gledališke lože. Poleg tega sta se sinova obvezala, da mu bosta plačevala v gotovini polletno 1250 goldinarjev, izplačala pa njegovi hčeri 5000 goldinarjev, njegovi ženi 7000 goldinarjev in da mu bo na razpolago še znesek 24.000 goldinarjev. Vsa ta ogromna bremena so bila vknjižena na tovarniške nepremičnine.⁸⁰ Podjetje je obdržalo svojo firmo »Josip Desselbrunner.« Izstopivši Josip Desselbrunner starejši je bil nato leta 1789 poplemeniten in tudi sprejet v kranjsko deželanstvo.⁸¹

Josip Desselbrunner mlajši je odstopil zaradi rahlega zdravja svojo delež pri podjetju s pogodbo z dne 1. septembra 1792 bratu Janezu, ki je s tem postal edini lastnik suknarne. Odstopivši brat si je pa izgovoril dosmrtno letno rento 1000 goldinarjev za lastno preživljanje, za svojo hčer Kordulo dosmrtno plačilo 50 cesarskih dukatov na leto in 6000 goldinarjev za primer njene poroke.⁸²

Josip Desselbrunner mlajši je kmalu nato umrl in sicer 1. decembra 1792, star šele 40 let.⁸³

Tovarno so potemtakem že takrat obremenjevale ogromne obveznosti družinskega značaja. Poleg omenjenih so obstajala še druga bremena. Jo-

⁷⁶ Drž. a. LRS Deželna deska, roter Quatern No 1 lit F 6, weisser Quatern No 1 let A 30 in lit 0 3.

⁷⁷ Mestni a. Ljubljana fasc 18—24 1763—1779.

⁷⁸ Benedikt Franz Hermann, Reisen durch Oesterreich, Steiermark, Kärnten und Krain, Wien 1781 II st. 123.

⁷⁹ Drž. a. Ljub. a. fasc 43 1787—1791.

⁸⁰ Drž. a. LRS Deželna deska, blauer Quatern No 2, lit L 12 in lit 0 18; Testamenti in Verlassenschaftsinventarien.

⁸¹ Šorn, ljubljanska sukarna str. 83.

⁸² Drž. a. LRS Zapuščanski inventarji.

⁸³ Drž. a. LRS Zapuščanski inventarji.

sip Dessebrunner starejši je posodil na podlagi pogodbe z dne 8. aprila 1786 svojima sinovoma (Josipu in Janezu) 15000 goldinarjev proti vknjižbi na tovarno. Ta obremenitev je bila leta 1791 zaradi delnega odplačila znižana na 10.000 goldinarjev.⁸⁴

Brez dvoma sta brata s tem v zvezi zaprosila v spomladi leta 1786 Jožefa Weitenhillerja za posojilo v znesku 15.000 goldinarjev. Bržkone sta brata nameravala znebiti se vseh težkih dolgov, ko sta 17. marca 1791 zaprosila za desetletno brezobrestno državno posojilo v višini 80.000 goldinarjev, ki ga pa nista dobila,⁸⁵ kar je razumljivo, ker je državna uprava taka posojila sploh odklanjala.⁸⁶

Josip Desselbrunner starejši je umrl 68 let star od kapi zadet dne 7. julija 1794 v stanovanjskem dvorcu tovarne na Selu.⁸⁷

Tovarna je bila takrat na vrhuncu svojega razvoja. O tem pričajo obširna tovarniška in stanovanjska poslopja. Glavna stanovanjska zgradba s pročeljem na Zaloški cesti je imela pritličje in 2 nadstropji. Dolga je bila 34 sežnjev (okoli 65 metrov), široka pa 7 in pol sežnja (14 metrov). V pritličju so bili predprostori z dvema širokima in svetlima kamnitnima stopniščema, eno skrivno stopnišče v prvo nadstropje, prostorna obokana vratarska soba, 3 obokane kleti in 6 skupno 26 1/3 sežnja (50 metrov) dolgih in 3 1/3 sežnja (6 metrov) širokih obokanih skladišč z lesenim podom, od katerih se je eno moglo kuriti. Pritličje je imelo še 2 obokani, obširni svetli pisarniški sobi s pečmi in z železnimi vrati, poslikano in s kvadri tlakovano zakristijo in končno domačo kapelo, ki je segala skozi vsa nadstropja. Kapela je bila obokana in lepo okrašena. Dolga je bila 6 1/2 sežnja (12 metrov), široka pa 3 1/2 sežnja (6 1/2 metra). V prvem nadstropju je bilo 13 stanovanjskih sob, ki so vse med seboj komunicirale in imele več posebnih vhodov, dalje velika obokana kuhinja s shrambo in eno kuhinjsko sobo. Sobe so bile primerno visoke, imele so strop okrašen s štukaturami v obliki cvetlic; bile so deloma poslikane, deloma prevlečene z modernimi tapetami. Štiri sprednje sobe so imele parketiran pod, 2 drugi sta imeli kot marmor brušen terazzo na italijanski način. Okna in vrata so imela moderne okove. Peči so bile belo glazirane in so počivale s svojimi kovinskimi nogami na brušenih sadrenih ploščah. Sobe na zadnjo stran, 7 po številu, so imele zeleno glazirane peči na medeninastih nogah.

V drugem nadstropju je bilo razen dveh velikih svetlih delavnic še 7 sob z dvema kuhinjama.

Celo poslopje je bilo pokrito s strešniki, imelo je 2 strelovoda in na prednjem pročelju uro. Pri glavnem vhodu se je nahajal vodovod.⁸⁸

Podjetje je bilo za takratne razmere res imponantno. Glavno stanovanjsko poslopje spominja na patricijske palače v Ljubljani. Ljubljanski oblastniki so bili na to suknarno tako ponosni, da so ob priliki bivanja avstrijskega cesarja Leopolda II. v Ljubljani razkazali 2. septembra 1790

⁸⁴ Drž. a. LRS Deželna deska, roter Quatern št. 1. lit M 19 in lit R 15.

⁸⁵ Šorn, ljubljanska suknarna str. 83.

⁸⁶ Prim. Slokar, Geschichte der österr. Industrie str. 6 in 14.

⁸⁷ Drž. a. LRS Zapuščinski inventarji in mrliška knjiga šempeterske župnije.

⁸⁸ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung No 3 od 19. I. 1816.

tudi njemu poleg javnih poslopij v mestu tudi to pomembno podjetje.⁸⁹

Suknarna je bila opremljena z najmodernejšimi stroji, kot je opisano v nekem poročilu iz leta 1793.⁹⁰

Drugo poročilo iz leta 1796 navaja, da je bila ta suknarna eno od redkih podjetij v celi Avstriji, ki je opravljala ves proces proizvodnje v svojih tovarniških prostorih do končne apreture in stiskanja. Zaposlovala je s predicami vred 1600 delovnih moči. Izdelovala je sukno vseh barv za Levanto, sukno na cenedski način za Bosno in Dalmacijo, sukno na padovanski način, serž v vseh barvah, volneno blago v vseh barvah na angleški in češki način, kakor tudi gladke in črtaste flanele. Celokupna produkcija je znašala letno okoli 77500 vatlov (čez 60.000 metrov). V Trstu je imela stalno asortirano zalogo. Za prodajo blaga je obiskovala tudi velesejem v Sinigagliji.⁹¹ Dobavljala je tudi sukno in croise za vojaštvo.⁹² Komisijske zaloge je imela tudi v Zagrebu in v Senju.⁹³

Lastnik suknarne Janez pl. Desselbrunner je postal 16. julija 1794 ljubljanski meščan. Bil je tudi član »gouvernementa«, ki ga je imenoval Napoleon s svojo proklamacijo z dne 30. marca 1797. Dovzetan je bil za vsak napredek. Leta 1796 je kupila suknarna v Zagorju 1000 centov premoga, da bi ga uporabila za kurjavo namesto drv. Vendar se ta poskus ni obnesel, ker je bila prevoznina do Ljubljane mnogo previsoka.⁹⁴

Podjetje ni uživalo v poslovnem svetu popolnega zaupanja bržkone zaradi pretiranega razkošja njegovih lastnikov. Že v letih 1775 in 1777 so mu kreditirali, kot že omenjeno, le proti vknjižbi ali zaznambi na nepremičnine. Celo sami bivši lastniki so si zavarovali na isti način svoje ob izstopu izgovorjene vsote. Zaupali so bolj vrednosti nepremičnin kot uspehom podjetja v celoti.

Enako je postopalo štajersko vojaško monturno skladišče v Mariboru, ko mu je leta 1800 anticipiralo 10.000 goldinarjev za naročeno dobavo.⁹⁵ Bilo je pa tudi mnogo nezavarovanih dolgov.

Obdobje Napoleonovih vojn je postalo za suknarno usodepolno. K vsem težkim finančnim bremenom so se pridružile še posledice vojne. Vojaški pohodi, kontribucije, pretrgane prometne zveze, težave pri nakupu surovin in pri razpečavanju blaga, vse te okolnosti so spravile tovarno v obupen položaj. Podjetje je prišlo leta 1802 v akutno krizo.

Bilanca, ki so jo sestavili 4. junija 1802 Janez Desselbrunner in njegova prijateljca Jože Alborgetti in Andrej Malič, je izkazovala aktiva v

⁸⁹ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung od 7. septembra 1790. Ta objava je imela velik propagandni pomen, kakor tudi naslednja notica z dne 19. IV. 1791 o obisku kneza Auersberga v tovarni, »kjer je ta veliki poznavalec in zaščitnik umetnosti občudoval njeno sijajno opremo«.

⁹⁰ Reisen von Venedig über Krain samt Bemerkungen 1793. Prepis v drž. a. LRS škatla trgovina in obrt.

⁹¹ Allem europ. Journal, Brünn 1796, 9. Band. Prepis v drž. a. LRS škatla trgovina in obrt. Iz istega vira izhaja očitno enak opis tovarne v Adressbuch vom Jahre 1804 (Radies v Argo 1893 str. 77 sl.).

⁹² Drž. a. LRS, Deželna deska, roter Quatern No 2 lit K 6.

⁹³ Drž. a. LRS, Civilni sodni spisi B 402.

⁹⁴ Müllner, Geschichte des Eisens in Krain str. 430 sl.

⁹⁵ Šorn, suknarna str. 83 sl.

vrednosti 133.049 goldinarjev in pasiva že v znesku 206.130 goldinarjev. Primanjkljaj je znašal 73.000 goldinarjev, torej več kot so znašale primo loco vknjižene terjatve sorodnikov Janèza Desselbrunnerja v skupnem znesku 65.387 goldinarjev.

Da bi mogla tovarna nadaljevati z obratovanjem, je Desselbruner sklenil z Jožefom Alborgettijem in Andrejem Maličem 18. decembra 1802 pogodbo, s katero jima je odstopil celo podjetje in vso svojo ostalo imovino. Prevzemnika sta se obvezala, da bosta poplačala vknjižene dolgove do vrednosti nepremičnin, ostalim upnikom pa bosta predlagala 50% poravnavo, plačljivo po 7 letih v dveh letnih obrokih s 4% obrestmi. Ta poskus poravnave se pa ni posrečil. Dne 28. januarja 1803 je bil proglašen konkurz nad celokupnim premoženjem Janeza Desselbrunnerja. Vrednost aktiv je bila omenjeni bilanci z dne 4. junija 1802 preoptimistično ocenjena. Po sodni inventuri z dne 6. septembra 1803 je bila znižana na 105.405 goldinarjev in se je zaradi tega povišala pasivnost na preko 100.000 goldinarjev.⁹⁶ Likvidacija konkurzne mase se je zelo zavlekla. Edino hiša v Ljubljani je bila prodana na javni dražbi že 10. avgusta 1805. Kupil jo je Nikolaj Lederwasch.⁹⁷ Mnogo več preglavic je delala upnikom prodaja tovarniških nepremičnin in naprav. Julija 1809 je bila nastanjena v teh zgradbah francoska vojaška bolnišnica.⁹⁸ Javna dražba za prodajo tovarne s stroji in napravami v cenilni vrednosti 39.032 goldinarjev razpisana na dan 7. decembra 1810, je ostala brezuspešna, kar je zaradi splošne stagnacije med francosko okupacijo razumljivo.⁹⁹ Naslednja dražba je bila razpisana na dan 18. marca 1816. Cenilna vrednost ki je bila obenem izklicna cena, je bila znižana na 29.301 goldinar, oziroma ločeno za nepremičnine na 25.012 in za stroje in naprave na 4.338 goldinarjev. Zaradi nepredvidenih ovir je bila dražba nepremičnin odložena za nedoločen čas, dražba strojev in naprav se je pa izvršila z delnim uspehom 18. marca 1816. Dne 1. aprila istega leta so bile prodane razne barve, železo, medenina, baker, deske, mizarske potrebščine, razne knjige, med katerimi so se nahajala mnoga izbrana dela in končno preostali stroji in naprave. Dražba nepremičnin je bila končno določena na dan 20. januarja 1817. Če se ne bi dosegla cenilna vrednost 25.012 goldinarjev, naj bi se jih prodalo tudi pod to ceno.¹⁰⁰ Na tej dražbi je kupil tovarniške nepremičnine za 8000 goldinarjev gostilničar Andrej Malič in napravil ondi vodni mlin.¹⁰¹ Ta mlin je prenehal že leta 1825, ko se je moral jez v zvezi z osuševanjem Barja podreti.¹⁰²

⁹⁶ Drž. a. LRS, Civilni sodni spisi B 402, Registraturs-Repertorium des k. k. Landrechtes in Krain 1784—1799 in 1799—1815.

⁹⁷ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung 1805 No 59, Mestni a. Ljubljana, Fabjančičeva knjiga hiš.

⁹⁸ France Kidrič, Zoisova korespondenca 1809—1810 str. 54.

⁹⁹ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung No 72 od 27. XI. 1810.

¹⁰⁰ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung No 3 od 9. I. 1816, No 22 od 15. III. 1816, No 25 od 26. III. in No 93 od 19. XI. 1816.

¹⁰¹ Drž. a. LRS ljub. a. fasc 32 1819/20, Deželna deska, blauer Quatern No 5 lit P. 24 in R. Andrejka, Kronika I str. 58.

¹⁰² R. Andrejka v kroniki I. str. 58 sl; Novice 1850 str. 71.

Po vsem tem gotovo niso prišle do kritja niti ogromne terjatve Dessebrunnerjevih sorodnikov, ki so bile pramo loco vključene na tovarniških nepremičninah.

V prejšnje stanovanjsko poslopje na Selu se je 1. julija 1825 preselila državna žrebčarna.¹⁰³

Suknarna na Selu je postala končno žrtev Napoleonovih vojn. V istem času se je zelo zamajala tudi mnogo večja državna manufaktura volnega blaga v Linzu, ki je krizo komaj prebolela.¹⁰⁴

Ljubljanska suknarna bi bila tudi brez Napoleonovih vojn gotovo propadla zaradi pretirane finančne velikopoteznosti in skrajno luksuznega življenja njenih lastnikov.

Ista usoda je zadela že prej razne velešpekulante. Matej Perr, ki se je udeleževal na raznih področjih pod zaščito izključnih privilegijev, je umrl leta 1762, nakar je bil otvorjen stečaj nad njegovim premoženjem. Velepodjetni tovarnar svile Jernej Čebulj je umrl leta 1763 in se je likvidacija njegove konkurzne mase zavlekla do leta 1818.

Razen suknarne na Selu je poskusil v Ljubljani svojo srečo z »manufakturo volnenega blaga« še neki Avguštín Müller okoli leta 1768. V svojem poročilu o napredku gospodarstva v letu 1769 omenja komerčni konces, da se ta manufaktura stalno izpopolnjuje in da ne izdeluje le navadnega pliša ampak tudi fine vrste blaga iz kamelje dlake, ki so se dotlej uvažale. Müller bi izkazal še večje uspehe, če mu ne bi primanjkovalo sredstev. Toda niti posojilo v znesku 2000 goldinarjev, ki mu je bilo dovoljeno leta 1770 iz komerčnega fonda, mu ni pomagalo. Leta 1773 je neznano kam izginil, ne da bi kaj zapustil, tako da je ostanek posojila v znesku 500 goldinarjev postal neizterljiv.¹⁰⁵

V kaznilnici v Ljubljani so postavili leta 1820 tkalnico sukna, za kar je bilo določenih 2864 goldinarjev 50 krajcarjev.¹⁰⁶ V svojem poročilu z dne 14. aprila 1834 navaja okrožno glavarstvo v Ljubljani, da ne obstaja na njegovem območju nobena manufaktura sukna.¹⁰⁷

Očividno pri tem okrožno glavarstvo ni smatralo za manufakture razne manjše obrate na Gorenjskem in na Notranjskem, ki so se naslanjali na domačo obrt predenja ter tkanja, izdelovali in tudi razpečavali razno volneno blago in sicer navadno sukno, pilsukno (mezlan) in loden, ki se je prodajal pod nazivom mezlan ali tržiški loden tudi v severne dežele.¹⁰⁸ Koci iz okolice Kranja in iz Kranja samega, izdelani iz goveje dlake, so se izvažali v Italijo in na Tirolsko. Med izdelovalci sukna po

¹⁰³ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung No 40 od 18. maja 1821.

¹⁰⁴ Slokar n. a. m. str. 353.

¹⁰⁵ Drž. a. LRS Commerciale lit C No 2, lit G No 2 in lit O No 1.

¹⁰⁶ Drž. a. LRS a. Präsidiale 1820, No des Einreichungsprotokolls 57.

¹⁰⁷ Mestni a. Ljubljana fasc 20 1827—1835. Ivan Murnik ne navaja virov za svoje neverjetne in napačne trditve (die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild, Kärnten und Krain str. 500 (Wien 1891), da je bila v Ljubljani v XVII. stoletju suknarna in da jih je bilo tu v XVIII. stoletju kar 14, od katerih je bila ena stanovska in je neka druga zaposlovala 1000 delavcev.

¹⁰⁸ Kees Stephan, Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens im österr. Kaiserstaate Wien 1819 II. 251.

sistemu založništva se je odlikoval posebno Janez Nep. Resman v Zgoši pri Radovljici, ki je zaposloval v štiridesetih letih 19. stol. okoli 80 ljudi. Toda ta podjetja niso bila kos konkurenci cenejših in boljših izdelkov tovarn na severu države, ker so carinske tarife iz let 1817 in 1819 proglašile promet z volnenim blagom v notranjosti monarhije (izvzemši Ogrsko, Solnograško, Dalmacijo, Istro, Trst in Reko) za prost vseh carin. Nič ni zalegel apel dr. Bleiweisa v Novicah (1843) »Zbudite se gorenjski suknarji«, »v diru časa utone, kdor z njim ne plava.« Ta panoga je še naprej nazadovala in volna se je izvažala.¹⁰⁹

LAIBACHER TUCHFABRIK
Die Tuchfabrik in Selo bei Ljubljana, betrachtet vom Standpunkte ihrer Ausbeutung durch kapitalistische Magnaten

Zusammenfassung

Der Verfasser schildert, wie im Jahre 1724 von den Ständen Krains gegründete privilegierte Tuchfabrik bis zu ihrem im Jahre 1747 erfolgten Übergang in den Besitz des Handelsmannes Weitenhiller fortwährend von privaten Spekulanten abhängig war und zwar bezüglich des Ankaufs der Wolle sowie in Bezug des Verkaufes des Tuches an Private. Ihr ausschliessliches Recht (Privilegium privativum) schützt sie nicht vor dieser Ausbeutung, da die Stände über keine Fachleute verfügten, die das Unternehmen kommerziell fachmännisch leiten könnten. Vom Jahre 1725 bis zum Jahre 1734 hatte der Grosshändler Codelli das ausschliessliche Recht, die nötige Wole zu liefern, ihm folgten der war deshalb passiv, obwohl sie seit 1728 nicht nur für die Stände Krains sondern war deshalb passiv obwohl sie seit 1728 nicht nur für die Stände Krains sondern auch für jene Kärntens und Steiermarks das ausschliessliche Recht zu deren Tuchlieferungen für die Besatzungen der Militärgrenze hatte und sie für diese Lieferungen den doppelten Preis bestimmte als für den Verkauf an Private.

Als die Fabrik in den Jahren 1736 und 1737 wegen Mangel an Wolle einige Zeit nicht in Betrieb war, kam es zu Ausschreitungen der Arbeiter. Es war dies die erste Widerstandsbewegung des industriellen Proletariats in Ljubljana, weil die Meister die hungernden Arbeiter misshandelten und verprügelten.

Wegen des schlechten Standes der Finanzen des Landes Krain verkauften die Stände im Jahre 1747 die Fabrik dem Kaufmann Weitenhiller. Diesem kam es zu gute, dass er vom Jahre 1754 an auch feine Wolwaren erzeugen durfte, da in diesem Jahre das ausschliessliche Recht der Wollzeugfabrik in Linz auf Erzeugung feiner Wollwaren erlosch.

Weitenhiller verkaufte die Fabrik im Jahre 1762 an Valentin Ruard und Josef Desselbrunner. Seit 1777 war Desselbrunner der einzige Eigentümer der Fabrik. Durch Heranziehung der billigsten Arbeiterkräfte zum Spinnen und zwar der Sträflinge im Zwangsarbeits Hause und der Zöglinge der Spinn schule in Ljubljana erreichte er, dass er im Jahre 1769 zweimal soviel produzierte als im vorigen Jahre. Seit 1792 war Josef Desselbrunners Sohn Janez Alleinbesitzer der Unternehmung. Im Jahre 1796 beschäftigte die Fabrik zusammen mit den Spinnerinnen 1600 Arbeitskräfte. Übertriebener Luxus der Eigentümer und das Bestreben, alle Verwandten auf Kosten der Fabrik zeit lebens zu versorgen, wofür grosse Beträge zu ihren Gunsten auf die Fabriksgebäude intabuliert wurden, führten in der Zeit der Napoleonischen Kriege dazu, dass Janez Desselbrunner im Jahre 1803 in Konkurs geriet und damit die Fabrik ein trauriges Ende fand.

¹⁰⁹ Novice 1843 str. 93, Zontar, Zgodovina mesta Kranja str. 251, Kragl, str. 78, Bericht über die Ausstellung Klagenfurt XXXII in 129; Illyrisches Blatt 1820, Zgodovina Tržiča str. 310 sl. Bericht über die Ausstellung Laibach; Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach für 1852 str. 21 in 74 sl.; statistično poročilo zbornice za trgovino in obrt za leto 1870 str. 312.

Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870

Bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, pridobljena v narodno-osvobodilni borbi proti okupatorjem in notranjim razedinjevalcem, in vse njihovo izkustvo s kraljevino Jugoslavijo, ki so si jo bili vladajoči vrhovi srbskega meščanstva s pomočjo svojih klientel v nesrbskem meščanstvu zgradili v svojo korist na temelju hegemonističnega unitarizma, začrtujejo našemu zgodovinarstvu hkrati protihegemonistične in protiseparatistične smernice in ga navajajo, da bi čim več prispevalo k boljšemu medsebojnemu razumevanju raznolike preteklosti naših narodov. Ne moremo se ponašati, da bi se bili že kaj prida lotili obračunavanja z dediščino hegemonističnega zgodovinarstva, ki je neupoštevaje različna izhodišča in različne pogoje za njihova osvobojevalno-zedinjevalna prizadevanja v preteklosti polagalo jugoslovanske narode na svojo Prokrustovo posteljo in na njej kajpada našlo prekrajke, »nedorasle« avstroogrške Jugoslovane v primeri s Srbi in Črnogorci z njihovim izhodiščem v lastnih narodnih državah. Na dovčerajšnje državljane in vojake Avstro-Ogrske, ki so bili ostali v tem tujem državnem okviru vse do državnega zedinjenja s Srbijo kot jugoslovanskim Piemontom, je leglo v novi skupni državi po letu 1918 kakor mōra očitane, da so predolgo — za koliko let predolgo, za sto let ali manj?! — in prevoljno prenašali to tuje gospodstvo nad seboj. Hegemonizem je razliko v objektivnem položaju prevrgel v subjektivno ali moralno razliko. »Krivdo« je odvezel le z ramen avstroogrških Srbov, ki jih je napravil deležne srbskega prvenstva; Hrvatom in Slovencem pa je tako rekoč vtisnil pečat »izvirnega greha«, ki se ga morajo šele očistiti s pripravljenostjo, da sprejmejo unitarizem kot — milost ter se kot zgolj »plemena« docela vključijo v enotno »jugoslovansko nacijo«, s katero je odpravljaj sam pojem narodnostne enakopravnosti. Kar bi navzlic unitarističnemu pregrinjalu, ki je pa le slabo prekrivalo, vendarle občutili kot narodnostno neenakopravnost, jim je dajal hegemonizem čutiti kot »zasluženo« plačilo za njihovo narodno preteklost. To predpisovanje samoponiževanja in vcepljanje narodnostne manjvrednosti je kajpada moralo roditi ravno nasprotno rezultate od tistih, ki so jih pričakovali naivni »dobronamerni« unitaristi. Prav ta diskriminatorni moralnopolitični pritisk je v kraljevini Jugoslaviji od vsega začetka zastrupljal »medjugoslovansko« ozračje, ki je z nadaljnjimi hegemonističnounitarističnimi zaostritva-

mi, kakor s centralistično vidovdansko ustavo leta 1921 in z monarhomilitaristično diktaturo leta 1929, postajalo le vse bolj zagatno.

Na področju zgodovinopisja se je hegemonističnounitaristična pristranost morala izživljati najbolj v raztezanju prvenstva Srbije, pridobljenega v vojnah na začetku 20. stol., v čim popolnejši meri še na avstroogrške Srbe — kar smo že omenili — in pa časovno čim dlje nazaj proti polovici 19. stoletja do tistega trenutka, ko bi bilo prvič mogoče osvobojevalno zedinjevalna prizadevanja Srbov načelno, t. j. kakovostno razločiti od takšnih prizadevanj Hrvatov in Slovencev.

Spričo dejstva, da sta bili hrvaška vojna in srbska »buna« proti Madžarom v letih 1848–49 v vsem istosmerni, se ni noben hegemonist mogel lotiti poskusa, da bi razcepil enotno vlogo Hrvatov in ogrskih Srbov, zavzetih v dogajanju tistega »revolucionarnega« leta za »avstroslovaški« značaj podonavskega državnega sklopa, ki jim je bil odvzel s tilnika turško peto. V tistem letu se je predvsem uveljavilo zahodno središče jugoslovanskega »državnega« zedinjevanja, ki se je izoblikovalo na temelju ostankov hrvaške državnosti ali avtonomnega položaja osredja hrvaških dežel v okviru habsburške monarhije; saj so se v sklepkih hrvaškega sabora programsko povezovale s Hrvaško tudi srbska Vojvodina z vzhoda in slovenske dežele s zahoda. Vzhodno središče na podstavku srbske državnosti, priborjene v protiturški vstaji osredja srbskih dežel, je moralo misliti v prvi vrsti na osvoboditev jugoslovanske krščanske »raje« iz turških »neevropskih« pogojev, ki so tako silno zavirali meščanski gospodarski in kulturni razvoj, medtem ko po jugoslovanskih deželah v habsburški monarhiji ni moglo segati spričo neugodnega odnosa sil, ki se potem vse do vojn v začetku 20. stoletja ni spremenil; to je bilo prav tako kakor vsem drugim jasno tudi vladajočim krogom v Srbiji, Črnogorcem in avstroogrskim Srbom neglede na kogarkoli pritajene želje, da bi bilo drugače.

Medtem ko se tako v drugi polovici 19. stoletja ni prav nič okrepilo vzhodno središče jugoslovanskega zedinjevanja, pa je silno oslabilo tudi njegovo zahodno središče. Hrvaška se je v petdesetih letih najprej znašla nepričakovano pod enakim avstrijskim pritiskom kakor z orožjem pokorjena Madžarska, nato je do uvedbe dualizma v habsburški monarhiji obupno nihala med Dunajem in Budimpešto, ki sta ji končno skupaj vsilila leta 1868 sila neenakopravno »nagodbo« z Madžari, pri tem pa pustila »trojedno« Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo v stari ozemeljski razkosanosti z Vojaško krajino in z »državno« mejo nasproti Dalmaciji in Istri. Takšna Hrvaška je bila videti le še kot privilegirana »madžarska provinca« brez moči, da bi mogla predstavljati državnoopravno ali tudi le preprosto politično oporišče bodisi Slovincem, ki so zahtevali zedinjeno Slovenijo, ali ogrskim Srbom, ki so med tem celo pospravili zahtevo po obnovi srbske Vojvodine, ker je bila Beogradu potrebna dobra volja Madžarov.

Jugoslovanska zbiralna vloga hrvaškega središča se je skrčila zgolj v reminiscenco na leto 1848. Jugoslovanska usmeritev hrvaške narodne stranke, ki je bila dedinja ilirizma in koncepta iz leta 1848, je izgubljala

vsak političen pomen izven »trojedne« Hrvaške; ostajala je samo še pri kulturnem in moralnem jugoslovanstvu.

Sredi tega zastoja v medjugoslovanskih odnosih, ki smo ga očrtali v najbolj skopih potezah, sta se nenadoma v jeseni 1870 pod vtisom nemških zmag v prusko-francoski vojni zbližali hrvaška in slovenska politika. Dne 8. novembra tega leta se je na konferenci v Sisku pojavilo poleg hrvaških tudi nekaj slovenskih politikov in »Zatočnik«, glasilo hrvaške narodne stranke, je zapisal v uvodniku: »Ne smijemo ni mi Hrvati odstati od davnog zahtjeva, da se Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ujedine; a nama i Slovencima valja put pripravljati k užjoj narodnoj i političkoj svezi između trojedne kraljevine i slovenskih zemalja. — Radujmo se, što je sadanji njemačko-francuski rat potaknuo poslednje pitanje, koje je poslije god. 1848 posvema usnulo bilo.«¹

Kajpada ta vojna ni mogla vplivati neposredno v smeri hrvaškoslovenskega zблиžanja, ampak po nekem ovinku, ki si ga moramo predvsem ogledati, če hočemo zadevo razumeti.

Nad Francijo zmagovita Prusija se je lotila ustanavljanja novega nemškega cesarstva in je — teoretsko — ogrožala habsburško monarhijo, saj je bilo mogoče zamisliti kot zelo verjetno, da bo hotela seči tudi še po nemških »dednih« deželah habsburškega dvora, ki so pripadale nekdanjemu nemškemu cesarstvu in nato Nemški zvezi do leta 1866. V tem primeru bi se posest tega dvora omejila na nenemške dežele, predvsem na ogrske, a nemara bi — recimo po volji Rusije, ki bi imela pri pruskem obrezovanju Avstrije tudi svojo besedo — tista zmanjšana, proti vzhodu potisnjena habsburška monarhija lahko še obdržala tudi češke in pa slovenske dežele, zadnje zlasti še v primeru, če bi se prislonile k Hrvaški. O vsem tem je med drugim razglabljal Matija Mrazović, eden vodilnih ljudi hrvaške narodne stranke, v »Zatočnikovih« uvodnikih. Mrazović je hkrati upošteval zaskrbljenost nenemških narodov v Avstriji, ki so se bali popolnega »razdedinjenja« in najhujše narodnostne zatrtosti pod prusko peto ali hujšega razkosanja, in pa kajpada tudi voljo v Avstro-Ogrski vladajočih razredov po samoohrani ter je računal z uvidevnostjo dunajskega dvora, da se bo zaradi uspešnejšega odpora vendarle odločil za nekatere večje spremembe v državnem ustroju, ki se mu dotlej niso videle potrebne: da bi namreč poleg Nemcem, Madžarom in Poljakom utegnil ponuditi roko tudi še obema pomembnejšima slovanskima narodoma, ki ju je bil z dualizmom »pritisnil k steni«, t. j. Čehom in Hrvatom. V tem primeru bi moral zadovoljiti češko narodno stranko in z njo zvezano »zgodovinsko plemstvo« na Češkem, ki nista priznavala avstrijske decembrske ustave iz leta 1867, marveč sta vztrajala pri zahtevi po avtonomnem češkem kraljestvu v sklopu habsburških dežel; na Hrvaškem pa bi moral umakniti vsiljeni nagodbeni režim bana Levina Raucha in se sporazumeti o reviziji ogrsko-hrvaške nagodbe s hrvaško narodno stranko kot večinsko predstavnico meščanstva, ki nagodbe ni priznala in si je edina upravičeno lastila položaj vladajoče stranke v avtonomni Hrvaški-Slavoniji.

¹ Zatočnik št. 254 z dne 8. IX. 1870.

Tem Mrazovičevim avstroslovanskim kombinacijam, da bi dunajski dvor v nasprotju z dotedanjo politiko od leta 1867 dalje obrzdal odločujoče predstavnike privilegiranih vladajočih razredov nemških Avstrijcev in Madžarov y prid večji češki in hrvaški avtonomiji, je bila mati kajpada njegova želja, a da niso bile brez sleherne osnove, priča obrat na Dunaju, ki se je že v pozni jeseni 1870 pripravljaj k Hohenwart-Schäfflejevi vladi v letu 1871; do tega obrata pa naše raziskavanje ne seže. Za nas je važno, da je v Mrazovičevi avstroslovanski kombinaciji — v katero so se Hrvati večinske narodne stranke zatekali zaradi tega, da bi se s pomočjo dunajskega dvora rešili iz pretesnega madžarskega »objema« in dosegli ozemeljsko integracijo svoje domovine — bilo primerno mesto tudi za Slovence, ki so bili kajpada vsak čas pripravljeni z obema rokama okleniti se ponujene jim bratske hrvaške roke in se z naslonitvijo na Hrvaško bodisi rešiti pred izgubo vsakršnega jamstva za svoj narodnostni razvoj v Veliki Nemčiji ali pa iz razkosanosti in izpod germanizatornega in italijanizatornega pritiska, ki jim je v Avstriji oviral narodni razvoj. Celotna politična misel Mrazovića in ostalega vodstva hrvaške narodne stranke kakor tudi slovenskih politikov — tako tistih, s katerimi so zadevo pretresali, kakor tudi vseh drugih brez izjeme iz obeh frakcij narodne stranke — se je gibala v okviru habsburške monarhije bodisi v njenem dotedanjem obsegu vključno z nemškoavstrijskimi deželami ali pa v zmanjšanem obsegu brez teh dežel; ta okvir jim ni bil samo dejstvo, ampak tudi relativno zaželeno dejstvo v primeri z edinim pretečim — namreč »pruskim« — razsulom habsburške monarhije, ki bi utegnilo vreči tudi Slovence v žrelo do Sotle in do Gorjancev raztegnjene Velike Nemčije.

Te nove hrvaškoslovenske politike in misli, ki je bila za njo, pa ni odobral prvi voditelj srbske liberalne stranke v Vojvodini Svetozar Miletić, ki sicer ni zapustil stališča srbskohrvaške enotnosti v okviru »trojedne« Hrvaške v prid okrepitve njenega avtonomnega položaja v sklopu habsburške monarhije, čeprav je bil zavrgel avstroslovansko izročilo iz leta 1848. S tega svojega posebnega stališča je ugovarjal v svojem glasilu, v novosadski »Zastavi«, hrvaškoslovenski politiki, v kateri je videl nevarnost, da bi vodila v žrtvovanje zahodnih Jugoslovancev — vojakov iz Vojaške krajine, Dalmacije, Hrvaške-Slavonije, Vojvodine in slovenskih dežel — v protipruski vojni za ohranitev habsburške monarhije v avstroslovanskem smislu. Tudi Miletić je jemal habsburško monarhijo kot dejstvo, ki ga avstroogrski Jugoslovanci ne morejo začeti rušiti, marveč ga morajo enako vsem drugim upoštevati, toda njemu to dejstvo ni bilo relativno zaželeno nasproti možnemu državnemu razsulu na prusko pobudo. Miletić nikakor ni zametaval možnosti razmaha, ki jih je nudila meščanstvu jugoslovanskih narodov Avstro-Ogrska, in ni niti od daleč pomislil na kakšne protiavstroogrške akcije niti za srbsko liberalno stranko v Vojvodini, niti za »Ujedinjeno omladino srbsko«; ugovarjal je le možnosti, da bi jugoslovanski narodi še na koncu tretje četrtine 19. stol. kaj žrtvovali za ohranitev in okrepitev države, ki bi se utegnila nato vsiliti čez Savo in Uno v Bosno in Hercegovino kot »osvoboditeljica« namesto Srbi-

je in Črne gore. Po Miletiću naj bi avstroogrski Srbi in pa Hrvati »prusko« razsulo Avstro-Ogrske rajši izkoristili za odcepitev od Ogrske, ne pa se pehali še za Slovence, da si po nepotrebem ne nakopljejo na vrat Velike Nemčije; tako je začasno sprejemal mejo z Veliko Nemčijo na Gorjancih in ob Sotli, ne da bi bil mogel in smel pričakovati bodisi pri začasno žrtvovanih Slovencih ali pri vodstvu hrvaške narodne stranke, ki je njegovi zamisli odrekalo realne možnosti, tudi le najmanjšo pripravljenost na soglasje.

Stališče Svetozara Miletića gotovo zasluži vso pozornost zgodovinarja njegove dobe in zahteva temeljito razčlenbo glede na dane okoliščine, pri čemer bi bilo zlasti tudi treba proučiti možnosti političnega obrata Srbije, katere vladajoči krogi so si že celo desetletje prizadevali za sporazum z Madžari, ki bi jim zagotovili njihovo zaslonbo pri srbskem posegu v Bosno in v Staro Srbijo, ne pa preko Save in Donave na sever! Toda ne glede na morebiti opravičljivo skušnjava, da bi sprejel Miletićevo stališče v celoti kot svoje, je zgodovinar vselej dolžan podati Miletićeve misli takšne, kakršne so bile, in prav tako tudi njim nasprotno misli. Žal pa je to dolžnost hudo zanemaril dr. Nikola Radojčić, ko se je pred štirimi desetletji prvi pozanimal za Miletićevo odklonilno stališče do hrvaško-slovenske politike konec leta 1870 ali do takratnega jugoslovanskega kongresa v Ljubljani. Ni se ga lotil z zgodovinarskim namenom, da bi ga bodisi čim točneje ali vsaj približno točno prikazal in razčlenil, marveč je le kot prevnet pristaš hegemonističnega unitarizma iskal v njem samo potrditev srbskega prvenstva v osvobojevalnozedinjevalnih prizadevanjih takratnih avstroogrskih Jugoslovanov. Kar se je tako odpravil iskat, je tudi »odkril«, toda le s pomočjo vrste domišljjskih »operacij«, ki sem jih skupaj označil kot »vprav 'klasično' hegemonistično prekonstrukcijo«² političnih stališč, ki so se izrazila v »izjavi« jugoslovanskega kongresa v Ljubljani 1. decembra 1870 in v polemikah okrog njega. Prav ta prekonstrukcija je predmet tega razpravljanja, ki ji sledi od njenega prvega pojava v Radojčićevem članku ob petdeseti obletnici ljubljanskega kongresa leta 1921 preko njenega prevzema v prikaz dr. Ivana Prijatelja in njenih razrastkov v Prijateljevi »šoli« do njene nove utrditve v Radojčićevem drugem članku leta 1928. Razpravljanje torej nima namena, da bi podalo vsestranski prikaz ljubljanskega kongresa in njegovih odmevov, ki bi zahteval dosti več truda in prostora. Posebej opozarjam, da tudi ne nudi celotne razčlenbe Miletićevega stališča, ampak se omejuje samo na tiste momente v njem, ki so pomembni za spoznanje Radojčićeve prekonstrukcije.

Na to prekonstrukcijo sem že leta 1958 opozoril v političnozgodovinskih opombah k Prijateljevi »Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848-1895«,³ a očitno brez zadostnega poudarka, kajti sicer se pač ne bi bilo moglo primeriti, da je leto in dan po izidu tega opo-

² V sestavku »Apostol rusofilstva pri Slovencih pred sto leti« v »Naši sodobnosti« 1961, str. 30, in v političnozgodovinskih opombah k I. Prijatelja »Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848-1895« IV, str. 560 (prim. tudi str. 597).

³ Političnozgodovinske opombe k I. Prijatelja o. c. III, str. 527-528.

zorila prinesel prav »Zgodovinski časopis« razpravljanja dr. Koste Milutinovića, ki so se opirala na Radojčičeve osnovne teze kot nesporne ugotovitve! Radojčičeva prekonstrukcija se je bila v našem zgodovinopisju tako utrdila, da je moj glas ostal »glas vpijočega v puščavi«. Medtem ko sem se dotlej z zadevo bavil le mimogrede, pa sem se tedaj moral odločiti, da jo bliže proučim, in zdaj podajam svoje izsledke v tej dokumentirani študiji, ki sem jo sprva napovedal pod naslovom »Dve smeri v jugoslovanski historiografiji o jugoslovanskem kongresu v Ljubljani leta 1870«^{3a} in ki mi jo glede na njen zgodovinarski namen tudi zgodovinar Nikola Radojčić ne bo moral zameriti, čeprav bi se čutil prizadetega v svojih nekdanjih, nedvomno neopravičenih težnjah! Nedavno je sam v razpravljanju o »Dolžnostih našega zgodovinopisja«^{3b} lepo poudaril, da »se želja za napretkom naše historiografije izdiže iznad naših pojedinačnih težnji« in da moramo »u složnom stremljenju ka naučnoj istini... dati sve što možemo radi ostvarenja visokih svrha, koje je kritična historiografija sebi postavila« — v prvi vrsti glede »utvrđivanja činjenica«, ki so zatrpane z »nanosom legend«.

1. Prekonstrukcije v Radojčičevem prvem članku leta 1921

V začetku leta 1921, ko je začela zasedati ustavodajna skupščina kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ter sta se pripravljali obe v vladnem bloku povezani srbski večinski stranki, radikalska in demokratska, da s pomočjo posredno in neposredno kupljenih glasov nekaterih manjših strank uzakonita v ustavi unitaristični centralizem in poteptata dejstvo nesrbskih jugoslovanskih narodov, je prinesel novosadski hegemonističnounitaristični dnevnik »Jedinstvo« Radojčičev članek »Svetozar Miletić o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca«.⁴ Kakor bomo videli, je šlo za izrazito političnpublicističen spis, pri kakršnih tolikokrat koncepti prevladujejo nad dejstvi in tudi pri zgodovinarjih nekako uspavajo tako njihovo vest, ki jim brani ravnati z dejstvi kot z ovirami, kakor tudi sicer jasno zavest, da je takšen napor končno vendarle obsojen, da po bolj ali manj kratkotrajnem »uspehu« doživi tudi bolj ali manj neslaven konec. Radojčičev članek je dobra dva meseca pozneje posredovala slovenskemu občinstvu »z dovoljenjem g. avtorja« v ponatisu (ne v prevodu) ljubljanska unitarističnocentralistična revija »Njiva«⁵ v »Pregledu« pod rubriko »Politika«; tako jo je urednik docela pravilno uvrstil, kajti v resnici ni šlo za sestavek politične historiografije, ki hoče predvsem pojasniti dogajanje, marveč za sestavek »historiografske politike«, v tem primeru za nekakšno zlorabo historiografije v službi hegemonističnega unitarizma, pri čemer je kajpada piscu njegov hegemonistični koncept prekrival zlorabni značaj njegovega ravnanja.

Mesec dni pred izidom ponatisa njegovega članka iz »Jedinstva« je imel Radojčić, ki je bil že leto dni profesor srbskohrvaške zgodovine na

^{3a} Naša sodobnost 1961, str. 30 in I. Prijatelj o. c. IV, str. 560-561.

^{3b} Letopis Matice srpske 1957/I, str. 538.

⁴ Jedinstvo (Novi Sad) št. 521 z dne 27. II. 1921.

⁵ Njiva (Ljubljana) I, št. 8 z dne 9. V. 1921, str. 215-219.

novi ljubljanski univerzi, svoje nastopno predavanje »Ideja našeg narodnog jedinstva u srpskoj i hrvatskoj istoriografiji«, ki je bilo prav »eruptivna« izpoved hegemonističnega unitarizma zlasti v dokazovanju vsestranskega in nedotakljivega srbskega prvenstva v zedinjevalnih težnjah in ki ga je objavila ista ljubljanska »Njiva« v originalu na uvodnem mestu naslednjega zvezka.⁶ Domnevati moramo, da je po tem predavanju Radojčić sam predložil uredništvu »Njive«, naj najprej ponatisne njegov članek iz »Jedinstva«, ki ga je pač tudi sam priskrbel bodisi v kopiji rokopisa ali pa v izvodu natisa.

V uvodnih odstavkih članka beremo nekoliko bombastičen slavošpev »Ujedinjeni omladini srbski«, ki je »prionula... da slobodoumnim nacionalizmom oduševi celi narod, te da ga povede putem brzog kulturnog razvitka, u kome je gledala jedinu pouzdanu osnovu za političko oslobodjenje Srba i sjedinjenje svih Jugoslovena«. Mimo ugotovitve, da so oblasti sicer »uništile Omladinu kao organizaciju«, toda njene »ideje nisu propale, nego su zapretane tinjale i čekale povoljan vetar, da ih u plamen raspali«, je pisec takole stopil tik do meje preprostega in preprosto sprejemljivega prikazovanja »Omladine«: »To se podjednako oseća i u celom našem kasnijem kulturnom i u celom političkom razvoju, samo što se u političkom životu da teže razabrati, jer su tu omladinske ideje prikrivene gustom mrežom zapletene svetske, austrijske i svakodnevene naše politike.« A tudi tu še lahko pričakujemo, da bo v svojem prikazu upošteval to »gosto mrežo«, ki obstoji iz dejstev, iz ravnanja velesil, avstrijske države in srbskih politikov. V tem pričakovanju pa smo prevarani, ko odkrijemo, da se je Radojčić lotil snemati to mrežo z omladinskih idej zato, da bi zablestele v čisti belini, neomadeževani z dejansko, danim okolnostim ustrezno »vsakdanjo« politiko, da zapušča okvir historiografije in prehaja v območje narodne hagiografije. Vanj nas postavi že z naslednjim stavkom: »Zbog neslomljive i bezobzirne smelosti Svetozara Miletića, zbog odredenosti i jasnosti njegovih političkih planova i otvorenosti njegovih političkih izjava dadu se u njegovu radu najlakše i najpouzdanije utvrditi omladinske ideje, koje ravnaju pravom, često skrivenom, spskom nacionalnom politikom.« Že sam pojem te »prave, pogosto skrite srbske narodne politike« je nehistoriografski in ga je pisec privlekel sem zato, da bi lahko idealiziral srbsko politiko, jo prikazal takšno, kakršna ni bila, kajti kakršna je bila, je bila javna, je obstajala iz vrste javnih dejanj in izjav, stališč in zahtev, ki so vsa računala z dejstvi ali z danostmi.

Radojčić nato napove, da se bo baval z eno teh »omladinskih idej« in pokazal, »šta je Svetozar Miletić mislio o političkom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, da se oseti snaga i dubina njegovih političkih uverenja i nasluti dalekovidnost njegovih nacionalnih planova«. Tudi ta napoved je sprejemljiva, saj o Miletićeви nadpovprečnosti ne more biti dvoma.

Nadaljnji Radojčićev korak nas pa že odvede mimo nekega splošno znanega dejstva, namreč mimo — »usko-srpskih osebina Omladinskog

⁶ Prav tam št. 9-10 z dne 4. VI. 1921, str. 221-238.

pokreta»,⁷ ki bi jih moral zgodovinar pojasniti, ne pa prekriji z nasprotno oznako takole: »Ujedinjena srpska omladina« je zbog svoje slobodoumnosti i širokog [?] nacionalizma stojala na čvrstim [?] osnovama jedinstva svih Jugoslovena i solidarnosti svih Slovena. Na prvom sastanku omladinske skupštine, držane u Beogradu 6. avgusta 1867, predložio je predsednik Jevrem Grujić ovo: »Skupština smatra braću Hrvate za članove Ujedinjene Omladine Srpske, kao što bi se i Srbi smatrali za članove Hrvatske Omladine.« Ta formulacija srbskohrvaške enotnosti je resda perfektna, toda bila je zgolj deklaracija, v vsakdanjem življenju je »Omladina« ni izvajala; v letu po beograjski skupščini »Omladine« se je n. pr. srbsko študentsko društvo »Zora« na Dunaju dosledno izmikalo združitvi s hrvaškimi društvom »Velebitom« in nato s hrvaškoslovenskim »Jugom«.⁸ Pri vsej svoji »perfektnosti« je bila torej beograjska deklaracija o srbskohrvaškem edinstvu praktično neobvezna!

Pač iz »previdnosti« je Radojčić nato izpustil naslednja dva stavka istega Grujićevega predloga oziroma beograjskega sklepa: »Skupština izlazi u susret braći iz Bugarske sa priznavanjem potrebe za uzajamno pomaganje i u prosvetnim poslovima, a ta zajednička potreba otvara i daje reč Bugarima na srpskim sastancima, kao i Srbima na bugarskim. — Tako mislimo i za braću Slovence.«⁹ Ko je Radojčić to odrinjenje Slovencev od srbskohrvaškega edinstva z molkom prekril, pa je vendarle navedel brezuspešni protest enega izmed »omladincev« proti njemu: »Kada je povedena diskusija o predlogu, žalio se član Paja Gostović, što Slovenci nisu zadovoljeni, jer i oni žele, da budu s nama jedno, te je predlagao, da sve ono važi i za Slovence, što je već utvrđeno za Hrvate. Skupština je iz formalnih [?] razloga odbila ovaj predlog, ali je sa svom [!] energijom svoje čvrsto [?] jugoslovenstvo ponovno naglasila.« Te »formalne razloge« je pač moral nekdo navesti in bi jih bil Radojčić kot zgodovinar dolžan pojasniti, ne pa jih pustiti za zaveso! Ti razlogi so že morali biti takšne narave, da bi njihovo razkrivanje zaničavalo Radojčićevo sliko »perfektnega« jugoslovanstva »Ujedinjene omladine srbske« (to domnevo sem že objavil in hkrati pribil, da »se je ta [Radojčićev] postopek nato izkazal pri Prijatelju kot prava past«¹⁰).

Nato je Radojčić meni nič tebi nič razglasil srbsko prvenstvo, čeprav tuji iz njegove krive slike ni izhajalo, in je pripisal vso zedinjevalno pobudo prav tistim »srbskim omladincem«, ki na Dunaju, kakor smo videli, niso bili pripravljene sprejeti ponujene roke hrvaških in slovenskih študentov, takole: »Pružena ruka srpskih omladinaca primljena je od Hrvata i Slovenaca.« Tej na prazno postavljeni trditvi, ki nima niti sledu kak-

⁷ Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958, str. 242.

⁸ Zadevo sem prikazal v političnozgodovinskih opombah k I. Prijatelja o. c. IV, str. 586—588 v glavnem po Vladimira Čorovića »Istoriji srpskog akademskog društva 'Zore' u Beču« (Ruma 1905, str. 29), ki na temelju »Zorinih« zapisnikov pove, da se srbski študentje niso hoteli pridružiti, »bojeći se, da ne izgube narodnu individualnost«.

⁹ Jovan Skerlić: Omladina i njena književnost, Beograd 1952, str. 146.

¹⁰ V političnozgodovinskih opombah k I. Prijatelja o. c. IV, str. 597.

šne osnove, je dopisal takoj drugo enako prazno zgodovinske resničnosti: »Srpska [!] ideja o jedinstvu Jugoslovena, koja je nosila jasan politički pečat [?], širila se naglo [?] na zapad.« Tu pa se je vendarle spomnil, da spričo ilirizma, leta 1848 in polirskega jugoslovanstva med Hrvati ne more »idejo o jedinstvu Jugoslovena« proglasiti kar za srbsko, in je dodal: »gde [na zapadu] je, istina, bila uvek živa ideja narodnog jedinstva, ali isticana stalno kao evolucionarna i kulturna, a ne kao što je Omladina počela, kao revolucionarna in politička.« Kdaj, zoper koga in v kakšnem smislu je začela »Omladina« idejo narodnega edinstva »isticati« kot revolucionarno in politično, ne pa kot razvojno in kulturno — so tri vprašanja, na katera pisec nikdar ne bi mogel odgovoriti v smislu svoje prekonstrukcije, če bi se ravnal po dejstvih in po svoji lastni uvodni oznaki »Omladine«, ki smo jo že navedli, namreč da »je prionula... da slobodoumnim nacionalizmom oduševi celi [srbski] narod, te da ga povede putem brzog kulturnog razvoja, u kome je ona gledala jedinu pouzdanu osnovu za političko oslobodjenje Srba i sjedinjenje svih Jugoslovena i jedino jamstvo za njihov stalan i nesmetan napredak«. Zakaj pa je zdaj razstavil in postavil drugo proti drugi »kulturno« plat »politični« in prvo nekako pripustil zahodnim Jugoslovanom, drugo pa prilastil izključno srbstvu? Tudi Hrvati in Slovenci so v danih prilikah gledali v uspešnem kulturnem razvoju »jedinu pouzdanu osnovu za [svoje] politično oslobodjenje i sjedinjenje svih Jugoslovena«!

Prav tako kakor z nasprotjem med »kulturnim« in »političnim« je tudi z nasprotjem med »evolucionim« in revolucionarnim« narodnim edinstvom. Zastonj ves trud — najti ali odkriti ga ne moremo nikjer v takratnem jugoslovanskem dogajanju. Videli bomo, kako ga je »odkril« Radojčić, a preden nam je pokazal to »odkritje«, je že izhajal od tega nasprotja, kakor da ga je izpričal oziroma kakor da je splošno znano, in zapisal: »Prenošenjem ovakve [revolucionarne in politične] srp. omladinske ideje o narodnom jedinstvu u drugu sredinu i njezinim stapanjem s idejom o čisto [?] kulturnom jedinstvu Jugoslovena, mogla je ona pretrpeti neku depravaciju [!], njena je jasnost [!] mogla biti pomučena, a ciljevi zamagljeni.« V tako hegemonistično preoblečeni jugoslovanski preteklosti tistega časa je bilo srbsko jugoslovanstvo zaradi svoje zatrevane »političnosti« in »revolucionarnosti« že vnaprej kakovostno višje, tako rekoč »čisto«, in je imelo pač vso pravico, da se čuva pred manj vrednim nersrbskim jugoslovanstvom, da se ne bi v dotiki z njim »depraviralo«!

V naslednjem prehodnem stavku se je Radojčić zadovoljil z namigavanji, kjer bi od zgodovinarja upravičeno pričakovali opredelitve: »I doista je brzo nastupila neka [kakšna?] zbunjenost, izvesno [kakšno?] nepoverenje, i medjusobno prebacivanje [kakšno?], kako to u sličnim slučajevima uvek biva, kada svaka strana, braneći svoje uverenje, drži da brani čistoću [!] ideje, koja je obema sveta.« Vse to pisanje pa je v nekakšnem nesoglasju z nadaljnjo Radojčićevo opredelitvijo, ki hkrati predstavlja njegovo osrednjo tezo: »Situaciju je rasčistio Svetozar Miletić time, što je za srpsko jugoslovenstvo tačno utvrdio in jasno priznao [?] da je revolucionarno i političko, različito od bojažljivog [!] jugosloven-

stva sa skromnim [!] autonomističnim svrhama, koje je onda prevladjivalo kod Hrvata i Slovenaca. Srbi su želeli [!] punu slobodu u samostalnoj jugoslovenskoj državi, dok bi se veliki deo starijih [!] Hrvata i Slovenaca još [!] zadovoljio i sa širokom autonomijom u okviru Austrije. Za takve je jugoslovensko pitanje bilo samo austrijsko, dok je za Srbe bilo svet-sko [!], slovensko i jugoslovensko.« Razlika naj bi torej bila v čisto subjektivni intenzivnosti želja, ki so bile le pri Srbih »smele«, pri zahodnih Jugoslovanih pa »boječe«, toda kaj naj bi ta neskladnost želja pomenila zgodovinsko, če ji ne bi ustrezala tudi različna politična akcija: srbska revolucionarna za »popolno svobodo v samostojni jugoslovanski državi« in pa »evolucijska« Hrvatov in Slovencev za skromno »široko avtonomijo v okviru Avstrije«? Že to preprosto vprašanje zruši vso Radojčićevo prekonstrukcijo, kajti želje so bile lahko manjše ali večje, dosegljive pa so bile za avstroogrške Jugoslovane, vključno Srbe, samo neke omejene pravice, ne pa »popolna svoboda«, in zato o kaki srbski revolucionarni akciji ni nikjer nobenega sledu. Meščanska narodnostna politika je bila še štiri desetletja po zatrjevanem Miletićevem »razčiščenju« enako »evolucijska« in nerevolucionarna tako pri Srbih kakor pri Hrvatih in Slovencih: izživljala se je v obrambi že priznanih narodnostnih pravic in v drobtinčarskem potezanju za nove takšne pravice. Lahko rečemo, da »lepo« to ni bilo, toda bilo je tako! Revolucionarne akcije se je lotila šele mladina pri vseh jugoslovanskih narodih pod Avstro-Ogrsko v času po aneksiji Bosne in Hercegovine in zlasti v jeku balkanske vojne, ne da bi bila mogla kaj spremeniti utrjeno politiko srbskih, hrvaških in slovenskih meščanskih strank, ki so preumljivo v vseh pogledih upoštevale tuji državni okvir vse do njegovega konca. Zastonj bi čakali odgovora na vprašanje, kaj je potem Miletić pol stoletja prej »razčistil«?!

»Povod, da se pojmovi rasčiste,« nadaljuje Radojčić, »bio je ovaj: Pod kraj godine 1870 slavljena je u Ljubljani Prešernova proslava. Tom prilikom su se iskupili oduševljeni srpski i hrvatski omladinci pored slovenačkih, i, uzrujani tadašnjim političkim burama, raspravljali su više o političkim nego li kulturnim pitanjima.« To je vse, kar je Radojčić takrat »izvedel« o ljubljanskem kongresu! O »tadašnjim političkim burama«, t. j. o prusko-francoski vojni in pruskih zmagah v njej, ki so bile res vznemirile v Ljubljani zbrane jugoslovanske politike, ni povedal niti besedice! Po Radojčiću pa se niso zbrali politiki, marveč — omladinci, in tudi ti ne za politične razgovore, marveč za — Prešernovo proslavo. Res je priredilo 1. decembra 1870 dramatično društvo v Ljubljani Prešernov večer — »slovesno obhajanje godu Preširnovega« po »Novicah« — ki so se ga udeležili tudi tedaj tam zbrani jugoslovanski politiki, toda ti niso prišli tja niti zaradi tega večera niti zaradi občnega zbora Matice slovenske prav istega dne, ampak na temelju dogovora predhodne konference v Sisku dne 7. in 8. novembra 1870. Poleg tega neznanja bi Radojčiću lahko tudi očitali, da je samovoljno pomladil udeležence kongresa, same spoštovane rodoljube, ki so deloma že dobro osiveli, deloma pa že dolga leta nosili ali brili brade; a tukaj moramo dopustiti možnost, da jih je že pomlajene pobral pri Milanu Marjanoviću, ki je leta 1913 zaradi tega,

ker ni šel pogledat nobenega vira, predstavil ljubljanski kongres takole: »Još 1870 godine se u Ljubljani sastala jugoslovenska omladina [!] i proglasila narodno jedinstvo, čemu su skoro svi narodni elementi odobrivali.«¹¹

Takšnemu »skupu oduševljenih omladinaca« je bilo kajpak stokrat laže pripisati zaupne razgovore o neki — protiaustrijski politiki, o kakršni na ljubljanskem kongresu ni bilo ne duha ne sluha, a o kateri je Radojčić smelo fantaziral takole: »To je bilo prvi put, da su se Hrvati i Slovenci mogli, u dugim [!], poverljivim [!] razgovorima uveriti o smelosti i obimu srpskih omladinskih političkih ideala.« Nihče ni nikdar zapisal niti najmanjše besedice o tem in nihče tudi ni nikdar Radojčiću kaj takšnega pripovedoval — niti o »zaupnih razgovorih v Ljubljani, kjer bi bili srbski »omladinci« odkrivali svoje skrite želje po čimprejšnjem koncu Avstro-Ogrske, niti o takšnih razgovorih v »Ujedinjeni omladini srbski« v Novem Sadu ali kjer koli. A Radojčić je to tako zapisal, kakor da ve zatrdno iz prvega vira: »Tumač je bio odličan, jedan od najrazboritijih i najoduševljenijih omladinaca, Laza Kostić«, takrat — česar Radojčić ni povedal — predsednik odbora »Ujedinjene omladine srbske«.

Kostić bi bil lahko tolmačil na ljubljanskem kongresu »smele i obimne« politične ideale »Ujedinjene omladine srbske«, ki pa jih ni bilo treba skrivati in glede katerih je uživala vsa simpatije pri Jugoslovanih in Slovanih vsevprek (celo pri Poljaki, kolikor se ni bilo bati, da bi se Rusija kaj okoristila z razpletom »vzhodnega vprašanja«): na dnevni red je namreč postavljala boj z orožjem — z vojno in z vstajo — proti Turčiji na Balkanu, ne pa proti Avstro-Ogrski (te bi se mogla lotiti šele tista Srbija, ki bi že osvobodila še pod turškim jarmom trpečo rajo in postal upoštevna sila, pri neki bodoči delitvi Avstro-Ogrske)! Če bi bil Kostić na poti iz Novega Sada v Ljubljano izgubil iz oči Turke in zamenjal omladinske bojne načrte zoper Turčijo z načrti neke akcije za osvoboditev Srbov ali Jugoslovanov izpod Avstro-Ogrske, ga ne bi umeli niti v Ljubljani zbrani jugoslovanski politiki niti njegovi tovariši v Vojvodini! No, Turčijo je izgubil iz oči šele Radojčić, ko je že približno deset let ni bilo več na bližnjem Balkanu, ne pa že Kostić, ki mu je šele Radojčić pripisal neki protiaustrijski program. A takšnega programa Kostić še ni bil spoznal niti pri Svetozaru Miletiću niti pri Mihailu Politu-Desančiću, ko sta »napadla« ljubljanski kongres in Kostićevo sodelovanje pri njem — toda do tega »napada«, ki ga je Radojčić sploh prikril, da bi lahko ta kongres spravil pod Kostićev srbski vpliv, imamo še nekaj poti.

Ko je omenil Kostića, je Radojčić že pripovedoval čisto pravljico o ljubljanskem kongresu in si je potem še nadalje na lepem izmišljal: »On [Kostić] je, očevidno [!], otišao u Ljubljano [t. j. na kongres oziroma na »skup omladinaca«] s izvesnom bojazni [?], da će tamo [t. j. na »skupu«] naći svesne i žestoke branitelje sjedinjenja Jugoslovena pod Austrijom.« Formula »sjedinenje Jugoslovena pod Austrijom«, ki jo je Radojčić tu uporabil namesto formule »zedinjenje avstroogrskih Jugoslovanov«, diši nekoliko po spravljanju Jugoslovanov pod Avstrijo, kolikor

¹¹ Milan Marjanović: Savremena Hrvatska, Beograd 1913, str. 129.

še niso bili v njej. Na kongres, kjer bi se hoteli pogovarjati o »zedinjenju vseh Jugoslovanov v Avstriji«, gotovo Kostić ne bi spadal, medtem ko proti zedinjenju avstroogrskih Jugoslovanov, za katerega je na ljubljanskem kongresu šlo, Kostić gotovo ni imel namena nastopiti; v takšnem primeru bi bil pač ostal v Novem Sadu in bi se od tam prav tako obrnil proti kongresu, kakor sta se Miletić in Polit-Desančić, proti katerima je Kostić potem zagovarjal kongres in sebe kot njegovega udeleženca! A ta zagovor je Radojčić popolnoma prikril in prekonstruiral v nekaj čisto drugega!

Hkrati je prvi Miletićev članek o zadevi, ki je pod naslovom »Slovenija« izšel v »Zastavi« 4. decembra 1870 ali 22. novembra po julijanskem koledarju) in ki ga je potemtakem avtor napisal v oddaljeni jetnišnici v Vacu še pred ljubljanskim kongresom ali kvečjemu v času njegovega zasedanja, pripisal — Kostiću, čeprav je bil pisec označen kot M—ć in je tudi vse drugo kazalo, da ne more biti avtor nihče drug ko Miletić. Vloga te skoz in skoz neopravičljive zamenjave Miletića s Kostićem — ki jo je Radojčić leta 1928 sam umaknil! — je v njegovi prekonstrukciji osrednja.

»Njegov [dejansko Miletićev!] članek,« je nadaljeval Radojčić, »kako sam priznaje [takšen smisel je šele Radojčić vložil v že omenjeni Kostićev zagovor napadenega ljubljanskega kongresa, kakor bomo videli], pisan je više pod uticajem ovoga preduverjenja [da bo našel »tamo svesne i žestoke branitelje sjedinjenja Jugoslovena pod Austrijom«], nego li faktičnog razpoloženja u Ljubljani«, t. j. kajpada na ljubljanskem kongresu med njegovimi udeleženci, ne pa med ljubljanskimi — prebivalci, kakor so to izmišljeno »poročilo« potem brali Prijatelj in drugi iz njegove šole. Isto izmišljotino je na koncu odstavka Radojčić povedal še enkrat takole: »Laza Kostić sam priznaje (Zastava 1870, br. 149), da je našao u Ljubljani [poudarjamo: pri — hrvaških in drugih — kongresnih udeležencih] manje austrijanstva [?], nego što se nadao [?] i nego što bi se po njegovu [?!] članku, koji je držan za Miletićev [do Radojčićevega prepisa avtorstva na Kostića leta 1921 in tudi po njem, tako da je Radojčić leta 1928 ta prepis sam umaknil], moglo misliti.« Prav nič od vsega tega ni niti v Miletićevem (false »Kostićevem«) članku »Slovenija« niti v Kostićevem zagovoru »Još jedna reč o ljubljanskom sastanku«, kakor bo pokazala razčlemba obeh sestavkov. A na tem mestu si ogledujemo le Radojčićev članek iz leta 1921 in se mu čudimo tem bolj, čim bolj ga spoznavamo.

Kako je n. pr. v nadaljevanju postavljaj stvari na glavo: »Neki Hrvati i Slovencu su, istina, verovali, da se jedinstvo Jugoslovena može ostvariti u Austriji i bili su tako naivni [!], da sanjaju [!], kako mogu postići svoje ideale [!] samo [!] legalnom, ustavnom borbom i steći svoju široku autonomiju, koja bi im zajamčila slobodan nacionalni razvoj. Srbi su ovakve političke snove [!] morali ispravljati, svrhu im podići [!] i kristalizacionu tačku premestiti. Ideal [!] Jugoslovena ne sme biti autonomija u Austriji, nego potpuna sloboda, a kristalizaciono središte ne sme biti u Beču [!] ili Pešti [!], nego u Beogradu, Zagrebu [?!] ili Cetinju.«

Srbi so potemtakem bili za — »ideale«, glede katerih pa moramo dvomiti, da bi bili tako tuji Hrvatom in Slovincem, ki pač niso tako silili k »Beču ali Pešti« kot »idealnima« kristalizacijskima središčema za — Jugoslovanane, marveč so se samo zavedali, da iz danega državnega okvira ne morejo kar meni nič tebi nič izstopiti. To spoznanje pa tudi ni bilo tuje avstroogrskim Srbom, ki jim tudi »sanje« o »legalni, ustavni borbi« za jamstva čim manj oviranega narodnostnega razvoja v Avstro-Ogrski niso manjkale, temveč se je prav v njih gibalo vse njihovo politično delovanje in nehanje. Tudi Miletić je gojil te »sanje« in je v članku »Slovenija« svetoval avstroogrskim Jugoslovanom: »Medju tim držimo se dosadanjeg programa, pravca i puta, ne ukrštavajmo ga i ne otežavajmo ga novim zapletom pitanja. Zasad je dosta posla i muke, da Srbi i Hrvati brane svoju postojbinu u ovoj Monarhiji [t. j. Avstro-Ogrski] od tudjinske navale, da se njine pokrajine ujedine i da dostojni [avtonomni] položaj zauzmu, a Slovenci da od svoje strane staraju se, da se u sustavu austro-slavenskih zemalja [t. j. v Cislajtaniji] ujedine, u jednu grupu spoje, da u tome jedno drugo potpomažu i za buduću svezu spreme.«¹² Mar tega stavka Radojčić v Miletićevelem članku »Slovenija« oziroma v false Kostićevem »prvom članku iz Ljubljane« ni prebral?! Ali pa ga le zaradi tega ni posredoval bralcem svojega članka, ker bi potem njegova prekonstrukcija ne držala? V tej prekonstrukciji je bilo treba tudi misli tega stavka dati docela drug smisel: »Slovence sasvim pametno upućuje Laza Kostić [!], da im Austrija ne bi dopustila ni da se sami u njoj, u jednoj pokrajini sjedine, a kamo li s ostalim Jugoslovenima, i zato ih odvraća od Austrije.« Tako ne bi bila mogla pisati niti Kostić niti Miletić, ker sta kot pametna človeka dobro vedela, da s takšnim ravnanjem Avstrija sama odvraća Slovence od sebe, in da že zaradi tega lahko Slovincem le priporočata, naj nadaljujejo s prizadevanjem za zedinjeno Slovenijo! Tej preprosti logiki pa se je Radojčić zaprl, ker mu ni šla v hegemonistični koncept. Zaradi njega je »pretolmačil« ves Miletićev (ne »Kostićev«) ugovor zoper novo hrvaškoslovensko politiko takole »skrčeno«: »Ona [t. j. Avstrija] je država na umoru i u rasulu [v članku »Slovenija« takšne ocene nikjer ni!], a jugoslovensko će se pitanje [Miletić je tu uporabil množino »pitanja« za »slavensko pitanje«, ki bi vsebovalo tudi slovensko vprašanje poleg »južnoslavenskega«, in je prej omenil še »vanredne okolnosti«, t. j. razsulo Avstro-Ogrske, kot pogoj za reševanje teh vprašanj!], na drugom polju rešiti pre, nego na saborima ma kako ustrojene današnje Austro-Ugarske.« Ko je tako podstavil docela drug smisel Miletićevelemu članku, ki ga je neopravičeno predstavil kot Kostićevega, je Radojčić brez najmanjšega oporišča popolnoma iz praznega tvezel: »Ovo srpsko revolucioniranje [?] hrvatske i slovenačke Omladine i preudešavanje [!] njezinih političkih ideala [!] bilo je praćeno uspehom [?].« Po Radojčićevi prekonstrukciji naj bi bil torej Kostić kot Miletićev »predstavnik« svetoval

¹² Izabrani članci Svetozara Miletića, Novi Sad 1939, str. 169—170. Opustil sem vejico za »Medjutim«, ki jo je nemara zagrešil že stavec v »Zastavi« ali pa krivo dodal prireditelj izdaje Miroslav Jerkov, in vrh tega sem še besedo razstavil v obe sestavini »medju« in »tim«, da je ne bo mogoče brati v krivem pomenu »pa« namesto v pomenu »med tem«.

Hrvatom in Slovincem, naj bi od svojih dotedanjih prizadevanj za zedinjenjem hrvaških dežel posebej in slovenskih posebej v danem državnem okviru prešli k nekakšni protiaavstrijski akciji; a niti najmanjšega sledu takšne misli ni nikjer v vsem Miletičevem — false Kostičevem — članku »Slovenija« in prav tako tudi nikjer drugje ni nobenega sledu tistega »revolucioniranja« in »preudešavanja« — »političnih idealov« z gladko izmišljenim »uspehom«! Položaj nikakor ni bil takšen, da bi si bil mogel Kostić ali kateri koli drugi Srbin privoščiti takšno govorjenje Hrvatom in Slovincem, kakršnega mu je pripisal Radojčić, namreč da: »Ideal Jugoslovena ne sme biti autonomija u Austriji, nego potpuna sloboda«, kajti prav vsi rodoljubi od vzhoda do zahoda bi mu povedali tisto, česar Radojčić petdeset let za njimi ni več vedel oziroma ni bil sposoben razumeti, da je »popolna svoboda« v danih okolinostih le »ideal«! Niti na ljubljanskem kongresu niti okrog njega niso prav nič razglabljali o tem, kaj naj bi jim bil »ideal« v svoji idealni, popolni rešitvi, marveč le o dosegljivih in zato priporočljivih »etapnih« ciljih. Samo Radojčić je potvoril in sanjača tistega Miletića, ki je bil trezen — celo hladnotrezen — politik in je kot takšen Slovincem lepo svetoval, naj nadaljujejo tako, kakor so iz lastnega že začeli in uspešno prebujali slovenski narod ter mu polagoma osvajali neka sicer majhna, a nepogrešljiva jamstva narodnostnega obstanka in razvoja. Prav tako brez smisla kakor brez sleherne osnove je cela Radojčićeva pripovedka o tem, kako naj bi bil Kostić na ljubljanskem kongresu krošnjaril z »idealom potpune slobode«, kajti za takšno blago tam ne bi našel kupcev, ker ga niso imeli kaj rabiti in bi ga lahko sami proizvajali; da bi bil našel posluha za pripovedovanje o tem »idealu«, bi bil moral vedeti kaj povedati o njegovi dosegljivosti, in sicer ne samo za Srbe in Hrvate, marveč tudi za Slovence! To pa je ravno izključevalo Miletičevo stališče o sprejemljivosti začasne meje z Veliko Nemčijo na Sotli. Le ker je prikril bistvo tega stališča, si je Radojčić lahko izmislil še tudi neki njegov »uspeh« in je k njemu pritaknil že navedeno in prav tako izmišljeno Kostičevo »priznanje«, češ »da je našao u Ljubljani manje avstrijanstva [?!], nego što se nadao [?]«. S temi izmišljotinami pa je hotel samo osladiti grenko hegemonistično pilulo, da bi jo Hrvati in Slovenci laže pogoltnili, in videli bomo v drugem poglavju, kako je v tem zaradi naivnosti svojih slovenskih bralcev nenavadno uspel.

A Radojčić je vendar svojo trditev o uspešnem »srbskem revolucioniranju hrvaške in slovenske mladine in spreminjanju njenih političnih idealov« oprl na osrednji dokument ljubljanskega kongresa! Da, toda v ta namen je moral preobrniti tudi njegov smisel! »To se jasno vidi,« je nadaljeval, »po ‚Ljubljanskoj rezoluciji‘ [t. j. tako imenovani »izjavi« kongresa], koju je ‚Zastava‘ odmah donela« in ki jo je Radojčić navedel v celoti z izjemo ene same besedice, kakor bomo videli, nato pa označil takole: »Prema ranijim političkim jugoslovenskim izjavama kod Hrvata i Slovenaca [bilo bi zanimivo vedeti, katerim!], ova [»izjava«] znači velik napredak, znači oslobadjanje od tradicionalnih nazora, po kojima je Austrija imala izvesti sjedinjenje Jugoslovena, i primicanje srpskim nazorima — istina, još bojažljivo i zavijeno, ali za upućene dovoljno jasno.« A to

so same prazne pene, kajti pod »tradicionalnimi nazori« o nalogi Avstrije, da zedini Jugoslovane, lahko razumemo le težnjo avstroogrskih Jugoslovanov po zedinjenju v državnem okviru, kjer so bili, in takšno zedinjenje je imel kot eventualno dosegljivo pred očmi tudi ljubljanski kongres. Prekonstrukcija je na tem mestu zahtevala od Radojčića še, da si izmisli dve različni politiki pri zahodnih Jugoslovanih po ljubljanskem kongresu in da nam jih predstavi takole: »Slovenačke i hrvatske novine, gde nisu omladinci vodili glavnu reč [?], kao da nisu ni primetile ovu novinu u ljubljanskoj ‚Izjavi‘, jer su naglašavale austrijski okvir, u kom da se ima ostvariti jugoslovensko jedinstvo, onaj okvir, koji je ‚Izjava‘ rada bila prećutati [?] i izbrisati [!]. Stoga [?!] su se srpske novine, koje nisu bile, kao ‚Zastava‘, dobro upućene u celu stvar, držale ili potpuno rezervirano ili su se čak neprijateljski izjavljivale o ljubljanskoj ‚Izjavi‘, jer se u političkim jugoslovenskim izjavama nisu uopće rado sretale [!] s imenom [!] Austrije — makar i kao geografskog pojma.« Tudi to vse, kakor je skombinirano, sodi v Radojčićevo prekonstrukcijo, kakor bo pokazala razčlemba polemike okrog ljubljanskega kongresa, ki jo je začel Miletić s člankom »Slovenija« ravno v »Zastavi«. Zato tudi ne drži Radojčićevo nadaljevanje: »Odatle se razvila novinska polemika, u koju je ušao i Svetozar Miletić, da s neobičnom jasnošću precizira srpsko stanovište u političkom rešavanju jugoslovenskog pitanja.« Nato sledi Radojčićevi prekonstrukciji prirejen povzetek drugega Miletićevega članka »Jedinstvo Južnih Slavena«, v katerem je Miletić sam pisal o članku »Slovenija« kot o svojem članku¹³ in ki je — po Radojčiću — »pisan s divnom smelošću i otvorenošću, uneo potpunu jasnost u zamršeno pitanje«. Res »je Miletić, kao i ljubljanska ‚izjava‘, za sjedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jedno političko telo« in prav tako, kakor ljubljanski kongresisti, »ostavlja ‚zgodama vremena i razvitku događaja‘, da ga izvedu«. V nadaljnjem pa Radojčić vnaša v Miletićev članek nekaj svojega unitarizma, o katerem tam ni sledu: »a dotle, kao realan političar, upućuje delove našega naroda, da svaki u sebi ruši pregrade plemstva i provincializma«. Tu bi bil Radojčić moral navesti besede realnega politika Miletića: »a medju tim da se teži za ujedinjenjem srpskog i hrvatskog plemena u Trojnoj Kraljevini, a slovenskog u ‚Sloveniji‘«! S tem navedkom pa bi bil podrl svojo pravljico o »revolucioniranju« itd. Nato Radojčićev povzetek — upravičeno! — polaga težišče na tisto Miletićevo misel, ki jo je krivo videl že v prvem njegovem (»Kostićevem«) članku, namreč da je Avstro-Ogrska »država na umoru i u rasulu«, ki naj bi ga avstrijski Slovani ne ovirali in Avstrije ne pomagali reševati v primeru pruskega posega. Tudi tisto kočljivo Miletićevo misel, naj bi si Srbohrvati zaenkrat ne privezovali Slovencev, najdemo v tem povzetku v nekoliko »zavijeni« obliki: »Neka idu Nemci Nemačkoj, Madjari neka osnivaju svoju državu, a Jugosloveni moraju gledati, kako će sebe sačuvati, naročito tamo gde su najslabiji, a protivnici im najjači. Svetozar Miletić je tu mislio na Slovence i Nemce, jer je znao, ako bi Nemci, preko pregaženih Slovenaca,

¹³ Prav tam, str. 172: »Mi smo u članku ‚Slovenija‘ izjavili i razložili našu misao u toj stvari.«

rado izbili na Trst. U borbu s Nemcima ne može se, veli, ulaziti bez Rusije, a dok taj čas velike borbe [med Veliko Nemčijo in Rusijo, t. j. tisto, kar se je zgodilo leta — 1941!] ne dodje, Slovenci neka se trude, da se sami^{13a} održe. Kada pak dodje veliki čas razračunavanja, onda će se tek rešiti pitanje jedinstva svih Jugoslovena [t. j. vključno Slovence!].« Tako je Radojčić sicer povedal, a hkrati vendarle prekril Miletićevo misel o začasnem »žrtvovanju Slovencev« v primeru pruskega posega po Avstriji; med poudarki o Miletićevi težnji po popolnem političnem edinstvu Jugoslovanov je bila ta misel komaj opazna, pred očitkom, da jo je popolnoma zabilisal, pa se je Radojčić zavaroval. V njegovem povzetku sledi še Miletićeva ocena, da bi delno zedinjenje samo avstroogrskih Jugoslovanov v habsburški monarhiji utegnilo pomeniti »opasnu prepreku potpunom jedinstvu«, medtem ko na »potpuno, eventualno, jedinstvo pod Avstrijom« Srbi izven Avstro-Ogrske nikdar ne bi pristali, a tudi avstroogrski Srbi se ne bi nikdar »odali politici, koja bi od njih mostove preko Save i Une [t. j. v Bosno] u korist habsburške monarhije gradila«.

Nato je Radojčić takole uveljavil alternativo med jugoslovanškim zedinjenjem v Avstriji in izven nje, kakor da bi jo bil formuliral že Miletić leta 1870: »Misao o sjedinjenju Jugoslovena pod Austrijom bila je, medjutim, tako duboka korena uhvatila i bila je toliko povoljna čitavim klasama stanovništva, da je ni ovako ubedljivi razlozi Svetozara Miletića nisu mogli iščupati.« Dejansko pa je bila alternativa drugačna: ali naj bi avstroogrski Jugoslovani težili k zedinjenju v danem državnem okviru ali pa ne, in sicer zaradi pričakovanega pruskega posega ne, ki bi se ustavil na Sotli, če bi Slovencev ne vezali s Srbohrvati! Za Slovence vsaj je bila perspektiva, da bi prišli pod Veliko Nemčijo in tam ob vsa jamstva za svoj narodnostni razvoj, pač »toliko neugodna celim razredom prebivalstva« ali — bolje — vsem njihovim narodnostnim upom, da iz njih nikakor ni bilo mogoče »izruvati« odločenosti, da rajši še naprej uživajo takšna jamstva pod Avstrijo, ki se utegnejo še povečati. Zaradi takšne preumljive zaskrbljenosti je bila »prepričevalnost« Miletićevih razlogov za Slovence enaka ničli, ne pa zaradi Radojčićeve »globoke zakoreninjenosti misli o zedinjenju Jugoslovanov pod Avstrijo«; ta »zakoreninjenost« naj bi delala zahodne Jugoslovane subjektivno manjvredne, avstroogrške Srbe pa naj bi njena odsotnost oproščala krivde za okolnost, da so bili in ostajali skupaj s Hrvati in Slovenci v zgodovinsko danem tujem državnem okviru!

V zaključnem odstavku članka iz leta 1921 je Radojčić povzel še Miletićev članek »Još jedanput o jedinstvu Južnih Slavena«, kjer je pisec zavračal Mrazovićeve ugovore v »Žatočniku«, česar pa Radojčić ni omenil, pač pa je skoraj na čelo povzetka postavil krivo trditev: »Koliko je Laza Kostić [t. j. Miletić v svojem prvem članku »Slovenija«] u prvom redu naglašavao jedinstvo Srba i Hrvata [t. j. puščal Slovence ob strani!], toliko Svetozar Miletić istiće ovde jedinstvo sa Slovincima, gledajući u njima, šlem Adrije kao jedinog jugoslavenskog mora'.« Miletić je res zapisal: »Mi ne predvidjamo važnost, koju ima ako i ne mnogobrojno, ali kom-

^{13a} »Samo« na tem mestu je tiskovna napaka namesto »sami«.

paktno i zgodno smešteno pleme Slovenaca za Južno Slavenstvo, kome je ono pretstraža prema Nemcima i oklop ili bolje reći 'šlem Adrije' kao jedinog jugoslavenskog mora.«¹⁴ Toda v tem stavku, ki mu v Miletićevi misli sledi »toda...«, je prav toliko »isticanja jedinstva sa Slovencima« kolikor v njegovem »opravičevanju« v prav tem članku: »Mi ne napuštamo ni Slovence ni Čehe 'svojoj sudbini', nego samo držimo, da je njino pitanje — pitanje svega slavenstva, a ne samo južnog, i da snaga Južnih Slavena, naročito Hrvata i Srba, za njino rešenje ne dostiže; zato nemamo razloga mešati srpsko-hrvatsko pitanje sa austro-slavenskim, nego će se ono rešiti sa pitanjem nemačko-slavenskim.«¹⁵ Miletić je prav tako kakor v svojem prvem (»Kostićevem«) članku tudi v tretjem puščal Slovence ob strani jugoslovanskega političnega zedinjenja, ker je ves čas te polemike izhajal od edine takrat »aktualne« kombinacije o razsulu Avstro-Ogrske, namreč od pruskega posega v Avstrijo zaradi dogotovitve Velike Nemčije.

Tu naj navedemo še en primer, kako si je Radojčić za svojo rabo pri-krajal Miletićeva izvajanja. Miletić je mimogrede obrazložil svoj odstop z avstroslovanskega stališča v začetku šestdesetih let takole: »Mi, kad smo za povratak ugarskog ustava zauzimali se, činili smo to, istina, i u nekoj nadi, da će Madjari, iskustvom i zlopatnjom naučeni, spram drugih naroda pravičniji postati, ali još više zbog toga, što je u tom ležalo [kakor je Miletić krivo pričakoval zato, ker je to želel!] oslabljenje Austrije, koja je znoj i krv naroda, a naročito Južnih Slavena, za nemačke i dinastičke interese u Nemačkoj i Italiji nemilice trošila, koja je najveća smetnja oslobodjenju istočnih naroda od Turske bila i koja se naposljetku Slav-nima uopšte, Srbima i Hrvatima posebno, tako neblagodarna pokazala. Sad, kad je [tu manjka glagol s smislom: napredovalo] to oslabljenje i ta-koreći rastočenje Austrije — istina spoljašnjim udarima [t. j. s porazoma pri Solferinu leta 1859 in pri Kraljevem Gradcu leta 1866], ali koji su ipak posledice unutrašnjeg nezadovoljstva i otpora [Madžarov, ki so edini med avstroogrskimi narodi z raznimi oblikami pasivne rezistence v upo-števni meri ogrožali vsiljevane jim vladne sisteme]...«¹⁶ Nadaljevanju stavka se lahko ognemo kot odvečnemu, ker gre v drugo smer, in se takoj obrnemo k Radojčiću, ki je tisto, kar se je pri Miletiću nanašalo na do-takratnost, predstavil v prihodnost takole: »Austrija će se i onako rasto-čiti 'spoljašnjim udarima, ali koji su ipak posledica unutrašnjeg nezado-voljstva i otpora'.« In k takšnemu samovoljnemu »povzetku« je Radojčić pristavil vzklik: »Na savršeniји način nije niko dosad prorekao [!], kako će Austrija propasti!«

Ne sicer tako, kakor mu je tu pripisal Radojčić, pač pa na razne dru-ge načine je Miletić res venomer napovedoval, da Avstro-Ogrski, ni uso-jeno več dolgo življenje — zaradi svoje goreče želje, da bi se bilo čim preje konec! Zaradi te goreče želje je sprejemal tudi tisto razsulo Avstro-Ogrske, ki je bilo edino na vidiku, t. j. pruski poseg do Lajte in Sotle, in je ugovarjal hrvaškoslovenski politiki, ki bi utegnila »mešati srpsko-hr-

¹⁴ Prav tam, str. 180.

¹⁵ Prav tam, str. 187-188.

¹⁶ Prav tam, str. 182-183.

vatsko pitanje s austro-slavenskim«. Tolikšna intenzivnost želje po koncu Avstro-Ogrske, ki je vodila tudi do sprejemanja takšnega pruskega posega, pa nikakor ni bila »obvezna« za vse Srbe, kakor je pri Radojčiću, ki kajpada ni opozoril, da so bili prav to tisti Miletičevi »dogadjaji, koji već uveliko svoju senku na habsburšku monarhiju bacaju«, in da je prav zaradi njih Miletić — ne Srbi! — »delio srpsko i jugoslovensko pitanje [brez slovenskega!] od austrijskog« in bil »protivan radu oko jedinstva južnih Slovena pod habsburškom monarhijom«.

Toda vse Miletičevo napovedovanje takšnega bližnjega razsula Avstro-Ogrske ni bilo v prav nobeni zvezi s kakšnim načrtom za jugoslovensko pobudo v tej smeri in ni prav nič izključevalo ali tudi slabilo nujnosti, da meščanska ohranitvena politika vseh slovanskih narodov upošteva okvir te države do njenega razsula. Miletić nikakor ni bil kakšen »revolucionarni« sanjač, kakršen se pojavlja pri Radojčiću, marveč zelo realen politični mislec, ki je prav dobro vedel, da želje, naj si bodo še tako intenzivne, ne spreminjajo položaja. Zato je bil za nadaljevanje dotedanje srbske, hrvaške in slovenske meščanske realne politike, ko je odklanjal njen jugoslovanski zaplet z ljubljanskim kongresom zaradi tega, ker bi utegnil v primeru pruskega posega privezovati avstroogrške Jugoslovane za padajoči voz Avstro-Ogrske.

Radojčić nikakor ni povzemal Miletičeve misli, ko je zapisal: »Austrijsko pitanje treba sasvim eliminirati iz prave velike politike Jugoslovena i baviti se njime po nevolji, samo u svakodnevnoj politici.«¹⁷ Takšnega ločevanja in vrednotenja dveh politik pri Miletiću ni, marveč le razločevanje — v članku »Jedinstvo Južnih Slavena« — »redovne politike sadašnjosti, i vanredne politike budućnosti, koja . . . zavisi ,od zgrade vremena i razvitka dogadjaja'«, z napotilom: »Na prvoj politički radimo, za drugu narod duhovno i moralno spremajmo«, ne da bi bil Miletić polagal težišče enostransko na drugo, kajti: »Neka zasad Hrvati i Srbi u Trojnoj Kraljevini prionu oko svog političnog jedinstva u kolu u kom su [t. j. v državnem okviru Ogrske], Slovenci oko svoga političnog jedinstva u kolu u kom su [t. j. v Cislajtaniji]. Ne mešajmo obe politike ujedamput, da se ne spotaknemo, da ne navučemo svakom slavenskom, još pocepanom plemenu po dva jaka neprijatelja [t. j. Nemce poleg Madžarov] najedamput.«¹⁸ Ali v članku »Još jedanput . . .«: »Nam u prvom redu pretstoji rad i borba oko toga, da se Hrvati i Srbi u Trojnoj Kraljevini politično ujedine, a Slovenci da nastoje oko svog političnog ujedinjenja, a tim ne samo ne isključujemo misao i težnju, da se za buduće vanredne dogadjaje sprema zemljište zbliženju i ujedinjenju ili udruženju svijuz Južnih Slavena pa i Slovenaca.«¹⁹ In še na drugem mestu istega članka: »Radeći na tom da se u redovnim okolnostima naš narod ujedini, i u tom pravcu na našem og-

¹⁷ V političnogodovinskih opombah k I. Prijatelja o. c. III, str. 528, sem se še zanašal na Radojčića, da je Miletičeva »načelna teza« takšna, kakor tudi, da je bilo Miletičevim člankom v »Zastavi« — »izhodišče sodba, da Avstriji ni obstanka in da je ni več upoštevati«, kar pa ne drži, kakor kaže razčlemba za tem navedkom iz Radojčića.

¹⁸ Izabrani članci Sv. Miletića, str. 177.

¹⁹ Prav tam str. 180.

njištu davajući sistemi protivnoj odpor, a ujedno konačni spas od sveze sa sigurnim spoljnim dogadjajima iščekujući i narod na to duhovno i moralno spremajući — mi smo ujedno na zemljištu ‚radikalne politike‘.²⁰ In tudi še v četrtem, zaključnem Miletićevem članku z naslovom ‚Slovenskom Narodu‘ i ‚Zatočniku‘, ki ga ni upošteval niti Radojčić niti kdo drug za njim doslej, beremo podobno izjavo: »Mi imajući politiku sadašnjju za sadašnjost, i politiku upotrebljenja katastrofe [t. j. razsula Avstro-Ogrske] za budućnost — drukčije ne možemo; radeći na prvoj jesmo za duhovnu spremu naroda za drugu...«²¹

Ko Radojčić tako povzdiguje Miletića, češ da »je s neobičnom dalekovidnošću slutio dogadjaje, koje smo mi [leta 1918] dočekali«, pozablja, da jih je Miletić videl v bližnji prihodnosti, ne pa za pol stoletja naprej, in da mora spričo tega biti težišče presoje njegovega stališča na njegovi »redovni politiki sadašnjosti«, medtem ko je »politika upotrebljenja katastrofe za budućnost« upoštevna le v drugi vrsti poleg prve. Tista »sadašnjost« se je v nasprotju z Miletićevimi željami zavlekla še za nadaljnega pol stoletja in na njeni osnovi se je nadaljevala tudi realna meščanska »redovna politika« tako pri avstroogrskih Srbih kako pri Hrvatih in Slovencih, ki jo je Radojčić pri prvih kar odmisлил!

To »odmišljenje« realnosti si je omogočil tako, da je »privzdignil« vso obravnavo v sfere notranjih željâ, kakor da bi moglo iti bolj zanje kakor za politična dejanja. Takšne želje pa se le na obrobju zgodovinopisja ocenjujejo in merijo skoraj samo zaradi očrnjevanja ali pa beljenja zgodovinskih osebnosti, katerim pa vselej poleg željâ tudi objektivni pogoji so usmerjajo politično dejavnost in ki jih je zato mogoče ocenjevati le po dejanski politiki, ne pa po željah. Želje gredo za ideali, ki pa pogosto niso dosegljivi v danih pogojih in v bližnji prihodnosti. Želje, naj si bodo še tako daljnosežne in intenzivne, še ne pomenijo nobene revolucionarnosti; ta oznaka gre le gibanjem, ki so prirejala ali pripravljala boje ljudskih množic, pa čeprav v teh bojih še ni šlo neposredno za maksimalne cilje, za dosego velikih željâ. Vsa narodnostna politika vzpenjajočega se meščanstva v Avstro-Ogrski druge polovice 19. stoletja sploh ni bila na ravni revolucionarnosti, ker ni bilo pogojev zanjo.

A vsa ta realnost je v Radojčićevi prekonstrukciji — izginila zato, da bi obveljala večvrednost srbskih osvobojevalnozedinjevalnih teženj nasproti zakrnelim, manjšim željam zahodnih Jugoslovanov...

2. Vgraditev Radojčićeve prekonstrukcije v Prijateljev prikaz ljubljanskega kongresa

V razpravi »Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovencih na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let«, ki je prvič izšla leta 1928, odtlej pa je bila že dvakrat ponatisnjena v njegovi zgodovini Slovencev v drugi polovici 19. stoletja, je Prijatelj k svojemu prikazu ljubljanskega kongresa takole pritaknil tisto, kar je prebral pri Radojčiću,

²⁰ Prav tam str. 186.

²¹ Zastava št. 151 z dne 25. XII. 1870 po starem, t. j. 6. I. 1871.

ne da bi bil tudi le pomislil na kakšno njegovo prekonstrukcijo: »Leta 1921 — ob petdesetletnici — pa je objavil profesor dr. Nikola Radojčić razpravo o vlogi, ki jo je na tem shodu igral vojvodinski Srb dr. Laza Kostić, o njegovih člankih, priobčenih ob tej priložnosti v novosadski ‚Zastavi‘ in o sestavkih vojvodinskega političnega voditelja Svetozara Miletića. Iz te Radojčićeve razprave se vidi, da so Srbi drugače pojmovali bodoče južnoslovansko državno edinstvo nego Hrvatje in Slovenci, in da je dr. Kostić za to srbsko stališče, kateremu je bil kongres sicer ost odlomil v oprezni in splošni formulaciji resolucij [t. j. »izjave«], vendar dobi nekaj poslušnih ušes med ljubljanskimi kongresisti.« To je bilo docela na Radojčićevem povodcu in Prijatelj je nevede postal porok za njegovo pravljico! Enako nekritično omamljen je nadaljeval: »Dr. Laza Kostić je bil član srbske ‚Omladine‘, ki je bila na podlagi svobodoumnega nacionalizma konec šestdesetih let razvila idejo neodvisnega južnoslovanskega zedinjenja. Edinstvo vseh južnih Slovanov ob Srbiji kot Piemontu in solidarnost z ostalimi Slovani je bila glavna [?!] politična ideja srbske ‚Omladine‘, katera je to [?] ali ne specifično protiturško?!] idejo opirala ne samo na evolucijo, marveč že tudi [?] na revolucijo.«

Prijatelj je omenil kot — »zanimivo[st], da je Paja Gostović že na prvi skupščini ‚Omladine‘ [pri Radojčiću pravilno »na prvom sastanku omladinske skupštine, držane u Beogradu 6. avgusta 1867«, t. j. druge letne omladinske skupščine] zahteval, da se v koncept te ideje privzema tudi Slovenci, in da je skupščina ‚iz formalnih razlogov‘ ta njegov predlog zaenkrat [v Ocvirkovi redakciji: za sedaj] še odklonila». Toda Prijatelj bi bil moral tu zahtevati od Radojčića, da svoje »formalne razloge« pojasni, ne bi se bil pa smel sam lotiti razreševanja rebusa, ki so ga predstavljali, takole: »Eden izmed teh ‚formalnih razlogov‘ je bil najbrž [!] v tem, da so srbski ‚omladinci‘ mislili, da stojе Slovenci neprekrenljivo [v Ocvirkovi redakciji: neomajno] na stališču avstrijskega okvira.« In od teh »formalnih razlogov« dalje je Prijatelj kar tičal v hegemonistični pasti: »Pod tem dojmom je napisal tudi dr. Kostić svoje prvo poročilo z ljubljanskega kongresa.« Gre za prvi Miletićev članek, ki ga seveda ni pisal Kostić in ki je izšel v »Zastavi« 4. decembra 1870 (= 22. novembra 1870) ter je potemtakem moral biti v Novem Sadu bodisi že 2. decembra ali pa je takrat vsaj že opravil večji del poti iz jetnišnice v Vacu tja. V nobenem primeru to ni moglo biti »poročilo z ljubljanskega kongresa«! Naj že na tem mestu opravimo s to zadevo, ki jo je Radojčić v svojem drugem sestavku sedem let pozneje še grje zapletel, ko se je izgovarjal, češ da je v prvem pripisal članek »Slovenija« Kostiću zaradi tega, ker »je osobito u početku napisan s toliko poznavanja momentanih [?] i lokalnih [?] razpoloženja« — o katerih pa ni v njem niti najneznatnejšega sledu! — in se popravljal, da je zdaj, t. j. leta 1928, tako zaradi podpisa M-ć (ki ga je pač tudi že prej moral opaziti!), zaradi mnenja sodobnikov, ki kajpada niso mogli prav nič podvomiti o Miletićevem avtorstvu že spričo njegovega »podpisa« (kar pa je Radojčiću tudi že leta 1921 moralo biti znano!), kakor tudi zaradi tega, ker je Vasa Stajić v svoji biografiji Miletića kajpada pripisal članek nje-

mu, končno vendarle pripravljen priznati, »da ga je napisao Miletić, ali razume se [!], na osnovu informacija [!] i utisaka [!] Kostićevih!«²² Če je bil Kostić 1. decembra 1870 v Ljubljani, ni mogel njegovih »informacij ali vtisov« uporabiti Miletić v članku, ki ga je moral imeti napisanega najpozneje tistega dne, a mu zanj sploh nobenih dodatnih informacij od kogar koli ni bilo treba, najmanj še od Kostića, ki se kakor vse kaže, z njim sploh ni strinjal!

Ko je Josip Jurčič v svoji zavrnitvi Miletićevega članka »Slovenija« v »Slovenskem Narodu« povzel njegov uvodni odstavek takole: »V novejšem času — pravi Miletić — je začel ‚Slovenski Narod‘ pisati za politično zedinjenje Slovencev s Hrvati, hrvatski ‚Zatočnik‘ je to misel za svojo sprejel, in pripoveduje se, da so [se] jej tudi srbski listi odzivali, ‚akoravno ne znamo, kateri‘«, je tu pripisal opombo pod črto: »Gospod Miletić svoj lastni organ jako po vrhu čita, ako ne zna tega, kajti baš ‚Zastava‘ je v eni prejšnjih številka imela tej misli preprijazen odziv, natisnjen i v ‚Zatočniku‘ iz ‚Zastave‘.«²³ Res je »Zatočnik«²⁴ tik po ljubljanskem kongresu ponatisnil takšen članek »Na razkršću« iz »Zastave«,^{24a} ki ga je objavila tik pred kongresom in teden dni pred Miletićevim člankom in ki ga je vanjo uvrstil najverjetneje — dr. Laza Kostić in nato v skladu z njim tudi odšel kot eden urednikov »Zastave« na ljubljanski kongres. Članek, podpisan s črko — H na vse pretege prigovarja Madžarom, naj vendarle sprevidijo in spremenijo svojo politiko do Jugoslovanov in do Slovanov sploh. Izhajal je pa kar iz zmanjšane Avstro-Ogrske, t. j. brez nemških dežel: »U granicah, koje budu kašnje okružavale državu, kojom vlada habsburška kuća, biti će samo Slaveni i Magjari. Kakva će proporcija [med madžarsko manjšino in slovansko večino] biti, lako je uvideti.« Glede na to perspektivo »ponikla je, kao što se iz slavenskih listova u Austro-Ugarskoj vidi, misao, da se Trojedna kraljevina s Dalmacijom, gradom Rijekom, Vojenom krajinom s jedne i Slovenskom s druge strane spoje u jednu državu. Misao toga spojenja, kao što se vidi iz ‚Slovenskog Naroda‘, uhvatila je medju Slovincima jak koren, u Trojednici je, kao što se opaža, tjakodjer prihvaćena i nema sumnje, da će se bujno razvijati.«

Proti tej zamisli, »da se več sada izidje sa programom i politikom na sredu, da se Slovenci ne samo medju sobom ujedno grupuju, nego i da sa Trojnom kraljevinom u državnu zajednicu stupe,«²⁵ pa je nastopil Miletić v članku »Slovenija«, ki ga je Prijatelj v svoji razpravi povzel na osnovi dveh povzetkov: sočasnega Jurčičevega in poznejšega Radojčićevega. Najprej je navedel po Radojčićevem povzetku s svojimi besedami vsejugoslovansko izjavo v članku, »da zdrava politika privaja ne samo Srbe in Hrvate, nego tudi Slovence, ki so po svojem geografskem položaju in svoji maloštevilnosti nesposobni tvoriti posebno državo, k temu, da stremé po južnoslovanskem državopolitičnem zedinjenju.« Ko

²² Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu I/1928, str. 94.

²³ Slovenski Narod št. 146 z dne 15. XII. 1870.

²⁴ Zatočnik št. 278 z dne 6. XII. 1870.

^{24a} Zastava št. 134 z dne 15. XI. 1870 po starem.

²⁵ Izabrani članci Sv. Miletića, str. 164.

je pod vplivom Radojčičeve prekonstrukcije nato nadaljeval: »A iz nadaljnega njegovega izvajanja sledi, da se on [namreč false Kostić] kot ogrski Srb in član ‚Omladine‘, opirajoče se [?] na Srbijo, ne pa na Avstro-Ogrsko, ne more ogrevati za hrvaško formulo [?] habsburškega okvira,« ni pomislil, da je bil »habsburški okvir« dejstvo, s katerim je kot s takšnim računal sleherni ogrski Srb in član ‚Omladine‘, ki je — »zaenkrat« — »opirala« le svoje upe v osvoboditev raje v Bosni in Hercegovini in v Stari Srbiji »na Srbijo«, medtem ko se nad Avstro-Ogrsko ni prav nič spravljala, čeprav se umljivo zanjo ni ogrevala.

Nato je Prijatelj zajel iz Jurčičevega povzetka in je svoj komentar uvrstil med oklepaje: »O tej [hrvaški] formuli [habsburškega okvira] izjavlja Miletić, da bi vedla do [= pomenila] federalizirane Avstrije prevesno slovanskega značaja, ‚kar je v rednih okolnostih neizvedljivo‘, ker se bodo temu vedno protivili Nemci in Madžari, v izrednih okoliščinah pa tudi pogubno za južne Slovane (očividno zato, ker bi taka solucija odgodila [?] in zavlekla [?] povsem neodvisno državno grupacijo južnih Slovanov ob Srbiji kot Piemontu): ‚Ne, dualizmu monarhije ne more biti naslednik federalizem pluralni... nego povsem drugo stanje ... Naš narod na jugu [Srbijanci] bi bil zunaj te federacije, naš narod bi ostal razdeljen, in v takem stanju bi ne imel [»trajne i ugledne«, je zapisal Miletić] bodočnosti, in to je ono, zaradi česar bi bila ta preosnova škodljiva za južne Slovane.‘ Ne more biti in tudi treba ni, da bi bila zedinjena Hrvaška, Slavonija in Dalmacija središče, okoli katerega bi se kristaliziralo vse južno slovanstvo, zaenkrat [v Ocvirkovi redakciji: za sedaj] seveda v Avstriji.«

Tu je Prijatelj neupravičeno odsekal proč ves naslednji odstavek Jurčičevega povzetka: »Miletić sicer neče deliti Srbe in Hrvate, neče s specifično srbskega stališča govoriti, zato pravi, da bi Srbom moglo vseeno biti, ali pride edinost iz Belega grada, ali Zagreba, ali Cetinja. A kakor so izgubili Srbi [»mi«, pravi Miletić] vero, da bi mogla Avstrija kdaj Slovanom pravična biti, tako ne verujejo na konfederacijo z Magjari več. Nadalje: Kakor Magjari, tako tudi zapadni Slovani nimajo enacih koristi s Slovani na spodnji Donavi in na Balkanu. Od tod izhaja, da so Čehi drugo federacijo izmislili nego Slovenci.« Ker pri Prijatelju ta odstavek manjka, zija v njegovem povzetku pravi prepad do nadaljnega stavka: »Zategadelj [pač ne zaradi tega, ker »ni treba, da bi bila Hrvaška kristalizacijsko središče«!] Hrvate sicer priteza v svojo kombinacijo, o Slovencih pa pravi... približno isto, kar o Čehih, namreč tole (preko česar prehaja dr. Radojčić z molkom).« Ta plaha Prijateljeva kritična pripomba v oklepaju je ostala silno dvoumna: Ker ni nikjer povedal, da povzema Miletičev (ne »Kostičev«) članek po Jurčičevem povzetku, si lahko bralec misli, da je Radojčić to vse navedel, vključno tisto, »preko česar prehaja z molkom«, t. j. brez svojega komentarja; dejansko je pa Prijatelj opozoril in hotel opozoriti, da je tisto, kar zdaj sledi, Radojčić v svojem povzetku izpustil ali — prikril!

»Solidarnost Slavena ima svog smisla i značaja i dobiće svoj oblik u budućnosti«, je trezno sodil Miletić in je za pomišljajem prešel k Čehom

in — Slovencem takole, kar je po Jurčiču navedel tudi Prijatelj v originalu: »— ali za Čehe, na primer, na straži protivu Nemaca stojati, nije specifična dužnost Srbalja i Hrvata, nego sviju Slavena; zato i politička sveza izmedju zapadnih, i zapadnosevernih i izmedju Južnih Slavena ne mora biti tešnja, nego koja bude i sa drugim Slavenima, što bi pak bilo, kad bi Srbi i Hrvati radi Čeha ili drugih Slavena neprestano oko održanja ovake ili onake ‚Monarhije‘ na političkom ili bojnom polju vojevali ili braniku bili.« Jurčič je v prvem delu članka ta stavek prevedel in je pri tem namesto tistega »na primer« za besedama »za Čehe« vstavil v oklepaju »in za Slovence« s pripombo pod črto: »Slovence pa tu **Jugoslovan** Miletić izpusti, dasi piše pod rubriko [t. j. pod naslovom] ‚Slovenija‘. Dobro ve, zakaj.« Prav tako je za besedami »tudi politična zveza z zahodnimi« vstavil v oklepaju: »to smo mi Slovenci«. V srbohrvaškem navedku v drugem delu članka »Slavenski jug in Srbi« je seveda »na primer« ostal, a Jurčič ga je v oklepaju pojasnil takole: »ta n. pr. je važen, ker pomeni le, da so Čehi namesto nas substituirani«.

Ko se je v nadaljnjem stavku Prijatelj lotil tolmačenja Miletičeve misli, je ustvaril takoj popolno zmedo, ki pa je je v bistvu kriv — Radojčić s svojo prekonstrukcijo. Zaradi njenega pritiska Prijatelj ni pomislil, da pri Miletiću »za Čehe, na primer [t. j. in za Slovence!], na straži protivu Nemaca stojati« nikakor ni pomenilo trgati Čehe in Slovence iz — Avstrije, ki bi se bila takrat — po Miletičevi predstavi — že razsula, marveč varovati jih pred Veliko Nemčijo, ko bi segla po njih Prusija; po Miletiću naj bi samo Srbi in Hrvati izkoristili razsulo vojaške in državne moči Avstro-Ogrske za svojo osamosvojitve izpod Madžarske z naslonitvijo na Srbijo. Prijatelj pa je docela zmedeno pisal: »Čehe in Slovence iztrgati iz Avstrije [?!] in jih razjarmiti — meni [false] dr. Kostić [t. j. Miletić] — bo zmožno nekoč samo vse slovanstvo, medtem ko se avstroogrski Srbi in Hrvatje ob dozorevajoči rešitvi ‚iztočnega‘ vprašanja laglje združijo s Srbijo. To je očitvidno misel Kostića [Miletića], ki jo pa zavija pač zaradi cenzure [?!] v naslednji stavek [a ta nas poučuje drugače!] ‚Avstrijsko vprašanje more biti češko, a [tu manjka: »ne mora in«] ne more biti srbsko ali hrvaško. Vprašanje Slovencev more biti avstrijsko samo do tistega časa, dokler se govori o rednih okolnostih [t. j. dokler Avstrija obstoji!], a kadar nastopijo izredne okolnosti [t. j. ko Prusija razbije Avstrijo!], in posebno, kadar pride na dnevni red ‚iztočno‘ vprašanje, takrat postane tudi slovensko vprašanje slovensko in posebej južnoslovansko.« V Miletičevi predstavi »iztočno vprašanje« ni imelo več nobene zveze z avstroogrskimi Srbi in Hrvati, ki bi se že ob nastopu »izrednih okolnosti« ošvobodili, marveč bi sprožilo tisti veliki boj med Veliko Nemčijo in vsem slovanstvom, ki bi iztrgal iz Velike Nemčije Čehe in Slovence. Ta smisel je res nekoliko skrit, pa ne zaradi cenzure, ampak zaradi tega, ker je Miletić hotel prikriti tisti časovni »presledek«, ko bi Slovenci (in Čehi) morali biti pod Veliko Nemčijo! Zaradi svojega neumevanja prejšnjega Miletičevega stavka Prijatelj tudi ni mogel prav razumeti nadaljnjega, in sicer tem manj, ker sta tako Radojčić kakor Jurčič Miletičevo množino »Ova će se pak pitanja...« spremenila v ednino: »A to [južnoslovansko,

ki je nazadnje omenjeno, v Radojčičevem povzetku, ki se ga je Prijatelj tu oprijel, pa: jugoslovansko] vprašanje ,če se na drugom polju rešiti pre, nego na saborima ma kako ustrojene današnje Austro-Ugarske'.« Množina, ki obsega poleg južnoslovanskega tudi — slovansko vprašanje z vključenim slovenskim, kaže jasno na Miletićevo predstavo bodočega vojnega pohoda »sviju Slavena« proti Veliki Nemčiji zaradi Češke in Slovenije (pa tudi zahodne Poljske), medtem ko bi »avstrijskega vprašanja« takrat že davno več ne bilo.

V naslednjem stavku se je Prijatelj pod vplivom Jurčičevega povzetka docela oddaljil od Radojčičeve prekonstrukcije, toda z neko neopravičeno omejitvijo na Slovence, ki ga je takoj spet postavila nazaj na njena tla: »Zaradi tega dr. Kostić [t. j. Miletić] svetuje Slovencem da zaenkrat [v Ocvirkovi redakciji: za sedaj] streme v Avstriji po ‚zedinjeni Sloveniji‘ in se skušajo sami narodno ohraniti.« Prijatelj je nato povzetek zaključil s stavkom: »Da bi južni Slovani nalik Atlasu cel globus monarhije vzeli na svoje rame, se Kostiću [t. j. Miletiću] ne zdi pametno.« Čisto drugačen poudarek je pri Jurčiču: »Med tem se držimo — svetuje [Miletić] — dosedanjega programa, pravca in pota«, t. j. vsi skupaj, ne samo Slovenci, ampak tudi Hrvati in avstroogrski Srbi! Tudi Prijatelj tedaj ne bi bil omejeval Miletićevega nasveta na Slovence in potem iskal razlogov za to omejevanje v skladu z Radojčičevo prekonstrukcijo, če bi bil poznal nadaljevanje v originalu: »... ne ukrštavajmo ga i ne otežavajmo ga [t. j. dosedanjega programa, pravca in pota] novim zapletom pitanja. Zasad je dosta posla i muke, da Srbi i Hrvati brane svoju postojbinu u ovoj Monarhiji od tujdinske navale, da se njine pokrajine ujedine i da dostojni položaj zauzmu, a Slovenci da od svoje strane staraju se, da se u sustavu avstro-slavenskih [t. j. cislajtanskih] zemalja ujedine, u jednu grupu spoje, da u tome jedno drugo moralno potpomažu i za buduću svezu spreme — ali da sad, ovako još ni posebno ujedinjeni, kao Atlas, ceo globus ‚Monarhije‘ na svoja ramena uzmemo, pa i celu globu za to platimo — to držimo da nije savetno.« Zaključek se kajpada nanaša na obrambo Avstro-Ogrske proti pruskemu posegu, a tisto, kar je pred njim, je Radojčić v svojem povzetku zanemaril, ker bi mu onemogočilo hegemonistično tezo, s katero smo se pobavili v prejšnjem poglavju, namreč: »Slovence sasvim pametno upućuje Laza Kostić [t. j. Miletić], da im Austrija ne bi dopustila ni da se sami u njoj, u jednoj pokrajini sjedine, a kamo li s ostalim Jugoslovenima, i zato ih odvraca [!] od Austrije.« Jurčič pa je v svojem povzetku za uvodom, ki se je nanašal na vse tri jugoslovanske narode v Avstro-Ogrski, izpustil tisto, kar se je nanašalo posebej na Hrvate in Srbe, kakor tudi vse o njihovem in Slovencev »medsebojnem moralnem podpiranju in pripravljanju za bodočo zvezo«, ker bi mu bilo napoti pri ostrem zavračanju Miletićevega odklonilnega stališča do nove hrvaškoslovenske politike. Ta izpustitev je nemara odločilno sousmerila Prijatelja na usodno pot osamljanja Slovencev po krivdi njihovega »avstrijstva« v smislu Radojčičeve prekonstrukcije, ki pa je bila umerjena tako za Hrvate kakor za Slovence!

Menda je zdaj že tudi slepcu jasno, da je Miletić v članku »Slovenija« razglabljal le o možnosti in priporočljivosti, da bi se ob pruskem posegu v Avstrijo samo Srbi in Hrvati dokopali do — Radojčičevega — »ideala potpune [!] slobode«, medtem ko ne bi bilo mogoče in priporočljivo reševati Slovence, da ne bi v Veliki Nemčiji prišli katastrofalno na slabše! Takšnemu, čeprav le začasnemu — po Radojčiču — »idealu« so se docela naravno in nujno uprli Slovenci. Poglavitni glasnik njihovega protesta je bil Jurčič, ki je po povzetku Miletićevega članka najprej kratko pribil: »To so Miletićevi nazori. Jasni so dovolj«, nato pa opozoril: »Miletić je med ogrskimi Srbi prvi mož. Med vso srbsko mladino pak ima mnogo vpliva. Potrebno je torej, da o tej njegovi izjavi spregovorimo. Opomniti je še, da je ta njegov članek pisan bil, predno je bil ljubljanski shod svoje delo zvršil, predno je program, rezultat dogovorov med Slovenci in Hrvati, znan bil.« Nato je Jurčič zaključil prvi del članka za vprašanjem »Kaj izreka Miletić?« in uvodom: »Imenujmo dete pri pravem imenu«, z naslednjimi trpkimi besedami, ki jih je navedel kot Jurčičevo »sodbo« o »nepodpisanem [!] Kostičevem [!] članku« tudi Prijatelj: »Stoječ na srbsko-narodnem egoistično-srbskem stališču, pred očmi imajoč samo krono srbskega velicega Dušana, Miletić za zdaj izključuje nas Slovence od jugoslovanstva in vabi Hrvate, naj nas Nemcem prepusté, ker so tobože naši interesi drugi, naj ne hodijo v boj za nas proti Nemcem. In nam Slovincem svetuje, naj kakor ptič noj zarijemo glavo v pesek sedanjosti, ter naj ne mislimo in ne delamo že sedaj na to, kaj bode z našo bodočnostjo. Ne pita, ali ne bode za nas, ako njegov svet poslušamo in čakamo, grmel enkrat osodni klic: prepozno!« Tako je Jurčič ravnal, kakor da bi v Miletićevem razglabljanju res ne bilo nobene »dobre« misli tudi za Slovence, in mu je bil s tem brez dvoma krivičen, toda to krivično ravnanje je izzval pretrezni Miletić sam, ki pač ni mogel pričakovati od katerega koli Slovenca neprizadetosti spricho njegovega zamišljenega — čeprav le začasnega, toda za koliko časa?! — prepuščanja Slovencev Veliki Nemčiji, in to ravno v trenutku, ko so jih bratje Hrvati privzeli v oba svoja razširjena koncepta, narodna stranka kot Slovence v hrvaškoslovenskega, pravaška pa v velikohrvaškega kot »Planinske Hrvate«, v katere naj bi se sprevergli zaradi svoje rešitve v Hrvaški.

V začetku drugega dela članka »Slavenski jug in Srbi« je Jurčič najprej opredelil bistvo Miletićevega razglabljanja, nato pa nadaljeval s protestom, ki bi ga podpisali vsi takratni Slovenci: »Jedro Miletićeve razprave, katero smo v prvem članku pod tem naslovom svojim bralcem v posnetku podali, skrito je v tem, da pravi, da more naše slovensko vprašanje pač biti avstrijsko, a vprašanje Hrvatov in Srbov ne more biti avstrijsko; dalje v tem, da pravi, da ni posebna dolžnost Srbov in Hrvatov, da nas med se vzemó, nego reši naj nas vse slovanstvo. Drugače ali bolj jasno povedano, reči bi bil imel Miletić: Ljubi brate Hrvat! Mi Srbi zidamo trdnjavo proti svojim sovragom; računimo, da i ti k nam prideš in jo pomagáš braniti; lepo in hvalno delaš, ako svojega brata in soseda Slovenca hočeš s seboj potegniti, a pazi se, škodljivo je to, ker ta brat ima zle sovražnike; sebe hraniva, njega pustiva še zunaj, naj se bori na boj-

nem polju sam, ako zмага, vzameva ga potem k sebi.« Zadnji del tega stavka, od besed »Lepo in hvalno delaš...« je navedel tudi Prijatelj, a je brž v naslednjem trenutku že spet zdrknil k Radojčićevi prekonstrukciji, k čemur se obrnemo, ko navedemo Jurčičev protest do konca: »Tužno in žalostno je za Slovence, ki se je vselej za Jugoslovana štel, ki je vselej vsak napredek v jugoslovanstvu z vročo simpatijo pozdravljaj kot svoj napredek, ki je vselej želel... da zora pokne v jugu in bratom [pod Turki] prinese svobodo — tužno je zanj to čitati, zlasti, ako čita tudi med vrstami, in ako pomisli: Tako ti govori tvoj jugoslovanski brat! — A politika je trezna, sentimentalnost ne velja v njej. Na bratovstvo, na srce, na sorodnost se v prvi vrsti tudi Slovenci ne bodemo sklicevali, kader pomoči prosimo od družih Jugoslovancev. Ne pridemo kot prosjaki; kar zahtevamo, kar jemljemo, hočemo i dati, i vrniti. Mogoče je, da ako so ogrski Srbi, ali celo oni v kneževini egoistični in pazni samo na sebe in svoje srbstvo, — mogoče, da jim nas Slovencev treba ni. Tako je razumno [= razumljivo], ako se M [iletić] boji za nas ‚neprestano na bojnem polju vojevati‘, da noče tesnejše zveze z nami nego z Lužičani [ki so že bili pod Prusi]. Pitanje pak je: ali nas tudi Hrvatom, Dalmatincem, Krajišnikom treba ni; ali bodemo Hrvatom samo breme, samo težilna priloga, samo objekt, za katerega bodo na straži stali in imeli ‚na bojnem polju vojevati‘? Iстина je, da so naši neprijatelji Nemci, ki po naših deželah roke stezajo. Ali kader v osamelem boji z Nemci ločeni od jugoslovanstva pademo mi Slovenci, pride vrsta na Hrvate, in ako jih hoče M [iletić] samo s Srbi spojiti, dobodo i Srbi od tod posredno novega neprijateljskega soseda, čigar taktike še ne poznajo. Pri vsem svojem ponižnem značaju smo Slovenci vendar preverjeni, da za jugoslovanstvo nismo nikak impediment [= breme], nego da z našim narodom baš temu jugoslovanstvu dopeljemo element, kakršen mu more samo koristiti; preverjeni, da smo v zapadnem severu prvi stražniki jugoslovanstva, da imamo kot taki pravico od bratov, ako oni svojo korist prav spoznajo, pomoči tirjati; preverjeni smo, da je naša korist — korist vsega jugoslovanstva. Hrvati in Dalmatinci so to spoznali, dali so nam bratsko roko. Upali smo, da preko Hrvatov dobodemo i srbsko roko ponujano, in — to upamo še. Ako bi se nam to upanje ne spolnilo, zadovoljni smo, da nam naši sedanji zavezniki Hrvati zvesti ostanejo. Nas je vkupe štiri milijone, nekoliko je že.«

Prav lahko je mogoče, da se je Prijatelj tudi iz politične previdnosti, da ne bi preveč poudaril svojega znanega protihegemonističnega stališča, ognil navajanju vsega tega protesta, ki ga je pa po naši sodbi v glavnem zato nekako postavil v senco, ker se ni mogel rešiti »slabe vesti« ali občutka krivde za — »avstrijstvo« Slovencev v nasprotju s »protiavstrijstvom« Srbov, tistega čustva narodnostne manjvrednosti, ki mu ga je vcepila Radojčićeva prekonstrukcija! Le pod njenim pritiskom je tako pretolmačil nadaljnjo Jurčičevo polemiko z Miletićem, češ da »se Jurčič dobro zaveda, kaj zamerja vojvodinski Srb Slovincem in obenem seveda tudi kaj Hrvatom: njihov avstroogrski okvir«. V tem stavbu je že prisotna Radojčićeva prekonstrukcija, v kateri je bila bistvena misel, da so si Slovenci in Hrvati ta »avstroogrski okvir« — »želeli« iz »naivnosti«

etc., medtem ko je Miletić mimo vsakega takšnega očitanja z vso jasnostjo priporočal za primer pruskega posega novo politiko Srbov in Hrvatov ter ugovarjal novi hrvaškoslovenski politiki, ki bi ono izključevala. Le zaradi pritiska Radojčičeve prekonstrukcije Prijatelj ni razumel Miletićevega stališča, in je menil, da je bilo to nekje skrito, a ga je Jurčič odkril in proti njemu »glede tega okvira pisal s tako jasnimi besedami, s kakršnimi se je dalo takrat pač govoriti, da se ga Slovenci drže zgolj iz ozirov praktične politike«. Kajpada je šlo za »ozire praktične politike«, ki so zapovedovali upoštevanje »avstroogrškega okvira« kot nepremakljivega dejstva »u redovnim okolnostima«, toda te »ozire« je imel in gojil pravtako tudi Miletić, ki jih nikomur ni zameril! Prijatelj je krivo videl v naslednjem Jurčičevem »zagovoru« potrditev Radojčičevega tolmačenja »Kostićevega« — prav Miletićevega — stališča: »Kar se tiče Miletićevega stališča, s kterega ne pozna nobene ‚monarhije‘, s kterega noče, da bi se mešalo jugoslovansko vprašanje z avstrijskim — o tem pri nas [t. j. v Avstriji, za razliko od — Ogrske!] ne smemo pisati.« Ta stavek je Prijatelj smiselno spremenil, ko ga je podal takole: »O tem, da bi se — kakor žele Srbi — o južnoslovanskem vprašanju ne razpravljalo v zvezi z avstrijskim, ugotavlja Jurčič, da ‚pri nas ne smemo pisati‘«. Ni ga pa komentiral v mislu, da je z njim Jurčič nekako posredno nakazal, da bi nemara tudi on in še rad tako — pravilneje: protiaustrijsko vseslovansko — pisal, če bi smel in — kajpada — če bi to kazalo pisati, marveč je kar navajal nadaljnja Jurčičeva izvajanja: »Opomnimo g. Miletiću samo toliko, da zdaj **faktično** v Avstriji živimo in bomo živeli **morda** dlje, nego kdo [t. j. Miletić] mislil... To pa smo že mnogokrat poudarjali, da smo mi Slovenci ponižni dovolj, da ne mislimo tako visoko, da bomo **mi** Avstrijo držali, ako je drugi močnejši faktorji ne bodo hoteli ali mogli. Da je avstrijsko vprašanje identično s slovenskim, trdè pri nas samo tisti politikarji, ki so v absolutističnih časih, v časih servilizma, narodno politikovati začeli [to je bil pač namig na — Bleiweisa!] in jim je fraza, da se prej ‚hrib omaje‘ nego Slovenčeva zvestoba [namreč do »presvitlega« prestola], v dušo zarastla, dasiravno stavimo mi drugi glavo, da z nami vred nimajo nikakega veselja, žrtvovati se za Avstrijo, ako nam tudi pravična ni. Gesla: mi hočemo za Avstrijo sladko umreti, tudi če nam za življenje kot narod in Slovani ne dáde garancij — si pri nas še nikdo ni postavil.« Tu govori Jurčič o različni miselnosti pri izrazitih konservativcih na eni in pri liberalnejših življih na drugi strani, ki so kajpada imeli različno mero spoštljivosti do izročene državnega reda — nekaj, kar pač ni bilo treba dokazovati niti Jurčiču nasproti Miletiću, niti komur koli pozneje — ne da bi bila vendarle ta razlika v takratnih okoliščinah pri Slovencih in Čehih ob eni sami narodni politiki na konservativni ravni avstroslovizma imela tudi le najmanjši politični pomen. Vnašanje ločevanja glede na odnos do nekega zelenega razsula Avstrije v slovensko ali češko politiko tistega časa pomeni umetno »odkrivanje« nekega »protiaustrijsstva«, ki se v nobeni obliki ni uveljavilo! Jurčič sam je prav dobro opozoril na sila majhno važnost obeh »nijans« v enotnem narodnem gibanju.

Tudi od nadaljnega Jurčičevega zavračanja Miletičevega stališča je Prijatelj prevzel samo zadnji del in je tako zmanjšal njegovo tehtnost, kar je storil gotovo le z obžalovanjem, a pod »sugestivnim« vplivom Radojčičeve prekonstrukcije. Jurčič je prav bistro zavrnil »želje« in »pričakovanja« v njihove meje, ko je Miletiću »koncediral« takole: »Razpeljevanje srbskega rodoljuba, zakaj je [jugoslovansko] zedinjenje v ‚monarhiji‘ nemogoče — zna biti popolnoma opravičeno. Protivje Nemcev, Madjarov, celó dinastije — vse to je po izkušnjah poslednjih časov tako govorjeno, kakor bi morda govorili i mi. Gotovo si gospodje, ki so v Ljubljani dogovore imeli, niso nobenih iluzij delali; gotovo niso mislili, da ako sklenejo zvezo, bode ta zveza jutri v Beču in v Pešti najvišje potrjenje dobila. ‚Slovenski Narod‘, ko je vsled pomnoženih zunanjih nevarnosti, od prustva in rastočega nemštva Avstriji in posebej Slovencem grozečih, prvi [pri Slovencih in sicer z Jurčičevim odzivom v članku »Slovenci in Hrvatje« na pobudo v »Zatočniku« oktobra 1870] glas po zvezi s Hrvati ter tako za Jugoslovane vzdignil — teh iluzij ni nikdar imel. Mogoče je, da ima Miletič prav, ako trdi, da Avstrija ne bode nikdar hotela Slovanom ustreči. Mogoče je, da se spolni katastrofa . . . [da] razpade Avstrija! Da, in mi bodemo križem roke držali in Miletičev svet poslušaje čakali, da se [avstrijski] krov nad nami zgrudi, naš narod bo pak plašen okrog gledal in ne vedel, kam obrniti se?« Kajpak je šlo za to, kar pa je Miletičeva treznost spregledala! Tu se je slovenska politična misel nujno prelivala v jugoslovansko prav v smislu Levstikovih izvajanj tri leta in pol prej v programu »Slovenskega juga«: »Samo en pot je, po kterem utegnemo ubežati temu zlu, samo en trden jez, kateri nas utegne ubraniti. Ta jez najdemo na avstrijskem jugu v političnej solidarnosti z junaškimi brati, kateri so iste matere, istega jezika z nami i kateri našo bratovsko roko veseli poprimejo, nam i sebi na podporo. — Da rečeno zvezo osnujemo i utrdimo, pa da zataremo vsako misel, ktera na to namerja, da bi sami zase mogli kdaj kaj biti [pomisliti moramo na tedanjo Toman-Svetčevo »neslovansko« politiko na Dunaju!] — to naj bode naša prva skrb; za to se nam je truditi z vsemi dušnimi močmi, z vsem pogumom, kateri se ne vstraši največje žrtve [. j. življenja, česar ne bi bilo treba pripominjati, če se ne bi bila pojavila »razlaga« o žrtvovanju slovenščine!];²⁶ kajti narod, kateri ne more pokazati nobenega heroičnega čina, tudi ni vreden, da bi ostal med narodi.« Takšno je bilo jugoslovanstvo — in tudi slovanstvo! — pri mladoslovenskih mislecih in Miletič je globoko podcenjeval njihovo potrebo po moralni opori, po tem, da »junaški bratje . . .« našo bratovsko roko veseli poprimejo . . .«, ko je tako hladno-trezno zaklical: Za zdaj samo Srbi in Hrvati do Sotle, kdaj pa še Slovenci, kdo ve! Če so se Slovenci hoteli pridružiti bratom prek Sotle, so ti pač morali »veselo poprijemati« njihovo »bratovsko roko«, da slovensko ljudstvo takrat, ko bi zedinjenje prišlo na dnevni red, ne bi »plašno okrog gledalo in ne vedelo, kam obrniti se«. Prav v tem je bil pomen »izjave« ljubljanskega kongresa za Slovence in jim je moral biti nasprotni odmev pri Miletiću prav odiozen!

²⁶ Opombe k Levstikovemu »Zbranemu delu« VIII, str. 443.

Za besedami »ne vedel, kam obrniti se,« je sledil pri Jurčiču odstavek, ki ga je Prijatelj spet navedel: »Če katastrofa [avstrijska] pride, mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj tirjamo. Z zedinjenjem Slovencev med seboj — postavili smo prvi del našega programa za bodočnost na dnevni red, z idejo zveze s Hrvati — drugi del. Sedaj nam je delavnim biti, da se te ideje v narodu utrdijo in da se zvršetku bližajo. Kedaj bodo realizirane, ter ali v monarhiji ali po rešitvi orientalnega vprašanja [t. j. ko Srbija s priključitvijo Bosne in Hercegovine ter Stare Srbije postane resnična sila nasproti Avstro-Ogrski] — to ne odločujemo mi, to odloči bodočnost, ktera bode naše želje že na dnevnem redu našla in narod pripravljen dobila.« K vsem tem Jurčičevim izvajanjem ni Prijatelj pristavil nobenega komentarja, pa tudi naslednjega zaključka članka ni navedel: »Ker znamo mi in zna vsak, kdor na etnografično mapo [zemljevid] pogleda, da smo proti germanizaciji, bodoči največji sovražnici slovanstva, Hrvatom prva straža, Jadranskega morja pak in Dalmatincem [zoper italijanizacijo] zadnja slovanska straža — ni ravnodušno [vseeno] za Jugoslovane, da sami v boji ostanemo in narodno poginemo. Zato ima jugoslovanstvo **dolžnost** nas ne pustiti iz računa. G. Miletića kazanje, da naj vsi Slovani za nas skrbé, ne velja, ker, ako se nam bližnji sosed in brat odtega, na vse izgovarja, storil bode drugi Slovan isto, tretji isto: vsi bodo lahko kazali na vse, a ni enega ne bode tu.« Tako je Jurčič zaključil svojo polemiko proti prvemu Miletičevemu članku in še dodal: »Upati hočemo, da brate Hrvate Miletičev članek ni preveril — a hočemo i upati, na junaški Srbi niso vsi enih misli ž njim v tem vprašanji.« Kar se teh, drugih »junaških Srbov« tiče, vsaj za enega lahko domnevamo, da se z Miletičevo pretrežno nezainteresiranostjo za Slovence ni strinjal, namreč za — dr. Lazo Kostića, ki je edini iz Novega Sada šel na ljubljanski kongres in je to svojo pot potem tudi javno zagovarjal!

Ko je Prijatelj tako okrajšano, kakor smo videli, povzel Jurčičevo zavračanje Miletičevega prvega članka, je prav globoko zajel — ne pri njem, marveč — iz Radojčičeve prekonstrukcije, da bi »zadovoljivo« obrazložil »srbsko«, t. j. Miletičevo nezainteresiranost za Slovence: »To, kar je srbske 'omladince' vodilo, da že od leta 1867 'iz formalnih razlogov' [!] zaenkrat [v Ocvirkovi redakciji: za sedaj] še niso privzemali Slovencev v svojo južnoslovansko [t. j. le srbohrvaško!] formulo, je bilo torej dvojne narave.« Tu se je Prijatelj lotil porazdeljevanja odgovornosti za »srbsko« nezainteresiranost za Slovence med njene nosilce in njene žrtve, pri čemer pa so »levji delež bremena« odnesle žrtve, t. j. Slovenci, ki so se šele tu pri Prijatelju znašli sami, namreč brez Hrvatov, izpostavljeni hegemonističnemu očitku »avstrijanstva«: »Menili so [srbski »omladinci«],« je nadaljeval, »da Slovenci sami ne gredo niti v daljnjih, skrivnih mislih [na to raven »željâ« ga je spravil Radojčić, ki je vso zadevo privzdignil s tal dejanske politike v sfero »prave, često skrivene, srpske nacionalne politike«!] preko avstrijskega okvira, in pa, da bo Slovence — zaradi pruske poti na Jadran, s katere realizacijo bi Prusija pospešila razpad Avstrije,

tudi Srbom na korist — mnogo teže iztrgati iz nemške interesne sfere nego Hrvate, ki so spadali že po svojem literarnem jeziku (! za jezik pa tu ni šlo, marveč za lego in pripadnost Ogrski!) globlje v območje 'iztočnega' vprašanja (likvidacije evropske Turčije), o katerem so bili Srbi uverjeni, da se mora v doglednem času rešiti s Srbijo kot južnoslovanskim Piemontom.« Ta Prijateljev stavek je iz treh prvin: prva — zakrnelost željâ Slovencev, ki so »neprekrenljivo« vztrajali »na stališču avstrijskega okvira« — je iz Radojčičeve prekonstrukcije, druga — pruski poseg v Avstrijo, ki je lahko »tudi Srbom [in Hrvatom] na korist«, če se ne obesijo za škrice padajočemu avstrijskemu cesarstvu — je iz Miletiča, s tretjo — »vzhodnim vprašanjem«, ki naj bi res v »doglednem času« spremenilo položaj na Balkanu tako, da bi tam vstala velika srbska država — pa je Prijatelj tu po nepotrebnem zapletel zadevo, kajti »reševanje« tega vprašanja bi se po Miletiču po razsulu Avstro-Ogrske le laže sprožilo in bi utegnilo tudi približati veliki konflikt med vsem slovanstvom in Veliko Nemčijo. Videli smo, da Miletič ni prav nikjer ocenjeval intenzivnosti slovenskih željâ, marveč samo odnos moči, spričo katerega ne bo priporočljivo Slovence (in Čehe) »trgati iz nemške interesne sfere«, dokler ne bo pri tem pripravljena sodelovati z drugimi Slovani tudi Rusija (ki je bila tedaj — leta 1870 — zaveznica Prusije). Miletič ni z nobeno besedo Slovincem in Čehom »zameril« odločenosti, da pri izbiri med obupnim narodnostnim životarjenjem pod Veliko Nemčijo in le nezadostno pospeševanim, samo mestoma oviranim narodnostnim razmahom pod Avstrijo vztrajajo pri tem neprimerljivo manjšem zlu in da res »odmišljajo« Avstrijo samo »v daljnjih, skrivnih mislih« za še nedogleden primer, ko Avstrije ne bi delila Prusija! Toda Prijatelj, ki je bil pod neotresljivim pritiskom Radojčičeve prekonstrukcije, je skesano menil, da je prav v tem njihovem stališču tisto »krivdno« — »avstrijanstvo«, ki jim ga je očital Radojčič, in je iskal poti, kako bi ga mogel — zmanjšati!

Nadaljeval je namreč takole: »O tem, da avstrijski okvir Slovincem [tu so že sami brez Hrvatov!] ni nikakšen paladij, marveč zgolj razlog praktične politike, se je dr. Kostić najbrže [negotovost je očitna] uveril že na ljubljanskem kongresu [kjer je gotovo imel več stikov s Hrvati kakor s Slovenci], ker je v svojem drugem [?!] dopisu iz Ljubljane [takšnega dopisa sploh ni bilo nobenega] poročal 'Zastavi' (1870, št. 149), da je našel v Ljubljani [kje: na kongresu ali v — mestu?!] 'manje avstrijanstva, nego što se nadao i nego što bi se po njegovu [?!] članku, koji je držan [?!] za Miletičev, moglo misliti'.« Zapisali smo že, da je s temi izmišljotinami Radojčič »osladil grenko hegemonistično pilulo, da bi jo Hrvati in Slovenci laže pogoltnili»; tu pa lahko vidimo, kako hlastno se je Prijatelj oprijel za »bilko« izmišljenega Kostičevega »pričevanja«, ki mu jo je pomolil Radojčič, in se zanjo ves »obesil« samo zaradi tega, da ne bi vsi Slovenci potonili v morju »avstrijanstva«, v katerega jih je potiskala hegemonistična teza! Tu je bila Radojčičeva prekonstrukcija milostno naklonjena Slovincem in jim je navidezno omogočala, da nekoliko zmanjšajo pritisk hegemonističnega očitavanja, ki ga je Prijatelj s svojo »kombinacijo« iz Jurčičevega in Radojčičevega povzetka prvega Miletičevega članka ra-

zumel tako, kakor da bi bilo srbske, t. j. Miletićeve nezainteresiranosti za Slovence krivo predvsem njihovo »avstrijstvo«; a prav tu je hegemonizem lahko slavil zmagoslavje, ko je spravil zahodnojugoslovanske — v tem primeru slovenske — zgodovinopisce v klavirno defenzivo in v zagato, kjer so ga z »napihovanjem« tistega v preteklosti, kar bi moglo Slovence vsaj od daleč približati srbskemu prvenstvu, posredno potrjevali!

Prijatelj prvič ni spoznal, da je Kostićevo »pričevanje« gola pravljica, ki se je pri Radojčiču nanašala še na Hrvate in Slovence, zbrane na ljubljanskem kongresu, drugič pa je prezrl, da je vse Kostićevo »ugotavljanje«, ki ga je konstruiral Radojčič, koliko je med kongresniki (ali med Slovenci) »avstrijanstva«, tudi če bi o njem obstajal kakšen Kostičev zapis, neupoštevno. Najprej bi bil moral zastaviti vprašanje, za kakšno »avstrijstvo« sploh gre! Ali gre za politično avstroslovansko usmeritev Slovencev (in Čehov), ki je izvirala iz njihove zaskrbljenosti pred pretečim jim hujšim jarmom in ki je veljala za vse Slovence brez izjeme? Kaj bi moglo od te zgodovinske resnice odvzeti kakršno koli nasprotno Kostićevo »pričevanje«? Bi mar moglo »pobeliti« nekaj, kar je bilo — črno-rumeno? Ali pa gre za neko »notranjo« usmeritev, ki spričo one politične »zunanje« sploh nima nobenega zgodovinskega pomena? Zgodovinske osebnosti in gibanja se razodevajo v svoji dejavnosti, za katero potem zgodovinopisje ugotavlja tudi notranje nagibe; razpravljanje o nekih »nagibih«, ki niso vodili do nobene dejavnosti, pa ne more prav nič prispevati k obrazložitvi dogajanja in se zaradi tega uporablja izključno za — zgodovinopisno neupoštevno — črnjenje ali beljenje osebnosti in gibanj. Če Radojčičevega »avstrijanstva« ne vzamemo v pomenu avstroslovanske politike Slovencev in Čehov, ampak kot »notranji« nagib za njihovo ravnanje, ki pa je docela razložljivo že iz njihovega umljivega političnega računa, potem je pri njem šlo za črnjenje Hrvatov in Slovencev, pri Prijatelju in pri drugih, ki so se po njegovem zgledu obesili za Kostićevo »pričevanje«, pa za beljenje, češ po srcu in duši, v svojih željah niso bili vsi prežeti z »avstrijstvom«, kakor (nikjer ne!) priča — Kostič! Če potemtakem Kostiča ne bi bilo njegovo nestrinjanje s preveč treznohladnim Miletičem zaneslo takrat v Ljubljano, bi ostala ta »resnica« na veke neznana in Slovenci se ne bi mogli oprostiti spokorništvu — do tega absurda vodi vsako upoštevanje — neobstoječega — Kostičevega »pričevanja« o »manjšem« ali ne popolnem »avstrijstvu« pri »Slovincih«, »izmerjenem« 1. decembra 1870 ...

Zaradi odpora proti pritisku hegemonističnega očitanja pa je pri Prijateljevi »šoli« v slovenskem zgodovinopisju Kostićevo »pričevanje« še nekoliko naraslo. Dr. Fran Zwitter ga je v spisu, ki je izšel leta 1947, takole povečal: »Vendar so srbski udeleženci [? priča ni bila več samo ena!] ljubljanskega sestanka spoznali, da je med Slovenci [ti niso bili več omejeni na Ljubljano!] mnogo [mera je povišana!] manj avstrijskega legitimizma [tu je Radojčičevo »avstrijanstvo« dobilo novo — na videz »preciznejše« — poimenovanje!], kakor so prej pričakovali.«²⁷ In še dobro de-

²⁷ Fr. Zwitter: Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis I/1947, str. 49.

setletje pozneje, prav pred nedavnim najdemo pri istem piscu poslednji ostanek Radojčić-Prijateljeve pravlјice o Kostičevem »priešvanju«: »Razpravljanja okrog [lјubljanskega] jugoslovanskega kongresa razodevajo, da je bilo pri tedanjih slovenskih liberalcih prav malo lojalizma nasproti Avstriji, da pa so imeli Veliko Nemčijo, ki bi nujno zajela vse ozemlje do Trsta za hujšo nevarnost.«²⁸ V zadnjem delu tega stavka se je pisec vendarle priklonil pred zgodovinsko resnico, ki jo je leta 1947 žrtvoval zaradi »obeljenja« slovenskih liberalcev: »Tedanji mladoslovenci,« je takrat zanikal, »se v strahu pred sosedi [t. j. pred pretečo Veliko Nemčijo in »dopolnjeno« Italijo] niso zatekali pod varstvo Avstrije; medtem ko se na Goriškem, kjer je vodil slovenske liberalce dr. Lavrič, pojavlja ideja zedinjenja Slovencev okoli Srbije [? neosnovano in hkrati tudi nepojmljivo!], prevladuje drugod upanje na rešitev od strani Rusije« (kakor da takratno rusofilstvo pri Slovencih ne bi bilo samo dopolnilo njihovega avstroslovanstva!). Pod vplivom Radojčićeve prekonstrukcije je bil pisec prav takrat tudi, ko je ne samo preprosto ugotovil, da na podlagi srbskega (Miletičevega) sprejemanja pruskega posega v Avstrijo »ni moglo priti do soglasja« med »Ujedinjeno omladino srbsko« in mladoslovenci, marveč je vrh tega še predstavil lјubljanski kongres kot torišče nekega sporazumevanja med predstavniki obeh »tako sorodnih«, t. j. liberalnih gibanj, v formulaciji: »Le navidezen sporazum predstavlja lјubljanski jugoslovanski program, ki proglašā načelo edinstva in vzajemnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov habsburške monarhije na književnem, gospodarskem in političnem polju.« Dejansko je šlo za sporazumevanje med predstavniki hrvaške narodne stranke in pa obeh frakcij edine slovenske narodne stranke, ki se nista v odnosu do Avstrije prav nič politično ločevali, čeprav sta kajpada bili med njima dve miselnostni »nijansi«, bolj liberalna in pa bolj konservativna. Zaradi različnosti nekih notranjih želja, ki niso prav nič usmerjale dejanske politike in ki so se utegnile izražati le »zasebno« ob kavi in vinu, pa ne moremo različno vrednotiti enakega političnega ravnanja, ki mu tudi ne smemo podtikati načelne osnove — v našem primeru »legitimizma« — iz katerega ni nujno izhajalo. Zato po naši sodbi zavaja na krivo pot označevanje avstroslovske politike kot »legitimistične«, ki se je samo pri nas prav od preimenovanega Radojčićevega »avstrijanstva« dalje nekako udomačilo v kvar točnega označevanja bistvenih pojavov v naši avstrijski politični preteklosti. Čeprav se avstroslovska politika ni oddaljevala od »legitimističnega lojalizma« kot ideološkega posvetila avstrijskega državnega izročila, je vendarle izhajala predvsem ali v glavnem iz dovolj opisanega računa o začasni koristnosti Avstrije; ta račun je hkrati upošteval njen obstoj, ki ga nobena želja ni mogla izbrisati, in izražal realno upanje — t. j. takšno, o katerem ne moremo reči, da bi bilo varalo — v nove in spet novē narodnostne dosežke od sicer načeloma mačehovske Avstrije!

²⁸ Fr. Zwitter (i. dr.): *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg*, Beograd 1960, str. 105. Prim. slovensko izdajo. Fr. Zwitter (i. dr.): *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962, str. 147.

Če je pri Prijatelju Radojčićevo prekrivanje z »molkom« Miletičevega izključevanja Slovencev »zaenkrat« iz jugoslovanskega zedinjenja — po zamisli ob pruskem posegu v Avstrijo le delno dosegljivega — zbudilo kaj kritičnih pomislekov zoper njegovo celo prekonstrukcijo, pa jih je kar odpihnila v kraj — tiskovna pomota, ki je nemara Radojčić res ni želel, a ki je prišla silno prav njegovi »tendenci«, ker je dajala njegovi prekonstrukciji nekak pečat avtentičnosti in dokumentiranosti. Vsi ugovori so se zdeli Prijatelju že vnaprej odpravljeni, ko je videl, »da so slovenski in hrvaški listi prinesli program [t. j. »izjavo« ljubljanskega kongresa] v izvorni obliki, v kateri se je srbska formula [?!] ,bojažljivo i zavijeno' (Radojčić) skrivala pod kopreno avstrijskega okvira [!], medtem ko je dr. Kostić poslal ,Zastavi' tekst resolucije [»izjave«], na najvažnejšem [!] mestu bistveno izpremenjen. Namesto ,na postavni način delati za uresničenje svojega jedinstva' je prinesla ,Zastava' tekst: ,da će južni Slaveni raditi **svakim načinom** oko ostvarenja svoga jedinstva.« Da, če je pa tako — je moral pomisliti Prijatelj — kdo bi še mogel dvomiti o tem, da je Laza Kostić na ljubljanskem kongresu ne samo Slovence in Hrvate »odvrćao od Austrije«, marveč — kot pravcati predhodnik Gavrila Principa, »Mlade Bosne« in revolucionarne mladine iz let tik pred prvo svetovno vojno — vztrajal proti boječim legalistom in lojalistom, ki so se pri tem kar križali, pri nazoru, da je v boju za jugoslovansko zedinjenje treba seči po vseh sredstvih — to vendar dokazuje srbska inačica ljubljanske »izjave« nasproti legalističnemu pridržku zahodne inačice! A tega »dokaza« v resnici ni bilo, kajti tudi v »Zastavi« je bilo na tistem mestu ljubljanske »izjave« — »svakim **zakonitim** načinom«, kakor je opozoril Radojčić sam v svojem drugem članku iz leta 1928, ki v prvem odstavku še nekoliko stopnjevano povzema hegemonistično jedro prvega članka, v drugem odstavku pa pripoveduje: »Medju ostalim izjavama ... u ... mom članku [iz leta 1921] štampao sam i ljubljansku rezoluciju od 1. decembra 1870, kako ju je donela ,Zastava' od 27. novembra (po st.) 1870; članak je prešampala i ,Njiva' (Ljubljana I/1921, 215-9). Sećam se, kako se Ivan Prijatelj, ugledni slovenački literarni historik, čudio [temu] srpskom tekstu i govorio mi, da se ne slaže sa slovenačkim; slučaj [res slučaj] je hteo da mi nije rekao u čemu. Njemu je ljubljanska rezolucija bila izranije poznata s njenim vrlo mutnim [?] političkim zaledjem ... Kasnije [?] je došao do prepisane izmedju tadašnjih slovenačkih i hrvatskih političara i književnika, koja baca više svetlosti na nejasnu [?] situaciju u političkim odnosima Jugoslovena 1870 godine, i obradio je u opširnoj raspravi ,Slovensko', slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovincih na prelomu 60-ih in 70-ih let' (Razprave IV/1928, 57-183). Tu je prešampao i ljubljansku rezoluciju (112-3). Njegov tekst preuzet je iz ,Slovenskog Naroda', s malim jezičnim ispravkama i nehotičnim [!]^{28a} štamparskim pogreškama. Razlike izmedju ove redakcije [?] i one u ,Novicama' Prijatelj nije istakao, nego je naglasio jednu razliku izmedju slovenačkog i srpskog teksta, kako je objavljen [v Radojčićevem članku] u ,Jedinstvu'. Tamo stoji u trećoj tački resolucije, da će se južni Sloveni boriti za ostvarenje svoga

^{28a} Radojčić si je takrat moral zamišljati tudi — hotene tiskovne pomote!

jedinstva ‚svakim načinom‘, dok u obadve slovenačke verzije stoji ‚na vsaki postavni (zakoniti) način‘. Tako stoji i u ‚Zastavi‘. Na tom mestu nema razlike izmedju srpskog i slovenačkog teksta, nego na drugim, isto tako važnim [?! to ne drži, kakor bomo še videli!]. Razlika je na gornjem mestu nastala samo zbog štamparske pogreške što je reč ‚zakonitim‘ u »Jedinstvu« [in v »Njivi«] slučajno ispala; ja nisam vodio korekturu članka, a pogrešku je korektoru bilo lako prevideti, jer ne kviri gramatički [in še hkrati podpira »logični«, t. j. hegemonistični] smisao; Prijatelj je tako isto [?!] prevideo, da se u njegovu tekstu rezolucije u drugoj tački ne spominju Srbi, nego samo Hrvati i Slovenci, a na kraju četvrte tačke govor je kod njega o jednako narodnosti mesto ‚jednoj« [ta zadnja razlika je res hudo »važna«!].

Prijatelj pač ni mogel biti posebno vesel, ko je to prebral, in je nemara zaklel zaradi tega, ker ni Radojčić prej objavil tega, tedaj zanj prepozna popravka, ampak šele takoj po izidu njegove razprave. Radojčić pa je bil lahko zadovoljen, ker je — tiskovna pomota, preden jo je popravil, že opravila svoje delo, namreč kar odločilno nagnila Prijatelja, da je v svoj prikaz vgradil še Radojčićevo prekonstrukcijo, ki je zdaj temu niti braniti ni bilo treba v drugem članku!

Pod vtisom tako radikalne »srbske redakcije« sicer normalno krotke »izjave« ljubljanskega kongresa je Prijatelj le še na kratko spremljal nadaljnjo polemiko; predvsem je povzel oba nadaljnja Miletićeva članka po Radojčiću, krivo »prepričan«, da je bil Miletić »zagovornik revolucijskega principa in nasprotnik počasne evolucije v Avstriji«. Miletić pa je bil samo nasprotnik vsakega podpiranja Avstrije v primeru pruskega posega vanjo. Radojčić kajpada v svojem povzetku ni navedel Miletićeve izjave, ki bi bila tudi poučila Prijatelja, da ga je Radojčić spravil na krivo sled Miletićevega »revolucionarstva«: »Naš narod nije pozvan, da ovu Monarhiju obara, jer za to ne dostaje mu snage; za to se veći ‚kobac‘ iziskuje [ta »kobac« je takrat bila — Prusija]; — ali mi ne možemo kao narod — o onima koji su pod kakvom zakletvom ne govorimo — ni u tome tražiti poziva, da svojim ramenom Monarhiju održavamo, da se za nju oduševljavamo i žrtve prinašamo, koje narodi rado podnose za državu, koja im je mati, a ne maćija.«²⁹

Vmes je Prijatelj objavil pismo, ki ga je o drugem Miletićevem članku pisal Tomšiču Matija Mrazović, t. j. politik, ki je po Prijatelju »konicipiral hrvaško formulo o evolucijskem zedinjenju južnih Slovanov s Hrvaško kot Piemontom — najprej v okviru Avstro-Ogrske, kdaj pozneje docela neodvisno«. V pismu se je dobro lotil najšibkejše Miletićeve točke — Slovencev: »Nu kad bi habzburške monarhije nestalo u istini, kako je nestalo u nazorih Miletićevih, svakako bi njegova misao bila čudna, kad on predpostavlja, da će Rusija moći putem diplomatskim Slovence zakloniti, ako se oni ne očituju kao dio većega jedinstva i ako ih ostali dijelovi neuzmu u obranu kao krv svoje krvi i put od svoje puti. Ovo je upravo korist ljubljanske izjave, da se znade, do kuda dosižu granice jugoslavinstva. Bez toga i po historičkih uspomelah mogli bi Nijemci pred Ev-

²⁹ Izabrani članci Sv. Miletića, str. 173—174.

ropom branitbu Hrvata i Srba, u koliko bi se protezala na slovenske krajeve, a i podporu diplomatsku Rusije predstaviti kao neopravdano osvajanje. — Još bi se manje mogla Rusija u slučaju sukoba sa Germanijom zauzeti za Sloveniju... kad je jugoslovenstvo ne bi priznavalo već sada svojim udom.«

Mrazović je očitno želel, da bi »Slovenski Narod« nadaljeval z že začetu obrambo Slovencev pred Miletičevim »začasnim« žrtvovanjem. Sam pa se je v »Zatočniku« v članku »Razprava o ljubljanskoj izjavi«, ki Prijatelju ni bil znan, ker ga »Slovenski Narod« ni omenil, spravil zlasti nad Miletičevo napovedovanje bližnjega razsula Avstro-Ogrske in si je pri tem privoščil iti nekoliko dlje, kakor bi mu bilo treba, v formulaciji: »U otajstvene knjige budućnosti nije nikomu sudjeno zaviriti; no prošlost habsburške monarhije dokazuje žilavost, za koju se ne zna, da li veće udivljenje ili strah uzbudjuje... Ona se uz sve promene svijet pokretajućih ideja preobrazivala i pomladjivala od najnižeg besilja do najviše snage.« Mrazović je ustrezno svoji želji razvijal lepo iluziju o avstro-slovanski monarhiji, ki bi »se prama duhu vremena ustrojila po pravdi jednakoj za vse narode«, in je pri tem sodil, da ima pred seboj le preprost, a od Miletičevega pravilnejši račun: »Kad sve ovo navodimo, ne izričemo nikakve svoje želje, nego crpimo opomenu, da nije probitačno ičiju budućnost snovati na propasti ovakve monarhije i odmitati od sebe dobro koje se pruža [?!], za volju boljemu, koje se istom negdje u tamnoj magluštini sakriva.«³⁰ Toliko smo iz Mrazovičevega članka v »Zatočniku« morali navesti, da bomo lahko prav razumeli Kostičev zagovor tudi tam, kjer ga nekoliko zavrača.

»Slovenski Narod« se je na drugi Miletičev članek »Jedinstvo Južnih Slavena« ozrl precej bolj mirno v Jurčičevem dopisu z Dunaja, ki ga je Prijatelj navedel nekoliko okleščene: »Članek je podoben prvemu, v bistvu izgovarja isto. Poostren in pojasnjen je v več rečeh. Tako n. pr. poudarja, da so Slovenci res važen faktor jugoslovanstva in slovanstva zaradi Adrije. [Tega poudarka v drugem članku še nikjer ne najdemo; Jurčiču je pač šlo za to, da ublaži Miletičevo žrtvovanje Slovencev in njegov hudi vtis!] A ostaje pri prvi misli, da nas Slovence (po razpadu Avstrije, kateri se ‚Zastavi‘ gotov zdi), more samo vse slovanstvo rešiti. Navaja znane nemškega (pesnika in) veliko-politikarja Kinkel-a, kateri naravnost izgovarja, da bode Prusija bojevala se za Slovenijo zaradi Trsta in Jadranskega morja. Omenja, da bodo tudi Lahji po Trstu in velicem kosu Slovenije segali. Ko bi Rusija — pravi ‚Zastava‘ — Slovenijo diplomatski Prusom prodala, jugoslovanstvo je ne more oteti. — To je vse res. A dokler nimamo nobenega vzroka misliti, da bi slovanska Rusija (če Avstrijo delé Prusi in drugi) nas in mnogo Hrvatov kar po judovski ‚zašahrála‘, tako dolgo tudi Srbi nimajo vzroka odtezati svoje pomoči.« Tako je Jurčič v dosti blažji polemični obliki vztrajal pri svoji zavrnitvi prvega Miletičevega članka. V nadaljevanju je krivo zapisal »Napredak« namesto »Narod«: »Pripoveduje se mi, da je tudi ‚Napredak‘ (tudi ogrsko-srbski list) prinesel članek, v katerem ni zadovoljen z nami Slovenci [! sa-

³⁰ Zatočnik št. 289 z dne 20. XII. 1870.

mo s Slovenci?), ker smo taki strašni ‚avstrijanci‘, da hočemo sami Avstrijo rešiti. Bral ga nisem še sam. Ako je članek zanimljiv, morda ga vam v posnetku pošljem. [Tega potem ni storil.] — Torej dva srbska v Avstro-Ogrski izhajajoča lista se našega ‚avstriacizma‘ bojita. Bogme, še sami nismo znali, da smo taki strašni ‚splošni‘ [t. j. državni za razliko od narodnih] domoljubi! In če se nam celo strah mala na steno, da bi mogoče bilo, da nas po premagani Avstriji Rusija kar diplomatsko v prusko mesnico narodne smrti pošlje — hudirja, nazadnje bomo res še to Avstrijo molili.³¹ Če je bil »avstriacizem« Slovencev v njihovem računu, da jim je neprimerno ugodneje biti pod Avstrijo, kakor pa v Veliki Nemčiji ali dopolnjeni Italiji, potem ga gotovo po Miletičevih člankih ni bilo nič manj kakor poprej, ampak rajši še več; a Prijatelj je žal izpustil ta Jurčičev stavek, ki je opozarjal na to — sicer očitno — okolnost. Navedel pa je zaključek, v katerega »svežem optimizmu« je našel dopolnilno oporišče za domnevo o Jurčičevem avtorstvu: »A naj pride, kar hoče, mi zaupamo v bodočnost, v bodočo srečo slovanstva in [se] hočemo po geslu slavnega pariškega brambovca [Dantona] za narodne pravice in za svoje [narodno] življenje ‚bojevati, bojevati, zmerom bojevati!‘... mi sinovi slovenskega naroda, stojmo, borimo se! Brez hrabrega obupnega boja pasti je sramota. Živeli Francozi!« Bil je čas »hrabrega obupnega boja« Francozov proti pruski invaziji.

Izraz »avstriacizem« je po vsej priliki Jurčič našel v razgovorih o Miletičevih in drugih srbskih ugovorih proti »izjavi« ljubljanskega kongresa med jugoslovanskimi študenti na Dunaju. Tako, kakor ga najdemo pri Jurčiču, to srbsko očitaneje »avstriacizma« Slovincem podpira tisto, kar se je na temelju Radojčičeve prekonstrukcije zamesilo pri Prijatelju: da so na koncu ostali Slovenci sami izpostavljeni temu očitku! A to »velja« samo toliko časa, dokler si poleg drugega Miletičevega članka ne ogledamo tudi še članek »Obmane Slavena u Austriji«, ki ga je napisal Mihailo Polit-Desančić (P-D) v novosadskem »Narodu«, in ugotovimo, da tudi v njem ni nobenega govora o kakšnem specifičnem slovenskem »avstriacizmu«, ampak prav tako samo o avstroslovanski politiki. Polit je le s svojimi besedami podajal Miletičevo misel, ki je ni nikjer prestopil niti obogatil, marveč mestoma poenostavil zlasti s tem, da je prikril — prav kot Radojčičev predhodnik — oba momenta, ki sta tudi med Srbi zbujala odpor: ni naravnost omenil edinega tedaj »realnega« predvidevanja razsula Avstro-Ogrske, namreč »pruskega«, niti ni prav nič dejal o začasni izpustitvi Slovencev iz jugoslovanskega osvobodilnozedinjevalnega programa. »Velika obmana«, ki »je svoj vrhunac dostigla u god. 1848 sa onom poznatom izrekom [Palackega]: da nema Avstrije, Slaveni bi je morali tvoriti«, mu je ideja o ‚slavenskoj Austriji‘, ki jo je sila preprosto jemal kot misel, »kao da su Slaveni pozvani da održe i da ukrepe Austriju«. Za Srbe je izjavil Polit, da »u toj obmani više ne žive«, zase pa je še dejal: »Mi mišljamo, da je ta ideja već na veki zakopana, ali se ona od skoro opet [?!] pojavila medju Hrvatima i Slovencima. Ideja ‚ilirizma‘ u opsegu ‚slavenske‘ Austrije dodje opet na tapet pri sastanku od 1. decem-

³¹ Slovenski Narod št. 150 z dne 24. XII. 1870.

bra u Ljubljani.« List »Narod«, v katerem je Polit objavil ta članek, je izdajal dr. Jovan Subotić, ki je bil v najboljših političnih odnosih z voditelji hrvaške narodne stranke in ki so ga skušali ti predvsem pritegniti k novi jugoslovanski politiki, kakor lahko razberemo tudi iz Tomšičevega sporočila dr. Josipu Vošnjaku po konferenci v Sisku, da se bo ljubljanskega kongresa udeležil »morebiti tudi Subotić«.³² Dr. Subotić je potem, kakor homo videli, pisal v prav tem svojem listu proti Miletičevim idejam, ki jih je zastopal Politov članek, in je zato na dlani domneva, da je ta izšel v »Narodu« brez njegove odobritve, kot »kukavičje jajce«. Nadaljnji odstavek tega članka se je glasil: »Kad nam prijatelji iz Hrvatske o tej stvari javljaše i na sastanak u Ljubljanu pozvaše, mi ne mogosmo verovati, da ozbiljni državnici i uvidjavni rodoljubi mogu verovati na oživotvorenje kakve ‚Slovenije‘ [pač v smislu »Jugoslavije«!]. Zbilja, može li pri današnjim okolnostima smisla imati, da se Hrvatska Kranjskoj [t. j. — Sloveniji], ili Kranjska Hrvatskoj pridruži? Bi li Madjari na to pristali, da se Hrvatska od zemalja ugarske krune ocepi i Cislajtaniji pridruži? Ili, bi li Nemci dopustili, da se Kranjska Hrvatskoj i po tome Translajtaniji utelovi? — Da ovo ni Madjari ni Nemci dopustili ne bi, o tome ne može ni najmanje sumnje biti. Uzdanje dakle leži u nečem trećem, što bi mimo volje i Madjara i Nemaca bilo. A to uzdanje ne može u ničem drugom ležati, već u tom, da će bečki dvor naposludku naslona tražiti u Slavenima, ili drugim rečima, opet ona stara ideja, da će Austrija slavenskom postati.« Vprašanje »slovanske Avstrije« je Polit prav spretno zagrabil: »Da su Slaveni u Austriji jedan te istovetni i to kompaktni narod [kar so si avstroslovani takrat še želeli dopovedati!], te da su im svima interesi samo za Austriju skopčani, to bi Austrija, pogledom na broj Slavena koji većinu u carevini sačinjavaju, mogla u Slavenima naslona tražiti, premda bi u tom slučaju, ako bi Austrija ‚slavenska‘ postala, odstranila [pač: potisnila v kot ali »ob steno«!] i Nemce i Madjare. No Slaveni u Austriji niti su jedan te istovetni narod, niti su im interesi jednaki, niti mogu svi jednako za interes Austrije skopčani biti. Drugi su interesi Čeha, drugi Poljaka, a drugi Srba.« Prav trezne ugotovitve, toda neskladne s slovanskim čustvovanjem, ki so ga tako gojili zlasti tudi Slovenci — prav iz svojih »specifičnih« koristi! Nato je poudaril Polit očitno resnico o nekih specifičnosti v položaju Poljakov in Srbov v primeri z drugimi avstroogrsкими Slovani: »Poljaci i Srbi predstavljaju ona dva slavenska plemena u Austriji, kojih je najveći deo izvan Austrije, te koji ako i neće i ne mogu prekinuti svezu s Austrijom, ipak budućnost čitavog svoga naroda ne mogu zavisnom učiniti od interesa Austrije.« Polit pač iz večje previdnosti v naslednjem stavku ni k Čehom pridružil tudi Slovencev: »Jedino Česi u Austriji mogu tesno skopčati interes čitavog svoga naroda sa interesom Austrije, no i ovo samo u toliko, u koliko bi našli u Austriji obranu protiv ujedinjene Nemačke. U koliko pak taj interes prestaje, prestaje i interes česki za Austriju.« Logično je za avstroogrške Srbe izjavil: »Ako bi i mogli žrtvovati našu budućnost za lju-

³² I. Prijatelj o. c. III, str. 194.

bav Austrije, ne možemo žrtvovati budućnost čitavog našeg naroda izvan Austrije, pa zato i ne možemo želiti da čitav srbski narod pod Austriju dodje. U tom smislu dakle mi jesmo isključivo Srbi, ali zato držimo, da ne radimo protiv, već za ujedinjenje jugoslavensko.« Verbalno je bil tudi Polit enako Miletiću popoln Jugoslovan: »O tom, da Srbi, Hrvati i Slovenci moraju jednu budućnost imati — o tom mi ne sumnjamo i u tom obziru mi podpuno prihvaćamo ideju ujedinjenja jugoslavenskog.« Toda mož ni pripušćal nobene »avstrijske« zedinjevalne etape: »Samo što mi držimo, da ta naša skupna budućnost mora preživeti Austriju [o tem pać nihće ni mogel biti drugega mnjenja!] te da svaki pokušaj ujedinjenja jugoslavenskog pod zaštitom Austrije odstranjuje pravo ujedinjenje jugoslavensko. Da Zagreb i Ljubljana leže izvan Austrije . . . to mi Srbi ne bi ništa imali protiv toga, pokrenulo se to ujedinjenje jugoslavensko iz Zagreba i Ljubljane, ili iz Beograda i Cetinja.« O tem pać ni nihće mogel dvomiti, da sta imela Beograd in Cetinje kot prestolnici narodnih držav prednost pred Zagrebom in Ljubljano, toda alternative, ki jo je to Politovo poenostavljenje vsebovalo, dejansko ni bilo, kajti iz Avstro-Ogrske ni mogel noben vanjo »vkljućen« narod kar »izstopiti« — bodisi leta 1870 ali tudi kdaj koli v teku nadaljnjega pol stoletja do vključno leta 1917 — ampak so vsi morali za svoje »izstope« iz nje počakati na propad njene vojne in državne moći, ki je niso vzdrževali oni s tem, da so upoštevali njen obstoj, medtem ko za njeno zrušenje njihove moći niso zadoščale. Spričo tega ni moglo biti prav nič prepričljivo za Hrvate in Slovence, da bi moralo biti zaradi še docela neaktualnega prvenstva Srbije in Črne gore odveć ali celo škodljivo prizadevanje za zedinjenje avstroogrskih Jugoslovanaov, t. j. za prenehanje njihove razkosanosti in narodnostne zatiranosti v pogojih, ko sprejemljivo razbitje Avstro-Ogrske še davno ni bilo na dnevnem redu. A že Polit si je enako kakor pozneje Radojčić olajšal zavraćanje »ujedinjenja Jugoslavena pod zaštitom Austrije« tako, da ga je vselej enačil z zedinjevanjem vseh Jugoslovanaov pod Avstrijo!

Kajpada tudi pri Politu ni nobenega protlavstrijskega revolucionarstva, marveć ista »lojalnost« — brez navdušenja seveda — kakor pri Miletiću. Tako pravi na nekem mestu: »Mi Srbi, Hrvati i Slovenci u Austriji možemo biti lojalni Austrijanci, pa naše dužnosti kao gradjani ove carevine ispunjavati, ali ta lojalnost ne sme tako daleko ići, da prećimo budućnost naše braće izvan Austrije.« Na drugem mestu poziva: »Mi Slaveni u Austriji ispunjavajmo naše dužnosti kao gradjani ove carevine, ali nemojmo sebe praviti ‚riterima‘ [viteze] Austrije.« A na tretjem mestu: »Slaveni neće rušiti Austriju, al je protiv svoga interesa ne mogu podržavati.« Za to mislijo je Miletićeva »pruska« kombinacija in prav tako za naslednjo: Slaveni ako i neće raditi na rasulu Austrije, ipak moraju biti oprezni na one spoljne kombinacije, koje bi i bez njihovog sudelovanja i pri svom njihovom lojalnom ponašanju prema Austriji, mogle biti po njihove sobstvene obšte slavenske i posebne plemenske interese korisnije nego kombinacija sa starom obmanom o ‚slavenskoj‘ Austriji.« Znaćilen je »zven« Politovega zaključnega stavka: »Toliko bi trebalo da je bez sva-

kog komentara jasno i Slovencima i Hrvatima: da ujedinenje jugoslovensko u opsegu Austrije mesto imati ne može.³³

Medtem ko »Slovenski Narod« tega napada v novosadskem »Narodu« na ljubljanski kongres ni več omenil po Jurčičevi kratki oznaki in napovedi, da ga bo povzel, »ako je članek zanimljiv«, pa je Mrazovića nemilo prizadela nepričakovana novica, da se je ob »Zastavo« zvrstil v srbsko fronto »proti ljubljanskemu programu« tudi še novosadski »Narod«. V novem članku »Još razprava ljubljanskog programa« v »Zatočniku« je med drugim zapisal: »Kakvo mi osećanje gojimo prema Austriji i Ugarskoj, niti mi marimo komu pripovijedati, niti nas one za to pitaju. One postoje, a da postoje, nije pusti slučaj, nije kaprica jednog momenta, nego posljedica mnogih vjekova, velikih historičnih sgoda, pak buduć da su te sgode i nas u taj sklop uvrstile, naše je nastojati, ako i ne da budemo njihovi ‚riteri‘, kako veli dr. Polit, ali . . . da se pridignemo iz helotstva . . . složnim radom i jedinstvom.« Vsakdo ve, da zedinjenja avstroogrskih Jugoslovanov ne bo lahko doseči — saj za to Jugoslovani »treba u ime svog interesa da na druge misli dovedu Nijemce, Madjare i dinastiju! — bo pa vendar »puno lakše, nego oboriti Austriju i Tursku i na njihovih razvalinah ujediniti cijelo južno slavenstvo«.³⁴

Medtem ko tako polemična napetost med Novim Sadom in Siskom ni popuščala, pa jo je »Slovenski Narod« nadalje ublaževal in pod močnim vplivom tega ublaževanja je zaključni odstavek Prijateljevega prikaza polemike. Ta odstavek je iz dveh delov: v prvem je prav kratek povzetek tretjega Miletičevega članka »Još jedamput o jedinstvu Južnih Slavena«, ki ga je Prijatelj poznal le v Radojčičevi »transkripciji«, v drugem pa povzetek novega dunajskega dopisa, ki ga je Prijatelj utemeljeno pripisal »takrat [od novega leta 1871] sicer že v Sisku bivajočemu Jurčiču«, »Narodovemu« specialistu za to vprašanje«. Proti Prijateljevemu in stvarnemu vrstnemu redu navajamo najprej ta »dunajski« dopis in se šele pozneje vrnemo k Miletiču. Dopis se glasi: »Oba srbska lista, ki sta proti ljubljanskemu sestanku pisala, oglasila sta se zopet. ‚Zastava‘ je o tem prinesla še dva, srbski ‚Narod‘ en članek. Oba sta izzvana po ‚Zatočnikovem‘ odgovoru. Ker je ‚Slovenski Narod‘ govoril o prvem Miletičevem članku, potrebno je, da tudi o teh dveh zadnjih izjavah svojim bralcem poroča, se posebno ker sta v glavni stvari jasnejši. ‚Narod‘ in ‚Zastava‘ se zavarujeta, da bi za to bila, da se Slovenci nemštvu prepuste, ter izrekata, da sta za jedinstvo Jugoslovanov. Samo ponavljata, da bode ‚po razpadu‘ naloga vsega slovanstva rešiti nas Slovence. Srbi namreč nimajo, kakor strašno naravnost povedo, nobene vere o obstanku monarhije. Bili so in pisali so torej samo zaradi tega proti ljubljanskemu shodu, ker so mislili, da hoté Hrvati in Slovenci kakor Atlanti **samo** za ta namen zvezati se, da Avstrijo otmó. A zdaj jim oni Srb, ki je v Ljubljani [na kongresu] bil [dr. Laza Kostić], v ‚Zastavi‘ sám razloži, da o tem ni govora bilo. S tem so nekako bolj zadovoljni.«³⁵ Na tem mestu lahko odlomimo

³³ Narod (Novi Sad), I/1870, št. 142.

³⁴ Zatočnik št. 291 z dne 22. XII. 1870.

³⁵ Slovenski Narod št. 6 z dne 17. I. 1871.

ta »dunajski« dopis in si najprej ogledamo že nekajkrat omenjeni Kostičev zagovor, ki je izšel pod naslovom »Još jedna reč o ljubljanskem sastanku« v »Zastavi« hkrati s tretjim Miletičevim člankom.³⁶

V uvodnem stavku je Kostić obrazložil, zakaj tako pozno posega v razpravljanje o ljubljanskem kongresu, ki se ga je udeležil kot edini izmed vojvodinskih Srbov: »Vrativši se tek ovih dana s puta na ljubljanski sastanak doma, dobijem priliku obazreti se po narodnom novinarstvu, što mi se na putu [t. j. tiste štiri tedne, ki jih je nekje prebil od bivanja v Ljubljani za časa kongresa] nije dalo.« Medtem ko tej navedbi lahko tudi ne verjamemo, pa nimamo te izbire pri trditvi v naslednjem stavku: »Još u polasku na sastanak znao sam dobro, kakav će položaj zauzeti srpsko slobodoumno novinarstvo prema ljubljanskom sastanku, ako se na njemu bude primio onaj program, kojim je sazvat.« Kostić je potemtakem vedel, ko je odhajal v Ljubljano iz Novega Sada, da Miletić v Vacu ne odobrava njegove udeležbe na ljubljanskem kongresu, a je menil, da jo bo lahko javno zagovarjal, če bi jo Miletić napadel. Med tem, ko je bil v Ljubljani, se je to zgodilo: »U to se doba napisao članak [Slovenija«] u 137. br. ovoga lista, što beše u neku ruku pre nagljeno, jer beše napisan s obzirom na taj program i u misli, da će ga sastanak usvojiti. — Medjutim, taj se program nije primio i po tome odpada po sebi bojazan ‚Zastavinog‘ članka ‚Slovenija‘. — To se u drugom članku ‚Jedinstvo južnih Slavena‘ u br. 142. priznaje, što se navode neke sumnje o ‚kombinacijama‘, u kojima bi se ljubljanske odluke imale ostvariti. — Pošto se ljubljanske odluke ne prostiru na to polje, nećemo ovde o tome razgovarati, i ako su ta razmatranja dala povoda ‚Slovenskim novinama‘ [t. j. »Slovenskemu Narodu«!] i ‚Zatočnikovom‘ M[razović]-u, nekom u svojoj žestini dosta izlišnom oštrpkivanju. — No ne možemo mukom [molčé] preći članak M. Polita u ‚Narodu‘: ‚Slavenske obmane‘, koji je od prilike u istom pravcu napisan, u kom i ‚Zastavina‘ ‚Slovenija‘, a ne može se pravdati, da je pre naglio, jer su mu ljubljanske odluke već bile poznate, a i žešći je u svojoj odluci od ‚Zastavinog‘ prvog članka. — Po ‚Narodu‘ izgleda, kao da su se rodoljubi zato sastali u Ljubljani, da održe ‚habsburšku monarhiju‘! To se zove čitati na crne naočare; a pošto se sve umovanje tog članka osniva na toj neistinotoj umisli, po tome se može i suditi, da li je bilo potrebno ili zalično [odveć] napisati ga. — Što se u odlukama spominje ‚habsburška monarhija‘, to je slučajno: U Ljubljani niti nas je bilo, niti nas je po današnjim okolnostima moglo biti drugih južnih Slavena, osim onih što žive u zemljama t. zv. ‚habsburške monarhije‘; rasprostirati svoje odluke u tačkama i na one, koji nisu u zboru, zvalo bi se namećati im se. — Dobit je iz ljubljanskog sastanka po jedinstvo celokupnog južnog slavenstva ova: što se nije primio ni program dualistični ni federalistični. To je, istina, samo negativna dobit, ali prvo, često biva u politici, da se negativna dobit časom pretvori u pozitivnu, a drugo, kad se pomisli, da su uz dualistički program bili sazivači [t. j. voditelji hrvaške narodne stranke], a uz federalistični domaćini sastanka [slovenski narodnjaki tako »stari« kakor »mladi«], onda je dobit veća, nego što se mogla

³⁶ Zastava št. 149 z dne 20. XII. 1870 po staremu, t. j. 1. I. 1871.

očekivati. — No pošto sam ja bio u prvom sastanku jedan od predlagača opšteg načela izjave, usled čega su posle odluke u tačke podeljene, ne može mi se na ino, a da ovde ne izjavim, da predlagačima ljubljanskih odluka, u koliko je meni poznato, nije ni na kraj pameti bila nenadvladiva žilavost habsburške monarhije, kao što misli ‚Zatočnikov‘ M.»

Takšen je torej tisti spis, ki je veljal po Radojčićevi prekonstrukciji skozi štiri desetletja kot Kostičevo »pričevanje«, »da je našao u Ljubljani manje austrijanstva, nego što se nadao i nego što bi se po njegovu (!) članku [»Slovenija«], koji je [pravilno!] držan za Miletićev, moglo misliti«! O vsem tem ni sledu v Kostičevi izjavi. Iz nje izvemo pač, da se z Mrazovičevimi hvalisanji »žilavosti habsburške monarhije« v polemiki z Miletićem nikakor ne strinja in da takšnih »nazorov« ni opazil na ljubljanskem kongresu pri nobenem predlagatelju »izjave«; iz nje moramo prav tako vzeti v vednost zanikanje kot »neistinite« predstave, »kao da su se rodoljubi zato sastali u Ljubljani, da održe ‚habsburšku monarhiju‘«, kakor tudi opozorilo, da se »izjava«, po kateri je treba presoajati ljubljanski kongres, sploh »ne prostire na to polje«, marveč govori o čisto drugih zadevah, namreč — o »narodnem edinstvu«, o »enakih narodnih potrebah«, o združevanju vseh moči in naporov za »uresničenje edinstva« med Jugoslovani, pri čemer — y točki 4. (po srbskem besedilu iz »Zastave«) — »če Južni Slaveni u habsburškoj monarhiji udesiti svoj rad [tako], kako bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice, s kojima su jedan narod«. Habsburško monarhijo je »izjava« jemala kot dejstvo, ki ga pa ni niti posredno označevala kot Jugoslovanom tudi le relativno zaželeno; na njeni platformi so se lahko znašli skupaj tako tisti, ki so si lahko privoščili subjektivno — ne pa tudi objektivno — sproščenost od tega dejstva, kakor tudi tisti, ki so ga »želeli« kot manjše zlo, torej vsi Jugoslovani od Srbov do Hrvatov in Slovencev. Kostić se z Miletićem ni strinjal, ko je šel na ljubljanski kongres, niti ni sprejel njegovih nazorov, ko je prebral njegove tri članke — to pove njegov zagovor! Nikakor ni videl nujnosti, da bi bilo treba kombinirati ravno in edinole na temelju pruskega posega v Avstrijo in Slovence izvzemati iz jugoslovanske skupnosti zaradi nekega le mogočega dogajanja v negotovi prihodnosti (ki se potem sploh ni primerilo). Zakaj bi tako odganjali Slovence, ki jih je treba nasprotno s poudarjenim zanimanjem objeti v jugoslovanstvu, četudi bi odnos sil v primeru takšnega mogočega dogajanja še preprečil njihovo pridruženje srbskohrvaški državni združitvi — tako je pač — vsekakor protimiletićevsko — razglabljal Kostić in šel na kongres, zdaj pa zagovarjal njegovo »izjavo«, pri katere sestavljanju je sodeloval in se po njenem sprejemu tudi obvezal k nadaljnjemu političnemu sodelovanju med petnajstimi predstavniki avstroogrskih Jugoslovanov, ki jih je določil kongres in jim naložil, da se v primeru potrebe na Mrazovičev poziv spet snidejo.³⁷ Kostiću ni šla v glavo hladna treznost Miletićevega političnega računa o začasnem sporazumevanju z Veliko Nemčijo na os-

³⁷ Še neobjavljeno Mrazovićevo pismo Strossmayerju z dne 6. XII. 1870 v arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu. Med petnajstim je bil poleg Kostića iz Vojvodine še dr. Jovan Subotić.

novi trenutne popolne nezainteresiranosti za Slovence. Nemara se Kostiću sploh ni zdel verjeten pruski poseg v Avstrijo ali pa je tej še pripisoval možnost, da ga odbije, in sposobnost, da izvede narodno enakopravnost med svojimi narodi. A teh vprašanj se njegov zagovor ni dotaknil. Prav vse pa ne samo dopušča, marveč nalaga domnevo, da se je strinjal s stališčem dr. Subotića, ki je dva dni za Kostićevim zagovorom v „Zastavi“ objavil v svojem »Narodu« članek »Ujedinjenje Južnih Slavena« in v njem med drugim zapisal: »Držimo, da niko od nas proti ljubljanski izjavi ništa imati neće i imati ne može: što više, da će svaki rado pružiti ruku na posao, koji je upravljen na snaženje jugoslavenskog elementa u danom državnom stroju, i na pripravljanje stanja, koje po mnenju jednih odgovara sadašnjim neuklonljivim okolnostima, ali ne smeta potrebi vremena, koje će po mišljenju drugih srcu gotovu žetvu da ponese. Za emancipaciju jugoslovanskog elementa u Austro-Ugarskoj biće svaki prijatelj toga naroda i prijatelj čovečanstva; za izjednačenje položaja naroda jugoslavenskog sa položajem naroda nemačkog i madjarskog u Austro-Ugarskoj mora se svaki Slaven, a ponaosob svaki Jugoslaven, na temelju prirodne dužnosti izjaviti; a protiv udruženja čestica jedne i iste narodnosti možemo biti najmanje mi Srbi, koji tim načelom jedino možemo i oživeti i živeti.«³⁸

K temu navedku iz Subotićevega članka lahko pristavimo še naslednjo notico iz »Slovenskega Naroda«: »Subotićev ‚Narod‘ piše v novoletnem članku, potem ko je govoril o bratstvu in potrebnem enotnem postopanju s Hrvati, o nas Slovencih takole: ‚Slovenci nam podajajo bratsko roko. Velja [treba je!], da jim mi Srbi gremo nasproti. Magjarski list javlja radostno vest, da ljubljanska izjava ni našla odjeka. Magjarski list se moti! — Tako piše ‚Narod‘, kateri je tudi imel nekoliko Miletićevih formalnih [?] pomišljajev [pomislekov] o ljubljanskem sestanku. Torej vidimo z veseljem, da je ideja tudi tu prijeta.«³⁹

A vrniti se moramo k tretjemu Miletićevemu članku, ki je izšel hkрати s Kostićevim zagovorom v isti številki »Zastave« in je v začetku res »skušal malo potolažiti zlasti Slovence«, kakor je presodil Prijatelj po Radojčićevem povzetku, s stavkom: »Mi ne previdjamo važnost, koju ima ako i ne mnogobrojno, ali kompaktno i zgodno smešteno pleme Slovenaca za južno slavenstvo, kome je ono pretstraža prema Nemcima i oklop ili bolje reći ‚šlem Adrije‘ kao jedinog jugoslavenskog mora.« Ni pričakoval, je zapisal, da bodo njegove članke tako razumeli, »kao da bi mi uopšte i načelno bili protivu ljubljanske ‚izjave‘; ko je dejal, »da nam u prvom redu pretstoji rad i borba oko toga, da se Hrvati i Srbi u Trojnoj kraljevini politično ujedine, a Slovenci da nastoje oko svoga političnog ujedinjenja«, ni nikakor s tem hotel reči, »da isključujemo«, marveč nasprotno da »prihvaćamo misao i težnju, da se za buduće vanredne događaje sprema zemljište zblizenju i ujedinjenju ili udruženju svijuu Južnih Slavena pa i Slovenaca«. Ko je dobro razčlenil, da bi bil mogoč »pre-

³⁸ Narod (Novi Sad) z dne 22. XII. 1870 po starem t. j. 3. I. 1871. Navedek smo prevzeli po »Zgodovinskem časopisu« X-XI, str. 176.

³⁹ Slovenski Narod št. 10 z dne 26. I. 1871.

obražaj Monarhije u pravcu političnog jedinstva Južnih Slavena samo prevratom odgore«, t. j. z državnim udarom, proti kakršnemu sicer nima prav nobenih »skrupulov«, saj »je Austro-Ugarska i onako postala ‚geografični pojam‘ — testo, koje se po volji i snazi mesiti i premesiti može« [tega nista upoštevala Radojčić in za njim Prijatelj, ki sta pod to oznako z »geografičnim pojmom« razumela misel, da je Avstrija na koncu svojih sil in odpornosti navzven ter zaradi tega pred razsulom!], je priznal samo teoretično možnost »slovanske« preobrazbe Avstrije, ne pa tudi praktične: »No mi ne samo da sumnjamo, nego imamo mnogo razloga neverovati, da bi se ‚prevrat odgore‘ hteo učiniti na račun pravde Slavenima. Ta politika vere i nevere deli nas očevidno od ‚Zatočnika‘.« V tem je imel Miletić prav, toda ni videti, da bi bil ravno ta moment »vere i nevere« odločilnega in bistvenega pomena. Miletić je še na vsej črti vztrajal pri vseh svojih ocenah in pri svojem poglavitem političnem računu: »Mi smo dakle iz sve duše protivni pravcu ‚političnog jedinstva‘ Južnih Slavena pod ‚Habzburškom Monarhijom‘ još — sub umbra alarum« [= pod senco kril — avstrijskega orla]. — ‚Zatočnik‘ veli da ‚Zastava‘ priznaje, da mi ne možemo oboriti Monarhiju — no zato ne mora stojati i ne stoji, da je niko obarati neće, ako i ne baš nama za volju, nego za svoj račun, ali koji i nama u prilog može doći; a još manje sleduje, da smo mi pozvani da budemo ‚štule kljakave‘ [= berglje] Austrije.« Vsevdilj je imel pred očmi »prusko« razsulo Avstro-Ogrske in je zato odklanjal politično povezavo Srbov in Hrvatov s Slovenci, ker bi prve in druge obremenila z dolžnostjo, da se upirajo nemškim pretenzijam na slovenske dežele skupaj s — Habsburžani, Madžari in vsemi, ki bi se postavili v protiprusko fronto — ne pa zaradi »avstrijstva« Slovencev, kakor je hotela legenda, ki jo je — kakor smo videli — iz Radojčićevega semenja vzgojil Prijatelj! Še kar mirno je Miletić zavrnil očitek, ki mu je nekoliko pozneje šel bolj na živce: »Mi ne napuštamo ni Slovence ni Čehe ‚svojoj sudbini‘, nego samo držimo, da je njino pitanje — pitanje svega slavenstva, a ne samo južnog, i da snaga Južnih Slavena, naročito Hrvata i Srbalja, za njino rešenje ne dostiže; zato nemamo razloga mešati srpsko-hrvatsko pitanje sa austro-slavenskim, nego će se ono [namreč vprašanje Čehov in Slovencev!] rešiti sa pitanjem nemačko-slavenskim.«

V tem članku pa je Miletić vendarle zapustil dozdevno nekompromisnost v svojem odklanjanju zedinjenja avstroogrskih Jugoslovanov, ko je dopustil to možnost v odstavku: »Medjutim kad bi ‚Habzburška Monarhija‘ zaista došla do te svesti, da treba i Slavene zadobiti i na njih se takodje nasloniti — to neka na delu pokaže; neka uzme iniciativu, da se grupuju česke zemlje ujedno, nemačke ujedno, slovenske ujedno, poljsko-rusinske ujedno, i da sve u ravnopravnu svezu stupe — pa ako Madjari iza toga ostanu, a Južnim Slavenima boljeg izgleda ne bude, onda neka bi se izišlo sa programom i težnjom ujedinenja Južnih Slavena u jednu, prema ostalima ravnopravnu i saveznu državnu grupu — ali da mi uvek ‚podilazimo‘, to niti je dostojno, ni politički.« V priključku pa je vrh tega pozval predstavnike zahodnih Jugoslovanov k skupnemu razpravljanju: »Neka se i ljubljanska ‚izjava‘ u jasan i opredeljen pro-

gram stavi — pa čemo se onda razgovarati. Iako Slovenima u Ugarskoj ne bi u njemu dostojno mesto bilo [ostali bi pod Madžari!], iako bi mi sa našim mišljenjem usiljeni [= prevladani] bili, ipak bi imali toliko rodoljublja, da glas naš većini podložimo, a gde možda ne bi mogli pomagati, da ne odmažemo.«⁴⁰ Miletić je bil potemtakem takrat kljub razlikam, ki jih je poudarjal, pripravljen podrediti se koordinaciji srbske politike v Avstro-Ogrski s hrvaškoslovensko.

Že v tem članku je Miletić po svoje trezno in kritično ugotavljal resnico, ki je bila čustvenim avstroslovanom tako neprijetna, namreč da »su Slaveni — recimo iskreno i otvoreno — sebični«, da »su upravo išli na to ili nisu odbijali od sebe iskušenje, da se jedno pleme koristi drugim«, in da »je naposledku svako pleme program udešavalo, ne kako bi to za sve Slavene, nego kako bi za isto pleme najbolje bilo«. Prav to misel je kratek čas zatem, v februarju 1871, takoj po nastopu Hohentartove vlade v Avstriji, razvijal pač isti Svetozar Miletić v članku »Slavenska konferencija«, ki ga je iz »Zastave« v izčrpnem povzetku prenesel »Slovenski Narod«⁴¹ s pripombo, da »izrečene misli... radi sprejemamo za svoje«. Avstrijski Slovani naj bi sklicali konferenco in se na njej dogovorili, »kaj in kako jim je delati, da pridejo do onega političnega položaja, ki vsacemu plemenu pristoji po njegovih okólnostih«. Doslej »vsako pleme svojo politiko goji, da je vsaka beseda o ‚slavenski slogi in vzajemnosti‘ — prazna fraza, laž, s katero nismo nikogar prevarili, le sebe slepili«. Kajti »Čehi imajo politiko za se, Poljaki za se, druga je drugi, a obe sta politiki Slovencev nasprotni, ali vsaj se ne ujemate«. Tu se je Miletić spomnil za nekaj tednov nazaj: »Ko smo mi Srbi rekli, da sedaj ne gre, da mi v rednem stanju stvari, ali bolje rečeno, v Avstro-Ogrski, kakor ona sedaj obstoji, vzamemo v neposredni program ‚politično jedinstvo Hrvatov, Slovencev in Srbov‘ onkraj Donave in Save — nas je zadržala graja in sicer iz češkega tabora samega.« Lahko je zavrnil Čeha: »Pa da Čehi goje politiko, ki se ne ujema s politiko Slovencev, s katerimi so skoro edini bili — o tem jim naravno ni treba nikomur dajati računa.« Tudi v rusko vlado ni imel nobenega zaupanja: »Kdo ve, ali ne namerja ruska vlada tržiti s simpatijami posameznih plemen slavenskih, in da se ne bo na iztoku, še prej pa na zapadu pogodila s tujo vlado za kožo enega ali drugega slavenskega plemena?« Od teh splošnih razglabljanj — je nadaljeval »Slovenski Narod« — »se ‚Zastava‘ potem obrača k jugoslovanskim plemenom, ki so pristopila ljubljanskemu programu, in nadaljuje svoje razmišljanje takole: ‚Slavensko konferencijo priporočamo posebno onim slavenskim plemenom, ki v ‚habsburški monarhiji‘ iščejo ‚svoje državno pravo‘, pogoje svojemu obstanku, ker če ž njimi v tem nismo ene ‚politične vere‘, vendar smo za zdaj ž njimi v borbi proti Nemcem in Magjarom« ter jih moramo podpirati, da bo tudi »krona« upoštevala njihovemu enako srbsko stališče. Res »mi nismo prijatelji

⁴⁰ Tudi tretji Miletićev članek je v »Izbranih člancih«, str. 179-189.

⁴¹ Slovenski Narod št. 25 in 26 z dne 2. in 4. III. 1871.

konsolidaciji habsburške monarhije na veke, ali vendar je treba Arhimedovo piko [!] dobiti, s katere se more pridobiti boljša prihodnost«. Tokrat Miletić ni več videl, kako kroži pruski »kobac« nad Avstrijo, marveč je iskal drugo Arhimedovo točko, in se začasno zadovoljeval tudi s takšno, ki ne bi rušila državnega okvira, a bi vendar obljubljala »boljšo prihodnost«: »Kader Češka moč dobi [za to je šlo Hohenwartovi vladi!], zavrtelo se bode kolo tudi na jugu. Kader je osoda enih Slovanov odvisna od osode drugih, treba je, da se postopa po dogovorih.« Tako je bila v Miletićevem razmišljanju vselej prisotna tista »vsakdanja politika« v »rednih prilikah«, ki jo je Radojčić kot »manjvredno« kar »pregnal« iz bližine njegovi »pravi veliki politiki«, da je ne bi »depravirala«, s stavkom, ki ga je pri njem celega prevzel tudi Prijatelj, zaveden v krivo mnenje, da gre za Miletićev stavek: »Avstrijsko vprašanje je treba docela eliminirati iz prave, velike južnoslovanske politike, in se z njim ukvarjati iz sile, samo v vsakdanji politiki«.

Prispeli smo do zadnjega odstavka, kjer je v Prijateljevem prikazu vgrajena Radojčićeva prekonstrukcija: »V načelnem oziru se mora reči, da je na ljubljanskem kongresu zmagala [!] hrvaška formula z avstroogrskim okvirom, torej evolucionizem, medtem ko je hrvaškoslovenska večina [!] kongresa srbsko, v bistvu revolucionarno [!] formulo smatrala morebiti za paralelno. To bi se dalo sklepati že iz formulacije ljubljanskih resolucij. Še bolj pa se to razvidi iz nekega članka, ki ga je v začetku maja 1871 priobčil v ‚Narodu‘ Jurčič, pišoč v njem;... kakor je Srbija na balkanskem poluotoku ono središče, okolo kterega se morajo mnogobrojni turški Slaveni ujediniti, tako ima Hrvatska po svoji zgodovini, po svoji veljavi in po naturnem položaju nálog, v bodočnosti postati ona točka, okolo ktere se bodo morali grupirati avstrijski Jugoslaveni...‘« Dalje Prijatelju ne bomo sledili. Iz tega Jurčičevega stavka razvidimo takratni paralelizem srbske težnje po osvoboditvi in združitvi vzhodnih Jugoslovanov, ki so bili še pod Turčijo, in pa težnje avstroogrskih Jugoslovanov, da se v danem državnem okviru sprostijo hujših oblik tujega pritiska in povežejo v skupni avtonomiji. Šele Radojčić je turške Jugoslovane izpustil in skonstruiral nasprotstvo med zahodnim »evolucionizmom« in vzhodnim »revolucionarstvom« — s kakšnim računom, smo videli. Med obema dejanskima paralelnima težnjama ni bilo nepremostljivega nasprotstva. V času, ki ga obravnavamo, se še ni bilo razdivjalo srbsko-hrvaško ravnanje na zadovoljstvo Budimpešte in Dunaja, ki sta črpala iz njega korist. Takrat je n. pr. beograjski časnik »Jedinstvo«, ki je veljal za »oficioznega«, takole zagovarjal »nujnost sloge in združitve Jugoslovanov: »Jugoslovanske časnike preveva misel, da se mora vsako izmed jugoslovanskih plemen razvijati sólo, vsa skupaj pa morajo težiti k medsebojnemu zblížanju, da bodo dosegla skupni cilj... Med Jugoslovani sta dve središči: Srbija in Hrvaška... Težiti je treba za združitvijo; kako jo bomo ostvarili, je vprašanje prihodnosti. ‚Jedinstvo‘ zato ne ve svetovati Srbom v Vojaški krajini, Dalmaciji in drugje nič boljšega, kakor da naj živijo v najlepši slogi z brati Hrvati

pod Krešimirovo krono, in tudi drugi Jugoslovani v avstroogrski monarhiji naj se bližajo temu središču.⁴²

Kar je Prijatelj še zapisal o ljubljanskem kongresu in v zvezi z njim, nima več zveze z Radojčičevo prekonstrukcijo in bi spričo tega lahko zaključili to poglavje ter prešli k tretjemu, če ne bi bilo tu najbolj primerno mesto, da si na kratko ogledamo še zaključek polemike med Miletićem in oponenti v »Zatočniku« in »Slovenskem Narodu«. Doslej ji še noben zgodovinar ni sledil do konca in so zato zadnji članki v njej ostali neznani.

Mrazović se namreč ni ustavil pri svojem drugem članku »Još razprava ljubljanskog programa«, ki smo si ga bežno ogledali še pred Kostićevim zagovorom, ampak si je še v naslednji številki »Zatočnika« dal duška v članku »Ne žrtvujmo Slovenaca«, ki je nato skupaj s prvima Jurčičevima člankoma »Slavenski jug in Srbi« izzval Miletića k obširnemu odgovoru obema oponentoma, ta pa je sprožil še zaključni polemični članek v »Slovenskem Narodu«.

Mrazović je zagrabil Miletićevo stališče v njegovi najšibkejši točki — slovenski: »Kad bi nam iz svih drugih razloga bilo dopušteno i moguće prihvatiti politiku, koju nam preporučuju ‚Zastava‘ i ‚Narod‘, ne smijemo je pod ništa već zato prihvatiti, što nam se kaže, da pre-pustimo braću slovensku udesu njemačkog plijena, u nadi tobože, da će ih kašnje Njemcima iz ralja oteti konsolidirano sveukupno slavenstvo. — Misao ovu navlastito razvija ‚Zastava‘. Što mi držimo za vrlo opasnu mogućnost, to se njoj ukazuje kano sigurna izvjesnost, da će Nijemci uz Cislajtaniju ni pet ni devet zgrabiti Sloveniju s Trstom radi Jadranskoga mora, čemu za svjedočanstvo navodi nazore profesora Kinkla, najpravednijeg medju Nijemcima demokrata, kojemu niti pravednost niti demokratstvo ne smeta izreći, da Nijemci, kako bi se dokopali sinjeg mora, bilo bud pošto moraju uzeti Sloveniju. Ako je već Kinkl toliko prostrane svijesti, rado bi znali, gdje bi se zaustavio grof Bismarck ili ma koji drugi ministar njemačkog cara. — Uzimajući sve ovo za tvrdnu izvjesnost, predpostavljajući dapače u ovom smislu sdogovorni sporazumak medju Rusijom i Pruskom, u što mi od svoje strane ne vjerujemo, ‚Zastava‘ dokazuje ovako: Austrijski Nijemci teže za Njemačkom, a mi kao slobodouman narod u tom ih priječiti nećemo; austrijski Nijemci teže nadalje sa sobom u Njemačku potegnuti i Slovence, a mi kao ne znam kakav narod u tom ih priječiti ne možemo; neka dalje biva, kako bivati može i mora, samo mi Srbi i Hrvati gledajmo onda svoju glavu cijelu iznijeti i tražimo zaklon u južnom slavenstvu. Poslje toga otimat ćemo svi Slaveni skupa Slovence, kano što i Čehe, koji će vjerojatno kao i Slovenci u prvom naletu događajaja postati plijenom Nijemaca.«

Ko je tako predstavil Miletićev račun, ki je bil res ves zgrajen na takšnem pruskem posegu, je Mrazović menil, da ga lahko zavrne takole: »No točka slovenska tako je važna za južne Slavene uobće, a za Hrvate napose, da joj moramo o spasenju nastojati pod svaku cijenu, moramo dapače, ako nemamo drugog sredstva za očuvanje Slovenaca, svimi

⁴² Navedek po »Südslavische Zeitung« (Sisak) št. 33 z dne 21. III. 1871.

silami čuvati monarhiju, samo da slovenski krajevi i Jadransko more ne padnu u bezdano ždrijelo pruskoga grla. Zdravi egoizam stvar je u politici dopuštena, pohvalna dapače, al egoizam, koji se zasićuje [!] žrtvovanjem slovenske tačke, osvetio bi se na Srbima i Hrvatima strahovito, jer bi im podsjekao korjen života i budućnosti.« V dokazovanju te trditve se je Mrazović moćno potrudil, da bi dosegel neko stopnju prepričljivosti. Najprej je opozoril na nevarnost germanizacije, ki je bila v Avstriji le »igra prama onomu silovitu kolu, što bi ga Njemačka medju nami zaigrala«, nato pa na gotovost nadaljnje agresije Velike Nemčije proti jugovzhodu: »Neka ona sjedne u našem susjedstvu, kako očekuje ‚Zastava‘, tko može vjerovati, da ćemo uteći njezinoj ruci time, što ćemo se odvratiti očima na istok? da ćemo se oteti, ako joj pustimo Jadransko more, s kojega je Italijan kulturno osvojio naše primorje, a Dalmaciju i kulturno i kroz mnoge vijekove politično? da ćemo se oteti, kako smo još ovako nedorasli i nezreli, kako smo po riječih ruskoga jednog državnika uvijek gotovi i lakomi za posljednim korakom, a kod prvoga držimo jedan drugoga za kose? da ćemo se oteti, dok imamo dobar broj hrvatskih, srbskih i bugarskih Starčevića? da ćemo se oteti, dok imademo više dinastija i još više ljudi, koji snuju nove dinastije?« Tu smo odsekali zadnje retorično vprašanje, ki bi ga morali obširneje komentirati, ker vsebuje neko namigavanje na zunanjo politiko beograjske vlade.

»Nama se čini,« je prešel Mrazović od kritike Miletićevega k podajanju svojega stališča, »kanda je daleko laglje ujediniti cis- i transljatanske južne Slavene u monarhiji, tim lašnje, što dinastija, Magjari, a i sami austrijski Nijemci u velikoj svojoj većini, ma što sudili o jedinstvu južnih Slavena, ipak će prije ovo izabrati i prihvatiti, kad im dodje do izbora, da li imadu njega izabrati, ili onu od ‚Zastave‘ očekivanu eventualnost, da se Njemačka razvali do Sutle i Lajte, koje su rijeke odviš uzke i plitke, da bi mogle na dugo dati otpor poplavi njemačkoj.« A tudi druge evropske velesile ne bodo dovolile Prusiji, da razbije Avstro-Ogrsko. Italija ne bo dovolila, »da se Njemačka preko monarhije dovije Trsta i Jadranskoga mora«, Francija »će u svojem interesu, u interesu slobode Sredozemnoga mora podupirati cjelokupnost habsburške monarhije«, in — »što je od svega važnije — Rusija se ne može sporazumjeti s Njemačkom o sudbini južnoslavenske Evrope«. Iz vsega tega sledi, »da se očekivanje srbskih listova neće vrlo brzo ispuniti« in da na njem avstoogrski Jugoslovani ne morejo graditi svojo politiko. Njim kaže izbrati drugo politiko: »Za to vrijeme gledajmo izvojtiti svoje jedinstvo u granicah monarhije, jer samo njime može se izvojtiti sloboda i onaj sretni položaj, koji nam dopušta mirne duše gledati u oči katastrofi [t. j. razsulu Avstro-Ogrske], ako ikada nadodje po očekivanju, koje se gaji medju srbskom braćom. Ona nas nesmiye zateći pred Evropom rastepene, kano u buri razbacane daske, već kano gotove brodove, koji znaju i mogu usrijed oluje odoljevati valovom. Samo u tom slučaju naći ćemo potrebnih saveznika dovoljno.«

Na koncu je Mrazović še dopustil: »Napokon ako se mi obmanjujemo, a novosadski listovi imadu pravo, stvar narodna neće trpti«, povprašal

nasprotnike: »Al ako se obmanjuju novosadski listovi, što onda?« in zaključil: »Ne, radi nesigurnih kombinacija mi ne možemo žrtvovati Slovenaca!«⁴³ Ta članek je bil pač Mrazovičev polemični vrhunec tako v idejnem pogledu kakor tudi po temperamentnosti!

Miletić je odgovarjal precej vznemirjeno v dolgem članku »Slovenskom Narodu' i ,Zatočniku'«, ki pa ga je »Slovenski Narod« v svojem zaključnem — »spravnem« — članku »Še enkrat Srbi in jugoslovanski program« v veliki meri povzel tako, da ga lahko ekonomičneje spoznamo prek tega odgovora. Po njem Miletić »marsikaj pojasni in trdi, da smo mu krivico storili, da ga nismo prav umeli, da, celo, da smo njegove besede zavijali in napačno tolmačili«, »pravi, da ne stoji na specifičnem srbskem stališči... da nima pred očmi ,krone velikega Dušana'... ni Hrvatov zval, naj prepuste Slovence osodi, niti Slovincem svetoval, naj glavo zarijejo v pesek kakor ptica noj«, marveč »je zmisel Miletićevega članka (kakor ga v tem odgovoru tolmači) ta, da naj Slovenci... gledajo, da se v eno grupo zedinijo ter tako svoj ,prvi program' ostvari in med tem zavest svojega naroda budé, ne samo za sedanje redne, nego i za bodoče izredne okolnosti«. Vse to pa je — »kakor vidite« in »kakor sodimo« — »zmisel programa ljubljanskega!« »Kaj je torej Miletić oporekal?« Sledi hudo poenostavljen prikaz Miletićevega stališča: »On misli, da ,v monarhiji' ni mogoče tako zedinjenje, in če bi mogoče bilo, ne bilo bi to za ,vse južne Slavene' koristno. Za drugačno, ne habsburško edinstvo vseh Jugoslavenov, pa i Slovencev, pravi Miletić, da ima kot Srb navdušenja, krvi in novcev — a za drugo nima nič. Kje je tu puščanje, žrtvovanje Slovencev — vpraša«.

Miletić je to povedal precej daljše, pa tudi po smislu nekoliko drugače: »Samo se usudio posumnjati«, je pisal Miletić o sebi, »da li je celishodno, i upravo izreći, da nije celishodno, da sad, dok i ,prvi program' ostvaren ili mu i sam put poravnan nije — odmah i na ,drugi program' predju; da bi s druge strane Hrvati i Srbi u trojnoj kraljevini i svoj ,prvi program' političnog jedinstva naroda u trojnoj kraljevini osujetili, ili bar jako oteštali, kad bi se odmah bacili na ,drugi program' političnog ujedinjenja sviju [?!] južnih Slavena u ,habzburškoj monarhiji'. Dalje misli: da kad bi i moguće bilo da se i ,drugi program' u ,habzburškoj monarhiji' ostvari, da bi to bilo pod ,kombinacijama', koje bi za politično jedinstvo sviju ,južnih Slavena' štetno bilo. — O tom... može biti razna mišljenja; ali zato odmah govoriti o ,napušanju' i ,žrtvovanju' jednoga plemena, i ,drugomišljenika' u načinu — pretstaviti kao neprijatelja same stvari i plemena — to može činiti samo neprijateljska, ili fanatična, ili mahijavelska taktika. — Ta nije li baš M[ileti]ć rekao: da srbski narod za drukčije — ne habzburško — jedinstvo sviju južnih Slavena, pa i Slovenaca, ima požrtvovanja, oduševljenja, krvi, novca, a za drugo da nema — ništa. — Gde je tu napuštanje, požrtvovanje Slovenaca?«

Miletić je v »samoobrambi« kar zamešal dve različni stvari: on res ni bil zapuščal in žrtvoval Slovencev — »na veke«, toda začasno jih

⁴³ Zatočnik št. 292 z dne 23. XII. 1870.

je bil pripravljen spričo odnosa sil pustiti Veliki Nemčiji. S tem, da je to razločevanje prikril in poudaril svoje splošno stališče za zedinjenje vseh Jugoslovanov, vključno Slovence, se je samo »izmazal«, ne pa tudi »opralk«. A ker je njegov »oponent« v »Slovenskem Narodu« želel, da bi Miletićevo stališče bilo videti zdaj drugačno, kakor pa je bilo izraženo in napadeno, je izpustil vse nadaljnje razglabljanje o Čehih, ki se je je pa prav tako kakor v prvem članku »Slovenija« nanašalo tudi na Slovence in ki se je glasilo takole: »Isto tako, ‚Slovenski Narod‘ M-ću podmeče i neprijateljsku, ili bar nebratsku misao prema Česima. Naravno, kad izvadi iz verige misli i razloga jedan člančić, kao n. pr. ‚da Srbi i Hrvati nisu pozvani, da radi Čeha ili drugih Slavena neprestano na straži protivu Nemaca stoje, ili za njih na bojnom polju vojuju, ili inače na braniku budu‘ — to se onda iz pojedinih [!?] reči daje ‚duhovni bič‘ oplesti, tako isto, kao što se prokurator francuskog revolucionog tribunala hvalio, da će svakoga iz najnevinijeg pisma moći na smrt obtužiti, samo da mu se daje da tri reda iz pisma po volji sklopi.« Tudi s to anekdoto se je Miletić samo »mazal« iz težav, ki jih je tvegalk za naravnostnim odgovorom, vendar je tu dodal tudi takšen odgovor: »No tu nije reč o napuštanju i samih Čeha, nego o takoj svezi južnih Slavena sa zapadnim (t. j. Česima) i severozapadnim (t. j. Poljacima) u ‚habzburškoj monarhiji‘, gde bi južni Slaveni, sa napuštanjem svojih interesa, osudjeni bili, da na straži i braniku stoje, i na bojnom polju vojuju, što bi naposludku bilo ne toliko ni Čeha ili drugih Slavena radi, koliko ‚dinastičnim‘, aristokratskim i drugim interesima [v Avstro-Ogrski vladajočih razredov] za volju. — M-ć je kazao da je dužnost svijju Slavena stati na branik za Čehe — dakle nije ni Srbe, ni druge južne Slavene od te dužnosti izuzeo. U tome nema ništa nebratskoga, nego samo što je pravo, tim više, što valjda niko poreći neće, da bi mučno [= komaj] uspeli ostali Slaveni bez ruskoga naroda, da Česku, u Nemačku kao klin užlebljenu, od velike nemačke aždaje izbave. — Jednom reči rečeno je: da južno slavenstvo sa zapadnim (pod kojim se nerazumevaju Slovenci, kao što ‚Slovenski Narod‘ silom tumači) ne dolazi u drugi odnošaj, nego u onaj, u koji i sa ostalim zapadnim i severnim slavenskim narodima; da je česko pitanje zasad austrijsko, s kojim Srbi i Hrvati nemaju, niti treba da imaju neposredna posla, a u velikim događajima, da će ono biti slavensko pitanje, koje će sa nemačkim u dodir, ili možda i u sukob doći i da će se onda snagom celog slavenstva rešiti. — Gde je tu napuštanje — gde li žrtvovanje česko-slavenskog plemena?«

Kakor vidimo, glede Čehov ni Miletić niti za las odstopil od stališča v svojem prvem članku, a tudi glede Slovencev je delal samo takšen videz, kakor da odstopa od njega, kajti nadaljeval je takole: »Što se Slovenaca tiče — tu je rečeno: da će pitanje, kad katastrofa dodje, postati južnim slavenskim, za sad pak da je onako isto, kao česko, austrijsko-slavensko pitanje. Nije reč o tome, da Srbi i Hrvati ne stanu za Slovence na branik, kad katastrofa dodje — nego o tome, da pre toga, i sad u redovnim okolnostima ne zaplećemo pitanje srbsko-hrvatsko sa slovenskim,

ugarsko sa avstrijskim, da u isti mah ne navlačimo svaki po oba neprijatelja — Nemce i Madjare — na vrat, i da unapred ne izazivamo protiv sebe i celu Nemačku, koja ako u vremenu katastrofe ne dodje u sukob sa Rusijom, može i bez boja napustiti svoje ,nepravredno istorijsko potraživanje' na Sloveniju; ako do sukoba dodje, to će ne samo južno, nego i severno slavenstvo stati na branik za Sloveniju i Jadransko more, koje je svima Slavenima jednako nužno.«⁴⁴

Tudi smisel tega odstavka je v povzetku »Slovenskega Naroda« nekoliko spremenjen: »Kader ,katastrofa' dojde, pravi, da se bodo Hrvati in Srbi za Slovence potegnili, za zdaj v redovnih časih pa naj se pitanje Hrvatov in Srbov ne zapleta s slovenskim. Ako Prusija roko po Sloveniji iztegne, more jo i vzeti, ako obenem z Rusijo ne pride v razpor; a ko [»ako« na tem mestu je pač tiskovna pomota!] do tega sukoba pride, ne bo stalo samo južno, nego i severno slavenstvo ,na braniku' za Slovenijo in Jadransko morje, katero je vsem Slavenom enako potrebno.« Sem se prislanja tudi nadaljnji stavek povzetka: »Na opombo ,Slovenskega Naroda', da ako se najbližnji brat na vse [Slovane] izgovarja, bode se drugi ravno tako in nobenega ne bode — odgovarja Miletić v ,Zastavi': Ako bode to v slovanstvu, potem si mi Srbi in Hrvati sami ne bomo mogli pomagati, potem tudi Rusi, izolirani, ne bodo mogli ,veliki' Nemčiji nasproti ohraniti svoje velikosti, nikar pa vsej Evropi nasproti, ktera se lahko zloži, da Slovane zatre.«

K povzetku je pisec, ki je nemara bil spet Jurčič — kar pa bi bilo treba šele verjetno izkazati po besedju in stilu, če ni drugih oporišč — pripomnil: »V stvar samo nočemo segati. Prepuščamo našim čitateljem, da si v tem sami konečno sodbo storé« — mar o tem, ali pisec članka »Slavenski jug in Srbi« res Miletića ni prav umel« in je »celo njegove besede zavijal in napačno tolmačil«, ali pa o tem, ali ima Miletić v celoti prav? Prej bi se zdelo, da je pisec mislil na prvo, a s tem le nekako ni v popolnem skladu obrat, ki sledi: »Opomniti hočemo le to, da je po tem razjasnilu stvar [t. j. Miletićevo stališče] precej drugačna, nego je bila razvidna iz prvega njegovega članka. — Razlika med Miletićevim in ljubljanskim programom je skoro — le navidezna, kar se bistva tiče. To nas veseli. — Razlika med nami in njim je, kakor tudi sam pravi, v načinu.« Kar se tiče »vere in nevere«, po naslednji izjavi »Slovenskega Naroda« razlike med njimi in Miletićem ni več bilo: »Mi smo morda idealisti. Mi hočemo, da se v Avstriji Jugoslovani zedinimo. Mi mislimo — nepoboljšljivi idealisti — da nam Avstrija še more pravična biti in da v tej pravičnosti more še dolgo živeti. — On pa je pesimist. Mogoče, da je njegova prava, da nam Avstrija tega edinstva nikdar ne bode privolila. To skoro verjamemo, da, tega smo skoro preverjeni sami.« S to izjavo se je »Slovenski Narod«, ki članka »Ne žrtvujmo Slovenaca« ni bil sploh zabeležil, odmaknil od Mrazovića, ki je — kakor smo videli, naravnost naivno — zagotavljal, da bodo avstroogrski Jugoslovani dosegli svoje združenje od »dinastije, Madžarov in avstrijskih Nemcev«!

⁴⁴ Zastava št. 151 z dne 25. XII. 1870 po starem, t. j. 6. I. 1871.

Toda vera ali nevera v dosegljivost nekega političnega cilja nista odločilni pri vprašanju, ali si je treba zanj prizadevati in ga postaviti za geslo! Te misli sicer v »Slovenskem Narodu« ni, toda čutimo jo zraven v ugotovitvi, da je vendarle še ostala razlika v nazorih med njim in Miletičem: »V tem pak smo različnih misli od Miletiča, da bi škodljivo bilo za vse Jugoslovane, ako se v Avstriji zedinijo. S tem bi se Slovenci, Dalmatinci, Istrani, Primorci in celo Hrvati ukrepili.« V tej točki je bilo Miletičevo stališče prav šibko, kakor smo lahko v teku razčlenbe opazili, in ga z jugoslovanskega stališča nikakor ni mogel okrepiti in kakor koli uveljaviti nasproti Hrvatom in Slovencem, tudi takšnim, ki prav tako kakor Miletič niso verjeli v dosegljivost »Jugoslavije« v avstroogrskem okviru. »Dasi je pa to [zedinjenje avstroogrskih Jugoslovanov] samo hipotetično«, je nadaljeval pisec v »Narodu«, »dasi mi tega resno upati nismo mogli (čeprav je morda v Ljubljani [na kongresu] kdo upal) — je vendar ljubljanski program velike važnosti [kajpak: za usmeritev ljudstva!] in mi smo še sedaj te vere, da ni koristno bilo, da je Miletič protivno pisal in tako neko nesložnost med srbsko in ostalo jugoslovansko mladino podpihoval.«

Pri Miletiču je bila politična logika kar očitno pomanjkljiva v tem, da je z zanikanjem uresničljivosti delnega jugoslovanskega zedinjenja v Avstro-Ogrski utemeljeval odsvetovanje takšnega cilja in gesla. Bolj ko je bil o tej nedosegljivosti prepričan, tem bolj naj bi bil podprl ta prizadevanja, ki bi spravljala avstroogrške Jugoslovane v dosleden konflikt z državnim okvirom. To bi bila v bolj pravem smislu »velika« jugoslovanska politika, ki bi bila tudi jez proti pretečemu razhajanju Srbov in Hrvatov, za kar nikakor ni mogoče Miletiča oprostiti vsake soodgovornosti. A s tem smo hoteli samo nakazati smer nadaljnjemu razmišljanju o Miletičevem stališču, ki ga nikakor nismo razčlenili, in o osrednjih problemih jugoslovanske politične zgodovine v obravnavanem času. Menimo, da je imel proti Miletiču prav »Slovenski Narod« tudi v zaključku svoje polemike: »Zamisel jugoslovanskega sestanka je merjena bolj v bodočnost nego v sedanjost. Ideja se je tu na novo pred svetom oglasila. To je bilo potrebno, kajti ne samo, da smo se v posameznih bojih, ktere moramo mi Slovenci zase, Hrvati zase, Srbi zase itd. — še mnogo pre malo drug na drugega ozirali [tu je bilo opozorilo na naslednjo podčrtno opombo: »V tem se moramo zlasti pri Srbih potožiti. Mi Slovenci sledimo dogadja je in napredek na jugu. In Srbi? Mnogo srbske omladine je, izobražene, ki so jej naše razmere 'terra incognita'. To naj bode bolje«], da smo preveč pozabljali zadnji cilj, ki nam mora pogum dajati, — tudi zunanjemu svetu, zlasti onemu, ki nam žuga nemški most do Adrije delati čez naš narodni život — tudi njim je bilo povedati, kam se hočemo obrniti, kako hočemo po pravo samoodločbe narodov ravnati se, ako pruska pikelhavba stegne požrešno roko po nas najprvo, da segne potem dalje na jug. — To je po našem mišljenju — ideja jugoslovanskega programa.«⁴⁵

⁴⁵ Slovenski Narod št. 9 z dne 24. I. 1871.

3. Radojčićeva utrditev prekonstrukcije v drugem članku leta 1928

Ko je Radojčić videl, kako lepo je njegova hegemonistična (pre)konstrukcija prešla po Prijatelju v slovensko zgodovinopisje, a da jo je hkrati Jurčičeva polemika proti Miletiću, ki jo je navedel Prijatelj, nekoliko oslabila, se je odločil, da jo bo utrdil v novem, drugem članku pod naslovom »Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu«. ⁴⁶ A brez dvoma bi bil njegov položaj nekoliko lažji, ko bi bil ostal samo pri prvem hegemonističnem grehu v »Jedinstvu« in v »Njivi« leta 1921!

Neomajno je vztrajal pri hegemonističnem konceptu prvega članka, v katerem je — kakor je povzel — »izneo na osnovu članaka u ‚Zastavi‘ Miletićevo shvatanje jugoslovenskog jedinstva, koje je po svojoj smeloi revolucionarnosti [?!] sasvim odudaralo od tadašnjih hrvatskih i slovenačkih nazora o istom pitanju: Miletić je bio hrabar revolucionarac [?!], koji je propovedao [!] sjedinjenje i oslobodjenje svih Jugoslavena u jednoj samostalnoj, slobodoumno uređjenoj državi, dok su Hrvati i Slovenci gotovo bez izuzetka, bili za sjedinjenje jednog dela Jugoslavena u okviru Habsburške monarhije, oko Austrije ili Madžarske kao jezgre.« Takšne izbire pa takrat ni ponudila zgodovina avstroogrskim Jugoslovanom in jim je zaradi tega tudi zgodovinar ne more ponujati, kakor n. pr. ne more za bosenskohercegovo ljudstvo v letu okupacije 1878 ugotavljati možnosti, da bi si bilo lahko izbralo drug okvir, srbski ali črnogorski, namesto avstroogrškega; to možnost je docela izključeval odnos sil, ki je prav tako držal avstroogrške Jugoslovane, vključno Srbe, »v okviru Habsburške monarhije, oko Austrije ili Madžarske kao jezgre«, da niso mogli iz nje kar izstopiti in preiti »u jednu samostalnu, slobodoumno uređjenu državu«, kakor bi bili to radi storili! Le po Radojčiću jim je bil takšen cilj docela tuj in zaradi tega niso hoteli slediti »hrabremu revolucionarcu« Miletiću! A do sem nam je njegova izkrivljena slika znana že iz prekonstrukcije v prvem članku.

Na tem mestu pa je Radojčić k prejšnjim pojmom dodal še neke nove: »Već su savremenici [samo kateri?!] osećali nepremostivi [!] jaz, koji je zjapio izmedju ova dva shvatanja, jednog revolucionarnog [?], osnovanog na prirodnom pravu svake nacije na slobodu, i drugog, legitimističkog [?] oslonjenog na stara prava i privilegije.« Tisto, kar je v prvem članku bilo še »evoluciono«, je zdaj postalo — »legitimističko«! Mar ni hotel Radojčić s to oznako še za veliko stopnjo ponižati — v tej konstrukciji samo — Hrvate, katerih politika se je v prizadevanju za reintegracijo trojne Hrvaške in za njeno večjo avtonomijo nasproti Budimpešti in Dunaju opirala — naravno in samo za hegemonističnega nasprotnika »poniževalno« — na »stara prava in privilegije« hrvaškega državnega prava?! Slovencem, ki so svoje narodnostne zahteve in poglobitno med njimi — po zedinjeni Sloveniji — mogli opirati samo »na prirodno pravo svake nacije na slobodu«, ni bilo mogoče očitati takšnega »legitimizma« — in vendar se je zgodilo čudo, da je prav od te Radojčićeve hegemonistične uporabe izraz »legitimizem« prek Prijateljeve »šole« prešel v skoraj »vsakdanjo« rabo za označevanje avstroslovenske politike staroslovencev, ki se pa ni

⁴⁶ Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu I/1928, str 92—103.

prav nič razlikovala od enake politike mladoslovencev! Če pomislimo, da niti iz srbske državnosti onstran Save in Donave v vsej tisti zgodovinski epohi ni izviralo prav nič revolucionarne dejavnosti proti Avstro-Ogrski, niti ni v tej mogoče nikjer ugotoviti srbskega protiaavstrijskega »revolucionarstva«, medtem ko je bilo hrvaško državno pravo izhodišče za nehen in včasih tudi silno radikalen opozicionalen protest proti neenakopravnosti hrvaškega naroda v sklopu Avstro-Ogrske, prav lahko spoznamo, kako Radojčičeva hegemonistična konstrukcija tega »nepremostljivega prepada« — in z njo vred vsa njegova prekonstrukcija — prevrača stvari na glavo!

Nato je Radojčič skušal potegniti bralca v svoj hegemonistični ris še z neko konstrukcijo: »Miletičevo shvatanje bilo je principiuelno (?) lakše braniti. Čak su i poneki njegovi politički protivnici mislili u dnu duše (!) kao on, ali su se bojali (!) otvoreno zastupati takvo mišljenje. Bili su političke oportuniste (!), s nedovoljno izradjenom (?) i nejasnom (?) političkom ideologijom, pa Miletiću nije bilo teško napadati ih i dokazivati plašljivost (?) i nelogičnost (?) njihovih javnih političkih nazora.« To je spet ena od pravljic v Radojčičevi prekonstrukciji! Pregled polemike v prejšnjem poglavju nam je pokazal, da Miletić ni niti najmanj dokazoval oponentom kakšne »plašljivosti«, ker jim tudi ni prav nič takšnega predlagal, kar bi bilo šlo v smeri Radojčičeve »smele revolucionarnosti«. A tudi dokazovanje »nelogičnosti« si je Radojčič izmislil. A kaj, saj je Miletičeve oponente kar odpravil kot »politične oportuniste«, njega po povdignil v »hrabrega revolucionarca«, čeprav jim je ta lepo svetoval, naj nadaljujejo z dotedanjo politiko v okviru Avstro-Ogrske v »rednih okolnostih«, t. j. dokler ne bi pruski poseg razklenil tega državnega okvira! Nazori njegovih oponentov so bili dosti manj zapleteni od Miletičevih, ki so bili res videti protislovni — predvsem pa tudi protislovenski, kar je moralo biti v vsej jugoslovanski javnosti odiozno, čeprav so bili srbski javnosti Slovenci silno malo znani. Videli smo, kako se je Miletić v svojem zadnjem polemičnem članku v potu svojega obraza trudil, da bi odzvel svojemu stališču, pri katerem je tudi takrat še vztrajal, tisto odioznost, ki je morala biti zvezana s tudi le začasnim izključevanjem Slovencev iz zamišljenega »jugoslovanskega«, dejansko le srbskohrvaškega zedinjenja ob severozahodni meji na Maclju, ob Sotli in na Gorjancih z Veliko Nemčijo.

Prvemu odstavku, o katerem smo že zapisali, da »še nekoliko stopnjevano povzema hegemonistično jedro prvega članka« iz leta 1921, sledi odstavek, ki smo ga brez treh končnih stavkov navedli že v drugem poglavju in v katerem je Radojčič »umaknil« tisto za Prijatelja odločilno razliko med »srbskim« in pa drugimi besedili »izjave« ljubljanskega kongresa, razliko, ki je obstajala v — tiskovni napaki, opozoril pa na neke »druge, isto tako (!) važne« razlike med njimi. Dodati pa moramo zdaj še zaključne stavke tega odstavka, v katerih si je Radojčič začrtal nalogo, ki naj bi jo izvedel v drugem članku: »Zato je preko potrebno pretresti još jedamput ljubljansku rezoluciju, utvrditi njen tačan tekst, istaći veoma važne (?) razlike izmedju slovenačke i srpske redakcije i rasvetliti nje-

no mutno (!) političko zaledje. Za ovaj posao odlično može poslužiti prepiska, koju je Prijatelj sada u svojoj temeljnoj studiji sabrao i izdao.« To se sliši tako, kakor da Prijatelj ne bi bil na temelju »sabrane« Tomšičeve korespondence in slovenskih časniških virov še kar dobro osvetlil tisto »motno politično ozadje« ljubljanskega kongresa — a le do tja, kjer se je vdal sugestivnemu vplivu Radojčičeve prekonstrukcije!

Najprej naj odpravimo tiste »veoma važne« in »isto tako važne [t. j. toliko, kolikor je bila važna ona — tiskovna pomota!] — razlike izmedju slovenačkog i srpskog teksta« ene in iste »izjave« ljubljanskega kongresa, ki so po umiku tiskovne pomote še preostale v veliko Radojčičevo tolažbo. Najprej pravi Radojčić, da so te razlike »dvojne vrste: u prevadjanju i namernom izostavljanju«. Nato predstavi prvo razliko, ki spada v prvo vrsto: »U drugoj tači prevedena je reč ‚obstoj‘ s ‚postankom‘, a treba — opstanak.« Tu Radojčić predvsem ni pomisli, katero besedilo je bilo prevod, oziroma je pozabil, kar je povedal na drugem mestu, da je »izjavo« — »skicirao« Ivan Danilo, urednik zadrškega v hrvaškem duhu pisanega lista »Il Nazionale«, brez vsakega dvoma v srbohrvaščini in da je potemtakem slovensko besedilo bilo prevod, ne pa narobe. A vrh tega je pač tudi jasno, da je »postanak« namesto »obstanka«, kjer gre smiselno za »obstoj«, le tiskovna pomota srbskega stavca, ne pa napaka v prevajanju, ki ga sploh ni bilo. In prav tako jasno ali pa še jasneje je, da je besedna skupina »poglavito na društva i skupštine, na izbore i novine« originalnega teksta krivo prevedena v slovensko »posebno na društva in skupščine, na zборе (!?) in časopise«, ne pa — kakor piše Radojčić — da bi bila slovenska beseda »zbori«, ki vendar pomeni prav isto kakor »skupščine«, krivo prevedena v »izbore« namesto v »zborove«! Tako je z obema »razlikama v prevajanju«, ki pač nista zaslužili nobene pozornosti. Poglejmo, ali je kaj drugače s tistim »namernim izostavljanjem«, ki ga je našel Radojčić na treh mestih srbskega besedila. Prvo je v tem, da za besedami »svog jedinstva« v tretji točki »izjave« ni dostavka »v navedenem smislu«; tu gre prav gotovo za dodatek slovenskega prevajalca, ne pa za izpuščanje iz srbohrvaškega originala! Tudi ta »razlika« ne zasluži prav nobene pozornosti raziskovalca.

Posebej pa moramo obravnavati — toda le zaradi Radojčičeve prekonstrukcije — oba nadaljnja »izostavljanja« v srbskem besedilu: »U petoj tači je iza ‚južni Slaveni‘ izostavljeno ‚v monarhiji habsburški« in »u šestoj tači posle ‚južni Slaveni‘ opet ‚monarhije habsburške««. Ob tem »odkritju« je Radojčić zmagoslavno vzkliknil: »Izostavljanje ‚Habsburške monarhije‘ jasno je in karakteristično. Srbi nisu hteli ništa (!) znati (!) za taj stegnuti okvir, koji je razjedinjavao Jugoslavene, pa su ga izbrisali (!) i, gde je govor o jugoslovenskim namerama, isticali vaskolike Jugoslavene kao jednu jedinu celinu. Laza Kostić je bio u odboru za sastavljanje rezolucije, koju je skicirao Danilo, ali nije mogao (?) uspeti (?) da se sastavi sasvim onako (?) kao (?) je on želeo (? le kdaj je to Radojčiću povedal?!). Zato (?) je za Srbe i udešena (?) naročita (??) redakcija, u kojoj se omraženi habsburški okvir nije bar tamo spominjao, gde je reč o jugoslovenskim namerama.« Tako je Radojčić »odkril« kar dve »ljubljski

rezoluciji«: eno — slovenskohrvaško — s habsburškim okvirom in drugo — srbsko — »brez njega«, ki sta vsebovali potemtakem različni politični ideji! In z vso resnostjo nekaj strani pozneje, ko piše o Mrazovičevem prizadevanju, da bi »omladina na visokim školama primila ljubljansku rezoluciju«, a da je s tim teško išlo«, ker »su Srbi smetali«, pripoveduje: »Naravno, jer nisu znali (što Mrazović ne spominje), kakvu rezoluciju da prime — da li u slovenačkoj i hrvatskoj redakciji, s naglaševanjem [?] Habsburške monarhije kao okvira, ali bez nje [?!], kako je rezolucija izišla u ‚Zastavi‘.« Tako je vso zadevo z ravni resnega razpravljanja potisnil med — neokusne — šale, pri tem pa ohranil popolnoma resno lice.

Res je bodisi nekdo v uredništvu »Zastave« ali pa lahko tudi že Kostić sam, preden je poslal »izjavo« v Novi Sad, prečrtal na dveh mestih od petih »habsburško monarhijo«, toda ta je tam prav lahko izstala brez najmanjše škode za njen smisel, ki ni s tem utrpel prav nobene spremembe! To prečrtanje ni »izjave« prav nič preusmerilo, da, niti kaj »ublažilo«, ne pomeni torej prav nič tistega, v kar ga je napihnil Radojčić, ko je znova utrjeval svojo hegemonistično prekonstrukcijo ljubljanskega kongresa.

Skoraj lahko rečemo, da ni ne konca ne kraja njegovih prekonstrukcij v tem namenu, ko si ogledamo nadaljnjo: »Zastupnik Srba iz Vojvodine na ljubljanskem jugoslovenskom sastanku bio je Laza Kostić. Za njega je jamačno važila kao putokaz Miletićeva Bečkerečka izjava, januara 1870, o odnosu Jugoslovena prema Austro-Ugarskoj, kojoj je on tu poručivao radi njenih eventualnih osvajačkih planova na Balkanskom poluostrvu, da mi ‚ne damo baš nijednog soldata, niti jedne jedincate prebijene pare‘.« Res je Miletić v zaključnem govoru na konferenci »srpske narodne slobodoumne stranke« v Bečkereku januarja 1869 — ne 1870, kakor je zapisal Radojčić — izjavil: »Ako bi austrougarska vlada zaiskala osvojenje gdekojih delova Balkanskog poluostrva [šlo je za Bosno in Hercegovino kajpada], treba naši poslanici da podignu glas svoj i u interesu prosvete i čovečnosti da poviču: na tu cilj ne damo baš ni jednog soldata, niti jedne jedincate prebijene pare.«⁴⁷ Tako je Miletić pogumno branil pravice Srbije in Črne gore, da iztrgata Bosno in Hercegovino Turčiji. Pomena tega dejanja prav nič ne zmanjšujemo, ko ugotavljamo, da ga je Radojčić tu zlorabil v oporo svoje prekonstrukcije Miletića iz opozicionalnega politika v »hrabrega revolucionarca«. O njegovem dejanju nudi pravo predstavo povzetek njegovega programskega govora na prav tisti bečkereški konferenci, ki ga najdemo pri njegovem biografu Vasi Stajiću: »Govorio je, kao uvek, otvoreno: ‚Mi imamo tri faktora kojima cilj našu postići možemo: vlastita svest i snaga, savezništvo sa narodima iste sudbine u Ugarskoj, i konstelacije evropske.‘ A cilj jeste: sloboda i održanje narodnosti. Sloboda znači oslobodjenje raje od Turaka, ujedinjenje Južnih Slovena i ustavnost u Ugarskoj. Za očuvanje narodnosti je dosta zaokruženje Banata i Bačke i u njima srpski zvaničan jezik. U običnom tečaju stvari valja ustavnim putem koračati. Ne postigne li se minimum srpskih zahteva, onda davati ustavni otpor koji se iz peštanskog sabora

⁴⁷ Vasa Stajić: Svetozar Miletić, Novi Sad 1926, str. 254.

čuje u svoj Evropi, i čekati povoljne konstelacije u svetu.«⁴⁸ Prav isto docela nerevolucionarno ustavnost razodeva kajpada tudi program Miletićeve stranke, ki ga je sprejela na isti bečkereški konferenci. V njem je zahtevala poleg demokratizacije, državljanskih pravic in narodnostne enakopravnosti glede — neimenovane — Vojvodine samo, »ukoliko bi — prema državnopravnim odnošajima — promene trebale«, torej le eventualno sklicanje »novog srpskog kongresa radi sporazumljenja srpskog naroda s ugarskim saborom«, za trojno Hrvatsko pa »državnopravnu samostalnost i zemljišnu celokupnost«, u interesu slobode braće Slovena u Austriji«, t. j. v Cislajtaniiji, je program zastopal in podpiral »načela koja vode njihovoj državnoj samostalnosti i narodnoj ravnopravnosti bez povrede ustavnosti uopšte i samostalnosti i celokupnosti zemalja ugarske krune napose«, zunanjepolitično pa je zahteval, »da se u interesu slobode i samostalnosti hrišćanskih naroda i ujedinjenja naroda srpskog na istoku, preči svaka politika koja ide na održanje Turske ili na osvojenje tih naroda.«⁴⁹

Ko je tako »utrđil« svojo hegemonistično prekonstrukciju, je Radojčić menil, da se lahko »pomeri« z vprašanjem, ki ga bil leta 1921 tako dobro prekril, a ga je zdaj spravil v svet Prijatelj z navajanjem iz Jurčićeve polemike v »Slovenskem Narodu«, namreč z vprašanjem o odnosu Miletića do Slovencev. Prijel ga je takole: »U ideologiji Svetozara Miletića o rešavanju jugoslovenskog pitanja nije ispočetka [!] bio odnos prema Hrvatima i Slovincima isti.« V tej formulaciji je pač tisto, za kar je šlo, bolj — prikrito, kakor pa razkrito! In prav tako v naslednjem stavku: »On je, nema sumnje, i pored sve svoje smelosti [zanimivo, kako jo je vendarle tu izgubljal!] zamišljao sjedinjenje Jugoslovena tek [!] oko čvrsto sljubljenih Srbo-Hrvata.« Radojčić ni mogel reči odkrito: brez Slovencev, ker bi spodsekal vejo svoji prekonstrukciji! »Rodjen u Madžarskoj«, je nadalje prikazoval Miletića, »on je ipak vrlo brzo ušao u složene hrvatske političke prilike i postao smeo i rečit branitelj hrvatskih narodnih prava. Borbu je vodio ustavnim [to se pravi: z nerevolucionarnimi] sredstvima, na saborima u Zagrebu i Budimpešti. O Slovincima nije imao prilike tamo raspravljati. Oni su bili pod Austrijom [t. j. ne pod Ogrskoj], u teškoj borbi s velikim nemačkim narodom. Miletić je jasno video razliku između srpsko-hrvatske i slovenačke narodne borbe. [Treba bi bilo povedati, katero »razliko« je tako »jasno videl«!] Jedno je bilo boriti se s reakcionarnim mađžarskim šovinistima, a drugo s Nemcima. Sav borben [čemu tu ta vnaprejšnja sugestija?], ipak [!] nije želeo izazvati bezbroj [!] borbi u isti mah, najmanje takvih gde je bilo malo izgleda na uspeh, kao u jugoslovensko-nemačkoj borbi.« Vendarle nas je Radojčić tu približal k resnici, a le zato, da bi nas takoj spet usmeril drugam: »Zato je želeo, prvo sredstvima ustavne borbe [kakor tudi Hrvati in Slovenci, od katerih ga je prej ločil z »nepremostivim jazom« kot »hrabrega revolucionarca«!], što čvršće sljubiti Srbo-Hrvate [t. j. brez Slovencev, kar je pa prikrito] i

⁴⁸ Prav tam, str. 253.

⁴⁹ Program je objavil Dr. K. N. Milutinović v spisu »Svetozar Miletić«, Zagreb 1939, str. 70.

osposobiti ih za važan faktor u borbi oko oslobodjenja svih Jugoslavena [t. j. tudi Slovencev] s pomoću Rusije.« Tu je Radojčić prikrl, da se je imela ta borba začeti šele v bodočnosti, nedoločeno oddaljeni od »čvrstega sljubljenja Srbo-Hrvatov«, ki naj bi ga izvedli že v trenutku pruskega posega po Avstriji in Sloveniji.

Posebej zanimivo je Radojčićevo nadaljevanje: »Pored tesne srpsko-hrvatske zajednice zamišljao je Miletić postepeno [!] sjedinjenje samih Slovenaca pocepanih teritorijalno i duhovno, kao nužnu pripremu za njihovo poznije [t. j. tisto šele] »s pomoću Rusije« dosegljivo] sjedinjenje sa Srbo-Hrvatima.« Kaj vidimo? Kakor hitro se je dotaknil Miletićevega odnosa do Slovencev, mu je Radojčić kar snel »revolucionarno« aurelo in ga pokazal kot realnega politika, ki Slovincem svetuje, naj nadaljujejo z dejavnostjo, ki so jo že brez njegovih nasvetov ne samo začeli, ampak že tudi precej daleč »dognali«!

Še na drugem mestu se je Radojčić dotaknil tega kočljivega Miletićevega odnosa do Slovencev in tudi tam se je šel prekonstrukcije: »Istina, Miletić je više [!] isticao Hrvate i nagoveštavao teškoće borbe s Nemcima radi Slovenaca, kojoj je doraslo samo sjedinjeno slovenstvo. Ali to ne znači [!] da je on Slovence isključivao iz jugoslovenske celine, bar za neko vreme, kao što je [docela prav] mislio Jurčić.« A tudi Radojčić ga ni drugače razumel od Jurčića, ko je takoj nato zapisal, da si je Miletić »predstavljao sjedinjenje sa Slovincima kao posledicu čvrstog jedinstva srpskohrvatskog, jedinstva slovenačkog i pomoći Rusije u jednoj velikoj evropskoj konflagraciji, prilikom rešenja Istočnog pitanja«. Res »je Austriji predviđjao bliski konac«, in sicer zaradi pruskega posega, česar pa Radojčić nikjer ni omenil, zaradi tega so tudi tiste njegove trditve, ki so relativno točne, krivo osvetljene! Ko je n. pr. nadalje zapisal, da se je Miletić »mnogo ljutio [?] na hrvatsko i slovenačko naglašavanje uloge Austrije u rešavanju jugoslovenskog problema«, in da »nije hteo ni čuti za neko slaganje jugoslovenskih težnji s austrijskim i habsburškim«, je Radojčić tisto »naglašavanje« in to »slaganje« odtrgal od zveze s prusko nevarnostjo, od katere pa je bilo v času ljubljanskega kongresa neločljivo. Tu je drugič omenil Jurčića, da bi ga takoj ponižal v primeri z Miletićem. Namesto da bi bil pokazal, kako je Jurčić Miletića »sasvim tačno shvatio« in ga zato s slovenskega stališča zavračal, beremo pri njem: »Jurčić je sasvim tačno shvatio Miletićevo negodovanje i branio se [!] od prebacivanja da Slovenci iskreno [!] žele sprečavati raspadanje Austrije«, t. j. takšno, kjer bi hkrati zrasla Velika Nemčija in prerasla tudi slovenske dežele! Vprašanje je sploh, kaj naj bi bila »neiskrena želja po sprečavanju raspada Austrije«?! Tu je Radojčić vso zadevo spet »privzdignil« na raven »notranjih želja«, njihove »iskrenosti« in »neiskrenosti«, s čimer je samo lahko delal zmedo, ne da bi bil mogel kaj dopolnilno obrazložiti. Omogočil pa si je tako, da je spravil Jurčića v vrsto tistih Miletićevih »političkih protivnika«, kateri »su mislili u dnu duše [!] kao on, ali su se bojali otvoreno zastupati takvo mišljenje«. Tako je Jurčićev stavek: »Gesla: mi hoćemo za Avstrijo sladko umreti, tudi će nam za življenje kot narod in Slovani ne dāde garancij — si pri nas še ni nikdo postavil«, kar »pre-

tegnil« na svoj vatel takole: »Odricao se gesla: ‚mi hočemo za Avstrijo sladko umreti‘ i opravdavao [?] zaklanjanje [proti Veliki Nemčiji, o kateri pa pri Radojčiču ni sledu] za avstrijski okvir sa oportunističkim [v kakšnem smislu?!] razlozima. Smela otvorenost Miletičeva: nije imala za to smisla.« Le s takšnim popolnim izkrivljenjem stališč obeh »političnih nasprotnikov«, je Radojčič tu dosegel diskriminacijo v hegemonističnem smislu med srbsko »otvorenostjo« in zahodnojugoslovanskim »oportunističnim«, ki pa je obstajal v Jurčičevem enakem upoštevanju danega državnega okvira, kakršnega moramo ugotoviti tudi pri Miletiču, in pa v slovenskem odklanjanju zaduševalnega državnega okvira Velike Nemčije kot neprimerno hujšega zla od načeloma in praktično prizanesljivega okvira mnogonarodnostne Avstrije.

Miletičevo stališče v razbrani polemiki je Radojčič označil kot »smeli i jasni program o jedinstvu Južnih Slovena« in naslednji stavek moramo razumeti kot pohvalo, da nanj niso vplivali slovenski ugovori proti njegovemu začasnemu izključevanju Slovencev: »Nisu ga ništa zbnjivala ni nepravilna [!] prebacivanja, da je jednostran srpskohrvatski političar. Opet je tražio prvo sjedinjenje svih Slovenaca [kar so tudi ti zahtevali], pa tek onda njihovo ujedinjenje sa Srbima i Hrvatima [kar so tudi oni hoteli v nasprotju z njim že v prvi »fazi«!], koji se moraju zbiti o najtešnju zajednicu [kajpak, a kako premagati naraščajoča velikosrbstvo in velikohrvaštvo?]. Opšte jugoslovensko ujedinjenje ostavljao je ‚zgodama vremena i razvitku događaja‘ [kakor Slovenci in Hrvati tudi — saj so besede v narekovajih Mrazovičeve!] Znalo se, šta to znači.« Da, to so vedeli vsi, a nihče ni mogel vedeti, kdaj se bodo ti »dogodki« — razpad Avstro-Ogrske — primerili. Tudi Slovenci so — in še dosti bolj od Srbov — sanjali o Rusiji kot odrešiteljici vsega zasužnjenege slovanstva, toda zona jih je obhajala, ko so pomišljali na možnost, da bi se pruski »veliki kobac« vrgel na Avstrijo in nanje. To je na tem mestu razumel tudi Radojčič, ko je zapisal: »Slovinci su se, medjutim, bojali da se dotle [tu manjka: v Veliki Nemčiji!] neće moći održati. I tu su imali potpuno pravo.« Je mar Radojčič na tem mestu vendarle »padel« iz svoje vloge in »izdal« Miletiča? Ne, brž je spet krepko na njegovi strani: »Ali Miletić se nije bojao [se mu za obstoj srbstva tudi ni bilo treba bati Velike Nemčije, ki si ne bi lastila nobene srbske dežele!] i nije hteo podložiti jugoslovensku politiku nikakvim, ni privremenim, avstrijskim svrhama.« V Radojčičevi prekonstrukciji vseskozi manjka omemba, da je bilo vse to v senci edine takratne kombinacije o razsulu Avstro-Ogrske, namreč tiste na prusko pobudo.

Radojčičev pregled političnega razvoja Slovencev v tem članku je poln izrazitih hegemonističnih prijemov, ki si jih moramo tudi še ogledati. Začel ga je po poprejšnjem prikazu Miletičevih političnih smernic s tole vzporedbo: »Slovinci nisu imali tako jasne [?] i nepokolebive [?] nazore o svrhama i sredstvima svog političkog razvitka.« Takšno negativno označilo Slovencev bi bil moral utemeljiti s kritiko slovenske politične publicistike v šestdesetih letih in pokazati, kako je v »jasnosti« in »neomajnosti« zaostajala za srbsko ali katero koli drugo. Namesto tega pa se je

Radojčić takole vrnil k letu 1848: »Bujnji politički život počeo je kod Slovenaca [kakor tudi pri vrsti drugih narodov] tek god. 1848, ali i onda samo [?] kod omladine. Otkidao se veoma teško od početnog razvojnog haosa. Dok su gotovo svi narodi Austrije in Madžarske postavljali 1848 godine slobodoumne i smele narodne zahteve, Slovencima je bila svrha: Močna samostojna Avstrija pod vladarstvom našega dobrega ustavnega cesarja, nedotakljivost naše katoliške vere in varstvo naše narodnosti...« [Tako so pisale Bleiweisove »Novice«, a podobno so pisali tudi nemara prav vodilni srbski — brez katoliške, a s pravoslavno vero kajpada! — in hrvaški ter drugi listi] Veoma teško su ulazili u narodnu političku akciju.« Politično zahtevo po zedinjeni Sloveniji je Radojčić kajpak moral zamolčati, da je lahko predstavil Slovence kot izjemo med avstro-ogrskimi narodi, kot edine brez »svobodoumnih in smelih narodnih zahtev«! V narodnostnih zahtevanjih in tudi glede pojavljanja liberalnih teženj pač Slovenci v revolucionarnem letu 1848 niso bili nobena izjema med avstroogrskimi Jugoslovani; njihove težnje je lepo upošteval hrvaški sabor v sklepu o ožji politični zvezi Hrvaške in Slavonije »ne le z Dalmacijo in z bodočo srbsko Vojvodino, ampak tudi s sosednimi slovenskimi deželami«. Ta sklep je bil v razvoju politične jugoslovanske ideje predstopnja ljubljanskega kongresa; med njima so Slovenci zelo pogrešali opore pri jugoslovanskih bratih, ko so se v šestdesetih letih politično organizirali kot narod in so — da uporabimo Radojčićeve besede — »stopili v narodno politično akcijo« enako vsestransko kakor drugi večji slovanski narodi v Avstro-Ogrski, n. pr. Hrvati ali tudi avstroogrski Srbi, čeprav so pri tem premagovali dosti večje težave, ki pa jih je Radojčić upošteval v sistematsko skrčenem obsegu, da bi mogel bolj pretirati subjektivno nedoraslost Slovencev; v tej smeri so mu deloma »pomagale« nezadostne Prijateljeve formulacije, kakor prav lahko opazimo, ko dalje beremo njegov pregled slovenskega narodnega prebujenja:

»Najviše su se lomili [?] oko jezičnog pitanja. Kao vrlo mali narod opkoljen odasvud [?] moćnim strancima, morali su Slovenci tražiti oslonac kod drugih slovenskih naroda. [Ta »abstraktna« formulacija je iz Prijatelja in je prišla Radojčiću prav zlasti ob krivi »popravi«, češ da so Slovenci — »odasvud [!] opkoljeni moćnim strancima«, s katero jih je na tem mestu razglabljanja popolnoma osamil od Hrvatov, čeprav se nanje ozemeljsko oslanjajo ob dolgi vzhodni meji!] Još dok je bilo neke nade da će se Austrija razviti u državu složnih naroda, nisu Slovenci toliko očajavali o svom položaju, ali kad je ona stala udešavati svoj razvoj prema nemačkim agresivnim svrhama, onda je bilo jasno, da Slovenci moraju naglo propasti, ako ostanu sami sebi prepušteni.« Bojazen Slovencev pred njihovim »naglim propadom« je bila neločljivo zvezana s predstavo o njihovem položaju v Veliki Nemčiji, kjer bi bil germanizacijski pritisk postoterjen, tako da so si zamišljali svoje stanje po podobi narodnostno obupnega stanja Lužičanov. Radojčić pa je to predstavo skrbno skrtil zaradi svoje prekonstrukcije Miletičevega stališča in jo je zamenjal z gladko izmišljenim trenutkom, ko je Avstrija »stala udešavati svoj razvoj prema nemačkim agresivnim svrhama«, prav kakor da ne bi

imel prav nobenega upogleda v razvoj Avstrije! Slovenci v Avstriji z njeno večino slovanskega prebivalstva nikakor »niso toliko očajavali o svom položaju« niti prej niti po tistem trenutku, ki si ga je Radojčić izmislil; dokler so ostali v Avstriji skupaj z drugimi slovanskimi narodi, ki jih je germanizatorski pritisk manj ogrožal ali pa so se mu tudi krepkeje upirali, niso mogli »ostati sami sebi prepuščeni«, kakor bi bili v Veliki Nemčiji, kjer bi bili tudi Čehi poleg zahodnih Poljakov prav tako narodnostno brezpravni. Ko Radojčić v nadaljevanju ustvarja predstavo, kakor da bi bila zedinjena Slovenija pogoj za narodnostni razvoj Slovencev ali za njihov obstoj, razodeva silno majhno razumevanje za njihov položaj: »Najpreče (?) je bilo sjediniti sve Slovence u jednoj oblasti, ali Nemci nisu hteli ni čuti ništa o tome, jer bi se time ometala germanizacija.« Radojčić nima pojma o tem, da je bila ravno zedinjena Slovenija tista »smela narodna zahteva«, ki jo je Slovencem sploh odrekel! Z njo niso zahtevali nič manj kakor podoben položaj, ki so ga imeli Hrvati v svoji avtonomni Hrvaški-Slavoniji.

Stvari prevrača na glavo in je povrh tudi docela nelogično Radojčićevo nadaljevanje: »Zato (?) su Slovenci počeli sumnjičiti germanizatorske težnje kao pruske, antiaustrijske i antidinastičke. Pokušavali su uveriti dinastiju da su njezini interesi istovetni sa slovenačkim i slovenskim uopšte. No to je bilo politička naivnost. Habsburgovci su držali s Nemcima. Tako su Slovenci morali u isto vreme tražiti oslonca na dinastiju i na slovenstvo, što se, naravno, nije dalo dovesti u sklad.« Avstroslavizem, ki nam ga je tako predstavil Radojčić kot slovensko specifičnost, je bil hkrati in predvsem češka politična teza in se je obenem tudi vezal z avstropolonizmom; a medtem ko je ta nastal ob avstro-ruskem nasprotju in ob okolnosti, da je bila Avstrija v primeri z Rusijo in Prusijo Poljakom zavetnica, je avstroslavizem po svojem najvišjem razcvetu leta 1848 dobival nove življenjske sokove iz zaostrovanja avstro-pruskih odnosov, tako ob avstro-pruski vojni leta 1866 in pa v položaju okrog prusko-francoske vojne leta 1870—1871. Avstroslovanske teze, da se Avstrija mora opreti tudi na svoje slovanske narode, ki so tvorili veliko večino njenega prebivalstva, nikakor ne gre obravnavati — kakor si je to privoščil Radojčić — kot golo »politično naivnost«, ki ne bi bila našla nobenega potrdila v koncesijah tudi češkemu in slovenskemu meščanstvu — da o poljskih vladajočih razredih, ki so dobili že brž po dualizmu v lastno upravo Galicijo, ne govorimo. Avstroslavizem in vseslovanstvo — tudi tisto v skrajni rusofilski obliki — ki sta oba obstajala v lepih željah, je bilo prav lahko »dovajati u sklad«, ⁵⁰ dokler se niso avstro-ruski odnosi zaostriili v vojni spopad leta 1914. Radojčić očitno ni hotel razumeti prav nič o položaju Slovencev v Avstriji zato, da bi bralce privajal do hegemoniistične docela negativne sodbe o njihovi preteklosti.

Naša negativna sodba o vsem tistem njegovem pisanju, ki ga obravnavamo, se prav tako opira tudi na nadaljevanje. Po odpravljeni politični zastranitvi od »jezičnog pitanja«, o katerem je začel pisati, se je Radojčić

⁵⁰ Prim. političnozgodovinske opombe k I. Prijatelja o. c. III, str. 502—503, in IV, str. 637.

vrnil k njemu v tej obliki: »Ni u slovenskoj orientaciji nisu se mogli složiti. Jedni su želeli da se nemački jezik, kao sredstvo viših duhovnih potreba, zameni sa srpskohrvatskim, kao s najbližjim, a drugi odmah sa ruskim kao najrazvijenijim i jezikom najmoćnijeg slovenskog naroda, pošto su im se samo Rusi činili dovoljno moćno zaledje za borbu s Germanima.« Tu ne bomo zamerili Radojčiću, da prav tako kakor Prijatelj ni opazil, kakšna je bila pravzaprav vloga tiste »ruske argumentacije«, ki je izhajala od Grege Blaža in ki je dejansko samo potrjevala književno veljavo slovenščine proti njenemu hrvaškemu zanikanju.⁵¹ Radojčiću pa so bili takratni Slovenci nekakšni otroci in jim je odrekal vsakršno jestnost: »Sami još u sebi nesjedinjeni [?!], maštali su o integralnom jugoslovenstvu [kdo le?!] i kulturnom panrusizmu [pač res samo »maštali«]. Kulturnoprosvetni planovi [kar njihova »maštanja« niso bila!] bili su im smeli do fantastičnosti, a politički vanredno plašljivi i nejasni.« Nobenega sledu kakšne utemeljitve za to odrekanje »smelosti« in pa »jasnosti« misli na zedinjeno Slovenijo ne najdemo pri Radojčiću, ki te misli sploh ne omenja! »Slovenački narod još nije bio prožet ni jednim slovenačkim književnim jezikom«, je nadaljeval, kakor da bi bil hotel ustvariti predstavo o več inačicah knjižne slovenščine, »a več mu je nametan [od koga?!] srpskohrvatski i ruski, mada su Slovenci mogli slovenstvo zavoleti i narodno se preporoditi samo svojim narodnim jezikom.« To zadnje spoznanje moramo vendarle šteti Radojčiću v dobro! Bilo je plod njegovega večletnega bivanja med Slovenci, med katerimi se tudi — zgolj politični — pristaši hegemonističnega unitarizma niso odrekli svojemu posebnemu pogovornemu in knjižnemu jeziku. Mimogrede naj tu opozorimo na docela krivo predstavo, ki jo zaradi pretežno krivega prikazovanja naše bližnje preteklosti izročamo novim naraščajem, češ da je hegemonizem predvsem krnil pravice slovenščine; prav sprednja razčlemba kaže, kako je bilo njegovo težišče čisto drugje in kako ga je najmanj mogoče iskati na jezikovnem področju! Radojčiću pa težnja, da bi prikazal Slovence kot nezrele, da bi se sami upravljali, tudi tu ni dala, da bi o njihovem jezikovnonarodnostnem razvoju povedal tisto, kar bi tudi od najbolj površnega opazovalca morali pričakovati: »Romantičari nisu to uvidjali, nego su tek početnici slovenačkog realizma shvatili jednostavnu istinu, da narodne mase mogu sebi privući i nacionalno prosvetiti samo sa svojim rođenim jezikom, a ne kojim tuđim slovenskim ili čak nekom umetničkom mešavinom slovenskih jezika; jer i o tome se [a le v nekaj glavah zanesenjakov-posebnežev!] mislilo.« Da bi spoznali to preprosto resnico, po kateri so se ravnali vsi piščoči Slovenci že od nekdanj in tudi v dobi romantike — kolikor niso zamenjali svoj rodni jezik z vladajočima nemščino ali italijanščino — z edino izjemo Stanka Vraza, ki pa se je odselil iz Slovenije na Hrvaško, Slovincem nikakor ni bilo treba čakati na »začetnike slovenskega realizma«!^{51a}

⁵¹ Prim. političnozgodovinske opombe k I. Prijatelja o. c. najprej III, str. 517 in nato IV, str. 624, 639 in 651.

^{51a} Razen kolikor bi med takšne »začetnike realizma« šteli vse po vrsti od Trubarja—Dalmatina—Bohoriča prek Linhartarja—Vodnika in Prešerna—Čopa ...

Na liniji »zgodovinopisnega« poniževanja Slovencev je tudi začetni stavek naslednjega Radojčičevega odstavka: »Doba ustavnosti u Austriji i sklapanje austrijsko-ugarskog sporazuma zatekli su Slovence sasvim [?!] politički zbunjene.« Potemtakem naj bi bila doba od čitalnic do taborov, t. j. doba, ko se je slovenski narod politično strnil tako, da je bil konec šestdesetih let v svojih glavnih deželah — z izjemo Koroške, Prekmurja in Beneške Slovenije — čvrsto predstavljen v deželnih zborih, nekakšna — brezglava doba Slovencev?!⁵² Radojčić je to krivo tezo oprl na znano glasovanje peščice slovenskih predstavnikov v dunajskem državnem zboru leta 1867: »Mada se očevidno radilo o tom da se u Austro-Ugarskoj osigura premoć Nemcima [ki so jo imeli dotlej na vsem ozemlju države] i Madžarima [ki so jim jo takrat obnovili na Ogrskem], oni [Slovenci!] su ipak glasali za [dualistični] sporazum«. Radojčić ni hotel niti pomisliti, da so to storili iz določenih političnih računov — ne iz »zbunjenosti«! — in je lepo zamolčal, da je bilo ogorčenje Slovencev proti tem glasovanjem tako rekoč vsesplošno.

Na tem mestu pa je Radojčić docela neumestno uvedel tisto zgodovinsko okolnost, ki jo je dosledno zamolčeval tam, kjer je bila pereče pričujoča, namreč pri Miletičevem ugovarjanju hrvaško-slovenski politiki: »Možda u nekom mutnom strahu pred germanstvom. Austrija im se činila, kakva je bila, ipak manje opasna od Pruske. Strah od nagle germanizacije [če bi prišli v Veliko Nemčijo!] porastao je već 1866 god., od bitke kod Kraljičina Gradca, a postao je nesnosan od nemačke pobeđe nad Francuskom 1870 god. [ko se je za trenutek zdel verjeten pruski poseg v Avstrijo!]. Slovence je do kostiju probio hladni dah silovite germanizacije [ki jim je pretila, če zmanjka Avstrije]. Spasa su mogli naći samo u osloncu na ostale Slovence. — Na koje?« Namesto preprostega odgovora, da so prišli v poštev le tisti Slovani, ki so bodisi nudili roko v pomoč Slovincem ali pa so jih vsaj razumeli zaradi podobnega položaja, t. j. Hrvati v prvem in Čehi v drugem primeru, Radojčić krivi za — izmišljeno — »zbunjenost« Slovence same takole:

»Starija slovenačka generacija, staroslovenci, stojala je sasvim zbunjena pred bujicom važnih događaja. Zbunjivala ju je već orijentacija prema Hrvatima [niti najmanj!], a odnos prema Srbima, Rusima, Istočnom pitanju i t. d. bio je sasvim nejasan [?] za nju. Pitanje samostalne Jugoslavije, kao jedinog spasa Slovenaca, dodirnuo je prvi Luka Svetec [v znanem pismu dr. Josipu Vošnjaku], ali samo uzgred. Jasniju političku jugoslovensku ideologiju izradio je Slovincima prvi razboriti Fran Levstik. [Radojčić misli na njegov program nameravanega časnika »Slovenskega juga«, pri čemer pozablja na okolnost, da ga je Levstik pisal v dnevih navdušenja, ko je hrvaški sabor odklonil udeležbo pri svečanosti kronanja ogrskega kralja v Budimpešti, ne pa za časa Rauchovega režima, ko se je očitno strinjal z Blaževu vsestransko obsodbo hrvaške in srbske

⁵² Iz okolnosti, da se doslej še ni pojavila v naši javnosti nobena pobuda — niti Zgodovinskega društva, ki je gotovo v prvi vrsti zanjo poklicano — za primerno obujenje v spomin tega dogajanja ob njegovi stoletnici, bi res lahko sodili, da je Radojčičeva kriva sodba še ohranila veljavo.

politike.]⁵³ On [Levstik] je pokušao izvesti Slovence iz zapletenih [?] staza uskog kruga kulturnoprosvetnih prepirki na široke puteve s prostranim političkim vidicima. [Pač zelo laskavo za Levstika, a namigavanja naj bi izzvala negativno predstavu o Slovencih.] S malo uspeha. Većini svojih savremenika činio se on presmeo. Sahranili su ga besramnim denuncijacijama i pred narodom [to niso bile »denuncijacije«, marveč klevete], i pred vlastima [te pa si je Radojčić izmislio]. Njegovu nauku nisu ni mladoslovinci svesrdno primili. [Kateri »nauk«, izvemo iz nadaljnje stave, vendar takšnega nauka Levstik ni nikogar učil!] I njihov program još proglašuje Slovence za »vselej zvestega Avstrijanca« [= Avstrijca]. Moram naglasiti — sve u strahu od premoćne [t. j. Velike] Nemačke.« V zadnjem stavku si je Radojčić varoval vitez »objektivnosti«, ki jo je pri prekonstrukciji Miletićevega stališča zapustil!

In kaj si je Radojčić pri Levstiku izbral kot graje vredno: »Čak je i Levstik maštao [?] o tome, da bi Austrija ipak mogla postati iskreno ustavna i liberalna zemlja i kao takva da bi zadavila klerikalizam. U mucu se i nemoguće veruje.« Nemara se ne motimo, da je Radojčić tako komentiral Levstikovo izjavo Levcu: »Pustimo farje pri miru, saj jih bo vlada sama [kajpada: politično] pobila.« No, v tem primeru Radojčić ni prav nič razumel niti te izjave niti takratnega položaja v ustavni in liberalni Avstriji, o kateri tako dvomi!

»Politička orijentacija Slovenaca bila je zaista teška«, je končno menil Radojčić, za tem pa krivo nadaljeval: »Najprirodniji oslonac, na Hrvate, ometalo je nasrtljivo starčevićanstvo, oslonac na Srbe i Čehe bio je daleko, a na Ruse još dalje. Onda, rusofilstvo i liberalizam teško su se slagali. Napredni Slovenci morali su neprestano naglašavati odanost Rusima, ne i Rusiji. Svaki doticaj sa zvaničnom Rusijom dovodio je redovno do razočarenja.« Na drugem mestu smo že pokazali, da nikakor ne gre iz posledic, ki jih je imela »nasrtljivo starčevićanstvo« za postrovanje srbsko-hrvaških odnosov, sklepati na podoben zaplet tudi slovensko-hrvaških odnosov, in da niso niti začetki pravaške teorije o Slovencih kot »Planinskih Hrvatih« niti njena nadaljnja izražanja teh odnosov kaj posebno kalila.⁵⁴ Pri »osloncu na Srbe« naj bi bil Radojčić pojasnil tiste »formalne razloge«, zaradi katerih jih beograjska skupščina »Ujedinjene omladine srbske« ni hotela izenačiti s Hrvati, in pa navedel Miletićevo izpušćanje Slovencev in omejevanje na srbsko-hrvaško zedinjenje v prvi fazi ob »pruskem« razsulu Avstrije! A namesto tega je poudaril — zemljepisno oddaljenost, kakor da ne bi bilo šlo v prvi vrsti za moralno oporo, ki naj bi jo našli Slovenci pri bratskih slovanskih narodih v njihovem razumevanju svojih težav, zanimanju za svoje dosežke in prizadetosti za svojo usodo! Te opore so uživali največ pri Čehih, s katerimi se ozemeljsko niso stikali, in pri sosednih Hrvatih, želeli pa so si je največ od — Rusov in se je niso naveličali pričakovati od njih.

⁵³ Političnogodovinske opombe k I. Prijatelja o: c. IV, str. 612—614 in 630—631.

⁵⁴ Prav tam, str. 614—616.

Da bi se bila pa »teško slagala rusofilstvo i liberalizam«, v slovenskem primeru nikakor ne velja,⁵⁵ saj je v prerezu celó bilo rusofilstvo malone bistvena oznaka slovenskega liberalizma! Gladko si je Radojčić izmislil tudi »neprestano naglašavanje odanosti Rusima, a ne i Rusiji«; v vsem pisanju slovenskih liberalnih publicistov o Rusiji, ki so jo še vsa sedemdeseta leta vseskož skušali idealizirati, je en sam in prav zelo omejen primer odstopanja od te idealizacije, namreč Celestinov primer, kjer pa je šlo bolj za razočaranje v — Ruse kakor v Rusijo!

S to kritično razčlemba kar po vrsti krivih Radojčićevih oznak slovenskega narodnostnega prebujanja v sredi in v tretji četrtini 19. stoletja je zaključena obravnava njegove prekonstrukcije, od katere pač ne more v zakladnici jugoslovanskega zgodovinopisja preostati kaj drugega kakor »klasičen« zgleđ, kako se je zgodovina jugoslovanskih narodov hegemonistično prikrajala in kako se ne bi smela več krivenčiti niti odkrito niti prikrito. To razčlemba je razumeti kot poziv k takšnemu zgodovinopisju obravnavane dobe, ki bo obnovljalo dogajanje takšno, kakršno je bilo, vodilo k pravilnemu razumevanju preteklosti naših narodov in gojilo njihovo medsebojno »zgodovinopisno« spoštovanje, ki sta ga unitaristični hegemonizem in bodisi z njim zvezani ali njemu nasprotni šovinizem tako hudo teptala, prvi kot uradna ideologija kraljevine Jugoslavije, oba šovinizma pa kot razjedinjevalca jugoslovanskih narodov v krvavih pokolih pod patronanco fašističnih okupatorjev.

---

⁵⁵ Prim. tudi našo zavrnitev enake teze dr. Frana Zwittera iz leta 1960 prav tam, str. 655.

Fran Zwitter

Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870

Razprava dr. Kermaunerja v tem Zgodovinskem časopisu opozarja na nekatera doslej neznana dejstva in doslej neupoštevane momente ter korigira nekatera mnenja v dosedanji literaturi. Na drugi strani vzbujajo pa nekatere njegove teze in pogledi ter način obravnavanja problemov toliko pomislekov, da moram tu zavzeti stališče do njih.

I.

Kdor v dr. Kermaunerjevi razpravi, ki ima sicer skoraj v celoti polemičen značaj, išče, kakšna je njego va razlaga vse problematike okrog ljubljanskega kongresa, jo bo našel kmalu po začetku razprave v njegovi oznaki nasprotujočih si tez Matije Mrazovića in Svetozara Miletića. Mrazović izhaja po njegovi oznaki od nevarnosti, ki bi jo mogla predstavljati za habsburško monarhijo v tedanji situaciji zmagovita Prusija, nastopi v tej situaciji s programom povečanja avtonomije Hrvatske, ki bi se ji pridružile tudi slovenske dežele, računa s podobnim stališčem pri Čehih in »zgodovinskem plemstvu« Češke ter pričakuje, da bodo vladajoči krogi v Avstro-Ogrski spričo pruske nevarnosti pristali na ta program, ki bo po njegovem mnenju omogočil, da se habsburška monarhija v reformirani obliki ohrani, bodisi v vsem njenem tedanjem obsegu, bodisi po odcepitvi etnično nemških dežel, ki bi jih odtrgala Prusija. Nasprotno je pa Svetozar Miletić sicer tudi videl prusko nevarnost za habsburško monarhijo, bil pa je proti temu, da bi Srbi in Hrvati v tem primeru podpirali Avstro-Ogrsko; po njegovem mnenju naj bi Srbi in Hrvati izrabili razsulo Avstro-Ogrske kot posledico pruske zmage za to, da se odcepijo od Ogrske in si pribore samostojnost; ne bi pa mogli v tem primeru pritegniti tudi Slovencev, ker bi zaradi tega prišli v konflikt z Veliko Nemčijo, katera bi se hotela na vsak način razširiti preko njihovega ozemlja do Trsta; morali bi Slovence — in Čehe — začasno prepustiti njihovi usodi, ker bi jih ne mogli osvoboditi sami, ampak šele bodoči konflikt med vsem slovanstvom, t. j. predvsem Rusijo, in med Veliko Nemčijo. Dr. D. Kermauner pozneje ne govori več mnogo o Mrazovićevev stališču, vedno znova se pa vrača na stališče Svetozara Miletića, tako da je mogoče označiti njegovo koncepcijo tega stališča za enega vogelnih kamnov vse njegove polemike. Te koncepcije Miletićevega stališča ni naj-

ti v nobeni od treh publikacij, ki dr. Kermauner proti njim polemizira, kar je razvidno tudi iz njegove reprodukcije teh publikacij. Dr. N. Radojčić v prvem članku le zelo nedoločeno govori o Miletičevem mnenju, da naj gredo avstrijski Nemci k Nemčiji, Madžari v Madžarsko, Jugoslovani pa naj gledajo, kako se bodo ohranili, posebno tam, kjer so najslabši, nasprotniki pa najmočnejši, pri čemer je mislil na Slovence zaradi nemških aspiracij na Trst; v boj z Nemci je nemogoče iti brez Rusije, do tega časa naj Slovence sami gledajo, da se ohranijo, tedaj bo pa šele rešeno vprašanje zedinjenja vseh Jugoslovanov.¹ Tudi dr. I. Prijatelj to vprašanje ni jasno; najprej napačno interpretira — kakor ugotavlja že že dr. Kermauner — Kostićevo (v resnici Miletičevo) mnenje v tem smislu, da bo moglo le vse slovanstvo osvoboditi Čehe in Slovence izpod gospostva Avstrije, medtem ko je Miletič mislil na gospostvo Velike Nemčije; par strani pozneje se pojavi pri njegovi interpretaciji tega stališča brez vsake motivacije preblisk, »da bo Slovence zaradi pruske poti na Jadran, s katere realizacijo bi Prusija pospešila razpad Avstrije, tudi Srbom na korist — mnogo težje iztrgati iz nemške interesne sfere nego Hrvate«; nekaj pozneje reproducira že citirano dr. Radojčićevo oznako Miletičevega mnenja v tem smislu, da se južno slovanstvo samo ne bi moglo boriti za Slovence s Prusijo, ki bi stremela preko njihovega ozemlja na Trst, in da bi pač morali Slovenci vzdržati tudi pod Prusijo, dokler jih ne bi osvobodilo vse slovanstvo z Rusijo na čelu; vendar pa takoj nato interpretira Miletiča v smislu, da bi se Prusija ob likvidaciji evropske Turčije ne ustavljala osamosvojitvi Srbov in Hrvatov ob Srbiji kot Piemontu, kakor da bi mogla biti likvidacija evropske Turčije sama ob sebi razlog, da Avstrija izgubi oblast nad svojimi Srbi in Hrvati.² Tudi v drugi razpravi dr. N. Radojčića se razlaga Miletičevo mnenje samo v tem smislu, da je hotel najprej združiti Srbe in Hrvate, da zaradi tega Slovencev ni niti začasno izključeval iz jugoslovanske celote, da pa ni hotel takoj izzivati konflikta ne le z Madžari, ampak tudi z Nemci, in da je pričakoval osvoboditev vseh Jugoslovanov šele od pomoči Rusije v splošnem konfliktu, do katerega bo prišlo zaradi vzhodnega vprašanja; avtor omenja tudi, da so se Slovenci bali, da dotlej ne bodo vzdržali, in da so v tem imeli prav.³ Dr. Kermauner nikjer ne navaja literature zo svojo razlago Miletičevega stališča in zato bi bilo mogoče sklepati, da gre tu za njegovo originalno interpretacijo. V resnici pa ni tako.

To mnenje o stališču Miletiča sem izrazil najprej v svojih univerzitetnih predavanjih v kolegiju »Slovenci v dobi dualizma« v zimskem semestru 1940/41, ki pa seveda niso objavljena. Nato sem pa govoril o tem

¹ N. Radojčić, Svetozar Miletič o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, Njiva I, Lj. 1921, str. 218.

² I. Prijatelj, Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovencih na prelomu 60-ih in 70-ih let, Razprave Znanstv.dr. za hum. vede IV, Lj. 1928, str. 121, 124, 125; druga izdaja v Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev 1848-1895, V, Lj. 1940, str. 95-96, 98, 99; tretja izdaja v Prijateljevi Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini 1848-1895, III, Lj. 1958, str. 213, 215-16, 217.

³ N. Radojčić, Svetozar Miletič o jugoslovenskom jedinstvu 1870 g., Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, I, 1928, str. 94-95, 101.

l.1941 v svoji oceni Prijateljeve Kulturne in politične zgodovine Slovencev 1848-1895, kjer je v zadnjem, petem zvezku ponatisnjena tudi zgoraj citirana Prijateljeva študija o tem vprašanju. Tu pa je pred natiskom posegla vmes italijanska okupatorska cenzura, ki je črtala ves pasus z motivacijo, da se ne sme pisati ničesar o jugoslovanskem vprašanju. Zato je v objavi te ocene v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo XXII, Lj. 1941, str. 158, omenjen le naslov te študije, raezen tega je pa ostal stavek: »Največjo pozornost pa zasluži študija o slovenskem, slovanskem in južnoslovanskem vprašanju, ki tvori člen v verigi Prijateljevih razprav o borbah za individualnost slovenskega književnega jezika, a je med njimi tudi za političnega historika posebno zanimiva«. Nato je izpuščen ves konfiscirani pasus; sledi odstavek, ki govori o drugih vprašanjih. Ker pa hranim še vso lomljeno korekturo svoje ocene, naj ponatisnem tu iz nje ves konfiscirani tekst:

»Teksta ljubljanske deklaracije od 1. decembra 1870 v Prijateljevi razpravi urednik ni primerjal s prvotnima objavama v »Slovenskem narodu« in »Novicah«; zato je pri drugi točki še enkrat natisnil tiskovno pomoto »Južni Slovani, kateri pod različnim imenom Slovencev, Hrvatov žive v deželah monarhije habsburške, čutijo dandane jednake narodne potrebe« (str. 86), kjer je za »Hrvatov« izostalo »in Srbov«, kakor je na to opozoril v svoji razpravi že dr. N. Radojčić.⁷ Iz te razprave bi mogel urednik izvedeti tudi, da se je pripetila podobna tiskovna pomota tudi dr. Radojčiću pri ponatisu srbskega teksta ljubljanske deklaracije v novosadskem »Jedinstvu« od 27. februarja 1921, ki ga je nato ponatisnila tudi ljubljanska »Njiva«, I, 1921, str. 215-19; izjava v tretji točki, da »hočejo južni Slovani na vsaki postavni način delati za uresničenje svojega jedinstva«, se glasi v prvotnem srbskem tekstu v Miletičevi »Zastavi«, »da če južni Slaveni raditi *svakim zakonitim načinom*« in ne »*svakim načinom*«; med slovenskim in srbskim tekstom je sicer nekaj vsebinskih razlik, vendar pa srbska formulacija ni toliko bolj radikalna, kakor misli Prijatelj na podlagi objave srbskega teksta leta 1921 (str. 98). Bolj važne od formalnih razlik programa so pa dejanske razlike v političnih nazorih in ciljih v času ljubljanskega kongresa 1870, ki jih je dognal v svoji razpravi Prijatelj; pokazal je, da so iskali Hrvatje in Slovenci rešitev v splošnem v avstrijski polovici ali v ogrski polovici ali pa v posebni tvorbi v okviru habsburške monarhije, medtem ko so Srbi odklanjali Avstrijo in hoteli imeti samostojno državo in v njo vključevali Hrvate, ne pa Slovencev, ker so bili — vsaj v začetku — prepričani o legitimizmu Slovencev in pa zato, ker so se hoteli izogniti konfliktu z Nemci zaradi Slovencev in Čehov, ki jih more rešiti pred nemštvom le vse slovanstvo. Razlog za te razlike vidi v antagonizmu Hrvatov in Srbov, dveh narodov, ki sta hotela oba postati »kristalizacijsko zrno« za Južne Slované. Po mojem mnenju s to razlago stališča srbske »Omladine« še nikakor ni pojasnjeno. Razložiti mi ga more samo hipoteza, da je »Omladina« po 1866 pričakovala novo vojno med Prusijo in Avstrijo, kjer bi Bismarck definitivno uničil Avstrijo in pridružil svoji Nemčiji ozemlje, ki je nekdanj pripadalo nemškemu Reichu in Nemški zvezi, torej tudi češke in slovenske dežele s Trstom vred; v tem primeru bi si Srbi in Hrvatje pač v borbi z Madžari mogli priboriti samostojnost, ne bi pa mogli misliti na Slovence, ker bi jih to privedlo v konflikt tudi z Nemčijo. Ker je vedela, da si Slovenci takega razvoja dogodkov ne žele, je gledala skeptično na možnost sodelovanja z njimi in izjavljala, da je vprašanje Slovencev in Čehov zadeva nastopa vsega slovanstva v konfliktu kasnejše dobe, ne pa zadeva nje same. Vse te prognoze so se pa izkazale za napačne, ker je Andrassy preprečil nastop Avstrije proti Prusiji 1870 in ker tudi Bismarck Avstrije ni hotel uničiti, ampak je iskal sodelovanja z njo. — To hipotezo bi pa mogla definitivno

⁷ N. Radojčić, Svetozar Miletić o jugoslovanskem jedinstvu 1870. godine, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, I, 1928, str. 92-103.

dokazati šele posebna študija o srbski politiki in posebej o politiki »Omladine« v tedanji dobi«.

Pozneje sem se k temu vprašanju še enkrat vrnil leta 1944 v razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih«, ki je pa bila nekaj let pozneje tudi zares objavljena. Ker dr. Kermauner iz tega dela razprave sicer nekaj citira, izpušča pa prve, za to vprašanje odločilne stavke, naj navedem mesto, ki je v zvezi s problemi ljubljanskega kongresa, v celoti:« Po izgubljeni vojni 1866 sta Franc Jožef in Beust pripravljala revanžo proti Prusiji in prav zaradi tega tako hitela z uvedbo dualizma, da bi prej zadovoljila Madžare. Od te vojne so mnogi pričakovali propad Avstro-Ogrske. Med njimi je tudi »Ujedinjena Omladina Srpska«, ki si ta propad želi, saj so prišli vojvodinski Srbi, ki so 1848/49 krvaveli za Avstrijo, pravkar pod madžarsko oblast, in ga hoče izrabiti za to, da v borbi z Madžari zedinijo s Srbijo srbske in hrvatske dežele monarhije, ne pa slovenskih, ker misli, da bi jih Bismarck po zmagi nad Avstrijo s Trstom vred priključil Veliki Nemčiji, in noče priti zaradi njih v spor z Nemci; Slovenci — in Čehi — naj si trenutno pomagajo, kakor pač znajo, v bodočnosti jih more rešiti le vse slovanstvo (»vseslovanstvo« v tekstu je tiskovna pomota), t. j. velika vojna med Nemčijo in Rusijo, medtem ko je Srbija sama za to preslaba. Na tej podlagi ni moglo priti do soglasja med sicer tako sorodnima mladinskima gibanjima Srbov in Slovencev; le navidezen sporazum predstavlja ljubljanski jugoslovanski program 1870, ki proglašča načelo edinstva in vzajemnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov habsburške monarhije na književnem, gospodarskem in političnem polju. Vendar so srbski udeleženci ljubljanskega sestanka spoznali, da je med Slovenci mnogo manj avstrijskega legitimizma, kakor so prej pričakovali. Tedanji mladoslovenci se v strahu pred sosedi niso zatekali pod varstvo Avstrije; medtem ko se na Goriškem, kjer je vodil slovenske liberalce dr. Lavrič, pojavlja ideja zedinjenja Slovencev okoli Srbije, prevladuje drugod upanje na rešitev od strani Rusije, kamor je odšel med drugimi Slovenci dr. Celestin, a se vrnil razočaran zaradi reakcionarnosti carizma.«⁴ Pozneje se na problem interpretacije teh razlik ob diskusijah o ljubljanskem kongresu nisem več specialno vrnil niti v francoskem referatu za stockholmski kongres ali v njegovi nekoliko razširjeni slovenski izdaji niti v kaki drugi publikaciji. Pač pa je bila ta moja interpretacija med slovenskimi zgodovinarji precej znana in jo najdemo tudi n. pr. v Gestrin-Melikovem pregledu.⁵

Ko je dr. Kermauner delal na objavi tretje knjige Prijateljeve Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895, kjer naj bi bila ponatisnjena tudi njegova že citirana razprava, sem mu posodil leta 1941 konfiscirani tekst s pooblastilom, da ga objavi v svojih opombah k Prijateljevemu tekstu. Čez nekaj časa mi je tekst vrnil z izjavo, da ga ne bo objavil, ker moje trditve ne drže. V resnici niti v dr. Kermaunerjevih opombah v tretji knjigi Prijateljeve Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895, ki je izšla 1958, niti v opombah k četrti knjigi, ki je izšla 1961 in kjer se dr. Kermauner deloma vrača na problema-

⁴ Fr. Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis I, 1947, str. 48-49.

⁵ F. Gestrin-V.Melik, Slovenska zgodovina 1813-1914, Lj.1950, str. 97-98.

tiko citirane Prijateljeve razprave, niti v kaki drugi dosedanji dr. Kermaunerjevi objavi ni niti sledu o zgoraj omenjeni interpretaciji onega srbskega stališča. V tej razpravi pa dr. Kermauner to interpretacijo v celoti sprejema, ne da bi navedel, odkod jo črpa. Razen tega pa mislim, da sem s to svojo interpretacijo vnesel v raziskovanje vse te problematike neke nove, dosedanjim raziskovalcem neznane ali vsaj nejasne in nepoučdarjene momente, medtem ko me dr. Kermauner suvereno tretira le kot Prijateljevo »šolo«, ki je samo povečala njegove zmote.

Svojo interpretacijo onega srbskega stališča sem označil kot hipotezo, ki bi jo mogla dokazati šele posebna študija o srbski politiki tedanje dobe; vseh njenih sestavnih delov namreč ni mogoče podpreti z direktnimi podatki iz virov, vendar je pa mogoče samo s pomočjo te hipoteze dati razumen smisel različnim mnenjem in stališčem, ki so se tedaj pojavljala. Tudi dr. Kermauner to interpretacijo enostavno sprejema in z njenega stališča kritizira druge publikacije, nikjer je pa ne dokazuje. Iskanje ozadja tega stališča v tedanji srbski politiki bi pri njem tudi ne bilo logično, saj bi ne bilo v soglasju z njegovimi tezami, da so vladajoči krogi tedanje Srbije mislili izključno le na ekspanzijo v tedaj turške pokrajine, ne pa v pokrajine pod habsburško oblastjo, da se je vsa meščanska politika tudi pri vojvodinskih Srbih gibala le v okviru habsburške monarhije in da je imela tudi Ujedinjena omladina srpska samo protiturške ideale, medtem ko protiaavstrijskih idealov pri njej sploh ni bilo. Pri vsem tem je seveda res, da so bili glavni cilji politike tedanje Srbije in Srbov sploh protiturški; vendar pa protiaavstrijske tendence iz te politike ni mogoče enostavno eliminirati, kakor to dela dr. Kermauner. O tem bi bilo mogoče najti glavne podatke in navedbo glavne literature že v referatu za stockholmski kongres leta 1960, ki sem ga sestavil v sodelovanju z dr. J. Šidakom in dr. V. Bogdanovom.⁶ Specialna dela o Svetozaru Miletiću nam pri tem ne pomagajo, ker ne govore o tej strani njegove politike.⁷ Tudi glavno delo o Omladini, ki ga je napisal literarni zgodovinar Jovan Skerlić, govori o splošnem okolju in ideologiji ter književnosti tega gibanja, omenja njegove zveze z revolucionarnimi gibanji v tedanji Evropi, ne omenja pa skoraj konkretnih političnih ciljev in akcij, ki nas tu zanimajo.⁸ Zato pa vemo, da je Vladimir Jovanović (1833-1922), liberalni emigrant iz Srbije, ki izdaja v Ženevi lista »Sloboda« (1864) in »Srpska Sloboda« (1865), med 1862 in 1866 v stalnem stiku z Mazzinijem in drugimi evropskimi emigranti; prav Vladimir Jovanović je pa med glavnimi sodelavci lista »Zastava«, ki ga od 1866 izdaja Svetozar Miletić najprej v

⁶ Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd 1960, str. 97, 105-106; slov. izdaja Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Lj. 1962, str. 137-38, 148-49.

⁷ V. Stajić, Svetozar Miletić, Novi Sad 1926; predgovor V. Stajića h knjigi Izabrani članci Svetozara Miletića, priredio M. Jerkov, Novi Sad 1939; K. N. Milutinović, Svetozar Miletić, Zagreb 1939. Vendar je v knjigi V. Stajića iz 1926 zanimiv podatek o Miletićevem govoru o veliki noči 1870, da nemško in vzhodno vprašanje še ni rešeno (str. 260).

⁸ J. Skerlić, Omladina i njena književnost (1848-1871), nova izd. Beograd 1925.

Pešti, potem pa v Novem Sadu, in odločujoča osebnost na prvi skupščini Ujedinjene omladine srpske avgusta 1866 v Novem Sadu.⁹ Na drugi strani pa hrvatski oficir Antonije Orešković (1829-1906) 1862 izstopi iz avstrijske vojske in vstopi v Beogradu v srbsko vojsko, je dodeljen srbskemu zunanjemu ministrstvu, dela na načrtih vstaje Srbov, Hrvatov in Madžarov v Avstriji s pomočjo Srbije za primer, da bi se Avstrija zapletla v novo vojno, in išče stikov z Italijo in madžarski emigranti.¹⁰ Do začetka vojne v juniju 1866 za te načrte ni interesa v vladnih krogih v Italiji in v Prusiji, vendar pa Laubereau (1837-1917), rojen Francoz, ki je v pruski diplomatski službi in med 1863 in 1867 odpravnik poslov pruskega konzulata v Beogradu, poroča o simpatijah za Srbijo in protiavstrijskem in protimadžarskem razpoloženju v Hrvatski in Slavoniji, medtem ko se Madžari boje, da bi v primeru avstrijskega poraza izgubili te pokrajine.¹¹ Ko se pa začne vojna Prusije in Italije proti Avstriji, postane projekt madžarsko-hrvatsko-srbskega upora proti Avstriji s podporo Srbije aktualen in v Beograd prideta pruski legacijski svetnik Pfuel in Madžar Türr, ki je tedaj adjutant italijanskega kralja; za ta projekt se zavzemajo Orešković in — kar je za nas posebno važno — Svetozar Miletić in Vladimir Jovanović; toda knez Mihajlo in zunanji minister Ilija Garašanin ne verjame ta na upor Madžarov, Francija in Rusija odsvetujeta vsako akcijo, madžarski pogoji za sodelovanje se jima ne zde zadovoljivi, od Prusije in Italije pa nimata formalne ponudbe zavezniške pogodbe in predvsem nikake garancije, da hoče Bismarck zares uničiti Avstrijo; projekt postane momentano neaktualen, ko je med Prusijo in Avstrijo sklenjeno premirje in nekaj tednov pozneje mir.¹² Vendar pa s tem to poglavje zgodovine ni zaključeno, ker se tedaj splošno pričakuje nova vojna med Prusijo in Avstrijo; notranji razvoj v habsburški monarhiji gre sicer v smer dualizma in v zvezi in tem izgublja med Madžari na pomenu kossuthovci, s tem pa tudi ideja Podonavske konfederacije, eden od projektov tedanjih revolucionarjev, ki predpostavlja sodelovanje Madžarov s Hrvati in Srbi; zato pa raste nezadovoljstvo in protimadžarsko razpoloženje med Hrvati in Srbi v monarhiji in v zvezi s tem zamisel jugoslovanske države ali federacije.¹³ Takoj po vojni sporoča Orešković Mihajlu, da je Strossmayer pristal na Grašaninov predlog politike s ciljem, da se osnuje jugoslovanska država, neodvisna od Avstrije in Turčije; zanimivo je, da je vzdrževal zvezo med Oreškovićem in Strossmayerjem dr. Andrija Brlić, ki se je udeležil tudi jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.¹⁴ V zvezi s tem je zanimivo Laubereaujevo mnenje v poročilu Bismarcku 28. novembra 1866, da bi bila rezultat poraza Avstrije v novi vojni s Prusijo ustanovitev jugoslovanske države ali zveze, kar bi pa moglo škodovati Severni

⁹ Slobodan Jovanović, Druga vlada Miloša i Mihaila (1858-1868), Beograd 1923, str. 227-232.

¹⁰ H. Wendel, Bismarck und Serbien im J. 1866, Berlin 1927, str. 22, 36-37.

¹¹ H. Wendel, o. d., str. 34-36, 83-84.

¹² H. Wendel, o. d., str. 42-51, 85-94, 107-109, 113-129; J. A. Reisswitz, Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad 1866-1871, München u. Berlin 1936, str. 60-72; S. Jovanović, o. d., str. 229-32, 234-35.

¹³ Prim. Laubereaujevo poročilo Bismarcku in Oreškovićevo pismo Türru, H. Wendel, o. d. str. 95, 97-99.

Nemčiji (t. j. Severnonemški zvezi, Bismarckovi prehodni tvorbi, ki je obstajala med 1866 in 1871); iz razgovorov z Oreškovičem mu je namreč znano, da bi taka Jugoslavija zahtevala zase tudi Slovence, kljub dominantnemu položaju nemščine v njihovih pokrajinah; ta princip bi se mogel uporabiti tudi drugod (Laubereau misli pač na nekatere pruske pokrajine s poljskim prebivalstvom in na Lužiške Srbe) in se po Laubereaujevem mnenju opira na ruski panslavizem; kakor vidimo, je gledal Oreškovič na Slovence drugače kakor pa Svetozar Miletič.¹⁵ Novi severnonemški generalni konzul Rosen pride v Beograd oktobra 1867, že novembra je pa klican v Berlin na poročanje zaradi vesti, da je izjavil Oreškoviču, da bo prišlo do francosko-avstrijske vojne proti Prusiji in da Prusija želi sodelovanje Srbije in graničarjev v tej vojni, kjer bi šlo za uničenje Turčije in Avstrije; Rosen zanika, da bi on dal tako izjavo, izjavlja pa, da obstoji na obeh straneh Save in spodnje Donave gibanje za ustanovitev jugoslovanske države in da je v Beogradu često slišal, da bi se morali povezati s Prusijo, ker je Turčija pred propadom in ker imajo oboji skupne protiaustrijske interese.¹⁶ Tu ni mogoče razpravljati o tem, kakšni so bili vzroki, da se je službena politika Srbije nato preorientirala, ali so vplivale madžarske grožnje ali madžarski predlogi glede Bosne, padeč Garašanina itd.; dejstvo je, da se uradna politika Srbije že od zadnjih mesecev pred umorom Mihajla (10. VI. 1868) ne bavi več s protiaustrijskimi načrti. Iz tega pa ne sledi, da takih načrtov v srbski politiki sploh ni več bilo. Miletič in Vladimir Jovanović sta seveda že pred 1866 nasprotnika Mihajlove absolutistične notranje politike, odobravata pa njegovo zunanjo politiko; ko pa tedaj ni začel z vojno, se začne tudi kritika njegove zunanje politike, medtem ko postanejo v času, ko se nova zunanja politika Srbije zaradi ozirov na Madžare dezinteresira na prečanskih Srbih, odnosi Miletičeve

¹⁴ V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošlog veka, Istoriski časopis I, Beograd 1948, str. 188-190.

¹⁵ Laubereaujevo poročilo Bismarcku iz Beograda 28. novembra 1866: »... Die Herstellung des projektierten Donaubundes, in Folge einer etwaigen Wiederholung der diesjährigen Ereignisse, würde demnach jedenfalls auf große Schwierigkeiten stossen, wenn anders dieselbe sich nicht als eine Unmöglichkeit herausstellen sollte; was dagegen in diesem Falle nicht scheitern könnte, wäre wohl die Errichtung eines südslavischen Staates oder Bundes: dies müßte Russland, aus den vorangeführten Gründen, zweifelsohne sich sehr angelegen sein lassen. Ein solcher slavischer Staat würde aber, nach meinem Dafürhalten, Norddeutschland in der Folge viel Schaden bringen können, denn die Majorität der Einwohner Steiermarks, Kärntens und Krains sind die Slovenen, welche ein von dem südslavischen Idiom nur wenig verschiedenen Dialekt sprechen, ja selber Südslaven sind, und nach welchen (davon habe ich mich in mehreren mit dem von mir schon oft genannten Oreschkowitch gepflogenen Unterredungen hinreichend zu überzeugen Gelegenheit gehabt) die Südslaven sich im stärksten Masse würden gelüsten lassen. In dem Umstand, dass dieselben auch deutsch sprechen, und zwar dieses Letztere viel besser als ihre nationale Mundart, erblickt die südslavische Fortschrittspartei kein Hindernis, »denn man kann ja von allen Sprachen die deutsche am besten sprechen ohne darum ein Deutscher zu werden und ohne seine angestammte Nationalität einbüßen«. Die mächtigste Stütze dieser Ansicht, durch welche dieselbe zu einem Prinzip erhoben und späterhin anderswo benutzt werden würde, ist der russische Panslavismus«. H. Wendel, n. d., str. 101.

¹⁶ J. A. Reiszvitz, n. d., str. 101-110.

stranke in Ujedinjene omladine srpske z režimom v Srbiji skrajno slabi, v opoziciji proti njegovi zunanji politiki sta pa tudi Orešković in Strossmayer; protiavstrijsko razpoloženje traja dalje, vendar pa nasprotniki politike srbskega režima zdaj mislijo na Črno goro in se zanašajo na Rusijo; dr. Kermauner torej nima prav, če misli, da so ogrski Srbi »pospravili« zahtevo po obnovi Vojvodine, ker je bila Beogradu potrebna dobra volja Madžarov (str. 82).¹⁷ Doba teh načrtov se je končala šele tedaj, ko se Bismarck, ki jih že od mirovnega sklepa 1866 ni več vzpodbujal, po padcu Beusta in Hohenwarta konec 1871 približa novemu zunanjemu ministru Andrassyju, ko se v Avstro-Ogrski stabilizira dualizem pod nemško in madžarsko hegemonijo in ko se inavgurira politika zunanjepolitičnega sodelovanja Avstro-Ogrske z Nemčijo. — Že ti fragmentarni podatki pa dokazujejo, da Miletičevi nazori v diskusijah okrog ljubljanskega kongresa, ki jih seveda ne smemo označiti za nazore vseh Srbov, niso osamljen pojav, ki bi ga bilo mogoče razumeti brez upoštevanja celotne srbske in hrvatske politike te dobe. Upoštevanje te politike bi pa verjetno pripomoglo tudi k boljšemu razumevanju jugoslovanskega problema pri Slovencih med leti 1866 in 1871.

II.

Dr. Kermauner trdi, da sem v svoji razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih« v Zgodovinskem časopisu I, 1947, žrtvoval zgodovinsko resnico zaradi »obeljenja« slovenskih liberalcev (str. 112). Še na drugem mestu govori o »beljenju« zgodovinskih osebnosti. Kakor je razvidno iz uvodne opombe, sem pisal razpravo »Narodnost in politika pri Slovencih« februarja in marca 1944 v partizanih; rad bi vedel, koga sem hotel tedaj »obeliti«, ali tedanje »Jutro« ali »Slovenski narod«? Kdor bo prebral to razpravo v celoti in posebej vsa mesta, kjer govorim o slovenskem liberalizmu, si bo mogel sam ustvariti mnenje o tem, kako je s tem »beljenjem«. Treba je samo pomisliti, kam bi privedlo uporabljanje takih argumentov proti vsakomur, kdor bi poudarjal kake pozitivne momente v naši preteklosti. Dr. Kermauner poudarja velik pomen šestdesetih let preteklega stoletja v slovenski zgodovini in pogrša, da se pri nas ne misli na proslavo stoletnice te dobe. Jaz se s tem popolnoma strinjam in sem sam mislil na to, še predno sem bral njegovo razpravo.¹⁸ In vendar bi bilo tudi tu mogoče očitati »beljenje«, saj so bili vendar vsi tedanji slovenski preroditelji konservativci ali pa liberalci. Zato mislim, da bi bilo prav, če pustimo »argumentacijo« take vrste popolnoma ob strani in se omejimo na diskusijo o točnosti, netočnosti in pomanjkljivosti naših trditev in analiz.

¹⁷ Prim. poleg že citiranih del še **Sl. Jovanović**, Vlada Milana Obrenovića, I, (1868-1878), Beograd 1926, dela o diplomatski zgodovini Srbije v tej dobi, posebej pa **V. V. Vučković**, Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici, Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka 9, Novi Sad 1954, in istega avtorja Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera (1870), Jugoslovenska revija za mednarodno pravo II, Beograd 1955.

¹⁸ O tem nameravam pisati v poročilu o proslavi stoletnice narodnega preroda Dalmacije in Istre v prihodnjem Zgodovinskem časopisu. tedanji slovenski preroditelji konservativci ali pa liberalci. Zato mislim, da bi bilo prav, če pustimo »argumentacijo« take vrste popolnoma ob

III.

Dr. Kermauner trdi, da je bila meščanska narodnostna politika tako pri Srbih kakor pri Hrvatih in Slovencih v habsburški monarhiji nerevolucionarna in se je izživljala v obrambi že priznanih narodnostnih pravic in v drobtinčarskem boju za nove take pravice; revolucionarne akcije se je lotila šele mladina pri vseh jugoslovanskih narodih pod Avstro-Ogrsko v času po aneksiji Bosne in Hercegovine in posebno v času balkanskih vojn, medtem ko so meščanske stranke upoštevale tuji državni okvir vse do njegovega konca. To velja tudi za srbske politične stranke v monarhiji, a tudi Ujedinjena omladina srpska je imela na dnevnem redu le boj z orožjem proti Turčiji v tedaj še turški Bosni in Stari Srbiji, ne pa proti Avstro-Ogrski, čeprav se za avstroogrsko oblast ni ogrevala. Tudi iz Srbije onstran Save in Donave ni izvirala v vsej tisti zgodovinski epohi prav nikaka revolucionarna dejavnost proti Avstro-Ogrski in sicer zaradi neugodnega odnosa sil, ki se pa potem vse do vojn v začetku 20. stoletja ni spremenil, kar je bilo tedaj vsem Srbom jasno. Posebej trdi, da se v slovenski in češki politiki tistega časa protiaustrijsko ni uveljavilo v nobeni obliki in ga le naknadno umetno odkrivajo v njej. Najbolj splošen značaj ima pa njegova trditev: »Na ravni vse narodnostne politike vzpenjajočega se meščanstva v Avstro-Ogrski druge polovice 19. stoletja sploh ni bilo nobene revolucionarnosti, ker ni bilo pogojev zanjo« (str. 99). — V zvezi s tem je njegovo stališče, da zgodovinskih osebnosti in gibanj ne smemo ocenjevati na podlagi kakih notranjih želja, kar se godi skoraj vedno zaradi njihovega tendencioznega »beljenja« ali »črnenja«, in da moramo upoštevati, da njim »vselej poleg želja tudi objektivni pogoji sousmerjajo politično dejavnost in ki jih je zato mogoče ocenjevati le po dejanski politiki, ne pa po željah« (str. 99); na drugem mestu se izraža bolj precizno, da so za zgodovinispeje važni le tisti notranji nagibi, ki so vodili do kake dejavnosti.

Zaradi jasnosti v diskusiji jaz tu ne bi govoril o revolucionarnosti, ampak o protiaustrijsstvu. Če uporabljamo izraz revolucionarnost, ga moramo najprej opredeliti; v vsakem primeru pa pomeni ta oznaka pri nas nekaj naprednega, kar prispeva k razvoju človeštva. V panorami političnih gibanj v Avstro-Ogrski pa srečujemo n. pr. Schönerejevo vsenemštvo, ki ima svoje mesto v predzgodovini nacizma in mu pač ne moremo dati oznake revolucionarnega gibanja, medtem ko njegovega protiaustrijsstva seveda ne moremo negirati; v italijanskem iredentističnem gibanju je tudi že smer, ki pripravlja fašizem, je pa seveda protiaustrijska. Zato se mi zdi z ozirom na problem trdnosti in labilnosti Avstro-Ogrske, ki je tu v diskusiji, primerno, da govorim o protiaustrijskih gibanjih, brez ozira na zelo velike razlike v značaju teh gibanj. — Ker vsega problema ni mogoče razumeti brez upoštevanja širšega okvira, naj opozorim tu najprej na nekaj splošnih momentov, medtem ko bom o vprašanih v zvezi z jugoslovanskim kongresom v Ljubljani in o teh vprašanih pri Slovencih govoril pozneje. Pri tem se opiram na izvajanja v knjigi »Nacionalni problemi v habsburški monarhiji«, kjer je mogoče najti podrobnejšo sliko in dokumentacijo.

Pri neugodnem razmerju sil, ki o njem govori dr. Kermauner, je treba seveda misliti na dejstvo, da je bila Avstro-Ogrska velesila, Srbija pa mala država. Pri tem pa vendar ne smemo pozabiti, da naziranje, po katerem je habsburška monarhija kot legitimistična mnogonacionalna država postala anahronizem in mora propasti, ni nastalo šele v času prve svetovne vojne, ampak že v predmarčni dobi in je nato imelo svoje pristaše ves čas do njenega propada. Konkretni politični položaj se je seveda spreminjal; prvič je bilo vprašanje razpada monarhije aktualno v letih revolucije 1848-49; z zmago reakcije je postalo to vprašanje trenutno neaktualno; po porazu leta 1859 nastane doba notranjih in zunanjih kriz in tedaj se mnogo razpravlja o propadu monarhije, prav posebno pa v dobi med 1866 in 1871, ki nas tu posebej zanima; po letu 1871 nastane doba nove začasne stabilizacije; od Badenijeve krize leta 1897 in posebno od ogrske krize leta 1905 je pa vprašanje razpada monarhije takorekoč na dnevnem redu avstrijske in evropske politike. V zvezi s tem je razumljivo, da so se v dobah kriz okrepile radikalnejše struje, v dobah stabilizacije pa oportunistične smeri, vendar pa brez radikalnih smeri ni bila nobena doba po letu 1848.

Trditvev, da v narodnostni politiki meščanstva v Avstro-Ogrski ni bilo pogojev za radikalnejše struje, postane nerazumljiva, če pomislimo na to, da ima velikonemški republikanski program dunajske revolucije oktobra 1848 tudi pozneje svoje pristaše, če se spomnimo na poznejšo zmago nemškega nacionalizma nad nemškim liberalizmom pri nemškem meščanstvu, na madžarsko revolucijo 1848-49 in na globoke korenine, ki jih ima pri Madžarih ves čas in posebno v zadnjih desetletjih kossuthovstvo, na razvoj italijanskega in romunskega iredentizma in na nekatere struje pri Slovanih. Dr. Kermauner omenja izrecno razen jugoslovanskih narodov le še Čeha, vendar pa prezre ne samo odkrito protiaavstrijske akcije pri Čehih prej in kasneje (češki radikalci leta 1849, protiaavstrijske struje v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno), ampak tudi Fričeve akcije v od njega obravnavanem razdobju. Razen tega obstoje pa tudi med strujami pri vseh narodih v monarhiji, ki niso principiелno protiaavstrijske, velike razlike v odnosu do monarhije, česar se bom dotaknil še kasneje.

Tu naj se dotaknem še vprašanja »želja« v politični zgodovini, pri čemer nočem izhajati od dr. Kermaunerjeve ne povsem logične formulacije, da **poleg želja tudi** objektivni pogoji **sousmerjajo** dejavnost politikov in da jih je **zato** mogoče ocenjevati **le** po dejanski politiki, ne pa po željah, ampak od bolj precizne formulacije, da so važni le tisti notranji nagibi, ki so vodili do dejavnosti. Gotovo je, da želje, ki res niso vodile do nikake dejavnosti, tudi niso zapustile sledov v zgodovinskih virih in jih zgodovinar sploh ne more ugotoviti. Napačno je tudi, če zgodovinar gradi na željah, izraženih »ob kavi in vinu«, medtem ko dejansko politika istih osebnosti nima s temi željami nič opraviti, čeprav je celo tu mogoče, da take »želje« očetov postanejo pri sinovih princip politične akcije. Poudariti je pa treba, da mora zgodovinar študirati tudi politične nazore, ki so le prav malo vplivali na politično življenje dobe, ko so nastali, so pa važni kot izhodišče političnih gibanj v poznejših dobah. Osnov-

no je pa brez dvoma odkrivanje notranjih nagibov, ki so vodili do politične dejavnosti, kar pa ni vedno enostavna stvar. Tako zahteva n. pr. linški program nemških nacionalcev l. 1882 personalno unijo Cislitvanije z Ogrsko, odcepitev Galicije in Dalmacije od Cislitvanije, za vso preostalo Cislitvanijo, ki bi imela potem nemško večino prebivalstva, pa dominacijo Nemcev in nemščine, razen tega pa predvidevajo razni programi nemških nacionalcev zblizanje med to Cislitvanijo in Nemčijo v gospodarstvu, zakonodaji itd.; zgodovinar ugotavlja, da dobe te zahteve svoj pravi smisel samo, če suponiramo za njimi neizraženi končni cilj priključitve glavnega dela Cislitvanije Nemčiji, česar pa nemški nacionalci niso javno povedali, ker so se hoteli izogniti takemu javnemu radikalizmu in ker so si hoteli zagotoviti možnosti za še legalno agitacijo. Madžarsko kossuthovstvo in gibanje za neodvisnost je oficialno zahtevalo le personalno unijo ali celo samo posebno vojsko ali carinsko zemlje, vsi so pa vedeli, da se potem ne bo ustavilo pred vprašanji zunanje politike in dinastije, ker je njegov resnični cilj neodvisna Madžarska. V nekaterih primerih pa vprašanja notranjih nagibov, ki tiče za konkretno politiko, ni tako lahko rešiti.

Tudi če hoče dr. Kermauner omejiti svojo tezo o neeksistenci protiavstrijskih gibanj na jugoslovanske narode v habsburški monarhiji, se z njegovo v tako absolutni obliki izrečeno tezo ne morem strinjati že na podlagi dejstev, ki niso v neposredni zvezi s problemi okrog jugoslovanskega kongresa leta 1870. Že v predmarčni dobi obstoji akcija poljske emigracije za jugoslovansko državo iz jugoslovanskih turških in avstrijskih pokrajin (vendar še brez slovenskih dežel) okrog Srbije kot jedra, ki pri njej sodelujejo tudi nekateri Hrvati, čeprav ta akcija še nima večjega političnega pomena. V letu 1849, ko postanejo že jasni cilji zmagovite avstrijske reakcije, poskušajo hrvatski in srbski demokrati priti do sodelovanja z Madžari. Tkalčeva brošura iz leta 1853 in njegova akcija v letu 1866 imata protiavstrijski značaj. Dr. Kermauner omenja samo, da je bilo sklicevanje na hrvatsko državno pravo včasih silno radikalen protest proti neenakopravnosti hrvatskega naroda; tu bi bilo potrebno dodati, da moramo tudi hrvatskemu pravaštvu v prvih desetletjih njegovega obstoja — čeprav ni priznavalo eksistence slovenskega naroda in je imelo Srbe za pravoslavne Hrvate, kolikor jim ni dajalo še drugačne oznake — priznati, da je bilo le formalno za personalno unijo Hrvatske z Ogrsko in Avstrijo, v resnici je imelo pa protiavstrijski značaj, iskalo stikov z Rusijo, Napoleonom III., Italijo in poljsko emigracijo in da je prišlo prav v letu 1871 celo do vstajé v Rakovici. Tudi politiko »novega kurza«, ki sta z njo začela dr. Trumbić in Supilo v začetku 20. stoletja, t. j. politiko sodelovanja Hrvatov in Srbov z madžarsko opozicijo in Italijo, moremo razumeti le, če imamo pred očmi kot njen končni cilj propad Avstro-Ogrske. Vse te iniciative so seveda prihajale od Hrvatov in prečanskih Srbov; glede politike same Srbije je sigurno, da je bila ona predvsem protiturška in da je bila rezervirana do protiavstrijskih tendenc, ki so prihajale iz habsburških pokrajin, ker je bila to pač politika države, ki je mogla

obstajati sama zase in je mogla pri kombinacijah proti tako močnemu nasprotniku tudi propasti, vendar pa tudi tej politiki niso bile protiaustrijske tendence vedno tuje.

IV

Pri oznaki srbskih in hrvatskih stališč v diskusijah okrog ljubljanskega kongresa pri dr. Kermaunerju vzbuja pozornost nejasnost v sodbi o Svetozaru Miletiću. On na eni strani trdi, da Miletić in Ujedinjena omladina srpska nista imela nobenih protiaustrijskih, ampak samo protiturške cilje, da Miletić ni bil revolucionar, da pri Srbih v habsburški monarhiji ni bilo nikakega protiaustrijskega revolucionarstva in da tudi iz Srbije ni izhajala nikaka revolucionarna dejavnost proti habsburški monarhiji. Na drugi strani pa priznava, da je Miletić sovražnik Avstrije in da je pričakoval njeno katastrofo prav kmalu ter v celoti sprejema mojo tezo, da je pričakoval to katastrofo od Prusije in da je na tem gradil svoj tezo, da bi se morali tedaj osvoboditi in združiti Srbi in Hrvati habsburške monarhije. Pri vsem tem je seveda res, da Miletić razlikuje dvojno politiko, dnevno politiko, t. j. boj za združitev Hrvatske, Slavonije in Dalmacije, za Zedinjeno Slovenijo in v smislu bečkereškega programa za arondiranje Bačke in Banata v enoto s srbskim uradnim jezikom (ne da bi to enoto imenoval Vojvodino), in politiko bodočnosti, ki je treba zanjo narod duhovno in moralno pripravljati in ki je odvisna od svetovnih dogodkov. Toda iz tega ne sledi, da moremo to drugo politiko, ki je izrazito protiaustrijska, enostavno eliminirati iz njegovega udejstvovanja. Tega nam ne dovoljuje niti dejstvo, da se Miletić zaveda, da Avstro-Ogrske ne morejo uničiti Srbi in Hrvati sami, da je za to potreben močnejši nasprotnik. Če se ozremo za trenutek na celotno Miletićevo politiko, je značilna njegova tudi od dr. Kermaunerja citirana izjava, da se je on po 1860 zavzemal za sodelovanje z Madžari sicer tudi zato, ker je upal, da bodo Madžari postali bolj pravični, še bolj pa zato, ker se je s tem slabila Avstrija; ker je bilo to v času, ko je Schmerling hotel pridobiti Srbe in se je za tako sodelovanje zavzemala tudi močna stranka med Srbi, je to dokaz, da »žele« vendar vplivajo na konkretno politiko. Omenil sem že stališče Miletića in Vladimira Jovanovića med vojno 1866 ter njuno kasnejše obsojanje nove zunanje politike Srbije. V zvezi s tem nam postane Miletićevo stališče v diskusijah ob ljubljanskem kongresu bolj razumljivo. Pri tem je morda tudi on pri sodelovanju z Madžari v začetku mislil na Podonavsko konfederacijo kot na končni cilj, sigurno pa je, da po izkušnjah po zmagi dualizma na to ne misli več; v člankih ob ljubljanskem kongresu se odreka konfederacije z Madžari, ki bodo spoznali nujnost sodelovanja šele tedaj, ko bo prepozno, in predvideva boj s Turki in Madžari, a ne obenem še z Nemci.¹⁹ Miletić je absolutno za enotnost Srbov in Hrvatov, nasprotuje pa sodelovanju s Slovenci »v izrednih okoliščinah« in sicer samo zato, ker tako zelo verjame in želi, da bi Prusija prav kmalu uničila Avstrijo, in ker noče priti tedaj v konflikt še z Veliko Nemčijo, ampak prepušča priključitev Slovencev Jugoslaviji šele poznejšemu konfliktu vsega slovanstva, t. j. Rusije, z Veliko Nemčijo. Kljub takemu stališču do

Slovencev pa ne moremo odrekati Miletičevi politiki »v izrednih okoliščinah«, ki je bistven sestavni del njegove politike, njenega protiaavstrijstva, prav tako kakor ga ne moremo odrekati tedanjemu pravaštvu in drugim že omenjenim gibanjem.

Ozadja srbskih in hrvatskih stališč v diskusijah okrog ljubljanskega kongresa bi bilo potrebno še pojasniti v zvezi s širšimi političnimi problemi. Vendar pa je že danes mogoče trditi, da ne drži teza, po kateri je bila tedanja srbska politika v celoti protiaavstrijska, hrvatski in slovenski načrti so se pa vsi gibalni v mejah Avstrije, prav tako pa tudi ne teza, da je bilo ozadje vseh sporov vprašanje, kdo bo »kristalizacijsko zrno« za združitev Jugoslovanov, Srbija ali Hrvatska. Pri Srbih je bil sicer Svetozar Miletić (po Jurčiču) »prvi mož« in je imel mnogo vpliva na mladino. M. Polit-Desančić ne pove svojega mnenja o konkretni poti, ki jo predlaga Miletić, vendar se pa tudi on bori proti iluzijam avstroslavizma. Tudi Laza Kostić se ne izraža o Miletičevih konkretnih predlogih, vendar pa ni nobenih dokazov, da bi se ne strinjal z njegovim protiaavstrijskim stališčem.²⁰ Ne smemo pa teh stališč označiti kot stališče vseh vojvodinskih Srbov.²¹ Predvsem je pa treba upoštevati, da politika uradne Srbije v letih 1868, 1869 in 1870 nima prav nič opraviti s temi načrti. Na drugi strani je pa, kakor sem že omenil, v zvezi s temi načrti vsaj v letih 1866 in 1867 narodna stranka na Hrvatskem s Strossmayerjem na čelu. Pri vsem tem je seveda jasno, da se lastne iniciative te akcije, pri katerih se ne čaka na evropske zaplete, ki jih bodo povzročili drugi, ne vrte okrog upora v habsburški monarhiji, ampak okrog Bosne, kjer se hoče doseči priključitev Srbiji in prekrižati načrte avstrijske politike. Akcije te vrste se ne pripravljajo samo v Srbiji, ampak tudi na Hrvatskem; tajnemu odboru s tem namenom v Zagrebu predseduje prav Matija Mrazović.²² Te akcije moremo pravilno razumeti le, če upoštevamo, da je tedaj še obstajala Vojna krajina; vse protiaavstrijske akcije so že od načrtov poljske emigracije v predmarčni dobi mislile na to, da bi z nacionalno agitacijo pridobile graničarje; iz Vojne krajine izhajajo Orešković ter mnogi drugi in načrti te vrste so prenehali šele, ko se je Andrassyju posrečilo v hudem boju z avstrijskimi vojaškimi krogi, ki so seveda temu nasprotovali iz čisto drugačnih motivov, doseči demilitarizacijo Vojne krajine.²³ Leta 1870 je pa položaj tudi na Hrvatskem že drugačen; po podatkih pri Prijatelju in Kermaunerju ne more biti dvoma, da si je Mrazović zamislil zedinjenje Hrvatske in Slovenije najprej v obliki nekakega subdualizma v ogrski državni polovici in da je pozneje vsaj v svojih javnih člankih izražal vero v obstoj habsburške monarhije in celo v njeno pravičnost; to je pač etapa na poti, na kateri je postal nekaj časa kasneje pristaš

¹⁹ Članek »Slovenija«, Izbrani članci... str. 168; članek »Jedinstvo Južnih Slavena«, prav tam, str. 175, 177; članek »Još jedanput o jedinstvu Južnih Slavena«, prav tam, str. 188.

²⁰ Potrebno bi bilo kontrolirati podatke o njegovi akciji 1871 in 1872, ki jih navaja J. Škerlić, o. d., str. 104-105.

²¹ Prim. K. Milutinović, Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870 kod Srba i Hrvata, ZČ X-XI, 1956-57, str. 168, 175 isl.

²² V. V. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera (1870), n. o. m., str. 25-26.

revidirane ogrsko-hrvatske nagodbe. Vendar pa tedaj govori proti tezi o »kristalizacijskem zrnu« dejstvo, da Strossmayer, tedaj še odločujoča osebnost narodne stranke, ne sprejme avstrijske Wagnerjeve ponudbe za sodelovanje Hrvatov v avstrijski akciji za Bosno, in da stoji na stališču, da naj Bosna pripade Srbiji.²³ Oportunizem pa postaja kljub Strossmayerju in Miletiću vedno močnejši tako pri Hrvatih kakor tudi pri vojvodinskih Srbih in tudi uradna politika Srbije, ki postane nekako od 1871 rusofilska, izraža sicer simpatije za boje, ki jih vodijo avstrijski Jugoslovani v svojem državnem okviru, za tem pa ne stoje nikaki protiaustrijski načrti.

V.

V razpravi dr. Kermaunerja je nekaj splošnih tez o slovenski politični zgodovini XIX. stoletja, ki ne spadajo v problematiko ljubljanskega kongresa l. 1870 v ožjem smislu besede in ki jim moram dodati nekaj kritičnih opomb. Sem spada najprej izraz legitimizem, ki zanj dr. Kermauner misli, da je prešel od dr. Radojčiča preko Prijateljve šole v vsakdanjo rabo; tu se na eni strani zdi, da bi hotel dr. Kermauner ta izraz in ta pojem sploh izločiti iz slovenske politične zgodovine, ko ironično trdi, da je to »preciznejše« poimenovanje za Radojčičevo »avstrijanstvo«; na drugi strani se pa zdi, da ta pojem v določeni meri vendar priznava, ko trdi, da ni nujno legitimizem vse, ker se danes tako označuje, in da vse avstroslovanske politike in posebno programa Zedinjene Slovenije ni mogoče označevati kot legitimizem. Druga njegova splošna teza je, da se nacionalna politika mladoslovencev ni v ničemer razlikovala od nacionalne politike staroslovencev; različna mera spoštljivosti do izročena državnega reda je po njegovem mnenju nekaj, kar ni potrebno dokazovati nikomur, vendar pa to ni prav nič vplivalo na politiko, ki je bila pri obeh frakcijah isti avstroslavizem. Tako reducira dr. Kermauner vso tedanjo narodno politiko pri Slovencih na skupni imenovalec avstroslavizma, ki je po njem konservativen in celo črno-rumen, razlaga ga izključno s tem, da iz obstoječega državnega okvira ni bilo mogoče kar enostavno izstopiti, in pa s tem, da je bila Avstrija v primeri s prusko nevarnostjo manjše zlo, negira pa, da bi se tedaj uveljavile protiaustrijske tendence v kakršnikoli obliki. Končno dr. Kermauner trdi, da je bil ves slovenski liberalizem do konca 19. stoletja rusofilski in da ne drži teza, da bi slovenske liberalce njihov liberalizem oviral v njihovih simpatijah do carske Rusije, ker obstoji za to

²³ V. V. Vučković Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici, c. o. m. Za Andrassyja E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, I, Stuttgart 1910, str. 393-412.

²⁴ V. V. Vučković, Ristić . . ., n. o. m., str. 28-32, 38-45.

tezo le en sam in zelo omejen primer pri Celestinu; to rusofilstvo pa po njegovem mnenju ne govori proti njegovi glavni tezi, ker je tudi skrajno rusofilstvo pri slovenskih liberalcih do leta 1914 le »dopolnilo« njihovega avstroslavizma.

Kar se tiče izraza legitimizem, je popolnoma odveč, če poskuša dr. Kermauner dognati, da je ta izraz od dr. Radojčičeve razprave leta 1928 preko mene prišel v splošno rabo v slovenski historiografiji; gre namreč

za enega najbolj običajnih terminov, ki se že davno uporabljajo v politični zgodovini XIX. stoletja, in jaz sam se sicer spominjam, da sem o legitimizmu pri Slovencih nekoč diskutiral z dr. Lončarjem, ne bi pa mogel reči, kdaj sem prvič srečal ta izraz, kar se je pač moglo zgoditi kjerkoli. Ker je pa menda res, da se je ta izraz udomačil pri slovenskih piscih od moje razprave »Narodnost in politika pri Slovencih«, naj tu vendar še enkrat povem, kaj ta izraz pomeni. Legitimizem je v Evropi po dunajskem kongresu ideologija tistih, ki branijo obstoječe države in njihove državne oblike, kar pomeni konkretno navadno obrambo absolutne monarhije, modificirane kvečjem ponekod z avtonomijami, ki se morejo sklicevati na stare privilegije; legitimisti navadno trdijo, da je obstoječa oblast božjega izvora. Legitimizem ni mrtev, ko se po meščanskih revolucijah uveljavijo ustavne monarhije in včasih celo republike; on živi dalje n. pr. v konservativnih političnih strankah, ki se v novi situaciji, za katero se konservativci niso borili in jo navadno tudi zdaj načelno obsojajo, odločijo za to, da izrabijo nove možnosti in se udeležujejo političnega življenja; tak primer so francoski legitimisti po letu 1814 ali pruski konservativci po letu 1848.²⁵ V Avstriji je bil legitimizem oficialna ideologija tako predmarčnega sistema kakor tudi Bachovega absolutizma, pa tudi še oktobrške diplome, kasneje je pa bil v določeni meri ideologija konservativnih političnih strank, izven strank je pa značilen posebno za »štiri stebre monarhije«, za plemstvo, birokracijo, cerkev in armado, in za njihov vpliv na prebivalstvo, n. pr. konservativne kmete in na vojake, kolikor je seveda tem »stebrom« na prvem mestu zvestoba cesarju, ustavna in nacionalna vprašanja pa postranska stvar, in kolikor niso že razkrojeni po nacionalizmu posameznih narodov; reči moremo, da so bili prav legitimisti brezpogojni pristaši obstanka monarhije.²⁶ Legitimizem obstoji pri različnih narodnih monarhije; on je brez dvoma prvotna ideologija Rajačiča, a tudi ideologija vseh tistih hrvaških in srbskih graničarskih in poznejših oficirjev in vojakov vse do Borojevića, ki jim je bila zvestoba do vladarja osnovna zapoved (»befel je befel«). Kar se tiče Slovencev, velja za mojo razpravo »Narodnost in politika pri Slovencih« uvodna pripomba, da je napisana na podlagi skromnih virov in literature in da smatram rešitev nekaterih problemov za provizorno, danes bi marsikaj formuliral drugače, vendar pa vztrajam tudi danes na trditvah, ki sem jih tedaj napisal o Slomšku in o Mahničju in ki slone na podrobnejših neobjavljenih študijah.²⁷ Pri Slomšku se nacionalna zavest omejuje izrazito na kulturno področje, na skrb za literaturo, medtem ko je v politiki brezpogojen pristaš avstrijske monarhije; Mahnič pa je hotel med Slovenci celo obnoviti legitimizem. Če upoštevamo še veliki vpliv, ki sta ga imela oba, moramo priti kljub temu, da legitimizma ne moremo označiti kot ideologijo vsega slovenskega konservativnega tabora, do rezultata, da ga ne moremo enostavno črtati iz slovenske politične zgodovine avstrijske dobe.

²⁵ Fr. Zwitter, *Narodnost in politika pri Slovencih*, n. o. m., str. 34, 40-41.

²⁶ O tem sem pisal v *Problèmes nationaux...*, str. 40, 78, 146; slov. izdaja *Nacionalni problemi...*, st. 58, 107-108, 206.

Na drugi strani je pa res, da ni legitimizem vse, kar se danes označuje kot legitimizem. Popolnoma jasno je, da se program Zedinjene Slovenije sklicuje na naravno pravo vsakega naroda in da nima prav nič opraviti z legitimizmom, tudi če se Zedinjena Slovenija zamišlja kot avtonomna pokrajina v okviru federalistične Avstrije. Kar se tiče avstroslavizma, sem že v razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih« postavil antitezo med Avstrijo kot legitimistično monarhijo in med programom slovanskih in tudi slovenskih liberalcev o Avstriji kot federaciji narodov; v knjigi o nacionalnih problemih v habsburški monarhiji sem razlikoval med avstroslavizmom v najširšem smislu besede, t. j. vdanostjo Slovanov kot Slovanov vladarju, avstroslavizmom, ki pričakuje od Avstrije več skrbi za slovanske jezike, in avstroslavizmom, ki hoče spremeniti obstoječe politične uredbe v federalističnem smislu; za ta zadnji avstroslavizem je mogoče reči, da ne le ni nujno legitimističen, ampak legitimizem naravnost izključuje.²⁸ Res pa je, da pri nas nekateri avtorji v svoji gorečnosti označujejo kot legitimista vsakogar, kdor iz katerihkoli vzrokov ni nasprotoval obstoju Avstrije; tako trdi n. pr. dr. S. Vilfan za Avstrijo vseppek, da »so bili programi različnih strank za ustavno ureditev habsburške monarhije po svoji ogromni večini legitimistični, sloneči na neke vrste avstrijskem patriotizmu, ki se je izražal v priznavanju monarha in lojalnosti do njega«, spravi v ta okvir češke in nemške stranke, program Zedinjene Slovenije in v glavnem tudi jugoslovansko idejo ter mu je majniška deklaracija izraz »habsburškega dinastičnega legitimizma«.²⁹ Brez ozira na to, da je bil tudi mnogim strankam, ki niso bile proti obstoju Avstrije, tuj vsak avstrijski patriotizem, ostaja glavni pomislek: kdor bo razumel izraz legitimizem tako, kakor se on uporablja v zgodovinski znanosti, bo moral razumeti citirana mesta tako, da so bili programi teh strank za ustavno ureditev pravzaprav proti ustavni ureditvi in da so se te stranke, programi itd. zavzemali za Avstrijo kot absolutno monarhijo.

Proti trditvi dr. Kermaunerja, da se nacionalna politika mladoslovencev ni v ničemer razlikovala od nacionalne politike staroslovencev, postavljam tezo, da sta se obe struji v tedaj formalno še ne razcepljenem slovenskem narodnem taboru razlikovali predvsem po svoji nacionalni politiki; mladoslovenci si prizadevajo, da bi dali nacionalni politiki bolj

²⁷ Narodnost in politika ..., n. o. m., str. 37-40, 41-43. Pri Slomšku je treba upoštevati predvsem njegove spise, korespondenco in rokopise; kar se tiče del o njem, je za naše vprašanje najstarejša Kosarjeva biografija (**Fr. Kosar**, Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, Maribor 1863) bližja resnici kakor pa kasnejši deli Medveda in Kovačiča (**A. Medved**, Knezoškof lavantinski Anton Martin Slomšek, Celovec 1900; **Fr. Kovačič**, Anton Martin Slomšek, I-II, Celje 1934-35), kjer so ta vprašanja bolj zabrisana.

²⁸ Narodnost in politika ..., n. o. m., str. 46, 53; Problèmes nationaux ..., str. 53-54; Nacionalni problemi ..., str. 73-74.

²⁹ **S. Vilfan**, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Lj. 1961, str. 431, 464. Rokopis te knjige sem sicer bral in dal k njemu svoje pripombe, kakor je razvidno iz predgovora, vendar pa ne končne redakcije, ki vsebuje tudi citirana mesta.

radikalen značaj, prav zaradi tega se pa izogibajo dolgo časa poudarjanju razlike v svetovnonazorskih in drugih vprašanjih. Potrebno je seveda ugotoviti kronološki okvir veljavnosti te teze; zaključek bi bil podan s formalnim razcepom med obema strujama leta 1873, težje je pa tu vprašanje začetka. Po Prijateljevi koncepciji, ki je izražena že v naslovi njegovega dela, je doba do 1868 doba staroslovenstva, ko se po prvih znakih liberalizma uveljavi čisto konservativno vodstvo; ta doba se pa konča, ko nastopi prva mladoslovenska generacija. Mislim, da te trditve vsaj za politično zgodovino ni več mogoče vzdrževati. Slovenski liberalizem se pojavlja že leta 1848 in list »Slovenija« (1848—50) je njegovo glasilo, ki se po svoji smeri ne razlikuje bistveno od sodobnih listov, ki veljajo danes pri Hrvatih in Čehih za glasila leveice; tudi pozneje v slovenskem narodnem gibanju stalno sodelujejo slovenski liberalci. Kar se tiče slovenskega narodnega programa v letu 1848, dr. Kermauner upravičeno kritizira dr. N. Radojčiča, da vidi tedaj pri Slovencih le program Bleiweisovih Novic, ne pa programa Zedinjene Slovenije; a prav ta argument govori proti njegovi tezi, saj je danes že dognano, da je program Zedinjene Slovenije kot avtonomne pokrajine, čeprav v mejah Avstrije, in akcija za bojkot volitev v Frankfurt delo tedanjih slovenskih liberalcev, medtem ko so bili konservativci v začetku vsemu temu nasprotni ali pa vsaj indiferentni.³⁰ Odgovor na vse vprašanje je sicer otežkočen zaradi tega, ker je dal Prijatelj sicer nekaj drobcev za politične nazore staroslovencev, njihovega političnega »duševnega obraza« v poglavljenem smislu pa ni podal niti on niti kdo drugi; po vsem, kar vemo doslej, bi pa mogli reči, da so staroslovinci imeli v začetku narodnost le za kulturno vprašanje, pri Slomšku celo v romantičnem smislu, da je nacionalno le tisto, kar je konservativno. V politiki pa v dobah predmarčnega in Bachovega absolutizma niso imeli ničesar proti režimu, v dobah ustave po 1848 in zopet po 1861 so se pa zavzemali le za pravice slovenskega jezika v šolah in javnem življenju sploh, medtem ko jim je bil vsak drugačen program preradikalen.³¹

Za šestdeseta in začetek sedemdesetih let XIX. stoletja je znano, da sta tedaj historično plemstvo Češke (Clam-Martinić) in fevdalno-klerikalni tabor pri avstrijskih Nemcih na stališču avtonomije posameznih historičnih dežel in skupin dežel, da sta pripravljena v tem okviru priznati določene pravice tudi posameznim jezikom, da sta pa absolutno proti vsem avtonomijam na podlagi etničnih enot, ker vidita v tem začetek konca Avstrije. Znan je po Lončarju in Prijatelju tudi razvoj slovenskih narod-

³⁰ Prim. mojo oceno J. Malove Zgodovine slovenskega naroda, Glasnik Muz. dr. za Slovenijo XXII, 1941, str. 97—98; Bleiweis se je udeležil volitev za Frankfurt (V. Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZC II/III, 1948—49, str. 118—119).

³¹ Prim. Bleiweisovo izjavo pri Prijatelju, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina II, str. 52; na fragmentarnost Prijateljevega teksta v tem oziru sem opozoril v oceni Prijatelja, n. o. m., str. 157—158, za celotni problem gledanja staroslovencev na narodnost sem pa podal nekaj misli v razpravi Narodnost in politika pri Slovencih, n. o. m., str. 33 sl.

nostnih programov v tem razdobju: v začetku se postavljajo le zahteve glede na pravice jezika in prevladuje prizadevanje prilagoditi slovenske zahteve programu »historično-političnih individualnosti«, vendar se pa ves čas oglašajo tudi liberalci z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji; po letu 1866 postajajo vedno močnejše zahteve po etnični slovenski in celo jugoslovanski enoti, iniciativo pri zahtevi po Zedinjeni Sloveniji in taborskem gibanju imajo liberalni mladoslovenci, staroslovenci se pa najprej obotavljajo in potem pridružijo, tako da postane ta program za nekaj let res program vsega slovenskega gibanja; že 1872 pa staroslovenci spet pristanejo na program avstrijske pravne stranke o avtonomiji historičnih dežel in določenih pravicah jezikov v njih, medtem ko jih mladoslovenci kritizirajo in še nekaj časa vztrajajo na programu Zedinjene Slovenije. Vprašanje je le, če so bili razlogi naslanjanja na programe historično-političnih individualnosti pri staroslovencah (pri mladoslovencah je stvar jasna) le taktični, t. j. v tem, da so bili ti programi v primeri s stališčem nemških liberalcev manjše zlo in da je izgledalo, da imajo več izgledov na uspeh, ali pa tudi načelni, t. j. strah pred radikalnejšim uveljavljanjem narodnostnega načela in simpatija za avstrijski konservativni tabor; na vsak način niso ob razkolu leta 1873 staroslovenci zagovarjali svoje stališče le s taktičnimi razlogi, ampak tudi z nevarnostjo, ki jo nacionalno načelo predstavlja za Avstrijo.³² Zato mislim, da je slovenski liberalizem v prvem četrstoletju svojega obstoja vendar izvršil nalogo, da je vplival na slovensko nacionalno gibanje v smeri večje radikalnosti; čeprav je res, da se pozneje nacionalna politika liberalcev često ni razlikovala od nacionalne politike konservativcev.³³

Drugo vprašanje je seveda, ali se v tem zgodnjem slovenskem liberalizmu že pojavljajo protiavstrijske tendence. Do akcij s konkretnim političnim ciljem seveda ni prišlo, vendar pa zaradi tega ne izgubi pomena vprašanje, kaj so tedanji slovenski liberalci mislili o Avstriji. Pri liberalcih drugih slovanskih narodov v habsburški monarhiji, ki so bili vsaj do neke mere v podobnem položaju (Hrvatih, Srbih, Čehih in Slovakih), moremo v tem oziru razlikovati več faz: leta 1848 so iskreni pristaši avstroslavizma, preureditve Avstrije v federacijo enakopravnih narodov; od 1849 se po spoznanju rezultata, ki je k njemu prispevala tudi njihova vera v novo Avstrijo, pojavlja sovraštvo do Avstrije, ki se more seveda v konkretni

³² I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina III, stran 355.

³³ Medtem ko I. Prijatelj to nacionalno stran mladoslovenske politike v nasprotju s staroslovenca poudarja, čeprav jo omejuje preveč na dobo njegovega mladoslovenstva, D. Kermauner v svojih komentarjih k njegovemu delu omahuje; vztrajanje na zgodovinskopravnem stališču utemeljuje s tem, da bi Slovenci z naravnopravnim programom Zedinjene Slovenije ne našli zaveznikov (II, str. 570); misli, da so se Einspieler in slovenski Korošci izmikali narodnostnemu načelu zaradi težav delitve Koroške (II, 575—76); poudarja, da obstoji pri Einspielerju ideja zblizanja Slovencev in konservativnih Nemcev (II, str. 600); priznava, da so bila ohranitev vere in zvestoba dinastiji specifično staroslovenska gesla (II, str. 601); odklanja kot naivno Prijateljovo razlago, da so se mladoslovenca bali, da bi s forsiranjem svobodomiselnosti gnali staroslovence v naročje avstrijski katoliški stranki (IV, str. 563); priznava pa, da pomenja njihov nastop narodnostnopolitično radikalizacijo (IV, 563—64).

politiki vedno manj izražati, in to razpoloženje se ohranja vso dobo Bachovega absolutizma; po obnovi ustavnega življenja prevladajo v prvi polovici šestdesetih let zopet kombinacije v okviru notranje politike monarhije, vendar pa avstroslavizem nima več intenzivnosti iz leta 1848 in se pojavljajo tudi že drugačne tendence; doba nekako med 1866 in 1871 je čas velikega vala protiavtrojskih razpoloženj, ki ga pa zavirajo oziri na realni politični položaj in pri Čehih tudi čisto računski premislek, da bi prišli po katastrofi Avstrije v še slabši položaj, t. j. pod Prusijo.³⁴ Mislim, da je bil ta razvoj tudi pri slovenskih liberalcih podoben. V letu 1848 so oni pač iskreno brez vseh rezerv za federalistično Avstrijo. Za dobo Bachovega absolutizma sem v knjigi o nacionalnih problemih napisal, da mladi slovenski liberalci tedaj sovražijo Avstrijo, čeprav nimajo jasne perspektive in konkretnega programa za akcijo in se morajo v praksi omejiti na kulturno delo; v opombi v slovenski izdaji sem opozoril, da poznamo o tem doslej le posameznosti in da še nimamo študije, ki bi to osvetlila v celoti.³⁵ Dejansko to vprašanje ni osvetljeno niti za to dobo niti za prva šestdeseta leta, deloma pač tudi zato, ker je Prijatelj pri vseh svojih zaslugah vendar preveč poudarjal nastop prve mladoslovenske generacije šele ob koncu šestdesetih let; v tej zvezi je gotovo poučna dr. Kermaunerjeva ugotovitev, da začetnik rusofilске politične ideologije pri Slovencih ni bil pripadnik te generacije Celestin, ampak od njega 13 let starejši Gregor Blaž, rojen l. 1830; prepričan sem, da bodo nova raziskovanja privedla še do drugih podobnih rezultatov.³⁶ Za dobo po 1866 pa moremo sklepati že iz dosedanjih ugotovitev, ki slone v glavnem še vedno na že v uvodu omenjeni Prijateljevi študiji, da stališče slovenskih liberalcev v tem oziru ni bilo bistveno drugačno kakor istodobno stališče drugih slovanskih in posebno čeških liberalcev.

Kar se tiče rusofilstva, bi moral dr. Kermauner na vsak način bolj jasno in izčrpno povedati, kaj si predstavlja, ko trdi, da je bilo pri Slovencih tudi skrajno rusofilstvo do leta 1914 le »dopolnilo«³⁷ njihovega avstroslavizma. Kar se pa tiče njegove teze, da je bil ves slovenski liberalizem do konca 19. stoletja rusofilski in da zato ne drži Prijateljeva teza, ki sem jo prevzel tudi jaz, da so bili slovenski liberalci razočarani nad carsko Rusijo (pač zato, ker so bili liberalci, in pa zato, ker med Rusi razen pri nevpilivnih slavjanofilih niso našli mnogo interesa za avstrijske Slovane), ker obstoji po dr. Kermaunerju za to tezo en sam in zelo omejen primer v Celestinovi knjigi o Rusiji iz leta 1875, mislim, da je potrebno v tem oziru razlikovati.³⁷ Neka vrsta slovanskega čustvovanja in s tem tudi rusofilstva je brez dvoma tipična ne samo za večino tedanjih slovenskih liberalcev, ampak tudi za Celestinovo knjigo in celo za vse slovensko nacionalno gibanje v XIX stoletju sploh. Tega splošnega čustvo-

³⁴ Ta shema, zasnovana na izvajanjih v knjigi Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, se v neki meri ujema z izvajanjem dr. Kermaunerja v opombah k Prijatelju, III, str. 501, samo da dr. Kermauner govori le o panslavizmu, medtem ko je bilo antiavtrojskih koncepcij več.

³⁵ Les problèmes nationaux . . . , str. 84; Nacionalni problemi . . . , str. 115, 123.

³⁶ D. Kermauner, Slovenski apostol rusofilstva pred stoletjem, NSdIX, 1961, str. 20—30, in razširjeni ponatis v izdaji Prijatelja, IV, str. 548—61.

vanja pa ne smemo identificirati s panslavizmom slavjanofilskega tipa, kakor ga predstavlja n. pr. od dr. Kermaunerja odkriti in obdelani Gregor Blaž; za ta panslavizem je značilno idealiziranje carske Rusije, ki po njem po osvoboditvi od tatarskih in od časa Petra I. prevzetih zapadnih, posebno nemških vplivov na podlagi domačega »mira« in »arteli« uspešno rešuje socialno vprašanje, pa tudi prepričanje o »gnilem« zapadu z zapadnim liberalizmom in socializmom vred, ki tega vprašanja ne more rešiti. Priznam, da so bili ti nazori med slovenskimi liberalci v drugi polovici XIX. stoletja zelo razširjeni, ne morem se pa strinjati z dr. Kermaunerjevo tezo, da je bila edina izjema od tega stališča med njimi Celestinova knjiga. Dr. Kermauner sam omenja Blaževe kritike Slovenskega Naroda zaradi pisanja o slovanskih zadevah, ki se z njimi ni strinjal, in posebej njegovo obsodbo frankofilstva dr. Zarnika, »dr. Valentina, Francoza iz Kravje doline«. ³⁸ Posebno važno pa je, da dr. Kermauner sam opozarja na članke v Slovenskem Narodu v decembru 1870, verjetno izpod peresa Ferda Kočevarja, kjer se razlikuje med tako imenovanim panslavizmom kot idejo vseslovanske federacije, ki priznava pravico do svobode in samostojnosti vsem slovanskim narodom, tudi Poljakom, idejo, ki jo je prvi zastopal Hercen v svojem »Kolokolu«, in pa med panrusizmom, analognem panrusizmu, kot idejo, ki hoče zediniti vse Slovane v eno samo centralizirano državo, v kateri bi gospodaril ruski narod, kot idejo, ki jo propagirajo Katkov, njegove »Moskovskie vjedomosti« in slovanski dobrotvorni komiteji; dr. Kermauner sam opozarja, da je zaradi teh člankov Blaž nehal sodelovati pri Slovenskem Narodu. ³⁹ Vprašanje odnosa mladoslovencev do carske Rusije je torej vendar precej komplicirano in morda bodo podrobnejša raziskovanja pokazala, da so bile njihove prve generacije v tem oziru bolj raznolike kakor pa kasnejši epigoni.

VI.

Ko prehajam konkretno na ljubljanski kongres, moram opozoriti, da je za njegovo razumevanje absolutno potrebno upoštevati prejšnji sestanek v Sisku z njegovo predzgodovino in epilogom vred. Vse to je v bistvu že obdelal dr. Prijatelj, nekaj dopolnil sta pa dala dr. K. Milutinović in dr. D. Kermauner, tako da se morem tu omejiti na to, da zaradi zveze opozorim na najvažnejše momente. ⁴⁰ Sestanka 7. in 8. novembra so se udeležili politiki narodne stranke iz provincialne Hrvatske in Vojne krajine ter štirje Slovenci (Anton Tomšič in Davorin Trstenjak iz Štajerske, dr. Razlag in dr. Poklukar iz Ljubljane); politiki dalmatinske narodne stranke so bili vabljeni, pa niso prišli, Srbi so bili vabljeni preko dr. Subotića, ki se je pa opravičil. Iniciator je bil dr. Mrazović, povod so bile nemške zmage nad Francozi in nevarnost, da bi se v bodočnosti ekspanzija nove Nemčije usmerila na ozemlje habsburške monarhije; cilj je bil na eni strani

³⁷ Prim. dr. Kermaunerjeve opombe k izdaji Prijatelja, IV, str. 652—655.

³⁸ Slovenski apostol rusofilstva . . . , n. o. m., str. 23—24, 27, 28; Prijatelj IV, str. 553, 557, 558; prim. str. 638.

³⁹ Prijatelj IV, str. 639—40.

združitev civilne Hrvatske, Vojne krajine, Reke in Dalmacije, na drugi strani združitev slovenskih pokrajin v Slovenijo, obenem pa združitev te Hrvatske-Slavonije-Dalmacije s Slovenijo v večjo enoto, ki bi bila avtonomen sestavni del ogrske polovice dualistične monarhije; ves program ostaja v okviru monarhije in celo dualizma, poudarja se njegov pozitivni pomen za monarhijo, pričakuje se, da mu bodo zaradi nevarnosti nemške ekspanzije odločujoči krogi v monarhiji naklonjeni, in upa se celo na naklonjenost Madžarov (Andrassyja). V tem smislu je formuliran projekt sklepov sestanka v Sisku, ki nam je dobro znan, ker se vsi trije glavni viri zanj, Tomšičevi pismi Jurčiču in dr. Vošnjaku in dr. Mrazovićevo pismo Dalmatincu Mihi Klaiću, med seboj vsebinsko ujemajo.⁴⁰ Omeniti bi bilo kvečjemu še, da bi bila kompetenca te jugoslovanske enote v odnosu do Ogrske večja kakor avtonomija Hrvatske po nagodbi l. 1868, ker njen ban ne bi bil odvisen od ogrskega ministrskega predsednika, da bi bile medsebojne kompetence jugoslovanske enote in obeh njenih sestavnih delov stvar medsebojnega dogovora in da bi bila zagotovljena jezikovna in verska enakopravnost. Vsi ti sklepi so pa ostali projekt in niso bili objavljeni, tako da jih poznamo danes le po privatnih pismih in po vesteh, ki so o njih proniknile v liste tega časa; kot razlog za to navajajo viri pomisleke slovenskih udeležencev in sicer tako formalni pomislek, da se ti udeleženci niso čutili kompetentne za sklepanje o tako pomembnih stvareh, kakor tudi vsebinski pomislek, da niso bili navdušeni za združitev v okviru ogrske državne polovice; že po sestanku je tudi dr. Mrazović prišel na to, da se ne bi bilo oportuno že v naprej izražati za ogrsko državno polovico, ker bi s tem mogel okrepiti položaj tedanjega bana Raucha, njegovega glavnega nasprotnika; na vsak način se je še na sestanku sklenilo, da naj se o tem projektu še diskutira in potem odloča znova v Ljubljani 1. decembra.

Glede udeležbe na ljubljanskem kongresu kritizira dr. Kermauner mene, da govorim o več srbskih udeležencih, medtem ko je bil v resnici navzoč le Laza Kostić, na splošno po kritizira, da se kongres označuje kot nekak kongres mladine ali liberalcev, medtem ko je bil to v resnici kongres zastopnikov hrvatske narodne stranke in obeh frakcij slovenske narodne stranke. Kar se tiče Srbov, naj opozorim, da celotnega seznama udeležencev kongresa ne sporoča noben vir in ga zato sploh ne poznamo, da tudi dr. Miletić v svojem drugem članku omenja, da so bili v Ljubljani »od strane Srbalja među ostalima Laza Kostić, ovogodišnji pretsednik Srpskog omladinskog odbora«, in da dr. K. Milutinović šteje med Srbe (pač po poročilu srbskega »Naroda«) zastopnike iz Vojne krajine Vukovića, Radulovića ter Gruborovića in druge;⁴² vprašanje enega ali več srbskih udeležencev se mi ne zdi važno, na vsak način pa tudi udeležbe Laze

⁴⁰ **I. Prijatelj**, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, III, str. 184—198; **D. Kermauner** v svojih opombah, prav tam, str. 525—26; **K. Milutinović**, Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa..., n. o. m. str. 160—162.

⁴¹ **I. Prijatelj**, n. o. m. III, str. 190—92, 193—94; **Dr. Lončar**, Hrvaško državno pravo in Slovenci, Naši zapiski IX, 1912, str. 353—54; **K. Milutinović**, Problematika..., n. o. m., str. 160—61.

Kostića ne smemo zanemariti. Gotovo je, da sta se kongresa udeležili obe frakciji slovenske narodne stranke, da so »Novice«, dr. Bleiweis in dr. Costa branili njegovo izjavo proti nemškim polemikam in da so bili na kongresu staroslovenci celo bolj reprezentativno zastopani kakor pa mladoslovenci; o tem se je že tedaj pisalo v časopisju, vendar pa za naše vprašanje ni važno, ali gre pri tem za namerno zapostavljanje mladoslovencev s strani staroslovencev, kakor je mislil I. Prijatelj, ali so pa bili vzroki drugi, kakor misli dr. Kermauner.⁴³ To je bila pač doba, ko so se staroslovenci pridružili mladoslovenski iniciativi glede organiziranja taborov, ko kranjski deželni zbor izglasuje resolucijo za Zedinjeno Slovenijo in ko vlada med obema frakcijama sloga. Vendar bi pa jaz iz tega ne sklepal, da sta obe frakciji enako zainteresirani na jugoslovanskem vprašanju. Že Prijatelj opozarja, da je do 22. novembra 1870 o vsem pisal samo Slovenski Narod in da je ta list tega dne to izrečno poudaril, nato pa so 23. novembra prvič o tem pisale Bleiweisove Novice, kar je Slovenski Narod 29. novembra zabeležil kot »sledede hladne vrste«.⁴⁴ Jaz bi tu opozoril še na dopis iz Dunaja v Slovenskem Narodu 1. XII. 1870 (verjetno Jurčičev), kjer se ob nekem Radicsevem članku, ki brani zgodovinsko pravo kranjske dežele, ugotavlja, da je boj proti centralizmu sicer pozitiven, da pa Slovenci zahtevajo »narodno pravo, katerega nam nobena zgodovina ne da, nego samo pravica samoodločbe narodov«, omenja vesti dunajskih listov, da kranjski staroslovenci niso za zedinjenje s Hrvati in da v Sisku ni bilo nobenega »veljavnega« Slovenca (k temu uredništvo pripominja, da sta bila v Sisku dva kranjska deželna poslanca), in končno izraža veselje, da so se Novice izrazile o tej akciji pozitivno, čeprav prekratko.⁴⁵ Končno omenjam, da Slovenski Narod 13. XII. 1870 v notici »Koroški Slovenci« navaja poročilo graške Tagespost iz Celovca, po kateri so pri posvetovanju koroških Slovencev bili prenapeteži brezpogojno za to, da se gre v Ljubljano, zmernejši pa so bili proti delitvi Koroške, in se je končno sklenilo, da nekateri gredo, a si nihče ni upal iti; uredništvo objavlja vest zato, da bi mogli koroški Slovenci to pojasniti. Dne 17. XII. 1870 objavlja Slovenski Narod dopis iz Celovca, da se slovensko politično društvo Trdnjava strinja z ljubljanskim programom, in obljublja se pojasnilo glede Tagespost, kjer je lažljivo vse; to pojasnilo pa ni nikdar izšlo.⁴⁶ Pri vsem tem gre seveda za trditve nemških političnih nasprotnikov, ki so deloma ali v celoti neresnične; vendar je pa značilno, kje domnevajo politični nasprotniki šibko stran vse akcije.

Glede samega stališča kongresa moremo reči, suponirajoč, da že samo sklicanje kongresa predpostavlja izjavo o edinstvu Južnih Slovanov tudi v političnem oziru, da so bile pred njim čisto teoretsko štiri možnosti konkretnega političnega programa. Mogel se je izraziti za avtonomno enoto Jugoslovanov iz habsburške monarhije v okviru ogrske državne polovice

⁴² Sv. Miletić, Izabrani članci, str. 171; K. Milutinović, Problematika..., n. o. m., str. 164.

⁴³ I. Prijatelj, n. o. m., III, str. 203—204; D. Kermauner v svojih opombah prav tam, IV, str. 571—77.

⁴⁴ I. Prijatelj, n. o. m., III, str. 200—201.

⁴⁵ Slovenski Narod 1. XII. 1870, št. 140.

ob ohranitvi dualističnega sistema; mogel se je izraziti za tako enoto v okviru avstrijske državne polovice dualistične monarhije; mogel bi biti za tako enoto izven obeh državnih polovic, vendar še v okviru na federalističnem principu reorganizirane monarhije (tudi to bi bilo mogoče legalno povedati, v nasprotju s Prijateljem, n. o. m. III, str. 209, ki ne loči te možnosti od moje četrte možnosti); mogel bi biti končno za združitev izven monarhije, pri čemer bi odpadla potreba po razlikovanju od Jugoslovanov izven monarhije, vsega tega bi pa seveda ne bilo mogoče javno povedati. — Kolikor je mogoče sklepati iz skromnih doslej znanih virov, se je na kongresu diskutiralo predvsem za in proti prvi možnosti, kar bi mogli domnevati že na podlagi predzgodovine kongresa. Za to govori poročilo Makanca, ki je — seveda več kakor pet let pozneje, ko je bil že politični nasprotnik Mrazovića, ki je pristal na revidirano nagodbo—trdil, da je Mrazović hotel doseči izjavo za to možnost, da se je pa proti temu in za federalistično rešitev namesto dualistične izrazil najprej Slovenec dr. Tonkli, nato so se mu pa pridružili Slovenec dr. Razlag, dalmatinski Hrvat Danilo, vojvodinski Srb Laza Kostić in Makanec sam, tako da je predlog propadel. Opozarjam pa na to, da se o predlogih s hrvatske strani za rešitev v okviru ogrske polovice, ki pa niso bili sprejeti, govori tudi v sodobnem časopisju.⁴⁷ — Za trditve dr. N. Radojčića, da je Laza Kostić, ki je odšel v Ljubljano s prepričanjem, da bo tam našel odločne zagovornike rešitve jugoslovanskega vprašanja v okviru habsburške monarhije, na kongresu zastopal protiavstrijsko stališče in da s tem stališčem sicer ni mogel čisto prodreti, da je pa vendar našel v Ljubljani manj »avstrijstva« kakor je pričakoval in da pomeni resolucija kongresa, ki baje obstoji v dveh redakcijah, boječe približevanje srbskemu stališču, obstoji en sam direkten vir v Kostićevem članku »Još jedna reč o ljubljanskom sastanku« v Zastavi 20. XII. 1870 (= 1. I. 1871), št. 149. V tem članku pa Kostić samo izjavlja, da je vedel, kakšno stališče bi zavzeli srbski liberalni listi, če bi bil sprejet program, na podlagi katerega je bil kongres sklican (t. j. program v Sisku), nato pa ugotavlja, da ni bil sprejet niti dualistični program, za katerega so bili sklicatelji (t. j. Mrazović), niti federalistični program, za katerega so bili domačini (t. j. Slovenci), priznava, da je to samo negativen dobiček, a da je v politiki često tako, in poudarja, da v Ljubljani ni šlo za to, da se ohrani habsburška monarhija, in da predlagateljem izjave, med katerimi je bil on, ni bila v misli nepremagljiva žilavost te monarhije. Ta članek nam marsikaj pove, vendar pa iz njega ne moremo sklepati, kako je konkretno potekala diskusija in kako je prišlo do formulacije izjave na kongresu in kakšen delež je pri tem imel

⁴⁶ Slovenski Narod 13. XII. 1870, št. 145; 17. XII. 1870, št. 147; društvo »Trdnjava« se je izjavilo za jugoslovanski program 7. dec. 1870 (Novice 21. XII. 1870, str. 415).

⁴⁷ Za Makanca **I. Prijatelj**, n. o. m., III, str. 222—25; za vesti v časopisju prim. članek Ljubljanski dogovori v Slovenskem Narodu 10. XII. 1870, št. 144 (po Zatočniku), in dopis iz Zagreba v uvodniku »Ljubljanski program, III«, prav tam 18. II. 1871, št. 20; dr. Kermauner misli, da ni sigurno, da bi bila o tem različna mnenja na kongresu samem (**D. Kermauner**, Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu, ZC XIV, 1960, str. 209).

Laza Kostić. — Ostaja še glavni vir, izjava kongresa, kjer je sigurno, da se slovenski in srbohrvatski tekst bistveno ne razlikujeta.⁴⁸ Osnovna značilnost te izjave je, da je to načelna deklaracija o edinstvu Jugoslovanov, tudi političnem, ki pa nič ne pove, v kakšni konkretni obliki naj se to edinstvo ustvari. Ona se ne opredeli za nobeno od zgoraj omenjenih štirih teoretičnih možnosti, mogoče je pa tudi reči, da nobene od njih ne izključuje. To velja celo za četrto možnost, zedinjenje izven habsburške monarhije. Proti temu bi bilo mogoče argumentirati kvečjemu s tem, da se govori o delu »na vsaki postavni način«, in pa s tem, da je bila na kongresu — ne v izjavi — predvidena spomenica cesarju, ki pa ni bila nikdar izdelana; izjava pa nikjer ne govori o tem, da bi bila združitev Jugoslovanov v interesu monarhije ali dinastije, ne govori se o združitvi v okviru monarhije ali pod žezlom habsburške dinastije. — Ta rezultat, ki sloni na analizi taksta, čeprav ne moremo pojasniti, kako je — namenoma ali nehote — do tega teksta prišlo, nam potrjujejo tudi sodobni komentarji izjave kongresa. Gotovo je, da so mnogi — ne samo Bleiweisove Novice — razumeli izjavo tako, da gre seveda za združitev v okviru habsburške monarhije. Tako sta razumela in zaradi tega kritizirala ves kongres Miletić in M. Polit-Desančić. Vendar pa se pojavljajo tudi drugačne interpretacije, pri čemer niti ne upoštevam narodnih nasprotnikov, ki hočejo seveda vso akcijo očrniti pred oblastmi. Laza Kostić v že omenjenem članku ne negira samo, da bi šlo na kongresu za ohranitev in vero v monarhijo, ampak trdi, da se v izjavi omenja habsburška monarhija le zato, ker so v Ljubljani bili in mogli biti le Jugoslovani iz dežel te monarhije, in ker oni niso mogli odločati in govoriti za tiste, ki niso bili zastopani; zato zameri kritiko ne toliko Miletiću, ki je pisal še v času, ko sklepi niso bili znani, kolikor M. Polit-Desančiću, ki je kritiziral tedaj, ko je izjavo že poznal. Tudi Jurčičevo opozorilo Miletiću v njegovem drugem članku »Slovanski jug in Srbi« v Slovenskem Narodu 17. XII. 1870, »da zdaj faktično v Avstriji živimo in bodemo živeli morda še dalje, nego kdo misli«, je treba pač razumeti kot njegovo interpretacijo teksta. A tudi Mrazović vsaj v privatnem pismu Tomšiču 19. XII. 1870 razlaga mesta o Jugoslovanih habsburške monarhije v izjavi v smislu, da gre za faktično pripadnost velikega dela Jugoslovanov, zlasti tistih, ki so bili zastopani v Ljubljani, ne pa za željo graditi Avstrijo ali jo celo razširiti na Jugoslovane v tedanji Turčiji.⁴⁹

Za stališče Svetozara Miletića in M. Polit-Desančića je značilno, da sta proti vsakemu upoštevanju okvira habsburške monarhije razen v dnevni politiki, kamor štejeta tudi zahteve po avtonomiji Hrvatske-Slavonije-Dalmacije in po avtonomni Sloveniji in pa zahteve vojvodinskih Srbov na podlagi programa v Bečkereku leta 1869; vsako politično združitev Jugoslovanov v okviru monarhije, bodisi na bazi dualistične ali pa federalistične reorganizacije, odklanjata načelno, obenem jo pa smatrata za praktično popolnoma neizvedljivo z ozirom na realne politične sile, ki v tej

⁴⁸ Paralelno sta objavljena pri **K. Milutinoviću**, *Problematika ...*, n. o. m., str. 165—166.

⁴⁹ Za Kostića prim. tudi citate pri **K. Milutinoviću**, *Problematika ...*, n. o. m., str. 171—72; za Jurčiča in Mrazovića **I. Prijatelj**, n. o. m. III, str. 214—15, 217—19.

monarhiji odločajo. Za stališče Svetozara Miletića je še posebej značilno računanje s skorajšnjim pruskim udarcem po monarhiji in pa mnenje o politiki, ki bi jo v primeru tega udarca morali voditi Srbi in Hrvati, o čemer sem že govoril. Želel bi se kratko dotakniti še enkrat le motivov stališča Svetozara Miletića do Slovencev. Ivan Prijatelj domneva v komentarju sklepa druge skupščine Ujedinjene omladine srpske v Beogradu leta 1867, da se smatrajo Hrvati za njene člane, medtem ko morejo Bolgari in Slovenci le nastopati na njenih skupščinah, da je bil eden od motivov za to, da so imeli Slovenci za neomajne pristaše avstrijskega okvira, in misli, da je ta motiv igral vlogo tudi v času ljubljanskega kongresa.⁵⁰ Mislim, da za tako razlago, po kateri naj bi srbski omladinci in sam Miletić v tem oziru razlikovali tudi med Hrvati in Slovenci, ni v virih nikake opore. Sem ne moremo šteti Jurčičeve ironične opazke v dopisu iz Dunaja Slovenskemu Narodu 24. XII. 1870, da Slovenci še sami niso vedeli, da so taki »splošni« (avstrijski) domoljubi, kar je verjetno res v zvezi z izjavami srbskih študentov v diskusijah po prvem Miletićevem članku. Odločilni so pa tu sami teksti že citiranih Miletićevih člankov. V teh ni nobenega sledu trditve o kakem specifičnem avstrijskem patriotizmu Slovencev in Čehov. Treba se je samo zamisliti ob Miletićevih tezah, da Srbi in Hrvati ne morejo zaradi Čehov in Slovencev reševati Avstrije, ker bi je ne rešili, ampak samo škodovali še samim sebi. Miletić se tu jasno zaveda, da morajo biti vsi Čehi in vsi Slovenci proti pruskemu udarcu, ne zaradi kakega avstrijskega patriotizma, ampak zaradi lastnih interesov, in jim tega ne zamere, ker ve, da bi tak udarec njihov položaj zelo poslabšal; prav zaradi tega pa ne vidi možnosti sodelovanja z njimi, ampak svetuje Srbom in Hrvatom, naj izrabijo bližnji razpad monarhije za to, da se osvobodijo sami, rešitev Slovencev in Čehov pa prepuste bodočemu konfliktu vsega slovanstva, t. j. Rusije, z Veliko Nemčijo.

Doslej še nimamo izčrpne slike mnenj o Miletićevem stališču. Moremo pa trditi, da so bila ta mnenja različna tudi pri Srbih. Kar se tiče Hrvatov, je dr. Kermauner opozoril, da je Mrazović tedaj v javnih člankih nastopil ne samo proti Miletićevemu stališču o Slovencih in proti mnenju o skorajšnjem propadu habsburške monarhije, ampak je izražal tudi vero v žilavost te monarhije in upanje, da bo ona vendar pravična in da bo zadovoljila svoje Jugoslovane. Mnenja so bila različna tudi pri Slovencih. Bleiweisove Novice omenjajo 21. XII. 1870 kratko, da je proti jugoslovanskemu programu tudi Miletić, ki je napisal svoj članek, predno je poznal izjavo, in označujejo njegovo politiko kot ekskluzivno srbsko, podobno politiki, ki jo vodijo Poljaki. Pozneje poročajo Novice še o občnem zboru političnega društva »Slovenija« v Ljubljani 6. I. 1871, kjer je dr. Costa govoril tudi o Miletiću, omenjal, da je on zdaj v ječi in da je on gotovo voditelj ogrskih Srbov, da je o njem težko govoriti, da je pa Miletić za Veliko Srbijo, ljubljanski program pa za habsburško monarhijo, za enakopravnost narodov in avtonomijo dežel; Miletićev program je dvomljive politične vrednosti, ker se ne ve, ali in kdaj bo razpadla Avstrija, saj tudi Turčija še vedno obstoji; želeli je, da bi tudi

⁵⁰ I. Prijatelj, n. o. m., III, str. 212.

ogrski Srbi sprejeli ta program.⁵¹ Gotovo je, da so si tudi nekateri slovenski liberalci zamišljali uresničenje ljubljanskega programa v avstrijskem državnem okviru. To bi jaz trdil danes tudi za poročilo dr. Lavriča »Jugoslovanska zveza« na občnem zboru »Soče« v Gorici 23. februarja 1871, čeprav ne bi trdil, da sloni to poročilo na sklepih iz Siska, ker si ti sklepi zamišljajo jugoslovansko enoto v okviru dualizma in ogrske državne polovice, Lavrič pa v okviru federalistične monarhije.⁵² Res pa je, da se Srbija prvič omenja kot »jugoslovanski Piemont« med Slovenci v »Soči«, čeprav v zelo previdni obliki.⁵³ V direktno diskusijo z Miletičem se je pa med tedanjimi slovenskimi liberalci spustil le Josip Jurčič in tu moremo v resnici govoriti o diskusiji med srbskimi in slovenskimi liberalci, čeprav ne na kongresu, pač pa po kongresu in okrog kongresa.⁵⁴ Tu ne bom podajal vsebine njegovih člankov, ker sta to storila že dr. Prijatelj in dr. Kermauner. Opozarjam samo, da Jurčič ne zavrača samo trditve, da izhaja iz kakega avstrijskega patriotizma, ampak niti ne polemizira in se v bistvu celo nagiba k Miletičevi trditvi, da od Avstrije ni ničesar pričakovati, čeprav ne verjame, da bo prišlo do njene katastrofe tako kmalu; opozarja pa, da se nemška ekspanzija ne bo ustavila ob slovensko-hrvatski meji, poudarja, da Slovenci za jugoslovanstvo niso breme in da je Miletič tu vendar škodoval, in vidi pravi smisel jugoslovanskega programa v bodočnosti, v odgovoru na vprašanje, kam naj se Slovenci orientirajo, ako pride do katastrofe Avstrije. Vse to bi bilo presenetljivo, če ne bi upoštevali, da je izšlo v prvih letnikih Slovenskega Naroda precej člankov, ki govore o zmagovitem pohodu narodne ideje, katera je ustvarila Italijo in Nemčijo, o tem, da se morajo avstrijski državniki po teh zunanjih neuspehih boriti zdaj z istim problemom v svoji notranji politiki, in kjer se izraža še nekaj upanja, a tudi že skepsa o tem, da bo Avstrija sposobna ta vprašanja rešiti. Diskusija med Miletičem in Jurčičem je značilna kot simptom razpoloženj t e d a n j i h liberalcev, medtem ko je neposredni povod zanjo odpadel, ko ni prišlo do pruskega udarca, ampak sta Bismarck in Andrassy inavgurirala politiko sodelovanja med Nemčijo in na bazi konsolidiranega dualizma ter nemško-madžarske hegenomije organizirano Avstro-Ogrsko.

⁵¹ Novice 21. XII. 1870, str. 415; 18. I. 1871, str. 19—20; Slovenski Narod 12. I. 1871, št. 4.

⁵² Soča, 31. III. 1871; prim **Lončarjevo** oceno Gabrškovih Goriških Slovencev, Jugoslovanski istoriski časopis I, 1935, str. 575, in **Br. Marušič**, Doneski k biografiji dr. Karla Lavriča, Zgodovinski časopis XIV, 1960, str. 201 (s tiskovno pomočjo za datum občnega zbora 29. II. 1871 namesto 23. II. 1871).

⁵³ Srbija, »ta mlada država bodočnosti«, (Zukunftsstaat, kakor jo isti Nemci zovejo) ima res veliko prihodnost, ako bode, kakor se nadejamo, v Parizu izobraženi mladi Milan delo blagega od zlobne roke umorjenega Mihajla nadaljeval. Kot izgledna država bude ostalim posebno pa pod polumesecem zdihajočim krščansko-slovanskim narodom na balkanskem poluotoku postala »jugoslovanski Piemont«. Soča 1872, št. 35.

⁵⁴ Slovanski jug in Srbi, Slovenski Narod 15. XII. 1870, št. 146, in 17. XII. 1870, št. 147; dopis iz Dunaja, prav tam 24. XII. 1870, št. 150; dopis iz Dunaja, prav tam 17. I. 1871, št. 6; Še enkrat Srbi in jugoslovanski program, prav tam 24. I. 1871, št. 9.

ZAPISKI

OB SEDEMDESETLETNICI MILKA KOSA

Leta 1962 smo se mogli spominjati slovenski zgodovinarji dveh obletnic, tesno zvezanih z začetki slovenske zgodovinske *znanosti*. Preteklo je osemdeset let, odkar je prof. Franc Kos izdal prvi dve slovenski zgodovini posvečeni razpravi, in šestdeset let, odkar je izšla prva knjiga njegovega »Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku«. Natanko sredi med tema dvema dogodkoma pa stoji tudi tretji, rojstvo njegovega sina, ki je nadaljeval očetovo delo.

Dvanajstega decembra 1962 je praznoval vseučiliški profesor in akademik Milko Kos sedemdeset let svojega plodnega življenja. V istem letu mu je potekel s koncem zimskega semestra že petinsemdeseti polni semester, odkar je stopil kot akademski učitelj na univerzitetni kateder, že leto poprej pa »zlati jubilej« od objave prve zgodovinske razprave, petinštirideset let, odkar je prisegel doktorsko prisego, in petintrideset let, odkar je prišel na filozofsko fakulteto slovenske univerze v Ljubljani in učil veliko večino vseh zgodovinarjev, ki danes delamo v vseh vrstah šol in v znanstvenih ustanovah v Sloveniji.

Ko smo se pred desetimi leti ob podobnem, deset let mlajšem prazniku zbrali okrog njega, je bil to le kratek odmor med dvema delovnikoma, združen z razmišljanjem o velikem vzoru požrtvovalnega dela (ZČ VI—VII, 1952—1953, 9—29). Prav v prvih letih sedmega desetletja svojega življenja je dosegel prof. Kos enega izmed vrhov svojega dela. Obsežni drugi del izdaje urbarjev Slovenskega Primorja (254; številke se nanašajo na bibliografijo, ki sledi temu članku) je globoko zaoral v srednjeveško zgodovino Kosove ožje domovine. Ne le na področju agrarne in kolonizacijske zgodovine, marveč tudi upravnega razvoja se je povzpelo slovensko zgodovinopisje s tem delom visoko nad vse, kar je bilo dotlej napisanega o srednjeveški zgodovini slovenskih primorskih pokrajin. Prav to delo je prineslo avtorju najvišje odlikovanje, ki ga more doseči slovenski kulturni delavec, Prešernovo nagrado leta 1955. Prav v tem letu pa nam je poklonil drugi poglobitveni dar svojega dela v tem desetletju, povsem prenovljeno in močno razširjeno Zgodovino Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (257; ZČ X—XI, 1956—1957, 337—341). To ni samo tisto delo, po katerem pozna Kosa največ Slovencev in — zlasti odkar je bilo prevedeno v srbohrvaščino (307) — tudi drugih Jugoslovanov, marveč tudi tisto, po katerem si je Kos najbolj pridobil s svojim vselej odprtim pa vendar skrbno pretehtanim sprejemanjem vseh dognanj o slovenski preteklosti, ugled pomembnega arbitra o stanju spornih vprašanj v historiografiji, čeprav je posegel bodisi z ocenami (261, 275, 314), bodisi drugače (320) v zadnjem času v neposredno obravnavanje takšnih vprašanj bolj redko kakor nekdanj.

Del vprašanj, zajetih v veliki Zgodovini, je krajše in delno na drug način obravnaval tudi v Zgodovini narodov Jugoslavije (249) in zlasti v številnih geslih Enciklopedije Jugoslavije, kjer je v slovenski redakciji hkrati prevzel tudi skrb za vsa zgodovinska gesla o Slovencih in njihovo urejanje. Tudi zgodovino svoje ožje domovine, obravnavano v »urbarjih«, je večkrat obravnaval (250, 251, 294). Pa vendar se zdi, da se je Kosovo delo v zadnjem desetletju še močneje kakor prej obrnilo k tistima dvema velikima ciljema, ki ju vidimo razpeta nad njegovimi raziskavami že nekaj desetletij: k zgodovini srednjeveške kolonizacije slovenskega ozemlja in k topografskemu slovarju slovenskega ozemlja do konca visokega srednjega veka. Še vedno srečujemo nove

objave virov (276, 291), skrbne ocene publikacij virov (262, 311) in skrb za njihovo točnejše datiranje (279) ter razprave iz diplomatike (255, 278), prav tako prispevke h kmečki zgodovini v posameznih okoliših (248, 294), pa tudi k zgodovini naših mest, zlasti Ljubljane (258, 295; o Novem mestu 256 in o Brežicah 293). Tudi historiografiji je bil posvečen precejšen del njegovega prizadevanja, posebej srednjeveški (283, 285; prispevki za novo izdajo Potthastovega priročnika — tudi tu je prevzel uredništvo in skrb za prispevke o virih z našega ozemlja — so še v rokopisu), pa tudi novejši (259, 260, 305, 319), seveda tisti, ki je zvezana z obravnavanjem naše srednjeveške zgodovine.

Pa vendar se vse bolj množe zlasti študije o zgodovini kolonizacije in o krajevnih imenih kot podlagah za njeno proučevanje. Že lepa knjiga o topografiji srednjeveške Ljubljane in njene okolice (258) posega marsikje v ta vprašanja, prav tako tudi razprava o začetkih Novega mesta (256). Dolga vrsta razprav pa je posvečena naravnost takšnim vprašanjem — bodisi v mejah posameznih okolišev v Slovenskem Primorju (277), na Koroškem (312), Gorenjskem (308, 309) in Štajerskem (313), bodisi na vsem slovenskem ozemlju (263, 274, 290, 292).

Uspehi in ugled so prinašali prof. Kosu nove počastitve (1953 odlikovanje z Redom dela I. stopnje; 1955 Prešernovo nagrado; 1961 izvolitev za dopisnega člana Srpske akademije nauka), nosili pa so mu tudi organizacijsko delo, čigar obseg in breme se v njegovi bibliografiji vidi le malo (poročila o znanstveno organizacijskih vprašanjih: 252, 253, 264, 280, 296, 310). Kljub teži teh in drugih znanstveno organizacijskih nalog, pa tudi pedagoškega dela in organizacijskih nalog na filozofski fakulteti kažeta ta kratki pregled in bibliografija kot najbolj pravična sodnika, da Kosovi rezultati v zadnjih desetih letih tudi po svojem obsegu prav nič ne zaostajajo za prejšnjimi časi. To nas tem bolj navdaja z radostjo, ker spreminja v gotovost naše staro upanje, da bo podaril slovenskemu zgodovinopisju obe tisti deli o zgodovini kolonizacije, ki sta mu najbolj pri srcu ne le zaradi dolgih desetletij študija zanj, marveč nemara tudi zato, ker sta najbolj njegovi: veliko večino tega, kar o tem vemo, je dognal on sam, pa tudi njegov način dela z zbiranjem posameznih, skrbno preverjenih ugotovitev ob uporabi najrazličnejših vrst virov v velika in široka dognanja prihaja v njih najbolj do veljave.

V tem prepričanju želim — kot eden izmed njegovih učencev in sodelavcev in v imenu te skupnosti, ki je razpeta preko vse naše domovine — prav iz srca, da nam bo Kos kot prvi delavec v naših vrstah še dolga leta razkrival nove in nove skrivnosti preteklosti našega naroda, med katerimi marsikatere že danes njemu niso več taka skrivnost kakor nam.

Bogo Grafenauer

BIBLIOGRAFSKI PREGLED DELA MILKA KOSA (1953—1962)

Ta bibliografija je nadaljevanje bibliografije, objavljene v Zgodovinskem časopisu VI—VII, 1952—1953 (v Kosovem zborniku), str. 19—29, ob šestdesetletnici prof. Milka Kosa. Dela so razporejena na isti način po posameznih letih, tekoče številke pa se nadaljujejo. Bibliografija ne zajema poročil, ki jih je prof. Kos objavljial kot glavni tajnik SAZU v »Letopisih SAZU« in prav tako ne strokovnih mnenj, objavljenih v »Objavah Univerze v Ljubljani«.

- 1953: 248. **S kmetских domačij okoli Kostanjevice pred šest sto leti.** Kostanjevica na Krki ob sedemstoletnici mestnega obstoja. Kostanjevica 1953, str. 53—62.
249. **Slovenci od XII. do XV. stoletja. 1. Politično teritorialni razvoj od XII. do XV. stoletja. 2. Kolonizacija, germanizacija in narodnostne meje od XI. do XV. stoletja.** Zemljevidi: Alpski Slovani po naselitvi. — Politična razdelitev slovenskih pokrajin v IX. stoletju. — Razde-

- litev slovenskih dežel med največje fevdalce sredi XV. stoletja. — Razdelitev slovenskih pokrajin po letu 1500. Zgodovina narodov Jugoslavije. Prva knjiga. Do začetka XVI. stoletja. Ožja redakcija: dr. Bogo Grafenauer, Dušan Perović, dr. Jaroslav Sidak. Ljubljana 1953. Str. 696—707, 745—746, zemljevidi v prilogi. Izšlo tudi v hrvaškem (Zagreb 1953) in srbskem prevodu (Beograd 1953).
250. **Istra in Slovensko Primorje v zgodovini. Od naselitve do konca 18. stoletja.** V zborniku Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, str. 40—62 (izšlo tudi v srbohrvaškem prevodu, gl. ZC VI—VII, 1952—1953, št. 242).
251. **Istra i Slovenačko Primorje u srednjem veku.** Radio univerzitet 1, 1953, str. 16—23.
252. **Natural Sciences in the Slovene Academie of Sciences and Arts.** Bulletin scientifique, Conseil des Academies de la RPF de Yougoslavie 1, 1953, str. 9—10.
253. **O naših arhivih.** Naši Razgledi 1953, 20. VI., 16—17.
1954. 254. **Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del.** (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja. Izdala SAZU v Ljubljani) 1954. Vel. 8°. 411 strani in 1 zemljevid v prilogi.
255. **Carta sine litteris.** Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 62, 1954, str. 97—100.
256. **Začetki Novega mesta.** Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 2, 1954, str. 171—177.
- 1955: 257. **Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja.** V Ljubljani 1955. Vel. 8°. 426 strani in trije zemljevidi v prilogi.
258. **Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice.** (Knjižnica »Kronike«, časopisa za slovensko krajevno zgodovino. Zvezek 1.) Ljubljana 1955. 79 strani, 14 strani slik in 2 zemljevida v prilogi.
259. **Fran Ramovš.** Zgodovinski časopis 8, 1954 (izšlo 1955) str. 177—178.
260. **Alfonz Dopsch.** Zgodovinski časopis 8, 1954 (izšlo 1955), str. 179—180.
261. Oc.: Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Zgodovinski časopis 8, 1954 (izšlo 1955), str. 247—253.
262. Oc.: Hermann Wiesflecker, Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten. II. Band. Zgodovinski časopis 8, 1954 (izšlo 1955), str. 262—264.
263. **Relation entre la colonisation et la formation des frontières nationales et ethniques.** Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma 4—11 Settembre 1955. Riassunti delle comunicazioni. Vol. VII. Firenze 1955. Str. 19—20.
264. **Deseti mednarodni kongres za zgodovinske znanosti v Rimu.** Naša sodobnost 3, 1955, str. 860—864.
- 265—273. Prispjevki v Enciklopediji Jugoslavije 1, Zagreb 1955: 265. Akademije u Sloveniji. Str. 28. — 266. Akademija, Slovenska. Str. 41—43. — 267. Akvilejski patrijarhat. Str. 51—52. — 268. Andechs-Meranci. Str. 99. — 269. Babenbergovci. Str. 258. — 270. Begunje. Historija. Str. 411. —

271. Bela Krajina. Str. 416. — 272. Beneška Slovenija. (S Svetozarjem Ilesičem.) Str. 435—437. — 273. Blatenski Kostel. Str. 621.
- 1956: 274. **Odnosi med kolonizacijo in oblikovanjem narodnostnih meja.** Zgodovinski časopis 9, 1955 (izšlo 1956), str. 140—145.
275. Oc.: Ljudmil Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu. Zgodovinski časopis 9, 1955 (izšlo 1956), str. 255—259.
276. **Pet istarskih razvoda iz XV. stoljeća.** Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog Primorja. Rijeka-Pula I, 1956, str. 189—202.
277. **O imenih nekaterih krajev v Slovenskem Primorju.** Zbornik primorske založbe Lipa. Koper 1956. Str. 7—26.
278. **Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens.** Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas (Festschrift für Heinrich Felix Schmid) II, 1956, str. 49—62.
279. **Una lettera in volgare spedita verso il 1320 da Lubiana a Cividale.** »Ce Fastu?« 32, Udine 1956, 5 strani.
280. **Naši arhivi — znanstvene ustanove.** Naši Razgledi, 8. septembra 1956.
- 281—289. Prispjevki v Enciklopediji Jugoslavije 2, 1956: 281. Bovec, Historija. Str. 165—166. — 282. Brixen. Str. 258. — 283. Celjska kronika. Str. 349. — 284. Celjski grofovi. Str. 249—351. — 285. Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Str. 385—386. — 286. Črnomelj, Historija. Str. 613. — 287. Desinička Veronika. Str. 693. — 288. Devin, Historija. Str. 697. — 289. Devinska gospoda. Str. 697.
- 1957: 290. **Relation entre la colonisation et la formation des frontières nationales et ethniques.** Atti del X Congresso Internazionale Roma 4—11 Settembre 1955. A cura del Giunta centrale per gli studi storici. Roma 1957. Str. 52—54.
291. **Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseevovaca na Kvarneru.** Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci 3, 1955/1956 (izšlo 1957), str. 1—20.
292. **»Cesta« na Slovenskem v starem in srednjem veku.** Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56—59, 1954—1957. (Abramičev zbornik II.) Str. 169—174.
293. **Brežice v srednjem veku.** Posavje I. Brežice 1957. Str. 7—15.
294. **Na Lijaku in Okroglici pred petsto leti.** Goriški zbornik 1947—1957. Gorica 1957. Str. 9—13.
- 1958: 295. **O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku.** Zgodovinski časopis 10—11, 1956—1957, str. 7—31. (Izšlo 1958.)
296. **Iz dela Instituta za zgodovino pri SAZU.** Naši Razgledi 1958, str. 153.
- 297—305. Prispjevki v Enciklopediji Jugoslavije 3, 1958: 297. Eppensteinovci. Str. 266. — 298. Furlanija. Str. 411. — 299. Furlanska krajina. Str. 411. — 300. Godina Verdelski, Josip. Str. 481. — 301. Gorica, Historija. Str. 495—496. — 302. Gorički grofovi. Str. 496. — 303. Goriška i Gradiska, Historija. Str. 497. — 304. Gradovi. Prelazna doba VI—XII st. Str. 538—541. — 305. Grafenauer Bogo. Str. 570—571.

- 1959: 306. **O imenih in osebah nekaterih umetnikov na Slovenskem v srednjem veku.** Zbornik za umetnostno zgodovino, N. V. 5—6, 1959 (Laureae F. Stelè septuagenario oblatae), str. 291—293.
- 1960: 307. **Istorija Slovenaca od doseljenja do petnaestog veka.** (Istoriska biblioteka, I kolo, 3 knjiga) Beograd 1960. 416 strani in 36 strani slik in 7 zemljevidov v prilogi.
308. **Starejša naselitev na Kranjski ravnini.** »900 let Kranja«, Kranj 1960, str. 51—73.
309. **O nekaterih planinah v Bohinju in okoli Bleda.** Geografski vestnik 32, 1960 (Melikov zbornik), str. 131—139.
310. **XI. mednarodni kongres za zgodovinske vede.** Naši Razgledi 1960, 12. XI., str. 485—486.
- 1961: 311. Oc.: Monumenta historica ducatus Carinthiae. Fünfter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1269—1286. Sechster Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1286—1300. Herausgegeben von Hermann Wiessner. Zgodovinski časopis 12—13, 1958—1959 (izšlo 1961), str. 342—345.
312. **K slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in Zgornjem Koroškem.** Zgodovinski časopis 14, 1960 (izšlo 1961), str. 179—186.
313. **Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja.** Zgodovinski časopis 14, 1960 (izšlo 1961), str. 187—193.
- 1962: 314. **Pravna zgodovina Slovencev.** Naši Razgledi 1962, 21. IV., str. 145.
- 315—319. Prispevki v Enciklopediji Jugoslavije 5, 1962: 315. Karantanska krajina. Str. 202. — 316. Kocelj. Str. 283. — 317. Kranjska. Str. 382—383. — 318. Kras. Str. 385. — 319. Levec Vladimir. Str. 523.
320. Discussion sur la communication de M. Gerard Labuda (Poznan) »Die Einwanderung der Slawen auf den Balkan in 6.—7. Jahrhundert«. M. Kos (Ljubljana). XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm, 21—28 Aout 1960. Actes de Congrès. Göteborg — Stockholm — Uppsala 1962. Str. 101.

Bogo Grafenauer

DESET LET PROUČEVANJA USTOLIČEVANJA KOROŠKIH VOJVOD, KOSEZOV IN DRŽAVE KARANTANSKIH SLOVENCEV

Od izida moje knjige o »ustoličevanju koroških vojvod in državi karan-tanskih Slovencev« (SAZU, Ljubljana 1952, poslej cit. kot U.) je izšla vrsta novih del, zvezanih le delno z njeno oceno ali z razpravljanjem o njenih tezah in rezultatih, ker so delno tudi rezultat raziskovanj o istih vrašanjih, ki so tekla vzporedno že z njenim pripravljanjem. Najpomembnejše med temi deli je vsekakor knjiga Lj. Hauptmanna, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (SAZU, Ljubljana 1954). Vendar te knjige v pričujočem pregledu ne bom zajel — le na nekaj mestih se bom dotaknil njenih tez, kolikor je to potrebno zaradi večje jasnosti ob poznejših Hauptmannovih razpravah — ne le zaradi tega, ker je bila napisana vzporedno z mojo in ne zavzema še nikakršnih stališč glede novih vprašanj, ki sem jih pred desetimi leti načel, marveč tudi zato, ker je v tem časopisu napisal o njej širšo oceno že M. Kos, pa tudi sam sem jo že obsežno analiziral in bi k svoji analizi težko dodal še kaj bistvenega.¹ V poročilo seveda tudi ne bom zajel ocen, ki imajo le značaj referatov,² marveč le tiste, ki so zajele tudi problematiko in jo poskušale na nov način osvetliti. Pač pa bom vključil v svoj pregled tudi referate dveh sestankov nemških in avstrijskih zgodovinarjev, ki sta v letih 1958 v Linzu in 1960 v Freilassingu pri Salzburgu zajela karantansko zgodovino in obravnavala v svojih referatih tudi vprašanja, zajeta s tem referatom.³

¹ M. Kos, ZČ 9, 1955, 255—259; B. Grafenauer, Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, Naša sodobnost 3, 1955, 1125—1146.

² Ocene, ki so posegle v problematiko s svojimi stališči, bodo navedene pozneje ob sistematičnem pregledu problematike; tu navajam ostale, ki so se omejile na poročilo o tezah — ne da bi mogel zagotoviti, da sem zvedel za vse in seveda tudi ne upoštevam opozoril ali sklicevanj na knjigo, ki pogosto zelo kratko vendarle zavzemajo stališče do njenih temeljnih tez: J. Žontar, MIOG 60, 1952, 370—372; J. Kastelic, Ljudska pravica 1953, št. 14; H. Swoboda, Carinthia I, 144, 1954, 185; W. Vucinich, Speculum 29, 1954, 275—280; F. Tremel, Zeitschrift des Historischen Vereins f. Steiermark 45, 1954.— Knjige A. Kuharja, The Conversion of the Slovenes and the German-Slav Ethnic Boundry in the Eastern Alps, New York-Washington 1959, ki je sicer v tem obdobju izšla, nastala pa je pred l. 1949; tu ne zajemam, ker izhaja iz bistveno starejšega stanja raziskave (v glavnem do začetka druge svetovne vojne). Zato se tu zadovoljum z navedbo dela, kratko poročilo o njem bo ZČ objavil pozneje. V tekstu ali opombah so grafično s **polkrepkim tiskom** poudarjena dela, kjer to poročilo nadomestuje posebno oceno.

³ Prvi sestanek, v Linzu 1958, je obravnaval **zgodovino avstrijskih pokrajin ob Donavi v zgodnjem srednjem veku** (predavanja: E. Klebel, Bavarci in Slovani; H. Vettters, Problemi kontinuitete v prostoru ob Donavi; E. Zöllner, Frankovsko misijonstvo na jugovzhodu; H. Mitscha-Märheim, Obri; J. Poulik, Odkritja iz dobe velikomoravske države; K. Dinklage, Tako imenovana köttlaška kultura; E. Kranzmayer, O proučevanju krajevnih imen), drugi sestanek, v Freilassingu pri Salzburgu, marca 1960, pa »**Koroško med 600 in 1100**« (predavanja: E. Klebel, Vključevanje Karantanije v vzhodnofrankovsko in nemško državo; H. Ebner, Kosezi na Koroškem; M. Hellmann, Koroško vojvodsko ustoličevanje po Bogu Grafenauerju; H. Dolenz, Najdbe na Koroškem od 7. do 11. stoletja; M. Mitscha-Märheim, Opombe k zgodnesrednjeveškim najdbam na Koroškem; po diskusiji se zdi, da je predaval tudi Kranzmayer, vendar njegovega predavanja nisem prejel). Za podatke uporabljam razmnožena predavanja in zapisnik diskusije, kar mi je poslal dr. H. Ludat, profesor na univerzi v Gies-senu in direktor tamošnjega instituta za kontinentalno agrarno in gospodarsko zgodovino, ki se mu za prijaznost najlepše zahvaljum. Na prvem sestanku ni bilo nobenega predstavnika jugoslovanske historiografije, na drugem pa le dr. J. Kastelic, kar je glede na obravnavano problematiko vsekakor zelo nena-vadno, posebej ker je bila moja knjiga predmet posebnega referata. Prof. Man-fredu Hellmannu sem sicer iskreno hvaležen za njegov lep in pregleden referat

1. **Vprašanje virov o ustoličevanju koroških vojvod.** — Medtem ko so nekateri avtorji v celoti sprejeli rezultate moje analize razmerja med viri⁴ — včasih celo z opombo, da sodijo ti rezultati med njene najtrdnejše pridobitve — so vztrajali drugi brez vsakršnega utemeljevanja pri prejšnjem stališču Rauchove teorije⁵ ali pa omenjali Rauchovo in mojo analizo, ne da bi zavzeli svoje stališče v tem vprašanju;⁶ le trije — E. Klebel, Lj. Hauptmann in G. Graber so vprašanje načeli konkretnjeje.

E. Klebel je izrazil svoje stališče po Hellmannovem referatu o moji knjigi v obliki, ki žal dokazuje, da mu je bil obseg dela v slovenščini prevelik, da bi se seznanil z njim in so spričo tega nekatere pripombe le rezultat nepoznanja knjige (oziroma vsaj njenega slovenskega teksta).⁷ Kleblovo stališče je mogoče povzeti kratko v treh točkah:

a) Tako imenovana »prva sistematična redakcija« Švabskega zrcala, predstavljena po obeh rokopisih z vrinkom o pravicah koroškega vojvode — giesenskem iz 14. in sanktgallenskem iz 15. stoletja —, predstavlja v resnici tretjo redakcijo tega pravnega vira; najstarejša je nesistematična »kratka« (ali freiburška) redakcija (kako leto po letu 1272), sledi ji tako imenovana druga sistematična redakcija in šele s predelavo te je nastala tako imenovana prva sistematična redakcija; zato mora biti ta redakcija »relativno pozna«. Klebel tokrat

o knjigi, prepričan sem pa — po zapisniku o diskusiji — da bi bilo zelo koristno za večjo jasnost v vprašanih, ki jih je zajela, ako bi bil prisoten tudi avtor knjige. Nenavadna pa je ta stvar posebej zato, ker smo avstrijskim organizatorjem, ki so nas vabili k sestanku najprej za jesen 1959, ne da bi predložili program, sporočili, da bi želeli dobiti program vnaprej in bi radi sodelovali na sestanku tudi z referati, ne le v diskusiji. Na svoje pismo nismo dobili niti kakega odgovora, niti vabila na preloženi sestanek — očitno razen dr. J. Kastelica. Dr. Kastelic je diskutiral ob obeh arheoloških referatih, sicer pa — kolikor je razvidno iz zapisnika — ne, marveč se je samo zahvalil »prirejateljem tega lepega in bogatega sestanka«, ki je »prinesel veliko znanstveno korist«, ne da bi opozoril vsaj na to, da bi se mogla ob marsikaterem vprašanju razviti široka diskusija, ker pač gleda slovenska historiografija nanj drugače, kakor je bilo predstavljeno v referatih ali diskusiji. Poleg dr. Kastelica je bilo prvotno predvideno, da se bomo udeležili sestanka še prof. Kos in jaz za zgodovino, prof. Korošec za arheologijo in prof. Bezljaj za filologijo. Takšna udeležba bi omogočila naši historiografiji ob diskusiji res enakovredno konfrontacijo stališč o temeljnih problemih naše zgodnjerednjeveške zgodovine ter ne bi omejila edinega našega predstavnika ob poglavitnih referatih na vlogo le hvaležnega poslušalca.

⁴ M. Kos, ZČ 8, 1954, 247—253; S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 531; G. Graber, Carinthia I, 147, 1957, 187 in 210.

⁵ W. Neumann, Michael Gothard Christalnick, Kärntner Museumsschriften 13, 1956, 78, in ne povsem jasno Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten, Südostdeutsches Archiv 3, 1961, 150—151.

⁶ Npr. G. Moro, Die Kärntner Chronik des Paracelsus, Kärntner Museumsschriften 5, 1955, 20; H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae VI (1286—1300), Klagenfurt 1958, str. 13—18, naravno podaja le tekst treh glavnih virov (vendar pa je zanimivo, da datira Otokarja po nastanku dela, vrinek v Švabskem zrcalu pa po nastanku obeh rokopisov); delo F. J. Schützt, Zur Stoffbibliographie der Steirischen Reimchronik des Ottokar. Die Herzogseinsetzung in Kärnten, Synoptische Aufgliederung des Stoffes aus Grund der Reimchronik und nach der Conversio Bagoariorum, dem Sermo ad Religiosos des Berthold von Regensburg, dem Schwabenspiegel-Einschub, dem Liber certarum historiarum des Johannes Victoriensis und der Österreichischen Chronik der 95 Herrschaften, Graz 1954, mi žal ni dostopno in ga zato tudi pričujoče poročilo ne bo zajelo.

⁷ To kažejo njegova izvajanja o mnenju, ki naj bi bilo v knjigi glede zaporedja nastajanja posameznih skupin Švabskega zrcala, glede vojvode Bertolda, Augsburga in nastanka vrinka v Švabskem zrcalu in še več manjših pripomb.

ne datira obeh sistematičnih redakcij, kakor je storil pred dvema desetletjema, ko je postavljajal starejšo okrog 1300, mlajšo pa med 1320 in 1370.⁸

b) Vrinek v Švabskem zrcalu je najmlajši vir o ustoličevalnem obredu, ker je mogel nastati šele okrog leta 1360; poglobitni razlog, ki »zahteva pozno datiranje, je državni lovski mojster«, kajti privilegium majus dokazuje, da gre za izmišljotino 14. stoletja, zvezano z Rudolfom IV. Rudolfovo zvezo z obredom kaže tudi njegov napis na vojvodskem stolu (RUDOLFUS DUX) — in na tej podlagi Klebel datira — nekoliko nejasno — tudi ta stol v to dobo.

c) Teoretično je sicer mogoče, da bi nastal vrinek na podlagi kake starejše — časovno od nastanka Švabskega zrcala neodvisne — predloge, toda Klebel ne najde »nikjer oporišča za to, da bi imeli Augsburžani kak starejši vir in ga prepisali«.

Klebel, ki je prevzel po Volteliniju nelahko nalogo, da pripravi kritično izdajo Švabskega zrcala, žal rezultatov svojih dolgoletnih študij ni objavil in je končno dolgo nabirano znanje odnesel v grob. Vsekakor pa predstavlja njegov objavljeni predlog datiranja, ob katerem ne navaja nobenih konkretnih podlag, le subjektivno oceno trajanja zgoraj očitanega razvoja oblik Švabskega zrcala. Sam razvoj te pravne knjige je resnično takšen, kakor ga je očitral, toda njegov časovni okvir je mogel biti tudi bistveno krajši. Po dosedanjih znanih konkretnih analizah⁹ je gotovo le to, da je nastala mlajša sistematična redakcija po krog 1290 in vsa dosedanja preiskava ni dala nobenega oporišča za kak mlajši konkretni terminus ante quem non. Vprašanje termini post quem non pa ni zvezano le z obstojem giessenskega rokopisa, marveč prav tako z vprašanjem, kdaj je bila ta redakcija Švabskega zrcala prvič uporabljena po kakem srednjeveškem piscu. Dejstvo, da je odvisen Otokar iz Geule od vrinka tako v celotni koncepciji poročila o ustoličevanju kakor tudi v vrsti bistvenih podrobnosti, ki ne sodijo več v Otokarjev čas (U. str. 176—188), da je to Otokarjevo poročilo po naslovu (ez ist alsus bewant/umb des fursten reht ^{uz} Kerndenlant, v. 19904—5; drugi del očitno povzet po naslovu vrinka »Von ainem hertzogen von Kaernden Rechten«, U. 78), in po slogu pravni ekskurz in ne konkretni opis Majnhardovega ustoličenja, ter končno, da je gledal Otokar prav v Švabskem zrcalu knjigo, »kjer je treba iskati pravo« (dā man diu reht sol suchen, v. 12181), pa podaja giessenski varianti vrinka ter s tem tudi mlajši sistematični redakciji Švabskega zrcala nedvomen terminus post quem non: vir je moral že obstojati, ko je Otokar napisal prvo petino svoje kronike, se pravi najkasneje leta 1308.

Edini konkretni razlog zoper to časovno omejitvev je ugovor, da imenuje vrinek koroškega vojvodo »državnega lovskega mojstra (ains romschen richs Jeger maister — ki je zaradi svoje »oprijemljivosti« in povezave z zelo znanim avstrijskim »večjim privilegijem« tudi sicer tolikokrat ohromil bistrost analize.¹⁰ Če bi bil ta naslov res šele izmišljotina 14. stoletja, ki ga je uporabljal le Rudolf IV. med leti 1356 in 1360 (v obliki »obrister Jeger maister« oziroma »supremus magister venatorum«), bi s tem gotovo imeli res nov terminus ante quem non za končno obliko vrinka. Toda takšna trditvev je v očitnem in jasnem nasprotju z dejstvi. Že Otokar je namreč imel — najkasneje leta 1308! — koroškega vojvodo za državnega lovskega mojstra, saj drugače ni mogoče razložiti niti njegove »pravice«, das im der keiser sol sagen, swen er durch guffen wil jagen hiu ze tiutschen landen (v. 19906—8), niti dolžnosti skrbeti za cesarjeve lovske pse (v. 19914—6). Janez Vetrinjski pa je opisu iste dolžnosti, prevzetem po Otokarju, dodal v lastnoročnem konceptu svoje kronike (torej v letih 1340—41) za vojvodo že izrecni naslov *venator imperii*, ki je vsebinsko

⁸ E. Klebel, Zur Geschichte des Herzogstuhles, Carinthia I, 130, 1940, 96 sl.

⁹ H. Voltelini v zborniku Aus Politik und Geschichte, Gedächtnisschrift für Georg v. Below, 1928, 96—97.

¹⁰ Glej genealogije virov v B. Grafenauer, Pomen ustoličevanja koroških vojvod v slovenski zgodovini in njegova problematika, Kronika I, 1953, 113—114; vsa mesta v tekstu navedenih virov gl. v U.; podlago za teorijo o vplivu »večjega privilegija« na vrinek je ustvaril K. Rauch, Die Kärntner Herzogseinsetzung nach alemanischen Handschriften, Festschrift Adolf Zycha, 1941, 173—232.

popolnoma enak vrinkovemu naslovu. Otokarjev tekst je nastal tri desetletja pred Rudolfovim rojstvom, Janezov pa tedaj, ko je bil pobudnik potvorbe »večjega privilegija« star šele leto ali dve. Vsaj od konca 12. stoletja je ohranjenih dovolj listin, da lahko rečemo, da si noben koroški vojvoda v tem času ni poskušal pridobiti tega naslova in si ga niti Otokar, niti Janez Vetrinjski nista sama izmislila; vsaka izmišljotina mora imeti kak vzrok. Edina možna razlaga je torej povezava Otokarja z vrinkom. Pa tudi pri tem viru naslova gre očitno za neko izročilo (pač v predlogi vrinka), ki je starejše vsaj od konca 12. stoletja — prejkone pa izvira iz 11. stoletja (U. 194—6). Rudolf IV. je pri razširjanju svojega naslova preprosto uporabil to oživiljeno izročilo in je od njega odvisen, ne pa njegov avtor.¹¹ Vse druge zveze Rudolfa z ustoličevalnim obredom — vključno njegov napis na vojvodskem stolu — se da razložiti s preprostimi dejstvi, da se je tudi on dal ustoličiti in da je prav koroško vojvodstvo predstavljalo pomembno oporišče pri poskusu, da se med nemškimi vojvodi dvigne neposredno za volilne kneze.

Hauptmannovo stališče glede razmerja virov je v poglavitnih potezah zelo blizu mojemu. To velja v pravejšnji meri že za rezultate njegove knjige o ustoličevanju, ki je nastajala vzporedno z mojo. Sicer je tudi po njegovi sodbi vrinek v Švabskem zrcalu v svoji končni obliki nastal s predelavo, vendar gre v glavnem le za starejšo predlogo (vsaj izpred leta 1135), ki je bila ob sprejemu v Švabsko zrcalo »samo malo predelana«. Predelavo in sprejem v Švabsko zrcalo postavlja v čas Rudolfa IV., vendar je starejša predloga pustila svoje sledove tudi v Otokarjevem poročilu (str. 144—152).

Ta predelava naj bi se izražala predvsem v štirih točkah. Njen rezultat naj bi bilo vse, kar je v vrinku zvezano z »lovskim mojstrom nemške države«. Toda tudi za to povezovanje velja ugovor, da je vsebina tega naslova izražena tudi pri Otokarju in isti naslov pri Janezu Vetrinjskem, medtem ko se ta naslov bistveno razlikuje od teženj Rudolfa IV. Vladarjevih lovskih mojstrov je bilo namreč že od karolinške dobe več, Rudolf IV. pa je potreboval urad najvišje vrste, z enim samim nosilcem (dodatek supremus oziroma obrister torej ni le formalna razlika). Točna je Hauptmannova ugotovitev, da je mogel imeti koseški pristanek na novega vojvodo le formalni značaj in da je spričo tega pravica do odklonitve neverjetna in prav tako tudi določba, da glasujejo člani koseškega zbora o predloženem vojvodi »vsak posamez«; vendar pa obeh teh dveh določb nikakor ni mogoče spraviti v zvezo z Rudolfovimi težnjami, saj bi njegov ugled kvečjemu zmanjšale. Za osebno glasovanje je pač najverjetnejše, da se je združilo z opisom obreda okrog leta 1300, ko je bil ta način glasovanja že znan in je bil opis pravic koroškega vojvode sprejet v obliki vrinka v eno izmed redakcij Švabskega zrcala. Pravica do odklonitve v rokah kmečkega koseškega zbora pa se je mogla povezati z opisom obreda le pred spremembo Koroške v dedni vojvodski fevd, čeprav tudi tedaj v neki izjemni politični situaciji, ko se je upiralo tujim vojvodom tudi koroško »domače« plemstvo. Oboje je — po moji sodbi — mogoče iskati le v 11. stoletju.

Poglavitna razlika je torej v presoji zaključnih odstavkov vrinka — o pravicah »sodnika dežele« v razmerju do vojvode — kjer se najino mnenje razhaja v bistvenih in precej težje rešljivih vprašanjih. Po Hauptmannovi sodbi je tudi v teh odstavkih ohranjena stara predloga verneje v giessenskem rokopisu, medtem ko je sanktgallenski rokopis tu pokvarjen. Pa tudi giessenski rokopis naj bi podajal le prvo polovico vira o položaju vojvode pred različnimi sodišči. Druga polovica naj bi bila ohranjena pri Otokarju, ob nastanku vrinka v Švabskem zrcalu pa opuščena, ker je nasprotovala Rudolfovi težnji, da se osvobodi vsake odgovornosti pred cesarjevimi sodiščem. Že v oceni moje knjige pa je to stališče delno spremenil s kratko trditvijo, da se tudi na koncu vrinka omenjena vojvodova pravica do zavrnitve nemškega tožilca ne nanaša na tožbo pred sodnikom dežele, marveč pred kraljem, kakor to poroča Otokar.¹² Prav to je poskusil dokazati tudi v posebni razpravi o »sodniku dežele« v Švabskem

¹¹ Gl. tudi W. Neumann, Südostdeutsches Archiv 3, 1961, 150—152.

¹² L. Hauptmann, Historische Zeitschrift 178, 1954, 553—556.

zrcalu.¹³ Trditev, da se je *nasploh* ohranil tekst vrinka verneje v giessenskem rokopisu in da *večina* dodatkov v sanktgallenskem (vseh je 43) ne povečuje jasnosti teksta, se sklada z mojo analizo (U. 163). Trditev, da zato drugi rokopis »*nimalo* ne obogačuje naše znanje niti prinosi *išta* večoj jasnoči teksta« (str. 133), gre pa gotovo predaleč: na šestih mestih je — ne glede na zaključek — ta rokopis *gotovo* bolje ohranjen in prvi rokopis pokvarjen, na štirih pa verjetno. Med temi mesti obravnava Hauptmann posebej le prisego »sodnikom«, češ da je »den Richtern« pisarska pomota za »dem Richter« ter da je mišljen pač stari sodnik, ki je vodil koseški zbor ob volitvi novega (str. 135 sl.). Toda kljub temu stoji, da dodatek ni mogel biti izmišljen po prejšnjem tekstu (stari sodnik ni omenjen, prisega pa je vezala koseze že ob volitvi edinega v tekstu omenjenega sodnika), medtem ko je krajšanje v giessenskem rokopisu lahko razložiti (izpuščen je le ponovljeni opis prisega). Teza o pisarjevi napaki pa bi bila nujna le tedaj, če množinske oblike res ne bi bilo mogoče drugače razložiti (s koseškimi sodišči!). Za odločilno mesto pa moram zaradi jasnosti vprašanja vendarle vno- vič navesti ves tekst vira:¹⁴

Giessenski rokopis

1. vnd wenn im das beschicht so mag in fürbas niemen angesprechen vor dem richter des landes vmb kain sach noch vmb kain schuld won ain windischer man.
2. Aber vor so sprichet in wol allermenglich an E das er sinü lehen von ainem rich enpfahet.
- 3a. Dar nach sprichet in iemen anders an den ain windischer man
- b) so sol er sprechen (zuo im) Er si rich oder arm
- c) **ob er will:** Guot herr ald guot man Ich enwaiss nit was du sest vnd da mit ist er enbrosten mit allem reht.

Sanktgallenski rokopis

vnd wenn daz (also) beschichtt ainem hertzogen von kaernden So Mag in fürbas nieman (me) ansprechen vor dem Richter des (selben) landes vmb kain sach Noch vmb kain (schlachtet) schulde den ain windischer man (der sprichtt in wol an vmb schuld vnd vmb ander sachen).

Aber vor Ey daz er sine lechen von dem rich enpfache so mag man In wol ansprechen (vmb was Jeman zue Jn ze sprechend hett)

vnd der windisch man der In also ansprichtt mit windischer zungen so sol er sprechen Er sig rich oder arm, **ob er** (es tuen) **will** (das stautt zue Jm der da clegt,) Ich enwaiss guott herr wie du es manist das du mir nitt dar vmb vssrichtung tuest. Dar vff mag der hertzoug anttwurten **ob er will** ich enwaiss guett frueud was du manist (ich verstoun diner sprach nitt,) vnd da mitt (hett er inn dann gantz vssgericht vnd) ist von Jm ledig mit allem Rechten

V prvi in drugi točki se obe obliki vira ujemata: po drugi more tožiti vojvodo pred »sodnikom dežele« med opravljenim ustoličevanjem in prejetjem dežele v fevd vsakdo, po prvi pa se izključuje pred tem sodnikom že sama *možnost tožbe* po sprejemu dežele v fevd *vsakomur razen »slovenskemu možu«*. Oblikovno so v prvi točki vsa dopolnila sanktgallenskega rokopisa res nepotrebna,

¹³ Lj. Hauptmann, »Zemaljski sudac« u Švapskom zrcalu, Istoriski časopis SAN 5, 1954/55, 131—138.

¹⁴ Fotokopija je objavljena pri J. Malu, Schwabenspiegel in koroško ustoličenje, Glasnik Muzej. društva za Slovenijo 19, 1938, 116 in 118—119; tu gl. tudi pomanjkanje interpunkcije (gl. o tem A. Bach, Geschichte der deutschen Sprache, 1956, 164), ki pa je razvidno tudi iz objave v U. 81—82. Z oklepaji so označeni vsi dodatki sanktgallenskega rokopisa v primeri z giessenskim, v giessenskem pa najbrž dodani besedici zuo im — o tem gl. spodaj!

enako kakor dodatek v drugi točki. Konstrukcija skupnega dela stavka v drugi točki pa vendarle kaže, da ga je prepisovalec giessenskega rokopisa skušal krajšati in da je ohranjen v pravilni obliki v sanktgallenskem rokopisu (**so** namreč povezuje oba dela stavka med seboj, tako da je časovna opredelitev gotovo dopisana na napačno mesto).¹⁵

V tretji točki se pa obe varianti bistveno razhajata. Sanktgallenska obravnava edino tožbo, ki je bila po podelitvi dežele v fevd sploh še mogoča. Vendar se je tudi ona (kakor pristanek koseškega zbora) spremenila v golo formalnost, s čimer je bil zavarovan vojvodov privilegij kraljevskega sodišča (1037) in odstranjena prednost, ki bi jo sicer užival »slovenski mož« pri pravdi zoper vojvodo pred bližjim in laže dostopnim sodiščem v primerjavi z nemškim plemstvom. Obratno pa obravnava giessenska varianta prav ono tožbo, ki je pred »sodnikom dežele« tudi po Hauptmannovem mnenju »isključena več odredbom V« (= t. l). Da more še dalje vzdrževati prednost giessenske variante, je podvzel dve bistveni operaciji teksta — po eno v vsaki varianti. Tretja točka giessenske variante naj bi se ne nanašala na tožbo pred »sodnikom dežele«: »iz Otokarove rimane kronike, koja tu upotrebljava tekst umetka, izlazi, da je riječ o kraljevskom sudu... Odlomci V—VII (= t. l—3) govore prema tome o dva različita sudišta« (str. 134—5). Stvarni argument mu je razumljivo dejstvo, da Nemec ni mogel biti brezpraven in da mu je bila vsekakor na razpolago druga instanca poleg »sodnika dežele«. Sanktgallenska varianta pa naj bi nastala z zavestno radikalno predelavo teksta po piscu 15. stoletja, ki si ni znal razlagati, da koroški vojvoda nekdanj ne bi razumel nemškega jezika. Stvarna podlaga tega mnenja je dejansko nenavadno nerodna jezikovna konstrukcija na začetku tretje točke v sanktgallenski varianti in mnenje, da besede »so sol er sprechen« zahtevajo pred tem *pogojni* stavek (str. 135).

Toda giessenska varianta prav z ničemer ne daje slutiti, da gre v teh določbah za dve različni sodišči in prav tako tega ni slutil Otokar, ki je pri svoji formulaciji celo jezikovno posnemal prvo in ne tretje točke, gledal pa gotovo v vsem eno samo celoto. Prestavitve pred kralja mu je bila povsem naravna, kajti starega »sodnika dežele« že poldrugo stoletje ni bilo več in tudi koroškemu vojvodi je sodilo tedaj le kraljevsko sodišče. Končno vrinek tudi nikjer ne odzveza Nemcu pravice do tožbe pred »drugo instanco«, pa tudi omenjati mu je ni bilo treba, ker ni bila zvezana z izjemnimi določbami koroškega prava (U. 183 sl., 191). Pa tudi očitek popolne in zavestne predelave vsebine, postavljen zoper sanktgallenskega prepisovalca, je tako težak in zanj nenavaden, da zahteva prej pretres drugih, preprostejših in ožje z rokopisom zvezanih možnosti, kakor je ta, na katero je pokazal Hauptmann. Primerjava obeh rokopisov v celoti je namreč vendarle pokazala Volteliniju, da so v giessenskem rokopisu samostojna krajšanja in izpuščanja, ki jih v drugih rokopisih sistematične redakcije ni, ter z druge strani da sanktgallenski rokopis ne izhaja iz giessenskega, ker »vsebuje ne le mnoge v G 1 (= giessenski rkp.) izpuščene člene, marveč tudi tam krajšane... v polnem obsegu«, poleg tega pa tekst tudi razširja. Razen tega moramo upoštevati, da so nastajale razlike pri obeh variantah (vsaj) v dveh stopnjah, ker kažeta oba ohranjena rokopisa poskus popravljanja vrzeli, nastalih ob prvih prepisih starejše predloge, posrednikih skupnega izgubljenega originala (U. 164 sl.).

Res je odprl **Graber** pot do mnogo preprostejše razlage, kako so nastale v 3. točki razlike, kakor sta tako Hauptmannova kakor moja (U. 166—170). Njegov poskus je zvezan le z novo določitvijo interpunkcije, ta pa v obeh rokopisih skoraj povsem manjka. Ugotovil je namreč, da pomeni točka 3a v giessenskem rokopisu, če jo vzamemo kot samostojen stavek, v bistvu le kratko ponovitev t. 1 — torej uvod v določbe 3a sanktgallenske variante. Pri konstrukciji *anders... dens* pomeni namreč pri tej stavčni obliki »*iemem*« prav takšno zankanje kakor »*niemen*«. ¹⁶ »So« je potemtakem začetek novega stavka — in res se more tako uporabljati tudi kot zveza med samostojnimi stavki, ne le med pogoj-

¹⁵ Tako že K. Rauch, n. n. m., 180—182.

¹⁶ G. Graber, Carinthia I, 147, 1957, 205 sl.

nim in povednim.¹⁷ Vendar pa tekst, kakršen je ohranjen, *ne izključuje* tudi možnosti, da gre vendar za zvezo pogojnega in povednega stavka. Zato pa ostaja Graberjev predlog samo *možnost*, če se ne da potrditi s preskusom — se pravi s takšno preprosto rešitvijo nastanka razlik v obeh rokopisih, ki pokaže, zakaj je temeljni premik (slovenski mož — kdo drug kakor on) v enem izmed obeh postal nujen neodvisno od samovolje prepisovalca.

Takšna preprosta rešitev, ki v ničemer ne prehaja vloge prepisovanja in je v skladu z načinom dela prepisovalcev obeh rokopisov in njunih predlog, pa je v naslednjem: Prepisovalec predloge giessenskega rokopisa je v 3a skrajšal določbe o slovenskem možu, ker mu je bilo samo po sebi jasno — kakor Otokarju — da je ta govoril v slovenskem jeziku. Toda pri nadaljevanju se mu je primerila nesreča, da je preskočil tekst od prvega do drugega ob *er will* (U. 171) in s tem je postal tekst nejasen. Ker rokopis ni imel interpunkcije, je bilo mogoče razumeti skrajšani povedni stavek kot odvisni pogojni stavek, v katerem iemen ne zadostuje več za negacijo, vojvodov odgovor v tožilčevih ustih pa je bil pravi nesmisel. Prepisovalec giessenskega rokopisa je poskusil vrniti stavku nek smisel z dodanima besedama *zuo im*, toda s tem je dobilo vse skupaj novo vsebino.¹⁸ Obratno pa je prepisovalec predloge sanktgallenskega rokopisa izpustil le uvodno ponovitev določbe, ki jo je zapisal že v prvi točki, zato pa je prepisovalec sanktgallenskega rokopisa po svoji navadi dodajal še nepotrebna »pojasnila« in tako ustvaril težko uvodno konstrukcijo. Tudi tu so torej pri razlikah sodelovali pisarji obeh variant. Če pa njihove napake odstranimo in dodamo interpunkcijo, dobimo gladek in povsem smiseln tekst domnevne prvotne predloge:

»Dar nach sprichet in (n)iemen anders an den ain windischer man, der in also anspricht mit windischer zungen. So sol er sprechen — er si rich oder arm — ob er will: Ich enwaiss guott herr, wie du es manist, das du mir nit dar vmb vssrichtung tuest. Dar vff mag der hertzog antwurten, ob er will: Ich enwaiss, guett freund, was du manist, ich verstoun diner sprach nit. Vnd da mitt ist er enbrosten mit allem rechten.

Potem ga ne obtoži nihče drug kakor slovenski mož, ki ga torej toži v slovenskem jeziku. Tako naj govori — naj je bogat ali revež — če hoče: Ne vem, dobri gospod, kako meniš, da mi za to ne daš odškodnine. Na to more vojvoda odgovoriti, če hoče: Ne vem, dobri prijatelj, kaj meniš, ne razumem tvojega jezika. In s tem je prost obtožbe z vso pravico.

Tako je torej vendarle Otokar uporabljal predlogo giessenske variante že v njeni pokvarjeni obliki, kar je hkrati najboljši dokaz, da je bil že pred letom 1308 vrinek z vsemi svojimi sestavnimi elementi vključen v tako imenovano »prvo« sistematično redakcijo Švabskega zrcala (U. 186, 204).

2. **Vprašanja ustoličevalnega obreda.** — Sam obred so obravnavali (razen Hauptmanna v knjigi ter Mala v razpravi o Slovenski Karantaniji v srednjeveški nemški državi, ki sta bili na tem mestu že ocenjeni)^{19a} G. Graber in S. Vilfan v celoti, Lj. Hauptmann in J. Mal pa v posameznih sestavnih delih.

¹⁷ H. Paul-L. E. Schmid, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 1953¹⁵, str. 211.

¹⁸ Nesmisel zaradi preskoka je tolik, da bi povsem razložil celó odpravo nikalnice, če bi v »pogojnem« stavku stala: v tem primeru je namreč imel prepisovalec giessenskega rokopisa pred seboj tekst, ki je trdil, da že formalna tožba »slovenskega moža« zoper vojvodo zadostuje, da pravdo zoper vojvodo dobi. Zaradi preskoka ni bilo več jasno, da gre za določbe, ki naj bi sprevrgle to tožbo v formalnost in s tem zavarovale vojvodove pravice. Tako bi torej tu prepisovalec moral iskati pot, po kateri zavaruje *obe* strani — **najlaže** bi bilo to doseči z **izločitvijo** teh nejasnih določb iz njunega razmerja, z izpustitvijo »n« pri »niemen«. Zato ne moremo izločiti celo to možnost iz rekonstrukcije teksta — torej poleg kratkega dodatka tudi zamenjavo niemen z iemen. Ti dve (oziroma pri Graberju celo ena) skromni korekturi vrneta obe varianti v isto razvojno črto — prav to je tehten vzrok za verjetnost takšnega razvoja.

^{19a} Gl. op. 1 in ZČ 8, 1954, 253—258; J. Mal, *Razprave SAZU*, razred za zgodovinske in družbene vede II, 1953, 103—137.

Graberjeva razprava¹⁹ v bistvu ni vnesla (razen v zgoraj navedeni problem vrnika v Svabskem zrcalu) v to raziskovanje nobene bistvene novosti; s ponavljanjem starih domnev poskuša pač ne le ohraniti germanski izvor obreda, marveč tudi zanikati slovanski značaj Karantanije — celo za dobo med Samom in njeno spremembo v frankovsko mejno grofijo v začetku 9. stoletja. Zato je bilo treba seveda zatisniti oči pred vrsto virov, ki imenujejo Karantanijo za slovansko deželo in štejejo do 13. stoletja »Karantance« med slovanske narode ter celo pred zavestjo koroškega plemstva do začetka 16. stoletja o tem, da je Koroška vojvodina tujega in ne nemškega izvora. Vire je zamenjal z domnevi, ki jih je komaj mogoče vzeti resno. Kako je mogoče zanikati slovanski izvor volilnega zbora in iskati njegov germanski izvor ob sklicevanju na nedokazani germanski »mathlakimps«, ko voli takšen ljudski zbor v 9. stoletju kneze pri vseh slovanskih plemenih, podrejenih v polvazalni obliki pod frankovsko oblast — od Polabskih Slovanov do Hrvatov ob Jadranu?²⁰ Kaj more spremeniti na etničnem značaju karantanskih knezov z muko dosejana obrska (Cacatius — Gorazd) ali germanska etimologija (Cheitmar — Hotimir, Waltunc — morda Vladun, Edgar) oblik nekaterih imen karantanskih knezov (ob zamolčevanju nedvomno slovanskih: Borut, Pribislav, Semika, Stojmir), ko pa vir navaja »pokrajino Karantancev« »in Sclavinia« ali »in partibus Sclavorum« ter naravnost pove, da so imeli ti Slovani domače kneze dotlej, dokler jih niso ob Helmwinovem nastopu zamenjali »bavarski«.²¹ V tej pokrajini izraza »populi« pač ni mogoče razlagati s pisano etnično sestavino (npr. z Graberjem kot »Nemce, Slovane in germanske ostanke«!), ker isti vir priča o Karantancih kot enotni plemenski skupnosti. Uporabiti je treba drug pomen, ki ga ima množinska oblika tega latinskega izraza: ljudje, množica (ljudski zbor) ali — posebej značilno za frankovsko dobo — vojska in ljudska plemenska ali državna skupščina kot formalni predstavnik »političnega naroda«. Kako je mogoče celo v vaškem sodišču in sestajanju vaških gospodarjev iskati nujen neslovanski element, ko poznamo oboje ne le pri vseh Južnih Slovanih (tudi pri Slovencih), marveč kar pri vseh primitivnih ljudstvih? Tako mu ostanejo kot oporišče pri zanikanju temeljnih črt karantanske zgodovine le še kosezi, a o teh pozneje.

V manjših vprašanjih se ustavlja Graber le ob redkih stvareh, a tudi te opombe o obredu niso vselej pravilne. Zanimiva so opozorila na vlogo prisege ob delu vaškega zbora (str. 194), na sodno palico vaškega sodnika in na opis sodniku potrebnih lastnosti v pravnih napotilih (str. 195—196); pomen izraza Landrichter na gospostvu Fálkenstein leta 1514 pa vendarle ne pomaga razjasniti bistveno drugega pomena zgodnjerednjeveškega »sodnika dežele« (richter des landes) v vrinku, kajti »podeželski sodnik« ni isto kot »sodnik dežele«. Za sporočilo Janeza Vetrinjskega o izročilu, da je »prenesel vojvoda Majnhard potek teh pravic na grad Tirol, kjer je imel svoj arhiv« (Fertur dux Mainhardus processum horum iurium in castrum Tyrolis, ubi habuit suum conservatorium, deportasse, U. 98), sodi Graber da gre za zapis o ustoličevalnem obredu v obliki pravnega napotila, sestavljenega na zboru ob Krnskem gradu (str. 193). Vendar kaže neposredna zveza tega sporočila z obredom na vojvodskem stolu (in ne na knežjem kamnu — prejšnji stavek se konča »ubi eciam feoda sua conferet dependencia a terra et respiciencia ad eundem«), da vendarle utegne biti pravilna **Wiesfleckerjeva** nova razlaga, ki bolj ustreza tudi pomenu besede processus: processus horum iurium ne pomeni opisa ustoličevalnega obreda, marveč

¹⁹ G. Graber, *Der Karnburger Fürstenstein im Licht und Dunkel der Geschichte*, Carinthia I, 147, 1957, 186—210.

²⁰ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 1936, 30—31; U. 511 do 512; prim. v zborniku *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, ur. H. Ludat, 1960, str. 87—91 in 101 (W. Schlesinger, *Die Verfassung der Sorben*), 104—109 (M. Hellmann, *Grundzüge der Verfassungsstruktur der Lutizen*), 178—185 (W. Fritze, *Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung*).

²¹ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 1936, 135 (tekst) in 67—72 (komentar); zdaj tako misli tudi Klebel, *Carinthia I*, 150, 1960, 670 sl.

prenos podelitve fevdov na Majnhardov grad.²² Stari Repertorium Austriacum v dunajskem Državnem in dvornem arhivu sicer poroča o nekem opisu obreda, skladnem v bistvu z Vetrinjanovim poročilom (»Ein Pergamentzettel, wie ein Erzherzog von Kärnten dasselbe Fürstentum von einem Bauena in Kärnten empfangen soll«); zapis je bil datiran v 14.—15. stoletje, a je žal danes izgubljen.²³ Tako sedaj ni mogoče preverjati datiranja, a povezovati ga je mogoče predvsem z Rudolfom IV. ali z Ernestom Železnim, ki sta z ustoličenjem povezovala naslov »nadvojvoda«. Razlaganje kmetovega udarca po vojvodovem vratu z udarcem, s katerim je prevzel langobardski velikaš na dvoru Karla Velikega svoje podložnike, je seveda nemogoče (str. 201). Smiselna povezava obstoji le s posvečujočim polaganjem rok, ki ga srečamo marsikje — tudi pri Slovanih — in ki je prednik različnih obredov v krščanstvu in tudi viteškega udarca. Opozorilo na možnost, da gre pri »Feldferdu« za pomen navadne kobile in ne nevjanega konja, je bilo podano že večkrat (U. 173, 181, 240; Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, str. 151), Graber se je za to možnost samo bolj zavzel kakor drugi avtorji (str. 200 sl.). Vendar pa Hauptmannovo opozorilo na investiturni udarec (per baculi firmitatem) in na prevzem darovanega posestva z njegovim objahanjem na neukročenem in neosedlanem konju (circumeundo curtem prefatam . . . datus est mihi infrenatus et insellatus bonus equus . . . velut antiquius pristaldorum exigit ordo) na Hrvaškem v okolici Zadra²⁴ v 12. stoletju res opozarja na možnost dobesednega razumevanja določb v vrinku Švabskega zrcala. Vprašanja zato ni mogoče tako odločno rešiti, kakor se zdi Graberju. Trditev, da bi kmečko obleko ob obredu oblekel že Hotimir (str. 200; U. 554 sl.), ni v skladu z zgodovinskimi okoliščinami, ker ga ni bilo treba šele simbolično sprejemati med Karantance. Z viri nikakor ni v skladu trditev, da bi bila že od spremembe Karantanije v grofijo podelitev grofije (in pozneje vojvodine) v fevd akt, ki bi se izvršil pred ustoličenjem (str. 203). Ob tej trditvi postane sploh nejasno, kako si Graber predstavlja veljavnost stare oblike obreda do konca 9. stoletja (str. 202). Ob knežjem kamnu in vojvodskem stolu sta opozarjala **Klebel** in **Zöllner** tudi na paralele v nemškem sosedstvu, ki pa so zvezane le s sodstvom (Henrikov sodni stol v Regensburgu in — negotovo — »Karlova miza« v bližini Karlmanove pfalce v Badnu pri Dunaju).²⁵ Niti te paralele niti Graberjevo vračanje bosanskih paralel, češ da so prepozne in same le priča frankovskega vpliva (I, str. 204), pa seveda ne morejo odpraviti pomena sodnih in vladarskih stolov v slovanskih državah v zgodnjem srednjem veku, zlasti prostorno in funkcionalno povsem enake vzporednice na praških Hradčanih (U. 244, 234). Te paralele so vsekakor bližje od nemških, posebej ker je **Hellmann** po pravici poudaril — sledeč v ostalem tu že Volteliniju in Puntschartu — da do razjasnitve ustoličevanja ni mogoče priti brez »upoštevanja razmer pri drugih slovanskih narodih in plemenih«, kajti »zdi se prav tako gotovo, da so bili družbeni razvoj in neke pravne temeljne poteze podobni pri Slovanih v celoti.«²⁶

Opis zgodovine ustoličevalnega obreda v novi izdaji Zgodovine Slovencev **Milka Kosa** je v vseh bistvenih delih soglasen z rezultati moje knjige, prav tako pa tudi obravnavanje tega vprašanja v **Vilfanovi** Pravni zgodovini Slovencev.²⁷ Vilfan dodaja k temu le povzetek novih Hauptmannovih tez o razvoju

²² H. Wiesflecker, Meinhard der Zweite, 1955, 126 in 322; prvič že v Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten II/1, 1952, št. 505 (str. 133 sl.); seveda nastaja ob tem vprašanje, kako združiti to sporočilo z onim o sporu Majnharda z bratom Albertom Goriškim glede fevdne odvisnosti koroškega palatinata, ki ga vsebuje isti vir.

²³ H. Wiesflecker, Meinhard der Zweite, 1955, 322.

²⁴ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, 151; T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II (1101—1200), št. 181 (185 sl.).

²⁵ V diskusiji po referatu M. Hellmanna na sestanku leta 1960.

²⁶ Prav tam; poleg tega gl. M. Hellmann, Grundfragen slavischer Verfassungsgeschichte des frühen Mittelalters, Jahrbücher für Geschichte Ost-europas 2, 1954, 387—404.

²⁷ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955, 86—89, 113, 217—220; S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 57—59, 109, 136—139, 530—532.

institucije koroškega palatinskega grofa. Vilfanovo delo pa ima za celotno problematiko okrog ustoličevanja vendarle še mnogo širši pomen. Njegova analiza vseh drugih pravnih elementov, ki jih je pred tem problemsko preveč osamljeni študij ustoličevalnega obreda prehitel, je zgradilo širok okvir drugih elementov slovenskega prava v fevdalni dobi pod površino večinoma tujega ožjega prava fevdalcev. S tem okvirom je v resnici »odpadla vsa nerazumljivost njegove ohranitve ob dejstvu, da je fevdalizacija na Slovenskem morala prevzeti številne staroslovenske elemente« (str. 57 sl.). Standardni ugovori o nujnem nemškem izvoru marsikatere pravne oblike na Slovenskem poslej sploh ne bodo več mogoči. Med elementi, ki jih je posebej podčrtal ob razlogih za ohranitev obreda v fevdalni dobi, je nov poudarek na smotru, »naj bi ustoličevanje izražalo upravno enotnost pokrajine kljub naraščajočim sredobežnim tendencam« spričo naraščanja fevdalne razdrobljenosti od 11. stoletja naprej (str. 137).

Lj. Hauptmann je pokazal že ob razključku razprave o »sodniku dežele« na novo možnost nastanka te institucije. Obstoje dveh vrhovnih sodnikov na Koroškem — vojvode in »sodnika dežele« — in sodna pravica drugega nad prvim za tožbe s strani domačinov ne moreta biti šele rezultat »nemške oblasti«, t. j. mlajša od začetka 9. stoletja. Dejstvo, da poznajo takšno dvojno vrhovno sodno oblast nomadi (Obri, Madžari, Pečengi, Guzi) in da je to vplivalo tudi na veliki komoravsko ureditev, ga je nagnila k tezi, da je tudi karantanski »sodnik dežele« izposojen z vzhoda.²⁸ V razpravi o koroškem palatinskem grofu gradi to svojo domnevo na izredno zanimiv način naprej.²⁹ V preciznem in domiselnem izvajanju poskuša spremeniti že prej izraženo slutnjo o vplivu starega »sodnika dežele« ter dvojnega vojvodskega stola pri nastajanju časti koroškega palatinskega grofa (U. 311) v dognanje. Štirim omembam »walthota« v 10. stoletju se je pri tem opravičeno odrekal (U. 293 sl., ZČ V, 1951, str. 262 sl.) in se omejil na resnične omembe naslova palatinskega grofa ob nekaterih članih rodbine Goriških grofov od leta 1107 naprej. Da od leta 1339 naprej ni šlo le za naslov, marveč za resnično, čeprav le enodnevno institucijo koroške ureditve, združene z dnem ustoličevanja ter oprto na sorazmerno manjši palatinski gospostvi Možberg in Kamen v Podjuni, je bilo znano že doslej. Prevladovalo pa je z redkimi izjemami³⁰ mnenje, da gre pri starejših omembah palatinata v rokah Goriških (brez pridevka, ki bi se nanašal na Koroško ali katerokoli deželo) le za naslov, podedovan po prednikih, ki so bili palatinski grofje na Bavarskem (toda brez pravice sodstva nad vojvodo). Medtem ko so se dosedanje obravnave tega vprašanja, kolikor so obstoj te institucije branile, opirale na palatinat v karolinški dobi na način, ki se je ob preiskavah o palatinskih grofih v dobi karolinških in saških cesarjev pokazal kot napačen, je Hauptmann izšel iz analize samih listin o koroških palatinskih grofih. Listina iz leta 1339 govori o podelitvi palatinske grofovske časti z vsemi pravicami in dolžnostmi, ki so jih »od starine« imeli prejšnji nosilci te časti na Koroškem. Analiza poročila Janeza Vetrinjskega o sporu med Albertom Goriškim in Majnhardom Goriško-Tirolskim leta 1286 o vprašanju, ali mora prvi od svojega brata ob ustoličenju prejeti palatinsko grofijo v fevd, je nedvomno ovrgla mnenje, da pisec sam glede palatinata ni bil gotov in da bi bil to vzrok sprememb v tekstu. Povzročilo jih je le skrbno preurejanje teksta. Ker tudi ta spor priča o že obstoječi tradiciji palatinata na Koroškem in ker poročila o le pol stoletja starih dogodkih ni mogoče zavrniti, dobi drugačen pomen zapisek šentpavelskega samostana, ki je datiral neko posest v drugi polovici 12. stoletja po palatinskem grofu (sub comite palatino). Po Hauptmannovem mnenju gre za Engelberta II. Goriškega, ki je tudi sicer enkrat (1145, umrl 1191) imenovan kot comes palatinus. To datiranje namreč kaže, da gre vendarle tudi že tedaj za realno institucijo in ne samo za podedovani naslov. Isto more torej veljati za obe drugi uporabi naslova v 12. stoletju (1107, 1122). Pa tudi vsebina palatinskih pravic onemogoča,

²⁸ Lj. Hauptmann, Istoriski časopis SAN 5, 1954/55, 136.

²⁹ L. Hauptmann, Der kärntnische Pfalzgraf, Südostforschungen 15, 1956, 108—123.

³⁰ Predvsem P. Puntchart, H. Braumüller in J. Mal; gl. za starejšo literaturo U. 212—300, ter ocene v ZČ 5, 1951, 320—363, in ZČ 8, 1954, 256—258.

da bi nastale od Majnharda naprej, ko se izgrajuje deželnoknežja oblast: čeprav so sodne pravice omejene le na obred na vojvodskem stolu, si ni mogoče misliti, da bi tedaj deželni knez podelil tako pravico na novo. Tudi noben starejši drugi palatinski grof v tem pogledu ne more biti vzorec koroških pravic. Tako more biti to le nekdanji »sodnik dežele« in za takšno mnenje govori tudi dvojni sedež vojvodskega stola, gotovo starejši od prve omembe koroškega palatinata. Zdi se, da potrjuje to tudi drugi del palatinovih pravic, da namreč podeljuje svoje fevde vselej z novim vojvodo, kot da bi tudi on šele tedaj nastopil svojo službo. Pri sodniku dežele, izvoljenim na novo pred vsakim ustoličenjem, je bilo namreč to res. Hauptmann ne misli, da bi pri tem posnemanju vplival le pozni spomin na nekdanjega sodnika, marveč da gre za zavestno reformo, ko je vojvodska čast postala dedna in je volilna večja postala nadležna, hkrati pa bi se plemstvo rado močnejše vključilo v slovesnost. Rezultat je bil medsebojni kompromis, s katerim je plemstvo prevzelo sodno pravico nad vojvodo, toda omejeno le na en dan in s tem le na spore ob podeljevanju fevdov. Prejkone gre za reformo ob nastopu drugega Eppensteinca (1090) ali najkasneje ob nastopu tretjega Spanheima (1135), ko prvič deduje vojvodino sin po očetu, pač za eno izmed sprememb, ko se je obred razvijal od svoje starejše do mlajše oblike, opisane v zvezi z Majnhardovim ustoličenjem in pfalco v Možberku (zgodovinsko napačen!) naj bi botroval tudi naslovu »palatinski grof«. Le zaključek, kjer se Hauptmann znova vrača k misli na vzhodni vzorec, je ostal pri domnevi: vojvodski stol vsekakor za to domnevo ni zadostno oporišče, saj je prav tako mogel nastati šele na prelomu 8. in 9. stoletja (po umetnostnozgodovinskih kriterijih ga datirajo v 9. ali 10. stoletje). To velja toliko bolj, ker knežji kamen kot *tretji sodni stol* vendarle ugovarja dualizmu v sodstvu pred sredjo 8. stoletja (U. 309—311).

Razen tega zaključka je podoba tako zapeljiva in skrbno grajena, da mi je resnično žal postavljati k njej svoje opombe. Toda viri so preskopi, da bi nekaj vprašanj ne ostalo odprtih. Ali je podlaga naslova res spomin na pfalco v Možbergu? Zamenjavo med panonskim Mosapurcom in koroškim Možbergom srečamo prvič šele v sredi 12. stoletja pri Otonu iz Freisinga, v koroških domačih virih pa šele pri Janezu Vetrinjskem in v listinah leta 1497. Tudi nekateri podatki o nastopih koroških vojvod bolj govore za to, da je prišlo do reforme z odpravo koseškega zbora šele sredi 12. stoletja (U. 258). Zveza z Možbergom pa more biti tudi še mlajša, kajti Goriški so ga dobili v najboljšem primeru šele okrog 1120, a do 1250 so ga uživali kot oglejski fevd. Šele tedaj se je ta zveza pozabila. Ali je palatinova pravica do podeljevanja fevdov na dan ustoličevanja enako stara kakor pravica do sodstva? Srečamo jo šele v zvezi z letom 1414 (U. 318). Prav zato, ker gre le za enodnevni urad — zvezan le z ustoličevanjem — bi ta pravica mogla nastati tudi pozneje, ker je bilo le tedaj mogoče podeljevati *palatinske* fevde. Doba goriško-tirolske dinastije ohranitvi palatinata ni bila v vsakem pogledu nenaklonjena. **Wiesflecker** po pravici opozarja, da je Majnhard prisilil svojega brata k sprejemu fevda palatinskega grofa zato, ker je razumel pod tem priznanje svoje fevdne nadrejenosti nad celotno goriško posestjo na Koroškem, ne le nad Možbergom in Kamnom.^{30a} Zato bi bila razumljiva tudi nasprotna težnja Goriških, da se prav v tej dobi palatinska posest omeji le na dve gospostvi. Brez dvoma sta doživeli prav v začetku 14. stoletja pomembno spremembo, da postaneta prav oni sedež dveh koseških uradov, o katerih urbar goriških posestev na Koroškem leta 1299 ne ve še ničesar.³¹ Odkod dolgi premor med znanimi palatinskimi grofi (od konca 12. stoletja do 1286), zakaj se *naslov* palatinskega grofa v virih prvič poveže s Koroško šele 1340? Na vsa ta vprašanja ne moremo odgovoriti, ker nam primanjkujejo viri; neodgovorjena pa vendar preprečujejo spremeniti vse Hauptmannove rezultate v popolno gotovost.

^{30a} Wiesflecker, n. d., 127, ter Die Regesten II/1, št. 303 in 304 (84—86) ter 505 (134).

³¹ F. Klos-Buzek, Das Urbar der vorderen Grafschaft Görz a. d. J. 1299, Österreichische Urbare I/3, 1956, str. XXXIII, 96—98, 99—102; o vprašanju gl. tudi U. 326—328, 338—342.

Nova **Malova** razprava o »svojskosti karantanske vojvodine«³² ni zajela nobenega novega vprašanja, marveč polemično brani nekatera stara Malova stališča — danes jih menda ne deli z njim nihče, kdor piše o teh vprašanjih — o ustoličevanju, nosilcih obreda in nastopu vojvode pred sodiščem. Pa tudi tu je pogosto polemika obrnjena močno vstran, ker pripisuje Hauptmannu in meni številne teze, ki jih nisva napisala, da ne bi bilo treba polemizirati proti temu, kar sva napisala. Poleg tega pri razpravljanju v pretežni meri ne izhaja od analize virov — posebej ne virov o naših deželah — marveč se brani zviška s stališča svoje teorije o nemški državi (gl. ZČ VIII, 1954, 253—258). Popravljanja bi bilo preveč, zato se omejujem na povzetek temeljnih tez. Karantanija je bila do 11. stoletja sklenjeno slovensko plemensko ozemlje, zato ji je bilo priznано »sklenjeno slovensko posebno pravo«, ki je zajemalo vsa »življenjska razmerja plemenskih članov«. Šele v 12. stoletju se uveljavlja družbena delitev v ustrezni pravni delitvi različnih slojev. Zato je tudi posebno koseško pravo (tudi kot slovenskega družbenega sloja!) nemogoče. Veča, ki je volila kneza, je imela v 11. stoletju še »nacionalen (!), ne teritorialen značaj«. »Zajemala je vso Karantanijo« in pri njenem delu »so smeli sodelovati vsi člani plemena« (ne glede na družbene razlike, svobodo ali nesvobodo?). Dokaz za to je pomensko enačenje izrazov »populi« v 8/9. stoletju v *Conversio Bagoariorum et Carantanonum* ob nastopu Hotimira ter populov pri Janezu Vetrinjskem sredi 14. stoletja (o pomenu »plemstvo« pri Janezu gl. U. 103, 105, 313). Poglavje o hrvatskih kosežih in družinikih se omejuje le na v mnogočem netočno splošno polemiziranje. V poglavju o »lantsässen-lantlüte« dokazuje z različnimi mesti Saškega zrcala, Švabskega zrcala in Nemškega zrcala — ta mesta so med seboj tudi zelo različna! — iz 13. stoletja, da je izraz lantsässen mogel pomeniti na Koroškem v 11. stoletju le običajno kmečko prebivalstvo. To dokazovanje je seveda mogoče šele potem, ko v opombi dekretira, da je »nesmiselna trditev, da je beseda landsasse v Notranji Avstriji neznana« (seveda: kot živo ime kmečkega sloja!), a dokaz iz virov je ostal dolžan.³³ Jaz naj bi trdil, da se v vrinku izraza landlüte in lantsässen vsebinsko razlikujeta (a gl. U. 215 in 580) ter da koseži niso kmečki sloj (gl. U. 320—383). Problem nemškega koseškega imena z lahkoto rešuje, kajti »edeln« pomeni »pridobiti si nekaj v dedno posest«, »Edeltum« pa pravno »sposobnost za posedovanje dedne lastine«. »Sodnik dežele« vrinka v Švabskom zrcalu naj bi bil — tako se di po ne povsem jasnem izvajanju, kjer služijo kot dokaz za obstoj »deželskih sodišč« v 11. stoletju na Koroškem goriški giudici plebei iz leta 1218 (gl. ZČ VIII, str. 256), razna s sodstvom zvezana ali domnevno zvezana krajevna imena in fevdalni sodnik dežele Saškega zrcala (13. stoletje — tedaj ima tudi Koroška iudicem per Karinthiam generalem!, U. 246) — vsak »ljudski sodnik« po sodiščih, v katere je bilo razdeljeno slovensko vaško prebivalstvo (str. 61—71). Vsak izmed njih naj bi imel pravico klicati vojvodo predse. Prepisovanje Otokarjeve pomote o pravici vojvode do pravde v slovensčini pred kraljevskim sodiščem po štirih avtorjih šteje kot pet poročil samostojnih »piscev, ki jih je treba vzeti resno«, in zato dokazujejo resničnost Otokarjevih trditev. Seveda brani tudi svojo razlago sporočila Bertolda iz Regensburga, da govori o nastopu koroškega vojvode na kraljevskem dvoru (gl. U. 73 sl.). Ob kratkem tekstu je pozabil, da se spčetka Bertold iz kmečke obleke sam norčuje (non esset honorificum!). Na kraju namreč trdi, da Bertold ob koncu pridige vzpodbuja vojvodo, naj si ne žene k srcu zasmehovanja drugih dostojanstvenikov, češ »to nič ne stori« ali »to je ja vse eno«. To naj bi bil pomen »ustaljene fraze« habeat sibi (vsak slovar bi mu to stalno frazo razjasnil kot »imeti za sebe«, »obdržati za sebe«). Za dokaz svoje razlage pridige ni uporabil teksta, marveč sodbo, da se zaradi ustoličevanja niso mogli norčevati iz

³² J. Mal, *Die Eigenart des karantanischen Herzogtums*, Südostforschungen 20, 1961, 33—73.

³³ Gl. K. Torggler, *Zeitschrift d. Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, germ. Abt. 60, 1940, 297; tudi za področje Saškega zrcala je bil to umeten pojem: A. Hagemann, prav tam 69, 1952, 328—345; tega izraza v virih za Koroško očitno ni nikjer srečal tudi W. Fresacher, *Der Bauer in Kärnten I, Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten*, 1950.

njega »alii principes«, ker niso bili poleg (ali pa jim je bilo zaradi tega neznano?).³⁴

3. **Kosezi.** — V zadnjem desetletju je nastalo v zvezi z vprašanji okrog kosezov mnogo več razprav kakor o ustoličevanju samem. To problematiko mogoče razdeliti zaradi večje preglednosti v tri skupine — filološka vprašanja, odkrivanje novih podatkov in njihova analiza, teorije o izvoru in zgodovinski vlogi.

a) Filologi so posegali v koseško problematiko v zvezi s tremi izrazi: »kosez, kasez, kazaz«; »Edling, Edlinger, Edlingen«; krajevno ime »Male Cape«. Povsod se seveda omejujem le na stališča, zagovarjana v literaturi zadnjega desetletja (pregled vseh razlag za izvor imena »kosez« sem v tem času podal v pregledu problematike hrvatske teorije).³⁵

Pri imenu *kosez* kaže **Ekwallov** slovar angleških krajevnih imen, da je bilo **Vasmerjevo** povezovanje angleškega imena Chessington pri Londonu s kosezi na krivi poti, ker je z nekaj drugimi imeni izpeljanka od imena Cyssi (Chessington — Cisendone — Cissa DÜN'; Kessingland — The land of Cyssi's people; Keston — Cyssi's stone; Cyssi = normalna izpeljanka od Cussa).³⁶ Možnost kontam'nacije Ramovševe podlage »Gaosing« z izrazom »gasinthja«, ki sem jo predložil z vso rezervno, da tega vprašanja nisem mogel rešiti ter da izvor imena ostaja odprt (U. 503, 557, 602; enako v Historijskem zborniku XI—XII, 1958—1959, str. 225, 229, in Enciklopedija Jugoslavije 5, 1962, str. 332 sl.), sta s filološke strani zavrnila **Graber** in **Bezljaj**.³⁷ Vsi filologi — tudi **Kranzmayer** — pa priznavajo **Ramovševo** izvajanje, da različne oblike imena v slovenščini niso rezultat različnega substituiranja glasov izposojenke v različnih slovenskih predelih, marveč dialektičnega razvoja v slovenščini, po katerem so se te oblike razvile iz skupne podlage.³⁸ **Budimir, Nahtigal** in **Bezljaj** se z njim strinjajo tudi glede izhodišča tega razvoja, ker končne oblike dokazujejo skupno podlago + kaseŋb ali + koseŋb.³⁹ Da je izhodišče razvoja končnice »-ez« v resnici končnica »eŋb«, kaže — tako **Nahtigal** — tudi ženska obl. posesivnega adjektiva »na-Kasiginej hörýcoe«, izpričana na področju s koroškimi dialekti zvezane rezijanščine, ki še kosebej dokazuje prevzem z obliko *g* (kakor obliki knez, kneginja ipd.). Vsi trije so se pri iskanju podlage te slovanske izposojenke vrnili k oblikovno in pomensko najbolj sorodnemu staro-balkanskemu (traškemu) imenu *kosing-as* (= družbenopolitični termin s pomenom »glavar«; končnica -ing- pa po **Nahtigalovem** mnenju pomeni pripadnost); stara **Oštirjeva** teorija je s tem dobila široko priznanje.⁴⁰ **Budimir** datira sprejem termina v dobo stikov Južnih Slovanov z novo domovino, **Nahtigal** pa že v 3. stoletje (pred tretjo slovansko

³⁴ Tudi prisotnost visokih dostojanstvenikov se seveda ne da zanikati za vsa ustoličevanja; gl. **Burckhardovo** pismo iz leta 1161, U. 71; vprašanje nastopanja i kmečki obleki na dvoru prav tako ni v ničemer zvezano z možnostjo odklonitve tožbe v nemščini.

³⁵ **B. Grafenauer**, Hrvati u Karantaciji, Historijski zbornik 11—12, 1958—1959, 221—225.

³⁶ **E. Ekwall**, The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names, 1960, 101 in 273.

³⁷ **G. Graber**, Carinthia I, 147, 1957, 189; **Fr. Bezljaj** v rokopisu poskusnega zvezka za slovenski etimološki slovar, kjer poleg drugega obdeluje tudi »koseze« (1962) — za obvestilo se mu tudi tu najlepše zahvaljujem.

³⁸ **Fr. Ramovš**, Kaseŋb »Edling«, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede II, 1925, 307—312; **E. Kranzmayer**, Ortsnamenbuch von Kärnten I, 1956, 62.

³⁹ **M. Budimir**, Istoriski časopis SAN I, 1948, 260 sl., Sloveni i Skoloti, Istoriski glasnik 1949, br. 2, 71, Quaestio de Neuris Cimeriisque, Glas SAN, odelj. za literaturo i jezik 2, 1954, 53; **R. Nahtigal**, O etimologiji izraza *kosez*, Slavistična revija 8, 1955, 164—168; **Fr. Bezljaj**, op. 37, in Slavistična revija 13, 1961/62, 304.

⁴⁰ **K. Oštir**, Illyro-Thrakisches, Arhiv za arbanasku štarinu 1, 1924, 109 in 114, K pred-slovanski etnologiji Zakarpatja, Etnolog 1, 1926/27, 1—35, pos. 3—5 in 28—32.

palatalizacijo).⁴¹ Seveda tudi v tem primeru ne bi moglo iti za skupno slovansko izposojenko, ker je izraz omejen le na Južne Slovane, predvsem na njihov zahodni del. V tem pogledu bi mogli sodelovati pri rešitvi novi jezikovni rezultati o naseljevanju Južnih Slovanov,⁴² ki so se po teh delili v zahodno in vzhodno skupino že ob naselitvi na Balkanskem polotoku. Zahodni del je bil vsaj delno in nekaj časa pomaknjen v severovzhodni del Podkarpatskega, kjer so tračanska izžarevanja še laže razumljiva in kjer srečamo tudi Kossesdorf. Za slovenski razvoj posebej specifična povezava izraza z višjim slojem, povezanim s knezom, ostane seveda še vedno posebno vprašanje, ki ga je mogoče tudi pri takšni podlagi reševati bodisi še pod Karpati (U. 503 — najstarejše po virih izpričano aktivno srečanje Slovanov z obliko knežje »družine«) bodisi z uveljavljenjem tega izraza za višji družbeni sloj ob karantanskem razvoju samem. **Kranzmayer** pa kljub priznanju, da je treba izhajati pri nastajanju različnih dialektičnih oblik imena iz skupne prvotne slovanske oblike (dokumentirane že v 10. stoletju pri Konstantinu Porfirogenetu — »Koséntzes«), vztraja pri Lessiakovi domnevi o izposojenki iz turkotatarskega »quasaq«, češ da od tod izvedena oblika »kasak« (-ag) bolj ustreza »drugim variantam«, namreč imenu kozakov oziroma kazakov pri Rusih in Poljaki (I, str. 62 sl.). Tu pač ne odloča filologija, marveč vnaprej določeno stališče, drugače bi namreč moral odgovoriti na soglasno slavistično mnenje, da bi dala takšna oblika imena v slovensčini drugačne oblike in da imajo kosezi drugo jezikovno izhodišče od mnogo mlajših kozakov.⁴³ Sicer pa Kranzmayer svojo argumentacijo v resnici zožuje le na »kas-«, ker naj bi se drugi del besede (-ak) enostavno spremenil pod vplivom končnice izrazov vitez in knez (I, 62, op. 8), ter s tem svojemu *dokazovanju* enostavno izpodmakne tla. **Grabner** se še preprosteje — očitno brez poznanja ostalih filoloških poskusov razlage — sklicuje le na Lessiakova izvajanja (str. 189). **Ebner**, ki seveda ni filolog, je poskušal ime razložiti iz izraza »kajžice« ali celo s severnonemškim izrazom za malega kmeta ali kajzarja »Kossate, Kossetendorf«, kar pa je seveda popolnoma nemogoče ne le filološko, marveč prav tako tudi zgodovinsko.⁴⁴ Ko pa ga je kritika v tem pogledu soglasno zavrnila, je svojo razlago umaknil.⁴⁵

Pri imenu »Edling(er)« nemški izvor imena seveda sploh ni sporen; ker so krajevna imena na -ing nastala zgodaj, predvsem do konca 11. stoletja, pri čemer od 9. stoletja naprej njihova vloga postopno upada,⁴⁶ je gotovo utemeljena trditev, da spada uveljavljenje tega izraza v toponomastiki v zvezo s frankovsko dobo. Pri dejstvu, da je tudi »kosez« izposojenka, bi bilo torej mogoče izvajati družbeni sloj, ki je nosil to ime, iz germanskih vplivov na karantansko ureditev le tako, da bi se dokazal obstoj sloja z imenom Edling(er) v Karantani že pred slovanskim prihodom. Teh dejstev danes ne osporava nihče razen **Mala. Ebner** je sicer sprva tudi mislil, da se da izvajati ime iz po-

⁴¹ R. Nahtigal, *Slovanski jeziki*, 1952², 37 sl, in op. 39.

⁴² P. Ivić, Značaj lingvistične geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima, in M. Pavlović, *Perspektive i zone balkanističkih jezičnih procesa*, Južnoslovenski filolog 22, 1957/58, 179—239; I. Popović, *Die Geschichte der serbokroatischen Sprache* (Bibliotheca slavica), 1960, 104—195, 262—272.

⁴³ Fr. Ramovš, n. n. m.; kozaška organizacija pri Slovanih je znana šele od 15. stoletja.

⁴⁴ H. Ebner, Von den Edlingern in Innerösterreich, *Archiv für vaterl. Geschichte und Topographie* 47, 1956, 52—54; sicer pa je tudi izraz Kossate najbrž slovanskega izvora; 1315 se datatve v medu pri Sorabih imenujejo z ljudskim imenom »kossetin« (W. Schlesinger, op. 20, 93).

⁴⁵ V predavanju na sestanku 1960; za kritiko gl. Lj. Hauptmann, *Historische Zeitschrift* 185, 1957, 216; E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch I*, 1956, 55; Lentze, *Zeitschrift d. Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, german. Abt. 74, 327; E. Klebel, *Carinthia I*, 150, 1960, 683.

⁴⁶ E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch I*, 124 sl. (na zgornjem Avstrijskem je bilo takšnih imen 4,3 %, na Koroškem le 0,2 %!); A. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, 1956, 86 in 99.

mena izraza »edeln« (= nekaj dobiti za dedno lastino) v nekaterih severozahodnonemških predelih; pri tem je poleg tega spregledal, da gre za preveč oddaljeno pokrajino in plemiško posest (*Edel-Erbgut*, od tod tudi izraz *edeleyghen*). Toda tudi to je bilo omogočeno šele z njegovo razlago imena »kosez«. Naletelo je prav tako na soglasno odklonitev v kritiki in Ebner je leta 1960 tudi ta del svojega izvajanja jasno umaknil z ugotovitvijo: »V frankovski državi ni bilo nikjer vojaških, svobodnih kmečkih ljudi, ki bi jih imenovali Edlinger.«⁴⁷ **Kranzmayer** zato resnično poskuša dokazati germanski izvor institucije še v dobi pred naselitvijo Slovanov v Alpah (I, str. 54—56). Ker langobardska država nikdar ni segla dovolj globoko v ta prostor, dokazuje, da je ta sloj (in njegovo ime, kajti to je njegovo izhodišče) dediščina gotske države. Dokaz je kar osupljivo slab: v 15. stoletju se omenjajo »edlyinge« (leta 1402: alle manne, ritter, knechte und edlyinge) na Vzhodnem Pruskem ob ustju Visle, po Künssbergovem mnenju so pa to kmetje s posebnimi pravicami. Ostali dve oporišči sta napačni, kajti pri Langobardih pomeni izraz Adalingi plemstvo, v 13. stoletju pa se uporabljata izraz edelingi za arimane dvakrat le v oglejskih listinah in je izraz pisarniške prakse, ne pa živega ljudskega imena (U. 364, 372; enako sodi F. Popelka, *MIÖG* 62, 1954, str. 321), in prav tako izhaja tudi provansalski adelenc od Adal (plemstvo). Enkratna uporaba izraza na Vzhodnem Pruskem, starem gotskem ozemlju, je torej dokaz, da gre za vzhodnogermanski izraz, ki so ga prinesli Goti in ki se je ohranil prav **samo** na poznejšem slovanskem ozemlju v Vzhodnih Alpah!

Trditev je poleg tega v tako ostrem nasprotju z vsem kar nam je znanega o Karantaniji v zgodnjem srednjem veku in posebej o ustoličevanju koroških vojvod — tudi avstrijski zgodovinarji gledajo na to tezo s skrajno rezervo (gl. spodaj o Ebnerju in Kleblu!) — da je poskusil Kranzmayer najti še novo oporišče v tako imenovanem »maločempu«, podlago srednjeveških oblik Malosempich, Maletschenpach, Malotsenpach, Mala Zumpichia, iz katerih so se razvila imena Male Čape (Maločepiče), Čepič, Mailsberg, Maltschach, Zumpichia idr., kajti ta izraz naj bi se ne dal razložiti iz slovanske podlage. Rešitev mu išče v združitvi gotskega mathl (zbor, sodišče, pogodba) in izraza »kimp-«, *domneva-nega* po le na Skandinavijo omejenih izrazov »kamp« (mejnik na polju) in *koppussteinn* (okrogle oblice prodal). Mathlakimp naj bi namreč pomenil (tudi to je čista *domneva!*) okrogel sodni kamen in prinesli naj bi ta izraz v Karantanijo Goti v zvezi z »edlinško organizacijo«. »Zgodovinski« dokaz se omejuje na Galgenbüchel ob cesti Sentvid—Feldkirchen pol kilometra od Meilsberga pri Pulstu ter na Male Čape pod Gospo Sveto, češ naj bi bile zvezane z vojvodskim stolom (razdalja 3 km). Ker vojvodski stol ni okrogel, pomaga nova *domneva*, da je tu stal sprva okrogel sodni stol, podoben knežjemu kamnu na Krnskem gradu — tu seveda takšnega imena ni! Odkar je Kranzmayer prvič nastopil s to teorijo, je ni sprejel noben zgodovinar. V moji oceni je bilo opozorjeno na nasprotna zgodovinska dejstva, Hauptmann se je tej možnosti uprl, Ebner je postavil k njej s historičnega stališča vprašaj, **Bezljaj** pa je izpodnesel tudi njen edini navidez trdni del — namreč dokazovanje, da »maločemp« ne more biti slovanskega izvora.^{47a} Opiraje se na podobne primere na Češkem in Poljskem, kjer vrsta imen te vrste izhaja najverjetneje iz antroponima Čep-*čl*^č, je opozoril, da je tudi pri Slovencih deset primerov nastopanja imena Čeplje, ki so nastali iz istega slovanskega antroponima (Čep616 — Čep616j6 ali Čep616je (selo) — Čep616j6jane — Čeplje; ta razvoj dokazujejo oblike Čepulje, Čepulnica). Torej je vendarle koren »čep-« ali morda »čop-« imenotvoren — ne le v slovanskih krajih, marveč tudi na široko v slovanskem svetu. Izhodišče imen, ki jih navaja Kranzmayer, more predstavljati slovanski antroponim Máločep (kakor v poljščini tipi Malogostb, Malomir, Malostryj). **Kranzmayer** se na Bezljajeva izvajanja — ki so za historika nedvomno povsem sprejemljiva in ki ne podpirajo teze kar s tremi nedokazljivimi nefilološkimi domnevami — sploh ni ozrl, marveč je mirno, brez vsakršnega poskusa odgovora ponovil svojo teorijo (I, str. 36—38). **Bezljaj** je moral vnovič ugotoviti, da je njegovo dokazovanje »slavistično popolnoma zgrešeno«: trditev, da bi se ob izvoru iz slovansčine moralo ime naglaševati »Malóčep«, je namreč v nasprotju z dejstvom da »je bil adjektiv malb v praslovansčini korensko akcentuiran«. Teorija, ki je bila videti

povsem nevzdržna s strani zgodovinskega razvoja in so jo vsi zgodovinarji preprosto obšli, je tudi po mnenju filologa »lingvistično tako slabo podprta, da je sploh ni mogoče resno obravnavati.«⁴⁸ Želeli bi, da bi ne bilo potrebno še kdaj opozarjati na takšno neutemeljeno kombiniranje, določeno ne s stvarnimi dejstvi, marveč z apriornimi tezami (»zwei Dinge standen für mich von Anfang an fest« — pravi Kranzmayer, I, str. 57). Nič bolj resen ni poskus **G. Graberja**, da bi Kranzmayerjevo argumentacijo podprl: kmečkih kamnov okrog vaške lipe ali sedežev ob kmečkih sodiščih, ki jih je naša pravna zgodovina že nekaj časa analizirala, seveda zaradi funkcionalne povezanosti teh prostorov vaškega življenja z vsakdanjim življenjem ni potrebno razlagati šele s kakimi vplivi iz germanskega sveta.⁴⁹ Vsa zbirka »kimp-u« podobnih imen (einkimpi — funestus; pikimpot — funestus, funera; pikimpida — funesta; kumbal, cumbal, cumbol — »Zeichen, Helmzeichen«, kumpl, kuml — »Zeichen, Grabzeichen, Grabmal, Grabhügel«) pa samo vnovič kaže, da gre za stilno povsem drugo vrsto izrazov, ki sploh niso povezani s sodiščem: Tako ta zbirka dokazuje v resnici le zgrešenost Kranzmayerjeve domneve o pomenu domnevanega izraza »kimp«, ne pa da bi jo podpirala (str. 190—2).

V vsem filološkem razpravljanju je poleg očitno dokončne odstranitve tez o starosti »Edlinga« in o »mathlakimpu« kot podlagi za »Maločepiče« pomembna predvsem večja soglasnost med filologi glede podlage imena »kosez«. Vendar ta soglasnost dokazuje le nasploh slovanski prevzem imena v predkarantanski dobi, žal pa ne vsebuje elementov, ki bi samostojno mogli pomagati pri odločanju med »hrvatsko« in domačo karantansko teorijo o izvoru kosezov kot družbenega sloja. Kakor je mogoče povezovati to teorijo ob podkarpatskem prevzemu imena kosing-os z mojim mnenjem o razvoju koseškega sloja, tako je mogoče zakarpatski prevzem povezovati z modificirano Hauptmannovo »hrvatsko teorijo«.⁵⁰ Historik bi želel vsekakor vedeti, ali more stratigrafska analiza slovanskih krajevnih imen, zastavljena v smislu Bezlajevih predlogov,⁵¹ prispevati kak samostojen element tudi za razbistritev vprašanja, ali je konkretno razširjenje imena »kosez« v slovanski toponimiki združljivo z prevzemom tega imena za Karpati ali ne. Morda bi bila potem odločitev med tema dvema teorijama lažja kakor danes, ko se je zaradi pomanjkanja virov med njima težko dokončno odločiti.

b) Iskanje novih virov o kosezih je dalo v zadnjem desetletju več rezultatov kakor filološke preiskave. **M. Kos** je v objavi premskega urbarja iz leta 1498 ugotovil podatke o 11 »viteških«-koseških kmetijah v vaseh Petelinje (2), Sempeter (2), Zagorje (2), Nadanje selo (2), Mala Pristava (1) in Sušica (2), na katere je že pred časom opozoril tudi **J. Kelemina**.⁵² Kraji so v bližini Kosez pri Ilirski Bistrici, kjer pa so koseščine po vsem videzu propadle že v 14. stoletju, ko se zadnjič omenja še posebno s kosezi zvezano sodišče (das gericht czu Edlingen).⁵³

⁴⁷ H. Ebner, n. d., 35—36, za umik gl. op. 45.

^{47a} B. Grafenauer, ZČ 5, 1951, 354—357; Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, 103—104; H. Ebner, n. d., 79 (o germanski teoriji), v referatu 1960 podčrtuje slovenski izvor kosezov; Fr. Bezlaj, Slavistična revija 5—7, 1954, 392—4.

⁴⁸ Fr. Bezlaj, Slavistična revija 12, 1959/60, 292.

⁴⁹ J. Žontar, Sodne lipe in mejna znamenja, Mladika 21, 1940, 175—177, in Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteropas II (Festschrift f. H. F. Schmid), 173—178; S. Vilfan, Očrt slovenskega pravnega narodopisja, Narodopisje Slovencev I, 1944, 242—243 (za zvezo z vaškim življenjem glej njegovo Pravno zgodovino Slovencev, 1961).

⁵⁰ B. Grafenauer, Historijski zbornik 11—12, 1958—1959, 226—229.

⁵¹ Fr. Bezlaj, Stratigrafija Slovanov v luči onomastike, Južnoslovenski filolog 23, 1958, 83—95, in Problematika slovenske onomastike, I międzynarodowa slawistyczna konferencja onomastyczna, Księga referatów, 98—102.

⁵² M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo (SAZU) III, Urbarji Slovenskega Primorja II, 1954, 92—94, 242 sl., 245 sl., 249; J. Kelemina, Staroslovenske pravde, Glasnik Muzej. društva za Slovenijo 16, 1935, 52.

⁵³ M. Kos, Postanek in razvoj Kranjske, Glasnik Muzej. društva za Slovenijo 10, 1929, 39.

Največ so bili v tem obdobju obravnavani kosezi na Štajerskem, in sicer v njenem historičnem obsegu od 16. stoletja naprej (torej s severnim delom nekdanje Savinjske krajine, s slovenjgraškimi okrajem in z Murauom). **Fr. Popelka**, ki je vprašanje teh koseških naselbin prvi načel — vzporedno s **Hauptmannom** v Staroslovenski družbi (str. 104—108 — tu je evidentirana vrsta dotlej še neopaženih »hrvatskih« sledov in slovenskih svobodnjakov, ki bi mogli biti zvezani s kosezi) — je prišel k njemu nekako od strani.⁵⁴ Ob preiskavi razvoja Judenburga se je ustavil pri »viteški občini«, ki jo je sestavljalo v začetku 15. stoletja vsaj osem »viteških hiš«, prostorno ločenih od ostalega meščanskega naselja in posebej utrjenih. Po svojem položaju ob meščanskem naselju je morala biti naselbina starejša od njega, torej je izvirala vsaj iz 11. stoletja. To utrdbo je Popelka povezal s kraljevskimi gradovi karolinške dobe, ki so bili hkrati vojaško oporišče in zatočišče za okoliško prebivalstvo, zato pa so imeli znatno večji obseg kakor poznejši plemiški gradovi. Obseg teh gradov, ki ga kaže tudi na Koroškem Krnski grad (po domnevah glede na strukturo prvotnega gradu pa spadajo sem tudi Možberk, Kamen, Ribnica pri Vrbskem jezeru, Althofen),⁵⁵ je zahteval večjo posadko, kakor pa je bilo prostora po stavbah. Iz vitezov in nekaj hlapcev sestavljena posadka je živela — kakor v Judenburgu — v utrdbi, ob nevarnosti pa je morala dobiti pomoč od kmetov-vojakov, nastanjenih v okolici. S to organizacijo povezuje koseze kot svobodne kmete s pravico do orožja, včasih z dolžnostjo, da se udeležujejo bojev kot konjeniki (kar je sicer le dolžnost plemičev), povezanih v obliki zaščitništva z deležnoknežjo ali grofovsko oblastjo ter združenih — če jih je bilo več — v urade z nižjim sodstvom. V Murauu naj bi imeli tudi posebne »koseške fevde« (Edlingerlehen) kot prave fevde z vojaškimi dolžnostmi, različne od viteških fevdov le po tem, da so jih imeli lahko tudi neplemiči. V pretresu posameznih podatkov o kosezih, v katerem je za zgornjo Štajersko dodal nekaj novih podatkov, poskuša povezati vse koseze z različnimi gradovi ali jih razporeja ob pomembnejših cestah (zlasti ob zgornji Muri ter med Celjem in Ljubljano). »Če se pogleda razdelitev kosezov brez vnaprej zavzetega mnenja, je mogoče reči, da so naseljeni predvsem povsod tam, kjer so se razvila v poznejšem času upravna središča. V njihovem sosodstvu je najti pozneje skoraj povsod gradove. Povsem jasno so se opirale koseške naselbine zlasti na oporišča, ki jih je mogoče pozneje spoznati kot sedeže grofij.« Ob tem torej povezuje koseze s frankovsko vojaško organizacijo. Pozneje je povezal koseze še posebej s težnjami, da se v zgodnjem srednjem veku zavaruje promet. »S temi težnjami je povezan razvoj kosezov, ki so imeli kot kraljevski ali vojvodski kmeti pravico do orožja, kot zaščitenci pa so bili navezani na deželnoknežjo ali grofovsko oblast.«⁵⁶

Najpomembnejše delo o koseškem vprašanju v zadnjem desetletju pa je razen Hauptmannove knjige vsekakor knjiga **H. Ebnerja** »O kosezih v Notranji Avstriji«, izdelana kot domača naloga na Institutu für österreichische Geschichtsforschung.⁵⁷ Žal se delu pozna, da avtor zaradi jezikovnih ovir ni mogel uporabljati slovenskih in hrvaških del (razen po njihovih tujejezičnih povzetkih), spričo česar na nekaterih mestih upoštevanje te literature ni dovolj

⁵⁴ **F. Popelka**, *Die Judenburger Ritterstadt und der karolingische Wehrsystem in Karantainen*, *MIÖG* 62, 1954, 299—316, pos. 310—316; tudi v referatu na sestanku avstrijskih zgodovinarjev o srednjeveških mestih 1954 v Št. Vidu na Koroškem, povzete v *Veröffentlichungen des Verbandes österr. Geschichtsvereine* 5, 1954, str. 22 sl.

⁵⁵ **F. X. Kohla**, *Die Wehrgestalt der alten Moosburg in Kärnten* (s florisi navedenih gradov), *Festschrift G. Moro*, priloga *Carintiji* I, 152, 1962, 79—91; **E. Klebel**, *Carinthia* I, 150, 1960, 689, šteje k tem gradovom tudi Petersberg pri Brežah na Koroškem.

⁵⁶ Povzete komunikacije *Die Alpenstrassen im Mittelalter*, *Atti del X Congresso internazionale di Scienze Storiche*, 1957, 409—411; gl. tudi *Zeitschrift des Historischen Vereins f. Steiermark* 47, 1956, 3—10.

⁵⁷ **Herwig Ebner**, *Von den Edlingern in Innerösterreich*, *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 47, Klagenfurt 1956, 90 str. in zemljevid v prilogi.

široko in je pač s tem tudi razložiti nekatere nesporazume ob uporabi kratkih formulacij povzetkov. Rezultate svoje razprave je povzel in tudi nekoliko spremenil svoja stališča v referatu na sestanku v Salzburgu leta 1960, ki je obravnaval »Koroško med 600 in 1100«.

Novosti ki jih je Ebner vnesel v proučevanje koseškega vprašanja, so zvezane predvsem s položajem kosezov v zadnjih stoletjih srednjega veka. Novo je zlasti gradivo za koseze na Štajerskem, kjer je odkril v arhivalnih virih različne nove podatke in v dodatku k svoji razpravi podal v obliki seznama in zemljevida pregled vseh ugotovljivih naselbin kosezov na Štajerskem. Pregled je precej bogatejši od starejših pregledov, čeprav temeljnih značilnosti razporeditve kosezov na zgodnesrednjeveškem slovenskem ozemlju ni spremenil (seveda pa Kalschatzen pri Mariboru morejo biti le Hoče ali Košaki, poznejše grafične oblike za Cossissovici pri Vidmu ob Savi — gl. M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, 1939, str. 73 — pa prav tako onemogočajo povezavo imena s kosezi; koseščine seveda tudi niso izkazane v Celju in Žalcu, pač pa sestavlja teharski koseški urad precej večje število krajev, kakor je videti na karti, ki ne zaznamuje niti vseh sedežev uradov teharskega koseškega sodišča, gl. U. 331 sl.). Tudi ob analizi že prej znanega gradiva pa je z uporabo novih prijemov, delno zvezanih tudi z novimi viri, prišel do zanimivih ugotovitev o pravnem položaju kosezov in — zlasti — o različnih načinih razkroja koseškega sloja.

Ebner deli koseze v »prave« (ki sede na koseščini kot svobodni lastini, imajo koseško sodišče in so podrejeni vicedomskemu sodišču kot prizivni instanci) ter »ne več prave« (naseljene na tujem zemljišču in podrejene v prvi instanci deželskemu sodišču). Ker se obe skupini imenujeta enako (kosezi, Edlinger), naj bi bilo koseško pravo tudi od 14. stoletja naprej čisto personalno pravo. Takšna čista opredelitev je preveč toga in enotna, kajti del koseških pravic je bil povezan prav s tem, da sede na pravi koseščini. Že dolgo vemo, da je na kmetijo posajeni kosez v začetku 16. stoletja dolgoval gospodu prav to, kar naveden podložnik. Tudi trditev, da podložnik ni mogel dobiti koseščine, ni točna — res je le, da je v tem primeru koseščina izgubila svoj privilegirani položaj (Lj. Hauptmann, Karantanska Hrvatska, Zbornik kralja Tomislava, 1925, 300 sl.). V dolgem procesu koseškega razkroja od okrog 1300 naprej je razmerje med personalnimi in na koseščini radiciranimi pravicami različno in se spreminja — tako z razmerji kosezov do deželskega sodišča kakor z razmerji koseščine do zemljiškega gospodstva. Ta pot in njene etape — ki so se razvijale v različnih okoliših z različno hitrostjo — so po dosedanji literaturi bolj jasne (Hauptmann, Klebel, Grafenauer) in očitke, da je doslej poudarjala le povezanost koseških pravic s koseščino, ni točen. Težnja po pravno »čisti« sliki zapelje včasih tudi v generalizacije, ki niso opravičene (prim. trditev, da je bilo »mogoče koseze prosto prodajati«, str. 18, po skrajno redkih primerih ob razkroju koseških pravic). Pri primerjavi kosezov s sloji, s katerimi jih povezujejo latinski in nemški izrazi, s katerimi koseze včasih imenujejo, ni posebnih novosti (le »probus et honestus vir, beschaiden mann, getreuer mann«, »leute« v razliko od Holden, 21 sl.). Vendar pa je analiza pomanjkljiva, ker ugotavlja le podobnosti, ne pa tudi razlik; pomembno je seveda oboje in dosedanja literatura (U. 362—378; Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, str. 98—104) je v tem pogledu popolnejša od Ebnerjevega dela (tudi glede vprašanja »libertinov«!).

V bistvu nove pa so ugotovitve, kako so kosezi prehajali po nastanku meščanskih naselij v mesta (Murau, Leoben, Judenburg, Knittelfeld, Mürrzuschlag) in od 13. stoletja — torej prav odkar se začenja rušiti družbeni položaj kmečkih kosezov! — med viteze. Seveda pa obe ti dve skupini niti družbeno, niti gospodarsko ne spadata več med koseze kot *družbeni sloj*. Posebej se ob tem dotika vprašanja pripadnosti plemiča Trdislava v 11. stoletju ter zavrača Hauptmannovo trditev, da je kosez (26—29). Po merilih koseških pravic v poznem srednjem veku ima seveda prav, toda primer Junica de Ottmanach iz 12. stoletja (21) vendar kaže, da je bila pot od koseza do pravega plemiča v prvih stoletjih nemške oblasti bolj odprta, kakor se zdi Ebnerju. Sicer pa se bomo k temu vprašanju vrnili še ob drugih delih. Medtem ko so ugotovili J. Polec za Kranjsko ter Klebel in Wutte za Koroško (razen izjemnega primera vojvodskega kmeta), da se »svobodniki« (Freisassen) niso razvili iz kosezov, je

uspelo najti Ebnerju med zgodnještajerskimi svobodniki vsaj dva primera prejšnjih kosezov; vendar gre prejkone predaleč, ko ob njih misli, da je mogoče vzeti to kot pravilo za vse »prave« koseze v 16. stoletju (tako žive na koseščinah tudi kosezi v Teharjih, a ne preidejo med svobodnike — prav ta primer kaže problematičnost pojma »pravi kosez«!).

Za koseško dedno pravo je potrdil Ebner mnenje, da razpolaga kosez s koseščino kot s »pravo svobodno lastnino«; dedujejo lahko vsi člani družine, ne le moški, marveč tudi ženske. V dveh pogledih se pozna pri razpolaganju s posestjo omejitvev posestnika po ostalih članih družine: pri prodaji imajo pravico do prvenstvenega nakupa, pri darovanju pa morajo pristati na ta način odtujitve posesti (to se ne vidi šele po primerih 15. in 16. stoletja, marveč že po postopanju blejskih kosezov v 11. stoletju, sporočenem po Briksenški noticijski knjigi). Vse to sicer niso novosti, vendar so postale ob podrobnih primerih razne podrobnosti oprijemljivejše. Povezava po pravici do prvenstvenega nakupa pa vendar še ne dokazuje »zadružne« oblike, čeprav srečujemo ponekod tudi to (po več bratov na isti koseščini, česar pa ni mogoče povezovati in razlagati z zadrugo pri južnoslovanskih narodih).^{57a} Prav tako pa je vsaj nejasno, kako je treba razložiti teharsko izročilo o petih »plemenih«, še celo ker gre le za eno obliko med več poznimi izročili in ker je povezana le z enim delom teharske skupine kosezov (vzhodno od Celja). Pa še tu je ni mogoče pametno povezati z razdelitvijo koseščin med osem vasi. Vsekakor je verjetneje, da je izročilo nastalo kot ajtiološka razlaga števila koseških sodnikov (sodnik in štirje prisodniki!). Nobene zveze pa nimajo s tem »die vier geschlecht... mit ihren officiis« pri ustoličevanju koroških vojvod, ki sploh niso kosezi, marveč plemiči in nosilci vojvodskih dvornih uradov (66, op. 17).

Študij koseških naselbin in njihove zemljiške razdelitve — žal le redkih naselbin na Štajerskem — je pokazal, da gre za večje zaselke s prvotno raztreseno naselitvijo ter s poljsko razdelitvijo na grude ali grudaste delce. Posest je z delitvijo koseščin zelo razbita in posestva sorazmerno majhna. Hišna ljudska imena so redka, pač pa so koseške naselbine pogosto povezane s soseskim gozdom. Drobitev sama na sebi je seveda lahko razložljiva z lastnostmi koseškega dednega prava. Preden bodo ti rezultati — posebej glede oblik starejšega koseškega naselja — utrjeni, bo vsakor treba na podoben način proučiti koseška naselja na Koroškem in Kranjskem, kjer jih je bilo mnogo več in kjer je mogoče uporabiti pri takšni analizi vzporedno s katastralno mapo tudi stare urbarje: saj je na takšen način za zagorske koseze mogel Hauptmann ugotoviti 70 prvotnih koseščin po 16 oralov, Zontar pa je v Kriškem uradu (z delitvijo na delce) gladko mogel izmed koseščin izločiti nekoseške hube.⁵⁸ Posebno vprašanje je tudi izhodišče Ebnerjeve preiskave: ali je res za prvotno naselitev kosezov značilna skupna naselitev v vaseh? Ta teza je sicer razumljiva, če gledamo vnaprej na koseze kot na navadne kmete-vojake, toda poleg sklenjenih koseških naselbin poznamo na Koroškem in Kranjskem mnogo več primerov kosezov, raztresenih v malem številu po vaseh, kjer žive poleg njih navadni kmetje. Hauptmann je izrazil v Staroslovenski družbi celo mnenje, da bi mogla biti prav sklenjena koseška naselja spričo bolj odmaknjene položaja po svojem postanku mlajša: nastati bi mogla ob umikanju kosezov pred pritiskom zemljiškega gospostva v odročnejše kraje (str. 124—126; gl. B. Grafenauer, Naša sodobnost 3, 1955, str. 1138) in posamezni primeri takšnih naselij bi se res mogli tako razložiti. Zdi se, da na Koroškem prevladuje raztresena naselitev, medtem ko je na Kranjskem skupinska bolj pogosta (U. 332—333, 337 sl.). Raziskavi koseškega vprašanja s prehitro tezo vsekakor ne moremo pomagati.

Glede dajatev je Ebner v glavnem potrdil starejše ugotovitve, le da je — poudarjajoč, da gre za izjeme — zbral primere izjemnih dajatev in obreme-

^{57a} N. Klaić, Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak IDBIH 10, 1959, 338 sl., in Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, Historijski zbornik 11—12, 1958—1959, 139—148.

⁵⁸ Lj. Hauptmann, Karantanska Hrvatska, Zbornik kralja Tomislava, 1925, 304; J. Zontar, K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča, Slovenski pravnik 54, 1940, 289.

nitve s tlako (predvsem za Teharje po podatkih od 16. stoletja naprej, iz istega časa tudi za posamezne koseze na Kranjskem). Tudi na Štajerskem so — kakor na Koroškem in Kranjskem (U. 344—354) — od 15. stoletja dalje (odkar so na razpolago urbarji, ki so že zajeli tudi koseze) prevladujoča oblika dajatve za odvetništvo. Tudi glede vojaških obveznosti potrjuje — z nekaterimi novimi podatki — že doslej ugotovljeno vojaško vlogo kosezov in njihovo pravico do orožja, vsaj v nekaj primerih zvezano z vojaško službo na konju. Prav tako le s posameznimi podatki razširja doslej znana dejstva o koseških funkcijah v zvezi s sodstvom (udeležba pri sojenju, čuvanje ujetnikov, opravljanje poslan-skih potov za sodišče ipd.; to potrjujejo tudi Kosovi podatki za koseze na gospo-stvu Prem); l. 1635 so teharske koseze uporabljali tudi kot ogleduhe zoper kmečke upornike okrog Celja. Vendar prav poudarja, da v dobi, ko vemo za te koseške dolžnosti, srečujemo iste dolžnosti tudi pri drugih skupinah vaškega — in to podložnega — prebivalstva, tako da je treba zavrniti domnevo o izhodišču ko-seških pravic v zvezi s sodnimi dolžnostmi. Glede na njihovo naselitev — pose-bej na Koroškem v široki okolici Krnskega gradu — se mu zdijo pomembnej-še vojaške dolžnosti in očitna povezanost tega vojaškega sloja z skrbjo za var-nost tega karolinškega (in seveda tudi predkarolinškega!) dvorca ter za vojaške akcije, ki jih je podvzermal proti sosesstvu preko meja ali za obrambo meja ta-mošnji gospod (vsekakor tudi domači karantanski knezi!; 72).

Analiza koseških pravic se zaključuje z navajanjem sodnih uradov, ki so združevali koseze, pri čemer navaja o Teharjih nekatere nove podrobnosti o postopku sodišča. Ebner nagiba k mnenju — po moji sodbi opravičenem — da gre pri tem za povezavo, ki je mnogo starejša od prvega primera, ko jo je v Možbergu potrdil Rudolf IV. (77). Teharskemu izročilu pa tudi tu — kakor tudi na nekaterih drugih mestih — preveč zaupa: teharski in zagorski privilegij sta nastala v zvezi z obrambo koseških pravic, ko so zahtevali potrjevalci za nji-hovo potrditev »konkretne podatke« o pridobitvi. Kosezi obeh skupin so trdili, da so listino s podelitvijo pravic izgubili, ter so iznašli konkretne pripovedke o tem, kdo in kako naj bi jim jih podelil. Vse to ni kar nič zaupanja vredno, posebej ker srečamo v listinah podatke o zagorskih kosezih in o nekaterih koseških nasebinah iz poznejšega teharskega koseškega sodišča že davno pre-den naj bi si pridobili privilegije po lastnem — vsekakor izmišljenem — »izročilu« (U. 353—357). Od 16. stoletja dalje pa so bili seveda novi privilegiji najboljše oporišče ljudskih pripovedk. Knjiga se končuje z obravnavanjem vprašanja izvora kosezov, ki pa si ga bomo ogledali pozneje.

Štajerska historiografija pa je poleg Ebnerja dobila v zadnjem času še dve pomembni deli, ki močno olajšujeta študij te problematike, čeprav sta po svojem konceptu bistveno drugačni in širši. **Robert Baravalle** je izdal v novi, močno predelani in dopolnjeni izdaji svoje obsežno leksikonsko delo o štajerskih gradovih.⁵⁹ Po kratkem uvodu, ki podaja sintetično podobo razvoja utrdb in ple-miških bivališč ter — v zvezi s tem — tudi temeljne tipološke razvojne stopnje plemstva, podaja v strnjenih leksikalnih geslih, razporejenih v abecednem zaporedju po današnjih okrajih, obravnavo vsega, kar je zvezano z obrambnimi utrdbami na Štajerskem od konca 8. stoletja naprej: »vse dokazljive visoke gra-dove, razvaline, navadne gradove, stolpe, plemiške dvorce, ter utrdbe in gra-dišča, ki so propadli že v času, ko se dajo še dokazati z listinami«. Kljub temu, da se knjiga omejuje na avstrijsko Štajersko (z edino izjemo Zgornje Radgone, kjer zajema grad na jugoslovanskih tleh), je teh objektov preko 1500. Za vsa-kega navaja avtor podatke o sami stavbi in njenem položaju, postanku in grad-benih spremembah, o posestnih spremembah in marsikaj o genealoških vezeh, manj sistematični in popolni pa so podatki o gospostvih ter o kmetih, čeprav je po knjigi raztresenega tudi precej tega. Pregled olajšujejo vesti in obsežni registri ter zemljevidi vseh obravnavanih objektov, urejeni po okrajih. V knjigi

⁵⁹ **Robert Baravalle, Burgen und Schlösser der Steiermark.** Eine enzyklo-pädische Sammlung der Steierischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet waren. Stiasny Verlag Graz, 1961. 692 str. teksta, v njem 100 slik po Vischerjevem Schlösserbuch iz leta 1681, poleg tega 16 str. zemljevidov in 1 slika v prilogi.

je predelano naravnost ogromno arhivskega gradiva. Čeprav ima po svoji zasnovi obliko lokalnozgodovinskih strnjenih razprav, je vendar v njem mnogo več — s skorajda nepreglednim bogastvom podatkov omogoča najrazličnejše analize glede plemstva, njegove strukture in pomena v obrambni organizaciji dežele, posebne strukture, organizacije zemljiških gospoŕtev in marsičesa drugega. O kosezih ima sicer le nekaj podatkov, pri malih viteziŕih pa ŕe dopuŕŕa ŕtudij o vpraŕanju njihovega izvora tudi iz tega sloja. Po Ebnerjevi ŕtudiji se zdi, da bi moglo biti delo v tem pogledu popolnejŕe, ker se zadovoljuje z ugotavljanjem o podrejenosti viteŕskih druŕin navzgor, izvor pa navadno puŕŕa ob strani. Tudi za razmerje kosezov in Hrvatov v zgornji dolini Mure — ki ga je v zadnjem ŕasu precej poglobil tudi Hauptmann — nudi s svojimi podatki o obmurskem hrvatskem okraju (376—383) zelo trden okvir.

Za Spodnjo ŕtajersko je podal podobno — ŕeprav po konceptu nekoliko drugaŕno — delo **Hans Pirchegger**.⁶⁰ V knjigi obravnava po zgodovinskih sŕstavnih delih pokrajine (z vkljuŕenim mestom Radgono) blizu 600 gospoŕtev — od najveŕjih do malih vaŕskih dvorcev — mest in trgov. Za stavbne elemente v oŕjem smislu se sicer manj zanima in podaja le zgodovinske podatke o nastanku in pregrajevanju. Zato pa je na drugi strani znatno ŕirŕi. Poleg podatkov o poŕestnikih ali imejteljih gospoŕtev podaja tudi obseg gospoŕtev in spremembe v tem pogledu, ponekod (zlasti kjer gre za nemŕko kolonizacijo) se spuŕŕa tudi v vpraŕanje kolonizacije posameznih okoliŕev, navaja davŕno obremenitev, dohodke (ne povsod) in odkupno vsoto ob zemljiŕki odvezi. Tudi tu imamo opraviti z rezultatom dolgotrajnega zbiranja gradiva, ki ga ŕal nismo dobili v celoti. Posamezne razprave, ki jih je Pirchegger iz tega kompleksa ŕe objavil o mariborskem gospoŕtvu, ptujskih gospoŕdih, celjskih grofiŕih in krŕkih gospoŕtvih na tem podroŕju namreŕ kaŕejo, da so bile precej ŕirŕe zasnovane. Tudi avtor pravi, da je knjiga izvleŕek iz koncepta za delo, ki naj bi bilo pribliŕno dvakrat tolikŕno. Vsi kraji, ki so v delu obravnavani, so podani na priloŕenem zemljevidu, med tekstom pa je ŕe par podrobnejŕih kart. Delo se dotika predvsem teharskih kosezov (str. 185—86, 199), sicer pa omenja ŕe spor koseza Vulfinga z ŕovneŕskimi gospoŕdi (205). Tudi podatkom o Teharŕanih se pozna krajsanje. Manj stvaren od teksta pa je ŕal del uvoda. Tu podaja avtor najprej pregled teritorialnega in upravnega razvoja vse pokrajine (pozneje ga ŕe dopolnjuje z zgodovinskimi odstavki ob posameznih zgodovinskih delih pokrajine ter ob nekaterih pomembnejŕih gospoŕtvih), nato pa posveti nekaj strani (12—16) vpraŕanju, ki je s knjigo razmeroma ŕibko zvezano: nacionalnemu vpraŕanju na Spodnjem ŕtajerskem. Razen svoje Geschichte der Steiermark navaja ob tem izkljuŕno samo dela, ki so izŕla ali ob borbi za mejo leta 1919 in kot njeni odmevi, ter ob publicistiŕnih pripravah za vnoviŕno pokoritev ŕtajerskih Slovencev po Nemciŕih, ki je imelo v tridesetih letih svoje srediŕŕe prav v Gradcu, ter konŕno ŕe Heindrichovo delo iz let strahote med drugo svetovno vojno. Slovenskega dela (npr. Zwitterjevih razprav!) o tem vpraŕanju ne navaja nobenega, prav tako tudi ne nekaterih del avstrijskih statistikov iz ŕasa pred prvo svetovno vojno, ki se po celotni sodbi od Pircheggerjevega staliŕa le preveŕ razlikujejo. S tem v skladu je tudi ta del uvoda prepletan z vrsto zgodovinskih napak (le tri za vzgled: Slovenci naj bi ŕe 1820 ne imeli sploŕno priznanega knjiŕnega jezika; Maribor naj bi 1918 osvobodile srbske ŕete; v drugi polovici prejsnjega stoletja naj bi spodnjeŕtajerski razvoj oznaŕevala »moŕna slavizacija« prebivalstva itd.). S to koncepcijo, ki jo poznamo iz vsenemŕkega gibanja v nekdanji dvojni monarhiji ter njenih dedičev v Nemŕiji, pa tudi iz Pircheggerjeve zgodovine ŕtajerske, se seveda slovensko narodno prebujanje na ŕtajerskem — v nekaterih obdobjih idejno znatno moŕnejŕe kakor na Kranjskem! — naravno nikakor ne sklada in zato za ta prikaz nacionalnega vpraŕanja ni pomembno. Prav v smislu Hantscheve koncepcije se postavlja trditev, da so ŕtajerske Slovence izgubili za Nemce ŕele nacisti med drugo svetovno vojno!

⁶⁰ **Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gŕlten, Stade und Markte.** Buchreihe der Sŕdostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 10. Verlag R. Oldenbourg, Mŕnchen 1962, 299 str. in podroben zemljevid v prilogi.

Nekateri odmevi te koncepcije, ki živi le na obodu razvoja in še tega bistveno deformira, globljih zgodovinskih procesov pa sploh ne vidi, so tudi še v zaključku knjige (259—264), zlasti v njegovih sanjah o nekdanjem »nemškem kulturnem prostoru«. Žal sem sicer bogatemu tekstu ob njegovih prvi predstavitvi moral dodati opombe te vrste zaradi okvira, v katerem nam ga je avtor podal.

Obe knjigi govorita neposredno o kosezih ali o vprašanih, ki so zvezana z njimi, le na nekaterih mestih. Vendarle pa močno olajšujeta študij vloge kosezov v organizaciji oblasti v tem prostoru, razmerja do gradov in drugih utrdb. Primerjava Ebnerjevih rezultatov z Baravallovimi podatki nam npr. zelo plastično kaže, da se prav v zgornji dolini Mure, kjer je na Štajerskem (z izjemo Savinjske doline) največ sledov kosezov, nenavadno zgoste tudi mali plemiški dvorci. Očitno se tu odpira še novo področje raziskav. Seveda bi ga bilo koristno povezati s podrobnimi preiskavami na Koroškem in Kranjskem (podobne vezi se kažejo tudi pri kosezih na gospostvu Prem, čeprav je Ebnerjevo prištevanje bratov Mixeja in Jakoba Swab med koseze — str. 26 — napačno; pri teh Švabih, ki so se pozneje preimenovali v de Edlingen po novi posesti, gre za pravo plemiško družino, gl. M. Kos, Glasnik Muzej. dr. za Slovenijo 10, 1929, str. 99). Podobna dela za Koroško in Kranjsko, kakor sta ti dve za Štajersko, bi vsekakor študij takih in podobnih vprašanj bistveno olajšala in želeli bi, da bi tudi študij gradov, ki se je pri nas sistematično začel pred približno desetimi leti, v dogladnem času pokazal vsaj podoben rezultat.

Za Koroško je podrobno podal podobo koseškega razvoja Klebel že pred dvema desetletjema. V zadnjem času pa poskuša Klebllove rezultate izpopolniti W. Fresacher, ki dopolnjuje s tem hkrati svoje obsežno delo Der Bauer in Kärnten, kjer se je avtor koseškemu vprašanju v vseh treh zvezkih izognil.⁶¹ H kosezom je pristopil po podobni poti kakor Popelka, namreč s proučevanjem začetkov zgodovine Celovca.⁶² Oprl se je na deset listin o zemljiških lastniških spremembah (v treh primerih gre za viteze, v enem za hišo v mestu, v štirih za posest na vzhodni strani mesta, kjer priča ime Koseze za poznejši Harbach, da je nekdanj tu res živela koseška naselbina, ter v dveh primerih za zemljišča v Golšovem in Velinji vesi pri Žihpoljah ob Dravi). V vseh primerih gre za svobodno lastino in se kažejo ob razpolaganju z njo značilnosti, ki jih je ugotovil pri kosezih že Ebner. Dajatve v nobenem primeru niso omenjene. Eden izmed udeležencev se omenja po bivališču tudi z nenavadno formulo »naseljen v...« (angesessen ze...). Vse to povezuje Fresacher v značilnosti kosezov. Ker celovski meščani ravnanjo tudi s svojo posestjo v mestu kot s »svobodno lastino« — v tem pogledu se razlikujejo od Beljaka — in ker je v okolici mesta več koseških naselbin, sodi avtor, da »so bili celovski meščani kosezi, ki so se znašli v sklenjenem naselju ob sodelovanju deželnega kneza« (142 sl.). Če bi se Fresacher omejil na dokaz, da je najti tudi med Celovčani prejšnje koseze, bi ostal na trdnih tleh. Tako pa je daleč prekoračil ono, kar dokazujejo njegovi podatki Gradivo je namreč izrazilo enostransko — ker je pogorel celovski arhiv v požaru leta 1515, se je oprl avtor na podatke o Celovčanih v vetrinjskih virih. Toda ti viri govore le o eni, za življenje mesta zelo postranski aktivnosti meščanov (prodaja zemljišča ali darovanje samostanu!). Dokaz za trditev, da označujejo ti stiki vse meščane, pa s tem ni podan. Sicer pa proži Fresacherjevo izvajanje še drug pomislek: prava koseščina je res svobodna lastina — toda ali velja to samo za koseščino? Koseške pravice niso samo tiste, ki so povezane z zemljiščem, marveč imajo tudi personalni značaj. Svobodno lastino pa so imeli tudi svobodnjaki — in Fresacherjeva trdovratna *predpostavka*, ki je v svojem delu o koroškem kmetu sploh ni konkretno dokazoval,⁶³ naj bi Slovenci ob prehodu pod frankovsko oblast ne bili poznali širše svobodne plasti prebivalstva (ev. poleg kosezov), je tudi za Karantanijo gotovo napačna. Le ta

⁶¹ W. Fresacher, Der Bauer in Kärnten I, 1950, str. 34 (op. 30), II, 1952, 21 (op. 61), III, 1955.

⁶² W. Fresacher, Klagenfurt — eine Edlingersiedlung, Carinthia I, 150, 1960, 118—161.

⁶³ B. Grafenauer, ZČ 14, 1960, 70—72; W. Fresacher, Der Bauer in Kärnten I, 29—58, a tudi sicer v vseh zvezkih dela.

nedokazana predpostavka pa je tihi pogoj za Fresacherjevo sklepanje, kajti sicer se med posestniki »svobodnih lastin« v Celovcu prav tako lahko skrivajo tudi svobodnjaki. Tudi posebne oblike dedovanja in razpolaganja s svobodno lastino (sodelovanje ob darovanjih, prodajah, način dedovanja) niso omejene le na koseze, marveč jih srečujemo v fevdalni Evropi široko razširjene pri vseh slojih svobodnega prebivalstva — od Francije do Balkanskega polotoka; statuti dalmatinskih mest (gotovo ne samo teh!) kažejo, da veljajo tudi med meščani, ne le med svobodnimi kmeti in fevdalci.⁶⁴ Zato tudi sledovi teh oblik pri kupnem pravu na Koroškem, ki jih je ugotovil Fresacher,⁶⁵ niso le dediščina posebnih koseških oblik marveč širšega običajnega prava fevdalne dobe. S tem pa je seveda odpadel ta moment *sam zase* kot kriterij za določanje nekdanjih kosezov. Samo tedaj velja, kadar imamo na razpolago še druge kriterije za koseško pripadnost, bodisi v strukturi dajatev, povezavi po koseških uradih ali legi zemljišč v koseških naseljih. Hipoteza o prvotnem značaju Celovca kot »koseške naselbine« se mi zdi skrajno neverjetna. Trditev, da so se v Celovec zatekali *tudi* kosezi, je dokazana, verjetno pa velja prav v takšni meri tudi za Šentvid in v nekoliko manjši meri tudi še za kako drugo mesto. Značaj posesti v mestu kot »svobodne lastine« po Fresacherjevih lastnih izvajanjih ni značilen le za Celovec, marveč ga je že pred tem srečati tudi v Šentvidu; v obeh primerih pa je utemeljen v mestnem pravu (str. 130) in mu ni treba iskati šele postranskih rešitev. Za razlago strahu celovških meščanov leta 1518 pred prehodom pod oblast deželnih stanov prav tako ni treba iskati bojzani za izgubo koseških pravic, ki jih pomeščanjeni kosezi pač niso toliko časa hranili (gl. str. 155 sodbo o hitri izgubi teh značilnosti!), ker zadošča za strah pred prehodom v edinstveni položaj *stanovskega* mesta že tedanje nasprotje med plemstvom in meščanstvom; saj je s tem izginilo varstvo deželnega kneza! Glede prehajanja kosezov med viteze ter meščane potrjujejo Fresacherjevi primeri Ebnerjeve ugotovitve. Trditev, da bi bili kosezi še vsaj do 15. stoletja enakovredni nižjemu plemstvu ter višjemu sloju meščanstva — postavljena ob vrstah prič v listinah in nedvomna še do preloma 13./14. stoletja — velja za koseze-kmete le še v posameznih primerih, ni pa več značilnost sloja kot takšnega. Zanimiv in poučen je primer propadanja koseščine v Dürnfeldu sredi 14. stoletja (156—157). Na nekaj primerov, v katerih gre morda za koseze (kriterij je le »svobodna lastina«!), opozarja Fresacher tudi v razpravi o razvoju humperškega gospodstva.⁶⁶

V svoji razpravi o »Hrvatih u Karantaniji«,⁶⁷ ki predstavlja glede »hrvatske teorije« dopolnilo pričujočega referata, sem podal v obliki seznama krajev

⁶⁴ O vprašanju nasploh: I. Milić, Poriijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina, *Historijski zbornik* 5, 1952, 299—310, in O Poriijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina, *Rad JAZU* 300, 1954, 225—250; za srednji vek nasploh: *Histoire générale des Civilisations III, Le Moyen Age*, 1957², 247—250; M. Bloch, *Feudalno društvo* (prev. M. Brandt), 1958, 153—176; isti *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1952², 155—172; J. Imbert, *Histoire du droit privé*, 1961², 26—31; za jugoslovansko zgodovino: N. Klaić (op. 57a); B. Grafenauer, *Zgodnjefeudalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, *ZČ* 14, 1960, 78—82, 92—93; S. Vilfan, *Ob nekaterih starih ženitovanjskih običajih obsoških in beneških Slovencev*, *Slovenski etnograf* 6—7, 1953—1954, 157—196; gl. tudi J. Adamus, *Polska teoria rodowa*, *Łódź* 1958.

⁶⁵ W. Fresacher, *Der Bauer in Kärnten III*, 1955, 13—81 passim.

⁶⁶ W. Fresacher, *Die Herrschaft Hollenburg*, *Festschrift G. Moro*, dodatek *Carinthii I*, 152, 1962, 71 in 78 (v opombah 37 in 68).

⁶⁷ **B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji**, *Historijski zbornik* 11—12, 1958—1959, 207—231 (med ureditvijo vseh toponomastičnih podatkov, ki so bili dotlej že znani, tudi dokumentarno potrdilo Kranzmayerjeve domneve, da spada med te sledove tudi Kozloz-Grafenau pri Brdu v Ziljski dolini, kar je domneval Kranzmayer le po današnjem dialektičnem izgovoru Kōsəzloz: v matični knjigi rojstev župnije Brdo je 9. oktobra 1679 naveden med krsti tudi: »Maria leg. fil. Georgii Grauenauer in Chassos«; prvič je zapisano Cosslos leta 1737).

in na zemljevidu tako vse sledove imen Hrvatov ter kosezov v toponomastiki, kakor tudi pregled vseh krajev, za katere je bilo do 1958 ugotovljeno, da so v njih kdaj živeli kosezi (v svoji prvotni družbeni obliki, torej ne po svojem prehodu med meščane ali viteze!). Hauptmannov poskus, da dokaže enačbo »pagus Crouuati = južna srednjekoroška grofija« neodvisno od razmerja med Hrvati in kosezi s samim izražanjem listin v 10. stoletju, se mi ne zdi sprejemljiv. V listinah za Karantanijo se namreč uporablja izraz »pagus« za »comitatus« šele od okrog leta 1000 naprej, pred tem pa se uporablja v listinah 10. stoletja dosledno le kot geografska označba. Zato je treba ostati pri stari omejitvi »Hrvatskega okraja«, kakor sta jo podala že M. Felicetti in M. Kos.⁶⁸ Hrvatski sledovi so močnejši v severnih predelih Karantanije kakor na jugu. Njihova razporeditev (ob zgornji Muri navzgor in nato proti jugu do koroškega Hrvatskega okraja, mnogo slabotnejši pas sega od kolena Mure proti jugu do Konjic) kaže na naselitveni tok od severa proti jugozahodu in jugu, ne pa iz Dalmacije proti severozahodu. Spričo širine diaspore hrvatskega imena med Slovani sploh (gl. Enciklopedija Jugoslavije 4, 1960, str. 37 sl.: Hrvati, Ime) in te smeri je verjetneje, da spadajo Hrvati v prvi slovanski kolonizacijski val v Vzhodne Alpe, kakor da bi se priselili po dokončani slovanski naselitvi v posebnem kolonizacijskem valu iz Dalmacije. Primerjava podatkov o Hrvatih in kosezih dokazuje stik med njimi le v zgornji dolini Mure, v srednji Koroški v Hrvatskem okraju in pri Spittalju; vse to zajame le okrog 10 % vseh koseških krajev. To stanje torej dokazuje le, da je enako kakor del ostalih Slovanov spadal med koseze tudi del karantanskih Hrvatov in nič več. Razporeditev vseh koseških sledov je poleg tega takšna, da je s kakršnimikoli obmejnimi obrambnimi organizacijami sploh ni mogoče povezovati, poglavitnih skupin kosezov (na Koroškem in Kranjskem) pa prav tako tudi ne s cestami in z zavarovanjem prometa. Takšne zveze bi se dale domnevati le v dveh dolinah — ob zgornji Muri in srednji Savinji — če jih ne bi mogli prirodneje razložiti drugače; dolinsko dno je bilo prostor najstarejše slovanske kolonizacije in s tem tudi koseške naselitve, hkrati pa je pozneje predstavljalo prirodno okostje za promet. Gre torej za povezavo dveh procesov, pogojenih z istim geografskim okoljem, ne pa za različne posledice enega samega procesa v zgodovinskem razvoju.

»Zemljo Kaseg« v Liki je v zadnjem času obravnaval **Stj. Pavičić**.⁶⁹ To je severna okolica današnjega Gospiča (med Liko na vzhodu, potokoma Novčica [tedaj Kaseg] in Bogdanico na jugu, potokom Otešico na severu ter do kraja Smiljan na zahodu). Pred letom 1263 je pripadala staremu kastru liške županije, poglavitni njeni prebivalci pa so bili kmetje (castrensens), kajti večino tega ozemlja je kralj ob prestavitvi liškega kastra daroval Mogorovičem (le posamezni deli so mogli pripadati plemenitim jobagionom castri, kot pričajo tu pozneje naseljeni plemiči Prhočiči, Ljutčiči in Lekšiči). Vsekakor je pomembno, da že v 13. stoletju ni sledu niti tu, niti kje drugje na Hrvatskem o kakem plemenu Kosezi.

Sploh negotova pa je povezava s kosezi pri petih podatkih, omenjenih v tem času v literaturi: **Kranzmayer** navaja kraja Kazagina in Kazagići v Bosni, ki sta povezana verjetneje v turškimi pravnimi pojmom »kaza«,⁷⁰ ter dve furlanski vasi Cassaco, pri katerih je verjetnejši romanski izvor.⁷¹ **V. Markotić** povezuje s tem imenom ime Kasaz, zapisan v turškem popisnem defterju leta 1431, severno od Škumbe v srednji Albaniji; okrog štirideset kilometrov južneje je zapisan tudi kraj Hirvate;⁷² vendar bi možnost povezave s kosezi in vpra-

⁶⁸ M. Felicetti v. Liebenfels, Über die Lage des »pagus Chrouuati«, Beiträge zur Kunde d. steiermärk. Geschichtsquellen 5, 1868, 96—104 (s karto); M. Kos, Slovenska naselitve na Koroškem, Geografski vestnik 8, 1932, 112—115.

⁶⁹ Stj. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 41, 1962, 19—20, 33, 34, 38—48.

⁷⁰ E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch I, 63 (op. 10).

⁷¹ Brez preverjenja te možnosti jih ni mogoče pritegniti v ta okvir; P. Skok in St. Škerlj teh dveh imen nista imela za slovanski, ko sta analizirala slovanska imena v Furlaniji; gl. Oko Trsta, 1945, 183—190.

⁷² **V. Markotić**, The Croats in Albania, Journal of Croatian Studies I, New York, 1960, 25—31.

šanje ali nimamo opraviti z imenom grškega izvora morali pretresti filologi.

V celoti vzeto je torej prineslo proučevanje kosezov v tem desetletju vsekakor jasnejšo podobo o kosezih na Štajerskem in posamezne podatke o kosezih v drugih predelih. Posebej se je pokazalo marsikaj novega v zvezi z razkrojem koseškega sloja. Nekatere značilnosti, znane že poprej, so postale plastičnejše (značilna rodbinska povezanost pri odtujevanju koseščine), za druge pa se je pokazalo, da so bile močnejše in vsaj ponekod dolgotrajnejše, kakor smo mislili poprej (personalni značaj koseških pravic, povezava kosezov z vitezi in višjim slojem meščanstva). Med nalogami, ki so na tem področju najbolj pereče, se sedaj postavlja na eni strani poglobitev nekaterih prijemov, ki jih je uporabil Ebner (ob analizi koseških naselij), podrobna monografska preiskava kosezov na Kranjskem — kakršno so že dobili v obeh ostalih deželah — ter nato poglobljena analiza razvoja sloja v celoti, ki bo bolj upoštevala historične etape tega razvoja in uporabila širše primerjalno gradivo tudi slovanskih paralel. V obeh nemških delih — zlasti pri Ebnerju — je neupoštevanje teh dveh momentov (pred tem že močnejše upoštevanih zlasti pri Hauptmannu in meni)⁷³ kljub napredku pri analizi posameznih elementov v poznejši dobi celotno sliko razvoja celo nekoliko zastrlo. Proučevanje se je osmerilo preveč v smer ene same, poznejše forme in je bilo glede primerjalne metode preveč enostransko. Zdi se, da je tu temeljna koncepcija — dokazati frankovski izvor — vplivala neugodno pri konkretnem delu; delno pa se pozna gotovo tudi nepopolno poznanje literature, ker so različni problemi, postavljeni v slovenskem proučevanju, ostali povsem ob strani.

c) Zdi se, da smo tudi pri vprašanju izvora kosezov vendarle nekoliko napredovali. Najprej je treba poudariti, da *germanska predkarantanska teorija*, ki je bila med leti 1920 in 1950 najbolj značilna za preiskavo teh vprašanj v koroškem zgodovinopisju, v zadnjem desetletju med zgodovinarji ni našla nobenega branivca več. Z nevdržno filološko argumentacijo jo je branil le **Kranzmayer**, medtem ko je **Graber** uporabljal poleg Kranzmayerjevih etimologij še Kleblovo langobardsko teorijo, ki jo je Klebel sam med tem že opustil.⁷⁴ Tako sta ostali le še dve skupini teorij o izvoru kosezov: frankovsko fevdalna in karantanska (za historiografski razvoj do 1952 gl. U. 29—60 ter Historijski zbornik XI—XII, 1958—1959, 207—219).

Frankovsko-fevdalno teorijo, ki sta jo po vojni — oprta na Jakscha — obnovila **P. Puntchart** (s težiščem na slovanskem elementu) in **M. Wutte** (s težiščem na frankovski organizaciji, upoštevajoč slovanske koseze le kot eno izmed zelo številnih komponent), so branili v zadnjem desetletju štirje avtorji — **Fr. Popelka**, **W. Fresacher**, **H. Ebner** in **J. Mal**. Vendar je Ebner ta del svojih izvajanj na sestanku v Salzburgu leta 1960 sam umaknil in prešel h karantanski teoriji; s tem pa je izpodnesel tla tudi Malovemu izvajanju, ki se je — kolikor je bilo v primerjavi z njegovimi prejšnjimi deli novo — oprl prav na Ebnerjevo knjigo.⁷⁵ Pregled se torej more omejiti tu le na stališča Popelke in Fresacherja.

Popelka se je priključil Wuttejevemu mnenju, da kaže povezava kosezov s karolinškimi gradovi na neko zvezo med frankovsko upravno razdelitvijo in kosezi. Koseški sistem naj bi bila vojaška organizacija, ustvarjena zaradi notranje varnosti po zadušitvi upora Ljudevita Posavskega in po frankovski upravni reformi leta 828. Poleg tega pa naj bi se organizacija razvijala tudi še pozneje, ko je bil pod bavarsko-frankovskimi vplivi naseljen poseben vojaški sloj, ki je prevzemal vojaške naloge propadajočih svobodnjakov prejšnjega časa; to je bilo potrebno zlasti zaradi skrbi za varnost prometa.⁷⁶ Na Mayerjeve in Dannenbauerjeve ugotovitve o kmečki vojaški organizaciji karolinške dobe, zvezani s kolonizacijo na kraljevskih posestvih v nekaterih pokrajinah, se je sprva opiral pri razlagi postanka koseškega sloja tudi **Ebner**.⁷⁷ **Fresacher** pa je

⁷³ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, 75—126, in Zbornik kralja Tomislava, 1925, 297—317; B. Grafenauer, U. 320—383.

⁷⁴ G. Graber, Carinthia I, 147, 1957, 208; za Kranzmayerja gl. zgoraj pod a).

⁷⁵ J. Mal, Südostforschungen 20, 1961, 57 sl.

⁷⁶ Gl. op. 54 in 55.

⁷⁷ H. Ebner, n. d., 77—84.

postavil spričo povezave kosezov s Krnskimi gradom in Lurnskim poljem trditev, da »se zdi, da so bili tu načrtno naseljeni kot kmetje-vojaki med slovansko govorečimi Karantanci«, in sicer v frankovski dobi (v 8. in 9. stoletju). Za to naj bi govoril predvsem »preudarek, da se iz predslovanskega in slovanskega časa (pred 750) niso najbrž ohranili sploh nobeni zagotovljeni pojavi in uredbe«. Kot najverjetnejši čas postanka postavlja »čas velikih slovanskih uporov v dvajsetih letih 9. stoletja«, ko je bilo zaradi odstranitve upornih slovanskih velikašev na razpolago dovolj prostora za naselitev teh oboroženih kmetov v krajih, kjer so bili Slovani najgosteje naseljeni. Ime po njegovem nima posebnega pomena. Slovani naj bi jih imenovali »kosezi«, ker so razumeli pod tem višji sloj prebivalstva, s prestavo tega imena pa naj bi nastal nemški naziv. Očitno sodi Fresacher, da so bili v ta sloj vključeni tudi Slovani, vendar so med njimi prevladovali Nemci; sicer se ne bi mogel posluževati za presojo tega vprašanja imen celovških meščanov do 1500(!) ter njihovega značaja (17,3% brez priimka, 61,3% z nemškim priimkom, 8% s slovenskim, 13,4% z dvomljivim izvorom).⁷⁸

Ze prej sem omenil, da topografija kosezov ugovarja posebni povezavi s prometom — vsaj za nastanek; takšne vezi, ki jih je opaziti v zadnjih stoletjih srednjega veka le pri nekaterih osamljenih primerih, so vsekakor posledica razvoja in razkroja koseškega sloja. Kosezi so očitno res povezani s središči pokrajin — toda ta središča niso nastala šele pod frankovskim vplivom. Ta povezava torej ne pomeni pri presoji karantanskega ali frankovskega izvora nobene pomoči. Pomembno je le vprašanje, ali celo tista — gotovo delno spremenjena — oblika, v kateri srečujemo koseze od 11. stoletja naprej (za starejše obdobje konkretnih virov o kosezih nimamo ohranjenih!), ne skriva stilnih potez, kakršnih s frankovskim kmečkim vojaškim slojem ni mogoče združiti (posebej za arimane gl. bistvene razlike analizirane v U. 374—376). Takšnih potez pa je nedvomno cela vrsta: naselbine leže v najstarejšem kolonizacijskem ozemlju (ne na področju poznejše kolonizacije); razporeditev naselbin ni povezana z obrambo meje; povezani so z vojvodo oziroma grofom, ne pa s kraljem neposredno, kakor karolinški kmetje-vojaki; da spada ta povezava med prvotne poteze kosezov, dokazuje njihova vloga pri ustoličevanju koroških vojvod. Predvsem ustvarja bistveno razliko prav ustoličevanje z *vsem*, kar vemo o starejši obliki obreda: koseški zbor, opisan v Švabskem zrcalu, je gotovo dedič karantanskega plemenskega zbora (sporočenega ob nastopu Gorazda in Hotimira, U. 69). Po tem svojem izvoru je — čeprav družbeno omejen — še vedno zvezan s karantansko plemensko skupnostjo. Položaj kosezov v obredu se s frankovsko-fevdalno teorijo sploh ne da razložiti, ker bi takšne pravice po prihodu frankovskega plemstva ne mogle biti več izročene nikomur drugemu razen plemstvu, če bi bile uvedene na novo. Tudi koseškega »sodnika dežele« in njegovih pravic do koroškega vojvode s frankovskih izvorom kosezov enostavno ni mogoče spraviti v sklad.

Danes pač tudi ni mogoče trditi, da ne bi poznali nobenih preostankov slovenske ureditve v poznejših obdobjih. Vilfanova analiza pravne zgodovine Slovencev je pokazala tu povsem drugačno podobo, ko je vse dosedanje posamezne ugotovitve povezala v sistem.⁷⁹ Poleg ustoličevanja, kosezov in koroškega »sodnika dežele« kažejo slovanski ali s posebnimi slovanskimi razmerami povezan izvor tudi župani, župa, slovenska desetina, vaška večja in županske pravde, med dajatvami pojezda in pravda — torej dobršen del vaškega življenja — tako da tudi sclavica institutio, omenjena nekajkrat izrecno ob pričah v listinah, ni bila le pozen spomin na nekaj, kar je že izginilo.

Končno je tudi Fresacherjeva domisljica glede razvoja imen »kosez« in »Edling« povsem nemogoča: Če so Karantanci poznali ime »kosez«, so morali poznati tudi sloj, ki je to ime nosil; če bi uvedli ta sloj šele Franki, ga ne bi uvedli brez imena (kakor so prinesli ime številnim ustanovam in oblikam, ki so se uvedle z njimi, celo kmečkemu »gruntu« oziroma »hubi«) ter jim ne bi bilo treba imena šele prevajati iz slovenščine. Priimki celovških meščanov o

⁷⁸ W. Fresacher, Carinthia I, 150, 1960, 159.

⁷⁹ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 52—66, 95—102.

narodnostni pripadnosti kosezov ne morejo povedati nič: ne le zato, ker gotovo predstavljajo nekdanje koseške družine med njimi samo skromen del prebivalstva, marveč tudi ker so priimki na vasi nastali sorazmerno pozno (v 14. in 15. stoletju, delno še pozneje) in v dobršni meri pod vplivom graščinske uprave (pregled kmetov po urbarjih!). Nemški značaj priimkov je v vseh krajih na Slovenskem — zlasti v meščanskih naselbinah — ob njihovem nastajanju mnogo močnejši kakor nemški delež prebivalstva. Zapisani priimki so poleg tega pogosto prevod žive slovenske oblike (menjanje priimka Edling-Kosez je le skromen primer tega, kar kažejo za Ljubljancane v zelo širokem obsegu slovenski priimki v italijanskih in nemški v domačih nemški pisanih aktih).⁸⁰

Po vsem tem ni slučajno, da so v zadnjem desetletju vsi zgodovinarji, ki so zajeli koseško vprašanje v celoti (od starejših Hauptmann in Klebel, od mlajših jaz in Ebner) — celo oba, ki sta sprva mislila drugače — zavrnila tako germansko kakor frankovsko-fevdalno teorijo o postanku kosezov ter da iščejo rešitev tega vprašanja v različnih oblikah *karantanske teorije*. V primerjavi s stanjem pred letom 1950 pomeni že to gotovo znaten napredek preiskave, čeprav tudi danes razlike v rešitvah niso nebitvene. Karantanska teorija se danes pojavlja v treh oblikah: karantansko-frankovski, hrvatski in slovensko-karantanski.

Ebner je v zaključnem delu svojega referata v Salzburgu leta 1960 v treh točkah bistveno spremenil svoje prejšnje stališče o izvoru kosezov, vsekakor pod vplivom različnih kritik svojega dela, ki jih je tu obravnaval.⁸¹ Ugotovil je, da je to »zelo stara ureditev« in priznal »verjetnost«, da so predfrankovskega izvora. Podatki o njihovi naselitvi na starem kolonizacijskem ozemlju, povezava z ustoličevanjem koroških vojvod ter nekateri drugi podatki o pravnih posebnostih s slovansko terminologijo in hkrati ime kosezi »govore bolj za slovanski izvor tega sloja«: ime Edling razlaga s tem, »da so Franki, ki so prišli v Karantanijo, tako imenovali tam naseljeno kmečko-vojaško prebivalstvo«. Prišel je do mnenja, »da so Franki, ko so Karantanijo vključili v svojo državo, prevzeli ta privilegirani sloj prebivalstva Edlingerjev-kosezov, morda celo povečali njihovo število«. V dveh točkah pa se izraža še prejšnja frankovska teorija: ime Edlinger naj bi uporabili Franki zato, ker so ga poznali pri langobardskih arimanih, torej pri podobnem sloju v sosedstvu (podlaga tega sklepa je napačna, ker arimani tega imena niso nosili!). Poleg tega naj bi Franki spremenili koseške pravice v frankovskem smislu; »z drugimi besedami: kar danes vemo o pravnem položaju kosezov je frankovskega izvora oziroma je bilo prenešeno po Frankih v Notranjo Avstrijo«. To stališče izraža v resnici zgodovinsko perspektivo razvoja kosezov, odkar je prišlo v Karantanijo kot nov vladajoči sloj visoko frankovsko plemstvo: Tudi brez vsakršne druge spremembe se je s tem položaj kosezov bistveno spremenil, ker niso bili prevzeti v novo družbeno ureditev na istem mestu, kakor so ga zavzemali poprej. Vendar je Ebnerjevo mnenje v dveh pogledih napačno. Postopno spreminjanje koseškega položaja v smislu fevdalnih pravnih oblik, ki je trajalo dolga stoletja, spreminja v kratko frankovsko reformo. Tudi to je izraz preveč statičnega obravnavanja vprašanja, ker podaljšuje koseške značilnosti v zadnjih stoletjih srednjega veka nazaj kot stalno obliko do frankovske dobe. Toda s tem se ne strinja vse, kar vemo o kosezih: vrsta njihovih potez v zgodnjem srednjem veku niti ni frankovskega izvora, niti v skladu s premikanjem večstoletnega razkroja v reformo ob prevzemu koseške organizacije v frankovski red (ustoličevanje, koseška veča kot predstavnik pokrajine, visoki položaj kosezov med plemiški-mi pričami v 11. in 12. stoletju, med vitezi in višjim delom meščanstva v 14. in včasih še v 15. stoletju). Spričo tega je tudi še vedno sporno tudi odklanjanje možnosti, »da naj bi bili kosezi slovanski vodilni sloj« v Karantaniji pred frankovsko dobo.

Tudi **Kleblovo** zadnje stališče o kosezih je podobno Ebnerjevemu.⁸² V ko-

⁸⁰ B. Otorepec je, žal, objavil doslej šele en del svojih bogatih odkritij v italijanskih arhivih: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku V, 1960.

⁸¹ Zlasti Hauptmann in Lentze, gl. op. 45.

⁸² E. Klebel, Carinthia I, 150, 1960, 682—692.

sezih gleda privilegirani vojaški kmečki sloj, zvezan na nek način z razvojem slovanske kneževine Karantanije. Podlaga imena kosez naj bi bili Kazaki, kak azijski drobci (iz Kazakistana), bodisi da so ga Obri vsilili alpskim Slovanom za gospodarja, bodisi da si ga je karantanski knez pridobil za svojo »telesno stražo« ali »vojsko«. Filološka podlaga tega sklepanja je prešibka, da bi vzdržala preskus verjetnosti. Vsekakor pa so torej kosezi po Kleblu oborožena sila karantanskega kneza, ki so jo prevzeli Franki in se je ob tej priložnosti tudi dokončno preoblikovala. Tudi Klebel sodi na tej podlagi, da so mogli biti kosezi že v Karantaniji kvečjemu »srednji sloj« (eine Mittelschichte), ne pa »nosilni vrhnji sloj karantanske države«.

Antoljakova oblika hrvatske teorije je grajena metodološko na tako nevzdržen način, da jo moremo pustiti ob strani.⁸³ Prav tako ni mogoče upoštevati bežne **Dvornikove** domisljice, podane brez kakega dokazovanja, da naj bi bili Kosezi gotsko pleme, ki naj bi se pridružilo Hrvatom za Karpati.⁸⁴ Še vedno pa ostane kot povsem resna možnost hrvatska teorija, ki jo je dokazoval **Lj. Hauptmann**,⁸⁵ čeprav z nekaterimi omejitvami. Kranzmayerjeva zavrnitev, češ da ima ime Hrvati (nasploh) prav tako družbeni in ne plemenski pojav, kakor ime kosezi, spada vsekakor v svet domišljije in je v nasprotju z obstojem kar treh slovanskih plemen z imenom Hrvati.⁸⁶ V nasprotju z dejstvi je tudi Malov poskus zanikati sploh kakršnokoli naselitev Hrvatov v Karantaniji.⁸⁷ Pa tudi Kleblovo zavračanje, češ da »je mogoče prav v okolišu, kjer se omeja Hrvatski okraj, ... dokazati le prav malo kosezov« (to ni točno!) in »da se torej s tem ne da veliko začeti«,⁸⁸ je vse vprašanje veliko preveč poenostavilo in zato proti mnogo širše zajeti Hauptmannovi argumentaciji nima velike teže.

Hauptmann se je oprl pri graditvi hrvatske teorije na štiri glavne podlage. V izročilu o naselitvi Hrvatov, zapisanem v 10. stoletju, se omenjata poleg drugih Hrvat in Kosentz, pri čemer gre za eponime hrvatskih plemen. Toponomastika dokazuje, da so se deli Hrvatov naselili tudi v Karantaniji, ime Kosentz pa je le z nosnikom zapisano ime Kosez. Zdelo se mu je, da je mogoče tako v starohrvatski družbi v Dalmaciji kakor v staroslovenski družbi v Karantaniji dokazati značilen družbeni dualizem, ki med plemstvom in hlapcem ni poznal vmesne svobodne plasti, niti njenih sledov. Kosezi ustvarjajo po svojem osebnem položaju, značaju svoje posesti (svobodna lastina, ne pa kakršnakoli oblika podelitve kraljevske zemlje), po zlasti močni naselitvi okrog središča karantanske države na Gosposvetskem polju ter po zvezi z ustoličevanjem koroških vojvod »vtis enotnega, nekdanj gospodujočega stanu«. Razkroj tega stanu je od sorazmerno visokega družbenega položaja še v 11. stoletju spremljal do končnega propada v 16. stoletju po postopno vse bogatejših virih. Na tej podlagi je zgradil svojo teorijo o karantanskem družbenem razvoju, ki ga je sam povzel takole: »Ob zlomu obrske države... so prodrli belohrvatska plemena v Dalmacijo in se polastila gospodstva nad domačimi Slovani. En njihov del pa odšel pod vodstvom plemena Kosentz na Koroško in se vlegel tu kot plast gospodarjev nad Slovenci, tako da je postalo za te ime Kosentz eno-

⁸³ **Stj. Antoljak, Hrvati u Karantaniji**, Godišen sbornik na Filozofskiot fakultet na Univerziteti vo Skopje, Istor.-filol. oddel. 9, 1956, št. 2 (izšlo 1958), 15—38; gl. analizo metode in kritiko rezultatov v moji oceni, Historijski zbornik 11—12, 1958—1959, 313—319; kritične opombe je podal tudi J. Mal, Kronika 8, 1960, 63 sl.

⁸⁴ Fr. Dvornik, *The Slavs. Their Earl History and Civilization*, Boston 1956, 64.

⁸⁵ **Lj. Hauptmann**, *Staroslovenska družba*, 75—126; *Die Frühzeit der West- und Südslaven*, *Historia mundi* V, 1956, 304 sl., 309 sl.; posredno se nanaša na to koncepcijo tudi *Istoriski časopis SAN* 5, 1954/55, 131—138, in *Südostforschungen* 15, 1956, 108—123.

⁸⁶ E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* I, 64 (op. 10b) in 70

⁸⁷ J. Mal ni nikdar umaknil svojih v tem pogledu gotovo povsem nevzdržnih tez v *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen* 1939, 43—66; k njim gl. B. Grafenauer, *Svoboda ali sužnost*, *Čas* 33, 1938/39, 306—327 (zlasti 317—319), in **Lj. Hauptmann**, *Staroslovenska družba*, 77—90.

⁸⁸ E. Klebel, *Carinthia* I, 150, 1960, 690 sl.

stavno označba plemstva... Po pokoritvi po Bavarcih so sodelovali karantanski Hrvati v bavarsko-frankovski ofenzivi zoper Obre in se udeležili tudi s tem začete kolonizacije, s čimer bi mogle biti zvezane njihove raztresene sledi na Kranjskem, Spodnjem in Srednjem Štajerskem. Hkrati pa se je začel tudi njihov socialni propad. Kajti le majhen odlomek hrvatskih kosezov je bil sprejet v dotekajoče nemško plemstvo; masa se je počasi pogrezala v svobodne kmete, poisvobodnjake in zaščitence.« V bistvu prav te pglavitne poteze je dokazoval tudi v svojih delih zadnjega desetletja.

Povsem je mogoče in v ničemer ne nasprotuje poznanim zgodovinskim dejstvom domneva, da bi mogel priti hkrati s selitvijo Hrvatov iz Bele Hrvatske v Dalmacijo v tretjem desetletju 7. stoletja del Hrvatov med alpske Slovane, sodelovati pri njihovem boju zoper Obre in vnesti v njihov družbeni razvoj novo ime gospodujočega družbenega sloja, ki je dobil z osvoboditvijo brez dvoma mnogo širše možnosti za svoje uveljavljanje; domneva o odcepitvi dela Hrvatov med selitvijo se bolje sklada z geografskim položajem hrvatskih (in prav tako tudi koseških) toponomastičnih sledov, kakor domneva o poznejši doselitvi iz Dalmacije. Vendar že to izhodišče ni zagotovljeno, ker se pač gibljemo tu zelo na robu vsega, kar je mogoče res *dokazati*. V zadnjem času pa so se zamajala tudi nekatera druga izhodišča hrvatske teorije. Teorija o družbenem dualizmu je izgubila v zadnjem desetletju svoje pglavitne opornike tako pri starohrvatski kakor pri staroslovenski družbi.⁸⁹ Uveljavljanje imen Karantanci in Karantanija je zvezano s širjenjem oblasti kneza na Krnskem gradu, česar ni lahko povezati z nastankom države v obliki preseljivite domačih Slovenov za na novo doseljenim gospodujočim plemenom. Odkod omejitvev koseškega imena le na gospodujoči družbeni sloj in zakaj se ni uveljavilo za vse prebivalstvo, kar srečamo v podobnih primerih kar kot pravilo? Po podatkih o kosezih in Hrvatih obojih v Karantaciji res ni mogoče izenačevati. Nekateri Hrvati so bili kosezi. Toda ali ne kažejo kraji z imenom Hrvače ipd. sredi krajev z močnimi sledovi kosezov — medtem ko jih v Hrvačah pogosto ni — celo na jasno razlikovanje med Hrvati in okolico s kosezi? Ali zadostuje izročilo o naselitvi Hrvatov v Dalmacijo v 10. stoletju kot dokaz zoper te karantanske podatke? Ali ne priča šele o stanju na Hrvatskem v 10. stoletju in ali ni mogoče osamljenega sledu imena v Liki razložiti bolje z vplivom s severa, kjer je ime mnogo močnejše predstavljeno? Tako sta vprašanja hrvatske doselitve (morda že v dobi prvega slovanskega naselitvenega vala — od kod sicer tolikšna razdrobljenost po alpsko-slovanskem ozemlju?) in konkretnega izhodišča za uveljavljanje imena kosezi za gospodujoči družbeni sloj v Karantaciji še vedno *lahko* tudi razdeljeni. *Dokazati* pa tudi tega ni mogoče razen v tem smislu, da je vsekakor treba razlikovati — če bi se oprli pri razlagi imena »kosezi« na medplemenska razmerja — med njegovim prvim sprejemom in postopnim uveljavljanjem za širok družbeni sloj; nastanek imena Karantanci v tem primeru ne dovoljuje izenačevanja obeh procesov.⁹⁰ Zato je tudi mogoče

⁸⁹ Za problem pri Hrvatih gl. iz zadnjega desetletja B. Grafenauer, Sklabarhontes = »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«, ZČ 9, 1955, 202—219; N. Klaić, kritika Hauptmannovega Hrvatskega praplemstva v Historijskem zborniku 9, 1956, 209—220, dalje prav tam Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, 83—100, in zlasti Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, prav tam 11—12, 1958—1959, 121—163; za Slovence poleg mojega U., kjer je v celoti zajeto tudi to vprašanje, iz zadnjega desetletja še B. Grafenauer, Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, Naša sodobnost 3, 1955, 1125—1146, ter Historijski zbornik 11—12, 1958—1959, 226—229; za predpostavke v zvezi z načinom obrskega gospodstva B. Grafenauer Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ 9, 1955, 145—153. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, 57—62 in 531—532, združuje v glavnem nekatere elemente Hauptmannove in moje teorije, med njimi delno nekatere, ki jih je ob upoštevanju vseh predpostavk za eno in drugo teorijo težko združevati.

⁹⁰ V tem smislu za razvoj kosezov kot družbenega sloja izvor imena gotovo ni tako bistven, kakor se zdi S. Vilfanu, n. d., 532; k vsemu mojemu stališču gl. op. 89.

pustiti prvo uganko ob strani in iskati rešitev za drugo vprašanje tako, da ne bo celotna koncepcija izhajala iz doslej nedokazanega izhodišča.

Tako je nastala slovensko-karantanska teorija, ki izhaja iz sledečih oporišč: Za Karantance same je bila najvidnejša in najznačilnejša poteza v njihovem povezovanju širjenje oblasti kneza na Krnskem gradu nad vso pokrajino. Prostor, kjer je bila naseljena ogromna večina koroških kosezov, njihova vloga v ustoličevalnem obredu — ko je bil ta prevzet v frankovski red — in še dolga stoletja ohranjena povezava z vojvodo ter vojaške naloge dokazujejo, da je nastanek koseškega sloja bistveni sestavni del dviga karantanskega kneza. Cepitev ljudske plemenske skupščine v koseško večo, ki je prevzela nekdanje pravice plemenske skupščine, in skupščino (svobodnega) prebivalstva, ki je bilo ob izvršitvi sklepov navzoče le kot gledalec — po pričevanju vrinka v Svabskem zrcalu — kaže, da kosezi niso kot gospodujoče pleme Slovanov odrinili, marveč so se kot gospodujoči družbeni sloj polastili oblasti v okviru ljudske skupščine na isti način, kot ga srečujemo povsod v zgodnjefevdalni Evropi. Družbeni dvig kosezov nad ostalo prebivalstvo vsaj pri veliki večini članov tega sloja ni bil utemeljen s kako veliko zemljiško posestjo, ker so bili (odkar so nam znani podatki o njih!) navadno v gospodarskem pogledu kmetje. Njihov družbeni položaj se torej more razlagati predvsem s tesno povezavo s knezom ter z vojaškimi funkcijami. Te poteze ustrezajo bolj družinikom karantanskega kneza kakor potezam pravega in dozorelega plemstva. S takšnim pojmovanjem se tudi najlaže razumejo razmere, v katerih je mogla nastati »legenda o Ingu«: nad pravim plemstvom knez ne bi imel tolikšne oblasti, kakršno daje legenda knezu nad ljudmi, ki »so gospodovali« servom (qui eorum dominabantur). Ta v latinščini nenavadni opis gospodujočega sloja že sam opravičuje dvom o dozorelosti tega sloja kot plemstva;⁹¹ še zanimivejše je, da srečujemo podobne opise še dolgo pri Hrvatih in Srbih (obladajučago v'su k'rainu; vladušti po državah ipd.).⁹² Prehod kosezov v frankovski red, v katerem so se le nekateri povzpeli v vrste že izoblikovanega frankovskega plemstva, kaže, da koseški sloj že v karantanski dobi ni bil povsem enoten. Po Mitterauerjevi razpravi, ki je pokazala, da je prišlo v frankovski dobi do ženitev karantanskih plemičev s člani prav najvišjega frankovskega državnega plemstva,⁹³ se celo znova sprašujemo, ali vendarle to ne dokazuje, da je del »prvakov« stare Karantanije preživel zlom karantanske notranje svobode po letu 820 brez škode za svoj družbeni položaj.

Spričo vsega tega sem povzel svoje pojmovanje o družbenih temeljih koseškega izvora takole: »Karantanski knez, čigar oblast se je iz vojaškega poveljstva razširila že na sodstvo v deželi in pravico do nekih davkov, o katerih je mogel tudi sam odločati, je svojo oblast zavaroval že s posebno, od plemenske ločeno vojsko družinikov... Tudi v Karantaniji — kakor drugod — družiniki niso bili povsem enotna družbena skupina, marveč so se tudi izmed njih začeli že dvigati »plemeniti možje«, »možje, izišli iz dobrega plemstva« in »prvaki«, o katerih govore poznejši viri. Drugi vir za to najvišjo plast so bili seveda plemenski velikaši in »knezi«, ki so se sami obdali z manjšimi družinami. Pravice starega ljudskega zbora so prešle le v roke teh »prvakov« in njihovih družinikov-kosezov, vladajočega fevdalnega družbenega razreda, ki se polagoma oblikuje. Prav vloga kosezov v tem napol fevdalnem svetu je po vsej verjetnosti znatno okrepila položaj karantanskega kneza in bistveno podprla dednost njegove oblasti.«⁹⁴

Zoper edini stvarni ugovor, da to teorijo »podira« dejstvo, da Karolingi niso »nikjer dovolili osiroteli knežji družini pravice umeščati kraljevskega grofa«, ^{94a} je dovolj že vprašanje: Ali »podira« ugotovitev, da nikjer v karolin-

⁹¹ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 1936, 132; B. Grafenauer, U. 492—495; E. Klebel, *Carinthia I*, 150, 1960, 685.

⁹² Baščanska plošča iz začetka 12. stoletja (*Enciklopedija Jugoslavije I*, 1955, 384—387; zadnja izdaja Vj. Štefanića); T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi I*, 1931, 202—203.

⁹³ M. Mitterauer, *Carinthia I*, 150, 1960, 712—719.

⁹⁴ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I*, 1954, 150.

^{94a} Lj. Hauptmann, *Historische Zeitschrift* 178, 1954, 555.

ški *grofiji* ni mogoče najti adekvatne vzporednice starejši obliki obreda ustoličevanja koroških vojvod, tudi zgodovinsko resničnost tega s kosezi zvezanega obreda?

4. **Karantanska zgodovina.** — Ustoličevanje koroških vojvod in kosezi sta bili osrednji vprašanji, ki ju je obravnavalo v teh letih zgodovinopisje iz široke problematike slovenskega obdobja karantanske zgodovine. Vendar naj dodam analizi teh del še pregled tistih, ki so zajela širšo problematiko tega obdobja, zlasti pa naj opozorim na predavanja obeh sestankov, na katerih so avstrijski in nemški arheologi in zgodovinarji obravnavali ta vprašanja z različnih stališč.⁹⁵

a) Arheologi so prispevali nekaj zanimivih pregledov s pomembnimi širšimi zaključki tudi za zgodovinarja. **H. Vettters** (1958) je v predavanju o »kontinuitetnih vprašanjih ob Donavi« ugotovil, da so antična imena od Passaua do Lorcha ohranjena, vzhodno od tod pa so večinoma propadla. Antični Lauriacum je doživel prvo zrušitev ob prodoru Hunov v 5. stoletju, nato živel še slabotno življenje do blizu 600, tedaj pa arheološki momenti govorijo za prelom v razvoju. **Kloiber** je v svojem dodatku k temu predavanju podal še pregled bavarskih grobišč od 6. do 8. stoletja v obeh Avstrijah: rezultat je silno zanimiv in kaže veliko razliko med ozemljem vzhodno in zahodno od Aniže — medtem ko poznajo arheologi na desnem bregu Aniže eno samo bavarsko grobišče iz tega časa (Hainbuch), so jih odkrili v Zgornji Avstriji 18 poleg treh slovanskih ali dvomljivih (Altenmarkt, Krungl, Goisern). **H. Mitscha-Märheim** je v predavanju o »Avarih« (1958) ob tipološki razdelitvi obrskih najdb v štiri stopnje analiziral obrske najdbe na ozemlju Avstrije. Po njegovi sodbi izvirajo osamljene najdbe v Zgornji Avstriji, na Štajerskem in Koroškem šele iz konca 8. stoletja in ne dokazujejo obrske naselitve v tem prostoru. Gre za plen iz frankovske vojske zoper Obre, predmeti pa leže delno v bavarskih in delno v slovanskih grobovih. Za vse tri dežele, pa tudi za Spodnjo Avstrijo zahodno od Dunajskega lesa ni nikakega arheološkega dokaza, da bi bile po letu 630 spadale v obrsko naseljitveno področje. **K. Dinklage** je podal pregled »köttlaške kulture« (1958) in opozarjal predvsem na zahodne vzporednice; svoje nekdanje etnične interpretacije te kulture se je odrekel in jo ima za karolinško ljudsko kulturo nasploh, ki pa se je — po njegovem — uveljavila med Slovenci v veliki meri s pomočjo nemške kolonizacije. Zgodovinsko dokazovanje obsega te kolonizacije ima težke napake, pa tudi v arheološkem prikazu se sploh ne dotakne obsežne analize svojih tez v delih jugoslovanskih arheologov, zlasti J. Korošca.⁹⁶

V Carinithiji I, 150, 1960, sta obravnavala zgodnjesrednjeveške najdbe na Koroškem **H. Dolenz** in **H. Mitscha-Märheim**. Ob obravnavanju germanskih ločnih zaponk (Germanische Bügelfibeln aus Kärnten, 727—733) je **Dolenz** ugotovil, da so vsi koroški primerki ostrogotskega izvora, kakor smo trdili mi že prej (U. 412), dodal pa je, da za langobardsko naselitev na Koroškem ni nikakega arheološkega dokaza razen kastela pri Meglarjah pred okrog 585. Tudi razširjanje omembe »regio Zellia« pri Pavlu Diakonu na spodnjo Ziljsko dolino do Marije na Zilji ni arheološko z ničemer dokazano. To razširjenje je sicer poskušal dokazati v istem zvezku Carinthie **W. Fresacher** (Zur Geschichte der Herrschaften Finkenstein und Rosegg, str. 754—757), vendar nobeden izmed njegovih treh dokazov ni brezhiben: Pohod iz *Čedada*, ki je razširil furlansko oblast »usque ad Meclariam«, sploh ni segel — kakor je dobro videl Egger že pred pol stoletja (Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum, 1916, 101) — preko roba Ziljske doline, marveč je zajel le ozemlje od Rezije (naseljene s Koroškega!) ob Beli in Ziljici; tudi vojska iz Italije zoper Ljudevita Polavskega leta 820 ni šla skozi Kanalsko dolino, marveč so pod Noriškimi Alpami mišljeni pač kraški prelazi, ker je skozi Karantanijo prodirala druga frankovska vojska, zbrana na Alamanskem in Bavarskem; natančna uporaba darovnice Ogleju iz leta 824 pa bi mu pokazala, da listina natanko loči med posestvi »in finibus Forouliensibus« ter Zellio »in finibus Sclavinie« — očitno sta bili to dve pokrajini in ne ena sama.⁹⁷ V svojem drugem prispevku (Funde aus Kärn-

⁹⁵ Za podlago poročila gl. op. 3!

⁹⁶ J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, 1947, in Staroslovensko grobišče na Ptujskem gradu, SAZU, 1950.

ten aus dem 7.—11. Jahrhundert, 733—749) je podal **H. Dolenz** geografsko, statistično in stilno analizo vseh najdb iz slovenskega obdobja, medtem ko je **Mitscha—Märheim** dodal njihovo zgodovinsko uvrstitev (Bemerkungen zum frühmittelalterlichen Fundmaterial aus Kärnten, 750—753). Germanske zaponke iz Kraiga, Grabštajna in Duela postavlja v 6. stoletje, uhane s košarico in brez nje, odkrite v grobu na Lambrechtskoglu pri Velikovcu in podobne panonskim iz zgodnjega 7. stoletja, šteje za slovanske, posebej pa ugotavlja, da »ob najdbah ni mogoče dokazati naselitvenega pomena obrskih etničnih elementov, ki ga zahteva jezikoslovje«. Zgodnjeavarskih najdb sploh ni, redke osamljene najdbe se mlajše od srede 8. stoletja in predstavljajo plen, s katerim so se krasili zmagovalci nad Obri. Po arheoloških najdbah se vidi, »da so bila vzhodna pobočja alpskega področja meja sklenjenega obrskega naselitvenega ozemlja in s tem tudi prave obrske države«. Končno je podala **Paola Korošec** v lanskem letniku tega časopisa »poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije« (ZČ XV, 1961, 157—194), ki bi mogel — če bo preстал preverjanje po arheologih — pokazati še močnejše na ločnico med notranjostjo Alp in pravim obrskim področjem: če so se vplivi panonsko-obrske kulture uveljavili v Alpah šele ob zlomu obrske države (le s tem momentom je namreč mogoče povezati prelom v materialni kulturi od karantanske do köttlaške kulture konec 8. in v začetku 9. stoletja, ne s prodorom Avarov v Alpe!), se je uveljavila zahodna meja obrske države mnogo močnejše, kakor smo mislili doslej. Pa tudi temelji köttlaške kulture bi se potem pokazali v popolnoma novi luči.⁹⁸

b) O etničnem okviru in vsebini karantanske zgodovine je objavil **E. Kranz-mayer** svoje obsežno delo o koroški naselitveni zgodovini in krajevnih imenih,⁹⁹ hkrati pa je trikrat o tem tudi predaval in podal svoje misli v krajši obliki.¹⁰⁰ V vseh primerih se je opiral le na analizo krajevnih imen. Za zgodovinarja so tudi krajevna imena le eden izmed virov in rezultat njihovega proučevanja le ena izmed podlag, po katerih je treba ugotavljati resnico preteklosti. Zgodovina kolonizacije zahteva veliko preveč kompleksno proučevanje — tako glede virov kakor glede metod pri njihovem študiju — da bi se mogla opreti samo na eno vrsto virov in eno metodo proučevanja. Toliko bolj postane to nevarno, če se giblje tako omejena raziskava po koncepcijah, ki ne rastejo le iz doseženih raziskav, marveč so pridobljene drugače, marsikje v najtežjih in najglobljih

⁹⁷ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 2, 1906, št. 61 (str. 56, Annales regni Francorum a. a. 820) in 78 (str. 68).

⁹⁸ Za arheološke najdbe na prostoru Jugoslavije, ki povsem potrjujejo sliko, ustvarjeno po navedenih piscih po avstrijskih in madžarskih najdbah, gl. Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološko ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, Opuscula archeologica (Sveučilište u Zagrebu, Radovi arheološkog instituta) III, 1958 (izšlo 1961), 3—57, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području grada Zagreba, zbornik Iz starog i novog Zagreba II, 1960, 47—65; J. Kovačević, Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VI veka, Vojvodjanski muzeji, poseb. izdanja II, 1960, a gl. k temu oceno Z. Vinskega v Arheološkem vestniku 11—12, 1960—1961, 225—238.

⁹⁹ **Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten. I. Teil: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen. II. Teil: Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch.** Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 50. in 51. zv., Klagenfurt 1956 in 1958, 216 in 260 str., pri prvem zvezku je v prilogi 7 skic o kolonizacijskem razvoju in razmerju imen slovenskega in nemškega razvoja (statistika je v tem pogledu povsem izkrivljena, ker je štel Kranzmayer vsa prevedena in v obeh oblikah prisotna imena k nemškim; če bi jih pustil kot nevtralna ob strani, bi bilo vzporejanje deležev bistveno drugačno, kakor ga je podal).

¹⁰⁰ E. Kranzmayer, Historisch wichtige Ergebnisse aus der Besiedlungsgeschichte Kärntens für die prähistorische, frühgeschichtliche und mittelalterliche Periode, Bericht über den vierten österr. Historikertag zu Klagenfurt 1956, 1957, 33—41; Ortsnamenforschung (1958); Die Geschichte der Kärntner Sprachgrenze im Lichte der Namen, Carinthia I, 150, 1960, 889—900.

problemih kar iz političnih koncepcij avtorja in nasprotij sodobnega sveta. Seveda se to ne pravi, da bi moral npr. filolog, ki študira zgodovinske probleme s pomočjo krajevnih imen, omejevati svoje rezultate vnaprej z rezultati zgodovinarjev, pač pa, da bi moral preveriti, ali se možnosti, ki se kažejo pri raziskavi krajevnih imen, morejo vskladiti tudi s podatki vseh drugih vrst o istem obdobju. Kranzmayer tega ne upošteva in to je temeljna napaka vsega njegovega zgodovinopisnega pisanja. Vrsta teorij, po katerih ureja svoj študij krajevnih imen, se s podatki arheologije in pisanih virov sploh ne da združiti. Tako npr. teorije o zelo močni kontinuiteti v vzhodnoalpskem prostoru od Keltov do Bavorcev v zgodnjem srednjem veku, o močnih ostankih germanskih plemen v Karantaniji in njihovem vplivu na oblikovanje karantanske kneževine, o začetkih in prvih etapah bavarske kolonizacije na karantanskih tleh, o intenzivnosti avarske kolonizacije v notranjosti Vzhodnih Alp, o takšni omejitvi prvotne slovenske kolonizacije, da naj bi ta doline Donave do okrog 760 sploh ne dosegla, medtem ko naj bi jo zajela bavarska kolonizacija že pred koncem 7. stoletja in naj bi tu ne bilo zveze med alpskimi in zahodnimi Slovani na Češkem. Kranzmayerjevo delo podaja historiku z ene strani obilo gradiva za kolonizacijsko zgodovino, toda pomešanega s temi in drugimi teorijami, ki se nikakor ne morejo uskladiti s podatki drugih virov in jih zgodovinar zato ne more sprejeti — zlasti ker so v krajevnem seznamu slabo dokumentirane in enostransko obravnavane, kajti Kranzmayer skoraj nikjer ne obravnava tudi drugačnih možnih razlag, ki so bile o istih imenih postavljene do njegove. Primerjava z **Bezlajevo** monografijo o »Slovenskih vodnih imenih« (I—II, SAZU, 1956—1961), ki zajema tudi koroško gradivo in se vsaj delno stika s Kranzmayerjevim gradivom, najljepše pokaže glede dokumentacije, upoštevanja dosedanjih raziskav in opreznosti pri sklepanju, kaj vse pri Kranzmayerju pogrešamo. V obsežni kritiki je opozoril **Fr. Bezlaj** tudi na temeljne filološko-metodološke napake Kranzmayerjevega dela (Slavistična revija 12, 1959/1960, 287—293, in 13, 1961/1962, str. 303—311): za vprašanja, ki jih obravnava, ne zadošča veliko Kranzmayerjevo germanistično znanje, marveč bi bilo potrebno prav takšno znanje slavističnih problemov, ki pa očitno primanjkuje. Očitek, da je njegov način etimologiziranja marsikje — prav pri dokazovanju teorij, ki so v sporu z drugimi zgodovinskimi viri! — »v ostrem nasprotju z metodami, ki so se uveljavile v onomastiki« in da bo treba »vsako njegovo etimologijo... posebej preveriti«, je sila težak, a spremlja ga vrsta primerov, ki takšno kritiko opravičujejo. Pomoč Kranzmayerjevega dela je torej dvorezna in njegova uporaba zahteva vestno kritičnost ne le z zgodovinske, marveč tudi s filološke strani.

c) Sklenjeno podobo karantanske zgodovine sta v zadnjem desetletju zajeli **moja** Zgodovina slovenskega naroda (I, 1954, str. 104—174, delno še II, 1955, str. 5—65) in **Milka Kosa** Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955, str. 41—134, v srbskem prevodu Istorija Slovenaca od doseljenja do petnaestog veka, 1960, str. 37—139). **Klebel** je obravnaval to problematiko v predavanju »Bavarci in Slovani« (1958) v obliki kratkega pregleda dejstev (z nekaterimi napakami), ki je prešel nekoliko v očrt odprtih vprašanj le v zvezi s pokristjanjevanjem. V predavanju **Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich** (1960; Carinthia I, 150, 1960, 663—692) je analiziral najprej postopno vključevanje Karantanije v frankovsko (oziroma nemško) državo do začetka 12. stoletja, ki ga razdeli v sedem zaporednih stopenj; v drugem delu predavanja pa je analiziral oblike in družbene nosilce karantanske kneževine. Delno se je dotaknil drugega vprašanja tudi v svojem predavanju o koroških zemljiških gospodstvih na IV. zborovanju avstrijskih zgodovinarjev v Celovcu leta 1956 (**Entstehen und Entwicklung der Grundherrschaft in Kärnten**, Bericht über den vierten österr. Historikertag in Klagenfurt, Veröffentlichungen des Verbandes österr. Geschichtsvereine 11, 1957, 30—33). V obeh predavanjih so zanimive bolj nekatere za Klebla nove koncepcije, kakor nove ugotovitve (domneve glede Slavonije, Car. str. 674 sl., so v dobršni meri gotovo napačne!): predvsem rahla domneva, da bi bilo mogoče tudi v Karantaniji najti nekatere gradove kot središča predfrankovske organizacije (Krnski grad, Trušnje, Ribnica, Breže, morda Možberk, na Lurnskem polju in v Podjuni), ter poskus, ugotoviti nekatera predfrankovska »pragospstva« (Urherrschaften) kot

izhodišče za razvoj zemljiških gospostev v frankovski dobi (konkretno govori o okrog 10 takih »pragospostvih«, od frankovske dobe naprej pa je mogoče po njegovem mnenju govoriti o okrog 30 takšnih enotah). Kolikor izvirajo ta pragospostva iz slovenske dobe Karantanije, jih povezuje s karantanskim knezom ter s »prvaki« in »comites«, ki jih ob koncu te dobe omenjajo viri, čeprav brez konkretnjših podatkov.

E. Zöllner je podal lep pregled »frankovske misijonske akcije na jugovzhodu« (1958), ob čemer je uporabljal tudi slovensko literaturo. Za Karantanijo posebej zanimiva pa je razprava o slovanskem in bavarskem plemstvu (**Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit**, Carinthia I, 150, 1960, 693—726), v kateri preiskuje **M. Mitterauer** delež Slovanov v visokem plemstvu Vzhodnih Alp v karolinški dobi in neposredno po njej. S pomočjo »tipičnih misijonskih imen«, ki so »siguren indic za slovanski izvor nosilca«, je precej razširil število ljudi, ki jih moremo šteti v vrstah novega visokega plemstva za Slovane. Vsaj v enem primeru je dokazal ženitne vezi (po moški in ženski strani) Slovanov z rodbino, ki je pripadala najvišjemu frankovskemu državnemu plemstvu in srečujemo njene predstavnike kot grofe v različnih grofijah (v rodu grofa Witagowa). Plast najvišjega frankovskega plemstva torej tudi v Karantaniji ni bila »plemensko povsem zaprta skupina«, marveč je mogoče zaslediti v njej ob prevladovanju bavarske komponente tudi recijske Romane in Karantance. Prvi primer tega spajanja slutiti Mitterauer že v zvezi s Slovanom Baazom, ki je imel podedovano zemljiško posest na Bavarskem. Sodi, da je potomec enega izmed talcev, ki so jih odpeljali Bavarci s seboj sredi 8. stoletja. Ta skupina karantanskega plemstva, ki se v ničemer ne loči od frankovskega in sprejemajo njene predstavnike kot enakovredne po vsem videzu že od 8. stoletja, se tako po svojem vzponu in postopni spojitvi z bavarskofrankovskimi rodovi kakor tudi po svojem gospodarskem položaju toliko razlikuje od notranje povezanega sloja kosezov, da je res težko vztrajati pri domnevi, da bi bilo staro karantansko plemstvo povsem enotna plast.

Bogo Grafenauer

O RODBINSKI ZADRUGI KOT IZRAZOSLOVNEM PROBLEMU

Dr. Francè Goršič

Nemški zgodovinarji so še pred nedavnim oglašali zadržno družbenost Slovanov za zvrst germanskoopravne hišne skupnosti (Hausverband). Zadrug, ki jim dajejo Nemci ime die Hausgenossenschaft in die Hauskommunion, Slovenci že zdavnaj nimamo več. Propadle so v času med 10. in 12. stoletjem, ko je ob nastajanju novih agrarnih razmer stopila na mesto domače ali nadanje (bodenständig) zadruge nemška kmetija, die Hube, mansus, ki je bila last posamezne rodbine. Zadruga družbenost pa se je ohranila pri ostalih južnih Slovanih, ki imajo zanjo posebno zadrugo pravo.

Svoj čas se je tudi pri nas pojavilo mnenje, da sodi slovanska in z njo vred nekdanja slovenska zadruga v nemško pravo, to pa se je godilo ne le pri Slovencih, ampak tudi pri Hrvatih in Srbih, čemur se domovinoznanci dandanes po pravici čudijo. Slovenec **Fran Skabrnè** je priporočil za zadrugo ime »hišna (kučna, obiteljska, porodična) zadruga«. ¹ Pisatelj je želel nekakšno kompromisno rešitev, dejansko pa je postavil oznako »hišna (kučna) zadruga« na prvo mesto, oznako »obiteljska, porodična zadruga« pa potisnil v stransko vlogo in pri tem prezrl, da bi bilo vsekakor treba dostaviti še slovensko oznako »rodbinska zadruga«. Kakor večina slovenskih znanstvenikov se je seveda tudi ta pisatelj dobro zavedal, da je bila zadruga Slovencev skupina rodbinskih članov, ki so izhajali od istega prednika in bili istega rodu, ali njim vsem je veljal kot najvažnejši ali celo kot edino bistveni znak zadrugne skupnosti, da

¹ **Dr. Fran Skabrnè**, Hišna ali rodbinska zadruga, Slovenski pravnik 1935, 33 sl.

so živeli zadrugarji kot enakopravni člani ene hišne skupnosti.² Tudi pri Hrvatih se trdovratno pojavlja termin »kučna zadruga« (Krišković, Bičanić idr.). Eden izmed srbskih statistikov pa je celo poskusil nemška strokovna izraza tako opredeliti, da bi bilo ime die Hausgenossenschaft oznaka zadrugi, ki šteje več ko deset zadrugarjev, ime die Hauskommunion pa oznaka mali zadrugi, ki je srbska statistika na začetku našega stoletja sploh niti upoštevala ni.³

Starejši pisatelji so oglasili zadrugo za »hišno zadrugo«, ker so imeli za bistven znak zadružne družbenosti Slovencev sploh samo skupno bivanje zadrružnih članov pod eno streho. Mlajši pisatelji sicer ne puščajo znevar, da je bila zadruga skupina krvno sorodnih ljudi, vendar pa so se odločili za isto poimenovanje, upoštevajoč, da je pod enim starešinom ustrojena skupina sorodnikov dejansko bila potrošniška skupnost, ki je prebivala pod eno streho.⁴ Nekateri med temi pisatelji so mislili, da je treba sprejeti v naziv še besedo, ki bi izražala skupnost imovine. Po njihovem prizadevanju je v našem knjištvu domača vse druge nazive spodrinil termin »hišna in imovinska skupnost«. Dajoč zadrugi to ime, tudi ti znanstveniki niso vzeli v poštev potrebe, da se s posebno besedo označi v nazivu krvna sorodnost zadrružnih članov.

Pri nekdanji zadrugi Slovencev je bila rodovinska skupnost prvotna osnova, na kateri se je izgradila skupnost imovine in z njo vred tudi pravni pojem zadružne družbenosti, brž ko so se rodovi stalno naselili. Sožitje pod eno streho velja za spoznavni znak prvotne enorodbinske zadrüge, ne more pa veljati za bistven znak zadrüge stalno naseljenih ljudi, ki so se naglo razplajali v toliko rodbin, da zanje ni bilo prostora v isti zgradbi, v kateri je bival starešina s svojo rodbino. Je že res, da je pripravila tolika preobljudenost včasih zadrugarje do tega, da so se razdelili v dve zadrugi ali celo v več zadrug, tako da je nastalo bratstvo, die Konfraternität, confraternitas, kateremu je stopil načelo matični starešina, toda ta razvoj zadeva kasnejšo stopnjo v razvoju staroslovenske družbenosti. A tudi pri tej stopnji razvoja bi bilo napačno trditi, da so si podružne zadrüge šele zdaj omislile ločene zgradbe za svoje bivanje. Njihove rodbine so imele še pred razcepom svoje posebne zgradbe, le da te niso bile njihova last, marveč del skupne zadružne imovine. Po vsem tem stanovanje v eni hiši ne more biti tako odločilno pomembno, da bi se moglo potrditi kot bistvo zadružne organizacije Starih Slovencev.

Prav zaradi tega, ker so si bili v rodu, so se člani zadrüge dejansko nazivali zadrugarje, ki naj bi ohranili skupno imovino kasnejšim pokolenjem. Član skupnosti je postal zadrugar ob svojem rojstvu, prenehal pa je to biti ob smrti ne da bi mu bila kdaj v življenju dana prilika, da bi kaj poslednjevoljno odredil. Dedno nasledovanje in zapuščina sta pravna pojma, ki ju stari Slovenci niso poznali. O imovini je odločal zgolj zbor zadrugarjev, ki je njegove sklepe izvrševal starešina zadrüge.

Ti znaki so lastni vsem zadrugam Slovanov. Kasnejša usoda ni bila naklonjena pravni enotnosti zadružne družbenosti. Pod vplivom političnih in cerkvenih razmer, ki so jim bile stoletja izpostavljene, so se zadrüge kaj različno dalje razvijale, toda ob času, ko so se stari Slovenci naseljevali na sedanjem slovenskem ozemlju, ni bilo med zadrugami nobene razlike. Takratna enotna zadruga je bila pravna ustanova, pri kateri prebivanje članov v isti hiši niti

² **Milko Kos**, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja 1955, 42.

³ **M. Marković**, Die serbische Hauskommunion Zadruga in der Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig 1903, 24.

⁴ **Dr. Rudolf Bičanić** npr. opredeljuje obitelj kot skupino ljudi, povezanih med seboj po krvnem sorodstvu, ki tvorijo potrošniško skupnost, se pravi, ki živijo v enem »kućanstvu«. Kot »kućanstvo« pa opredeljuje pisatelj skupino ljudi, povezanih v potrošniško skupnost »sa zajedničkom prehranom i stanovanjem«. Pisatelj loči »porodico« od »obitelji«. Porodica da je beseda, ki izraža demografski elementi (ono što se porodilo), obitelj pa da je beseda, ki izhaja iz »obitovati« (cohabitatio).

dejansko niti pravno ni imelo nobenega pomena. Zato ga zaman iščeš med bistvenimi znaki združne družbenosti, ki smo jih opisali.

Sicer so se pa celo pri Nemcih samih pojavili ugovori proti opredeljevanju slovanske zadruge kot naprave germanske hišne skupnosti (Max Schuster — Bounott, Max Huber idr.). Seveda pa pri tem ni šlo več za priznanje etnično slovanskega zadrugarstva kot samosvoje družbene in imovinske skupnosti. Med Slovani je prvi ubral novo pot Rus Teodor I. Leontovič, ki je, opustivši svoj prejšnji nauk o etnični družbenosti Slovanov, razvil svojo, zdaj občepriznano teorijo, da gre pri zadrugi za rezultat določenih pogojev gospodarske kulture na določeni stopnji razvoja narodov. Čeh Karel Kadlec je usvojil to doktrino, povezal obilne podatke živega združnega prava južnih Slovanov s pičlimi dokazi pravnih spomenikov davne slovanske združne družbenosti in opredelil rodbinsko zadrugo na tej novi podlagi kot neprenehno, enotno in skupno ustanovo slovanskega prava.

Po vsem tem je skupni dom, kolikor se s tem imenom označuje prebivanje v eni sami zgradbi, čisto neprikladen znak, da bi se z njim mogla opredeliti staroslovenska združna družbenost. Po drugi strani pa je skupnost imovine znak, ki se prilega tudi premnogim prazdruženjem drugih narodov, kjer je do skupnosti sožitja prišlo sekundarno na podlagi neogibne skupne obdelave in zakonov gospodarske družbenosti.

Nekdaj so se ukvarjali z vprašanjem, kaj je terminološko pravilnejše, govoriti o rodbinski ali pa o družinski zadrugi. Motilo jih je to, ker so pri starih Slovincih sprva veljali vojni ujetniki za člane rodbine ter padli na stopnjo sužnjev šele kasneje pod vplivom družbenih redov sosednih narodov, tako da so poslej tvorili z najetimi hlapci in družinskimi posli vred, v zadrugah knezov pa tudi s knezovim vojnim spremstvom ali družiniki,⁵ širšo rodbino ali tako imenovano družino, dosti večjo od prvotne rodbine, katere člani so bili zgolj krvni sorodniki. Vendar pa soprebivalci, ki niso bili krvni sorodniki, sploh niso mogli biti rodbinskopravno povezani s praviimi člani zadruge, temveč so bili z le-temi zgolj združeni v delovno in potrošniško, se pravi gospodarsko skupnost. Rodbinskopravno je bila zadruga od njih nedotaknjena, nikar pa odvisna. A tudi že samo s terminološkega vidika je termin družina preohlapien, da bi mogel biti izraz za družben organizem, zgrajen na združni družbenosti, in celo postati podlagi imenoslovju slovenskega in slovanskega prazdruževanja.

Izrazoslovne težave prihajajo od tod, ker pišemo in govorimo vsi južni Slovani po pravilu kar o zadrugah, ne da bi temu samostalniku dodali kako pridevniško določilo. Če nastane zaradi večje jasnosti teksta potreba, tedaj determinirajo besedo zadruge tako Srbi kot Hrvatje, prvi s pridevnikom »porodična«, drugi s pridevnikom »obiteljska«, ki ima isti pomen kakor srbski pridevnik »porodična«.⁶ Z obema določiloma je pravilno izraženo, da je za zadrugo imenoslovno važna zgolj rodbinskopravna podlaga, se pravi »porodica« ali »obitelj«, ki se je po stalni naselitvi rodov brž razvila v zadrugo, obsegajočo več »porodice« ali »obitelji«. Slovenci smo dolžni, da sprejmemo to pravilno poimenovanje. Naš pridevnik, ki ustreza pridevnikoma »porodični -a, -o« in »obiteljski -a, -o«, je beseda rodbinski -a, -o.

Pravni termini, ki smo jih dolžni rabiti, se pravilno glase zgolj rodbinska zadruga, rodbinsko zadrugarstvo in rodbinski zadrugar. Dosedanje nazive, zlasti termin »hišna in imovinska skupnost« moramo brez prizanašanja odpraviti tako iz znanstvenega izrazoslovja kot iz splošnega knjištva.

⁵ Po našem mnenju je treba imenoslovno razlagati termin družinski m. mn. v tem adverzativnem smislu, da so ti knezovi dvorski soprebivalci spadali h knezovi družini, ne pa k knezovi rodbini.

⁶ Morda obstoji res semaziološki odnos med besedama obitelj-i ž. in obitovati-ujem, saj je npr. tudi latinski termin familia-ae zgodaj dobil inačico domus-us ž. Toda ko so dajali zadrugi ime obiteljska zadruga, je bilo pomensko sorodstvo že zdavnaj zabrisano.

KOROŠKA SOCIALNA DEMOKRACIJA IN SLOVENSKO NACIONALNO VPRAŠANJE NA KOROŠKEM DO LETA 1914*

Janko Pleterski

Začetek organiziranega delavskega gibanja na Koroškem sega v leto 1869, ko je bilo v Celovcu ustanovljeno prvo delavsko izobraževalno društvo. Pobuda je prihajala iz nemškega Dunaja in Gradca in je na ta način tudi značaj organizacije bil nemški. Vendar so se že tedaj kazale določene skupne poteze z organizacijami v sosednih slovenskih kronovinah; na Štajerskem, kjer je bilo najbližje organizacijsko oporišče, so nemški delavski organizatorji tudi stali pred problemom organiziranja slovenskega delavstva v južnih delih dežele; na Kranjskem so tedaj mesta in znaten del delavstva bili še dvojezični in je tudi prvo organizacijsko delo bilo dvojezično; skupni so bili tudi prvi organizatorji (npr. znani radikalni anarhist Johann Most iz Augsburga na Bavarskem). Posebno občutne posledice za delavsko gibanje na Koroškem je imel proces proti ljubljanskemu radikalnemu socialistu Železnikarju in tovarišem leta 1884 pred celovškimi sodiščem. Železnikar je bil tedaj obsojen na osem let težke ječe zaradi veleizdajstva. V tej zvezi ni prenehalo samo delovanje delavskih organizacij v Ljubljani oziroma na Kranjskem, temveč tudi na Koroškem, kjer so se delavska društva sama razšla.

V tem prvem obdobju se je nacionalno vprašanje organizatorjem delavskega gibanja na Koroškem pojavljalo predvsem v obliki praktičnega problema, kako širiti socialistično agitacijo med delavci, ki nemškega jezika ne razumejo. Dejstvo, da so taki delavci bili, se je dozdevalo bolj ovira kot pa faktor boja za demokratizacijo političnega življenja. Čeprav so zgodnji socialdemokratski organizatorji gledali na nacionalno vprašanje kot na stvar meščanstva, od katere se mora proletariat kar najbolj distancirati, je vendar že tedanja delavska organizacija na Koroškem bila pod močnim vplivom nemškega meščanstva nacionalizma, delavski pevski zbor iz Celovca je sodeloval na nemških rodoljubnih manifestacijah ob francosko pruski vojni leta 1870.

Obnova in novi zamah socialnodemokratskega gibanja na Koroškem po hainfeldskem kongresu 1889 sta bila delo domačih delavskih aktivistov, med njimi v prvi vrsti ključavničarja in kleparja Ferdinanda Perlorniga, rojenega v slovenskem delu Koroške. On je bil tisti, ki je na hainfeldskem kongresu priporočal ustanovitev socialnodemokratskega glasila v slovenskem jeziku za vse dežele, v katerih so živeli Slovenci in tudi za Koroško.

V 90. letih 19. stoletja proces formiranja slovenskega naroda še ni bil končan, posebno ne v obrobni področjih pod močnim nemškim pritiskom, kakor je bilo to na Koroškem. Slovenskemu narodnemu gibanju se je tedaj na Koroškem pridružila že velika večina kmetov, katerim je konservativna slovenska stranka pod vodstvom nižje duhovščine obljubljala rešitev iz krize kmečkega gospodarstva. Mestno prebivalstvo koroških mest in trgov pa se je kljub temu, da je bilo v veliki meri slovenskega porekla, pridružilo liberalnemu političnemu taboru, ki je bil na Koroškem istočasno tudi nemški, potem ko je poskus oblikovanja slovenskega liberalnega meščanskega gibanja v 70. letih ostal brez trajnih posledic. S tem v zvezi je bilo odprto tudi vprašanje stališča slovenskega delavstva do narodnega gibanja. Na Kranjskem, južnem Štajerskem in na Primorskem, kjer je močni dotok vaškega prebivalstva v industrijska središča le-tim hitro dajal slovenski značaj, se je tudi delavska organizacija kmalu prilagodila in prevzela slovenski značaj, kar se je dokončno izrazilo z ustanovitvijo

* Besedilo komunikacije, prebrane na III. kongresu zgodovinarjev FLRJ v Ljubljani 7. decembra 1961. Za tak namen ni bilo primerno besedila opremljati s podrobnim navajanjem virov in bi to bilo tudi težko, ker gre za povzetek večjega poglavja iz obsežne razprave o nacionalni in politični usmeritvi prebivalstva slovenskega dela Koroške v letih 1848 do 1914, ki je opremljena z vso kritično aparaturo; za zdaj je še v rokopisu. Za to objavo naj zadostuje, da bodo na koncu sumarično navedeni viri in literatura, na katere se študija opira. — J. P.

Jugoslovanske socialne demokratske stranke leta 1896. Na Koroškem je položaj bil do neke mere drugačen.

Na Koroškem je že sredi 19. stoletja obstajala močna železarska industrija skupaj z rudarstvom in s podjetji za predelavo kovin in v zvezi s tem tudi dosti številno delavsko prebivalstvo (po sodobnih domnevah ena četrtina celotnega prebivalstva). Ta industrija je bila zelo decentralizirana in raztresena po vsej deželi; delavsko prebivalstvo ni bilo zbrano v mestih, marveč v številnih manjših središčih daleč po podeželju. Ravno v slovenskem delu Koroške je delal velik del te industrije in je zato delavski element tudi med slovenskim prebivalstvom bil tudi že v začetku narodnega gibanja sorazmerno dobro predstavljen. V 70. letih je koroško železarstvo zajela huda kriza, zaradi katere je ob koncu 19. stoletja propadla skoraj vsa ta industrija in z njo zvezane gospodarske dejavnosti. Ker istočasno ni nastajala nova industrija v mestnih središčih v večjem obsegu, tudi ni prišlo do močnejšega dotoka vaškega prebivalstva v mesta. Znaten del koroških kovinskih delavcev, zlasti najbolj kvalificiranih, je moral emigrirati, del pa se je vrnil nazaj v kmečko gospodarstvo.

Takšen razvoj je imel občutne posledice: število delavstva je stagniralo tri desetletja, koroška mesta so sorazmerno počasneje rasla (z izjemo trgovskega in železničarskega središča Beljaka), njihov etnični značaj se je manj spremenjal in vodilni sloj nemškega meščanstva je tako mogel vsaj na videz ohraniti njihov nemški značaj. Po drugi strani nacionalno razgibano kmečko prebivalstvo ni prehajalo v delavske vrste na slovenskem delu Koroške v takšni meri, ki bi zadostovala, da bi tudi v ta del prebivalstva narodna zavest hitreje prodirala. Slovenski delavci so v veliki meri ostajali na stališču »naivnega delavskega kozmopolitizma«, če uporabimo avstromarksistični izraz.

Šele v začetku 20. stoletja je industrijsko prebivalstvo Koroške zopet začelo absolutno in relativno rasti, vendar zdaj v nemškem delu precej hitreje kot pa v slovenskem, kjer je kriza trajala še naprej. Vendar se slovenski del dežele ne razlikuje občutneje od nemškega po deležu delavskega prebivalstva. Podatki uradne avstrijske statistike o občevalnem jeziku v kombinaciji z zaposlitvijo v gospodarskih panogah in s položajem v poklicu so bili objavljeni šele za popis leta 1910, čeprav so jih zbirali tudi že leta 1900. Tedaj je na Koroškem v panogah industrija in obrt in pa trgovina in promet bilo 36.859 delavcev z nemškim in 5851 delavcev s slovenskim občevalnim jezikom ali 86 % nemških in 14 % slovenskih delavcev. Splošno sorazmerje med obema jezikoma po teh podatkih pa je tedaj na Koroškem bilo 79 % nemškega in 21 % slovenskega jezika, kar pomeni, da bi zaradi procentualnega zaostajanja delavcev s slovenskim občevalnim jezikom precejšen del delavcev v slovenskem delu Koroške, približno ena tretjina, moral biti nemški. Podrobnejša analiza pokaže, da je število slovenskega delavstva bilo dosti večje, da podatek avstrijske statistike upošteva samo delavce, ki so znali edino slovenski jezik, medtem ko delavce, ki so razen svoje materinščine več ali manj govorili tudi nemški, prišteva k nemškemu jeziku. V prejšnjih desetletjih je število enojezičnih slovenskih delavcev bilo najbrž še znatno večje, čeprav je tudi dvojezičnost že v 60. letih bila reden pojav pri obrtniških delavcih-puškarjih v Borovljah.

Koroška socialna demokracija (KSD) v organizacijskem pogledu ni upoštevala etnične strukture dežele in delavstva in se je oblikovala kot nemška organizacija, ki je po delitvi stranke po narodnostih leta 1897 v celoti prišla v sklop nemške socialno demokratske stranke Avstrije. Slovenski značaj delavstva je upoštevala samo tako, da je delno uporabljala v agitaciji tudi slovenščino in v ta namen širila tudi slovenski socialno demokratični tisk.

Kljub temu je nemška organizacijska osnova pomenila oviro za hitro širjenje socialne demokracije v slovenskem delu dežele, zlasti še v vzhodnem in južnem področju, bolj oddaljenem od mest Celovca in Beljaka. Nemška organizacija je zlasti težje prodirala med slovenske kmečke delavce, ki so na Koroškem sploh posebno številni.

Po drugi strani pa je nacionalni faktor v nekaterih slovenskih kmečkih področjih deloval v korist socialne demokracije, zlasti tam, kjer je nemška volilna geometrija skrajno otežkočala ali celo onemogočala Slovincem samostojno nastopanje na volitvah in kjer je za Slovence glasovanje za socialno

demokratskega kandidata bilo boljša rešitev kot pa da bi brez izgleda na uspeh nastopali samostojno ali pa se abstinirali. Že volitve v splošnem volilnem razredu (državne 1897 in 1901 in pa deželne 1902) so pokazale razmeroma velik vpliv socialne demokracije v nekaterih agrarnih področjih zlasti v narodnostno mešanem okraju Beljak. Tudi slovenske kmečke občine pri tem niso zaostajale. Vendar je splošni faktor, ki na Koroškem pospešuje širjenje socialne demokracije v agrarnih področjih, že omenjena mnogoštevilnost kmečkega delavstva, v slovenskem delu dežele manj učinkovit, z njim lahko pojasnimo le socialno demokratsko večino v štirih čisto agrarnih občinah severno od Velikoveca na pobočju Svinške planine. V drugih slovenskih kmečkih občinah, kjer so socialni demokrati dobivali večino ali velike deleže glasov, je bil odločilen omenjeni nacionalni moment. V vrsti takšnih občin opazujemo, kako glasovi po večkrat prehajajo od slovenske konservativne stranke k socialni demokraciji takrat, kadar je bilo treba preprečiti uspeh nemško nacionalne stranke (Kostanje, Lipalja ves, Žabnice, Vernberk, Svetna ves, Straja ves, Bekštanj in druge).

Nasprotno pa je v nekaterih slovenskih industrijskih občinah, kjer se je socialnemu izkoriščanju že desetletja priključeval še močan nacionalni pritisk s strani nemških industrijskih podjetij, nastala tako veliko odvisnost delavskih volilcev od nemško nacionalne stranke, da socialna demokracija tja dolgo ne more prodreti. Primeri takšnih občin so Bistrica v Rožu, Slovenji Plajberk, Mežica.

Na parlamentarnih volitvah po volilni reformi (1907 in zlasti 1911), ki je umetno ustvarila vrsto mešanih volilnih okrajev na Koroškem, so slovenske manjšine v takšnih okrajih iz narodnostnih razlogov vedno bolj glasovale za internacionalno KSD, da bi preprečile izvolitev nemško nacionalnega kandidata. To tendenco najočitneje ilustrira primer izrazito agrarnega sodnega okraja Rožek, ki je bil priključen nemškima sodnima okrajema Feldkirchen in Millstatt v enem volilnem okraju. Leta 1907 je skupni nemško slovenski klerikalni kandidat v tem sodnem okraju dobil 58 % glasov, KSD pa niti ne 7 %. Na volitvah 1911 slovenska stranka ni več kandidirala, tudi ne skupno z nemškimi klerikalci, podprla je KSD. To pot je nemški klerikalni kandidat dobil manj od 1 % glasov, medtem ko je KSD dosegla 59 % glasov, kar je istočasno bil največji odstotek na vsem Koroškem. Analiza volitev kaže, da bi si KSD lahko z načelnejšim stališčem v vprašanju enakopravnosti Slovencev zagotovila vsaj tri državno zbornske mandate (namesto dveh oziroma le enega v letih 1907 oziroma 1911).

Nacionalno vprašanje se je postavljalo tudi kot problem osveščanja in organiziranja slovenskih delavcev, ki so na Koroško prihajali s Kranjskega in Štajerskega, večji del z vasi, in ki so nižali raven mezd in istočasno bili politično pod vplivom stranke nemškega kapitala. Znan je primer množičnih protiklerikalnih demonstracij neorganiziranih slovenskih delavcev leta 1899 v Celovcu pod vplivom nemških liberalcev; znano je, s kakšnimi težavami je socialna demokracija prodirala med slovenske rudarje v Rablju, kamor so slovenski delavci prihajali s Primorskega na delo samo čez teden, od nedeljah pa so se vračali k svojim družinam; znan je pritek slovenskih delavcev s Štajerskega v premogovnik Leše in druge jame Mežiške doline, od koder so potem večji del odhajali naprej v Westfalijo in drugam. Ravno v Lešah še leta 1910 ni bilo socialno demokratske organizacije, socialne razmere pa so bile izredno težke, tako da je prihajalo do spontanah stavk (1908 in 1910). Precej podoben problem so pomenili tudi italijanski zidarji in gozdni delavci, ki so prihajali v tisočih na Koroško, od koder so se po določenem času spet vračali domov. Leta 1902 je deželna konferenca KSD sklenila prirediti agitacijske turneje med slovenskimi in italijanskimi delavci. Medtem ko je italijanska turneja bila uresničena in ko so za italijanske delavce izdajali celo poseben list (»Il segantino«), za slovenske delavce niso storili kaj podobnega.

Končno, na Koroškem se je kot tekmeč pojavila konec 19. stoletja tudi slovenska krščansko socialna delavska organizacija. Njeni uspehi so bili omejeni, vendar ne nepomembni. Zlasti na področjih, kamor nemška KSD še ni mogla prodreti, se je začela utrjevati slovenska klerikalna delavska organizacija. V Bistrici v Rožu, kjer je bila pomembna kovinsko predelovalna industrija

zvezana s Kranjsko industrijsko družbo, so delavci množično pristopili tej organizaciji in ji prepustili tudi vodstvo stavke leta 1908.

Kljub vsem načelnim in praktičnim aspektom, v katerih se je pred delavsko gibanje na Koroškem postavljalo nacionalno vprašanje, nemška KSD tega vprašanja nikoli ni posebej obravnavala, ne do brnskega kongresa 1899, ne po njem. Na brnskem kongresu nacionalno vprašanje na Koroškem ni bilo omenjeno. Celo poznejše izjave o tem vprašanju s strani KSD so bile tako redke, da je kolikor toliko celovit pregled njene politike o tem vprašanju možen samo s pomočjo podrobnega pregledovanja njene vsakdanje politične prakse.

Seveda KSD v nacionalnem vprašanju kot tudi v drugih vprašanih delavske politike ni šla čez splošni okvir, ki ga je v Avstriji postavljala avstro-marksistična doktrina. Vendar je tudi v tem okviru bilo več variant.

Bistvo debate brnskega kongresa se je reduciralo na vprašanje politične teritorialne ali kulturne personalne avtonomije, kar je praktično pomenilo ali etnična razdelitev zgodovinskih kronovin ali njihova ohranitev. Nemški delegati, katerih stališča je kongres sprejel, so bili v veliki večini za razdelitev po etničnih vidikih in poudarjali so, da je treba s pomočjo fiksiranja ozemlja posameznih narodov zagotoviti njihov obstoj tudi v prihodnosti, pri čemer so imeli pred očmi v prvi vrsti položaj v čeških deželah, kjer so migracije navidezno šle na škodo nemške etnične substance. Tudi manjšina, ki je priporočala personalno avtonomijo, je izhajala od dejstva velike dejanske premoči nemškega naroda in, kadar je govorila, da so tudi takšni narodi, ki propadajo, gotovo ni mislila na nemškega. Le najmanjši del nemških delegatov je poudarjal, da je teritorialna avtonomija potrebna kot pogoj za dejansko narodnostno enakopravnost in da ta za Nemce v resnici pomeni samo izgubo privilegijev na račun drugih, ne pa zoževanje njihovih pravic.

Brnski program je za slovenski narod pomenil predvsem priznanje pravice na teritorialno politično zedinjenje. Na prakso KSD pa to ni vplivalo in prav nič v njej ni upravičevalo pričakovanja, da bo bodoča slovenska avtonomna enota obsegla tudi slovenski del Koroške. V tem pogledu je KSD zastajala celo za nemškimi levimi meščanskimi liberalci, ki so v tem času še predvidevali etnično razdelitev Koroške in zedinjenje njenega slovenskega dela z drugimi slovenskimi deželami (načrt Richarda Charnatza 1904. leta), nadaljujoč tradicijo zamisli nemške levice v letu 1848.

KSD se je bojevala proti klerikalizmu kot glavnemu političnemu nasprotniku, ne oziraje se na njegov nacionalni značaj in pri tem ni načelno izločevala demokratičnega pomena prizadevanj slovenske stranke za nacionalno enakopravnost. V začetku se KSD tem prizadevanjem tudi ni upirala, toda leta 1903, ko je slovenska stranka okreplila jezikovne politične zahteve s perspektivo političnega zedinjenja vseh slovenskih področij in obenem stopila v novo obdobje svoje klerikalizacije, se je KSD direktno uprla enakopravnosti slovenskega jezika v delovanju upravnih in sodnih oblasti. V svoji polemiki je brez pridržka sprejemala osnovno tezo nemškega nacionalizma, namreč da je ohranitev tradicionalnega podrejenega položaja Slovencev pogoj za narodnostni mir na Koroškem, da vsako aktivnejše zavzemanje za slovensko jezikovno enakopravnost pomeni motenje tega miru, in končno, da koroški Slovenci pravzaprav sami ne žele takšne enakopravnosti in da so vse te zahteve samo posledica vmešavanja tujih hujskačev, to je iz drugih slovenskih dežel, kar pa je s stališča koroškega deželnega patriotizma nedopustno. KSD je celo nasprotovala rabi slovenskega knjižnega jezika in trdila, da preprostemu ljudstvu na Koroškem ni razumljiv. Delavcem pa je kar naravnost priporočala, naj ne zahtevajo uporabo slovenščine kot uradnega jezika. Z besedami je priznavala pravico Slovencev na nacionalno enakopravnost, prav nič pa ni pojasnila, kakšne bi njihove pravice mogle biti.

Takšna stališča ni bilo mogoče več opravičevati s klerikalnim značajem slovenske stranke, šlo je že za dejansko zamikanje nacionalnega vprašanja na Koroškem in za težnje ohraniti privilegirani položaj nemškega elementa. V istem času je glasilo KSD kazalo veliko skrb za nemški jezik in za ohranitev nemške narodnosti. Iz idejnih razlogov je KSD podpirala nemška meščanska liberalna šolska društva (Freie Schule, Deutscher Schulverein), pri tem pa svobodomisel-

nih teženj ni ločevala od njihove praktične germanizacijske dejavnosti, ki je bila pri njih v ospredju. S tem je dejansko otežkočala demokratična prizadevanja za enakopravnost slovenskega jezika v osnovnih šolah.

V skladu s splošno socialno demokratično taktiko, ki je podpirala liberalne stranke proti klerikalnim, je KSD na volitvah pomagala kandidatom nemške nacionalne stranke, ki pa je v tej deželi že tako in tako ves čas imela veliko absolutno večino in bila glavni predstavnik nemškega agresivnega nacionalizma. Prvikrat je s takšno taktiko dejansko dosegla poraz slovenskega kandidata na volitvah 1905, ne oziraje se na to, da je tedaj šlo za edini državnozbornski mandat, ki ga je volilni sistem Slovincem na Koroškem teoretično omogočal.

Boj za volilno reformo, ki je po namenu avstrijske socialne demokracije imel izrazito tudi značaj boja za kompromis med avstrijskimi narodnostmi, je v stališča KSD vnesel nekaj več načelnosti. Temu je pripomogel tudi konkretni položaj na Koroškem, kjer so nemški in slovenski klerikalci zahtevali splošno, enako in neposredno volilno pravico brez omejitev, medtem ko so nemški nacionalci postavljali pogoj enoletnega bivanja in zahtevali pluralno pravico. Znano je, da je volilna reforma 1907 hudo diskriminirala koroške Slovence, ko je dodelila le majhen del slovenskega področja v en volilni okraj, ostalo slovensko ozemlje pa razkosala v šest volilnih okrajev, od katerih je vsak imel nemško večino. Ob tej priložnosti se je deželni odbor KSD postavil na načelno stališče in ugotovil pravico koroških Slovencev na vsaj dva mandata. Prišlo je do začasnega političnega zblízanja s slovensko stranko, ki pa je kmalu postalo nemogoče, ker se je ta stranka iz protesta proti diskriminacijski razdelitvi volilnih okrajev direktno postavila po robu volilni reformi.

KSD je volilno reformo seveda sprejela ne glede na njene pomanjkljivosti in se v naslednjem obdobju držala njenih določb. Na državnozbornskih volitvah 1907 in 1911 je dosledno spoštovala oktroirano nacionalno razdelitev na Koroškem. V slovenskem volilnem okraju je kandidirala slovenskega socialnega demokrata iz vrst jugoslovanske socialno demokratične stranke. Za primer ožjih volitev med nemškimi in slovenskim meščanskim kandidatom pa je bila pripravljena na abstinenco, da bi olajšala zmago slednjega. Takšno stališče je ustrezalo tudi dejanskemu razpoloženju slovenskih socialnih demokratskih delavcev, med katere je v tem času narodna zavest kljub vsemu prodirala. Pri deželnih volitvah leta 1909 je v splošnem volilnem razredu prišlo do ožjega volilnega boja med nemško nacionalnim in slovenskim klerikalnim kandidatom za edini možni slovenski mandat v tem razredu. V skladu s splošno taktiko in s stališča, da nacionalni kompromis ne velja za deželne volitve, je vodstvo KSD dalo svojim volilcem navodilo, naj glasujejo za nemško nacionalnega kandidata. Vendar slovenski socialdemokratski delavci v veliki meri niso sledili temu navodilu, temveč so spontano glasovali za slovenskega kandidata ali pa se glasovanja vsaj vzdržali. Tako je le-ta dobil veliko večino v slovenskem delu volilnega okraja, pičlo zmago nemške nacionalne stranke pa so odločili šele socialdemokratski glasovi v ožjem mestu Celovec in v njegovi severni in zahodni ponemčeni okolici. — V drugih volilnih okrajih je KSD, ne glede na slovenske manjšine, poudarjala njihovo politično pripadnost nemškemu narodu; v enem primeru (leta 1907 — volilni okraj Velikovec — Eberstein — Althofen) je preprečila izvolitev skupnega kandidata nemških in slovenskih klerikalcev, ki je bil slovenske narodnosti.

Splošno priznanje narodnostnega značaja slovenskega volilnega okraja pa ni vplivalo na organizacijsko prakso KSD; organizacija je tukaj tudi naprej imela nemški značaj in je tvorila del nemške socialne demokratske stranke Avstrije.

Pomemben dokument je nastop koroškega socialdemokratskega poslanca v dunajskem parlamentu Rieseja leta 1910, ko je slovenski koroški poslanec zahteval nujno razpravo zaradi eksemplarne tretacije nekega župana, ki je na železniški postaji v Celovcu zahteval vozovnico v slovenskem jeziku. Riese je sicer spoznaval dejstvo, da jezikovni spopadi nimajo samo kulturnega značaja, marveč da so simptomi bodočih državno političnih obračunov med Nemci in Slovenci, ki bodo odločili o vprašanju, ali bodo Nemci ohranili pot do Trsta v

svoji posesti; vendar v tem obračunu slovenskemu narodu ni priznal pravice na samoodločbo, marveč samo pravico na kulturno avtonomijo. Glede Slovencev na Koroškem pa ni obsodil postopka nemških oblasti, poudarjal je, da slovenski delavci nimajo škode od tega, če železnica posluje samo v nemškem jeziku, prizadevanja za enakopravnost slovenskega jezika pa je označil kot nepotrebno izzivanje narodnostnih spopadov, ki služi samo koristim slovenskega meščanstva. Iz vsega njegovega nastopanja izhaja mnenje KSD, da za Slovence na Koroškem prihajajo v poštev samo manjšinske pravice, ne pa teritorialna avtonomija v zvezi z drugimi slovenskimi deželami. Tudi to pot te manjšinske pravice niso bile definirane. Riese je vlogo KSD v nacionalnem spopadu omejil na skrb, da bi se delavstvo tega spopada popolnoma vzdržalo in združilo vse sile za izboljšanje svojega gmotnega položaja ne glede na narodnostno pripadnost.

Pri nadomestnih volitvah leta 1912 v narodnostno mešanem volilnem okraju Beljak, ko je šlo za edini socialno demokratični mandat v deželi, je KSD v volilnem boju proti nevarnemu tekmeču — vsemiški stranki — celo začela s taktiko nacionalističnega licitiranja z nemškim patriotizmom, pri čemer je pač računala, da bodo slovenski volilci kljub temu spet volili njenega kandidata, ker niso imeli boljše izbire.

KSD se ni trudila, da bi dosegla revolucionarno enotnost nemškega in slovenskega proletariata, v besedah je bila internacionalna, dejansko pa je pri slovenskem delavstvu pospeševala asimilacijsko miselnost. V tem se je izražalo splošno pomanjkanje revolucionarnih političnih namenov. Po prvih spopadih leta 1890 na Koroškem ni bilo več pomembnejših stavkovnih akcij, ki bi jih bila začela in vodila KSD. Edina izjema je stavka v premogovniku Leše leta 1900, ki je nastala v zvezi z gibanjem na Štajerskem, Češkem in Moravskem. Vse druge, precej redke stavke, so se začenjale spontano zaradi težkih življenjskih pogojev (rudnik svinca Rabelj 1900 in 1904, kovinska industrija Bistrica v Rožu 1908, premogovnik Leše 1908 in 1910). Potem ko je bila sprejeta volilna reforma, so politične aspiracije in ustvarjalnost KSD močno upadle. Deželna konferenca leta 1910 je priznala, da na Koroškem ni nobenega globljega množičnega gibanja ali širše zasnovanih političnih akcij.

V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno, ko je agresivni pritisk nemškega nacionalizma vedno bolj naraščal in ko je poskušal organizirati množične prireditve na slovenskem področju, da bi paraliziral slovensko narodno gibanje v duhu trialističnega jugoslovanskega programa, je geslo KSD za abstinenco delavstva od nacionalnih spopadov objektivno slabilo učinkovitost teh nemških poskusov. Medtem ko se je slovensko gibanje opiralo na množično podporo kmetov, meščanska nemško nacionalna akcija ni bila uspešna zaradi abstinence množic, ki so bile pod vplivom KSD (poskus tako imenovanega »Koroškega dne« v Sinči vesi 19. aprila 1914).

Že tedaj je bilo očitno, da je v koroškem nacionalnem vprašanju odločilna sila delavska stranka. Slovenska meščanska politika na Koroškem ni storila ničesar, da bi v prihodnjem odločilnem spopadu za uresničenje naravne pravice slovenskega naroda na samoodločbo zagotovila vsaj takšno relativno ugodno stališče KSD.

Literatura in viri

Monografije o zgodovini delavskega gibanja na Koroškem še ni, še manj o tem specialnem vprašanju. Nekaj najdemo v splošnih zgodovinah avstrijske socialne demokracije (L. Brügel, J. Hannak), skoraj ničesar pa delih meščanskih koroških zgodovinarjev, kolikor ne gre za podatke o gospodarskem razvoju Koroške (zlasti: Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt, 1953, in H. Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, I—III, Klagenfurt, 1950, 1951, 1953). Veliko več se je s problemom pečalo slovensko zgodovinarstvo, ki je opozorilo na nekatere bistvene momente. Najpomembnejše razprave, članki in knjige: F. Zwitter, Koroško vprašanje, Sodobnost V, Ljubljana, 1937; B. Grafenauer, Germanizacija treh Avstrij, Koroški zbornik, Ljubljana, 1946; D. K. (Dušan Kermavner), O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, Novi svet, V,

Ljubljana, 1950; isti, Slovenske stranke v volilnoreformni situaciji in narodnostna politika slovenske socialne demokracije v letih 1905—1907, Novi svet, VII, Ljubljana, 1952; isti, Narodnjaštvo in socializem pred polstoletjem, Naša sodobnost, II, Ljubljana, 1954; isti, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiske kritike, Naša sodobnost, IV, Ljubljana, 1956; isti, Zakaj ni slovenska socialna demokracija organizirala delavstva na Koroškem?, Naša sodobnost, V, Ljubljana, 1957; isti, »Koroška« krivda in nekrivda slovenske socialne demokracije, Naša sodobnost, VI, Ljubljana, 1958; L. Ude, Zakaj ni slovenska socialna demokracija organizirala delavstva na Koroškem?, Naša sodobnost, V, Ljubljana, 1957; F. Zwitter, Vprašanje koroške kandidature Ivana Cankarja leta 1907, Koledar Slovenske Koroške 1958, Celovec-Borovlje; J. Pleterski, Politični profil koroškega časopisa »Mir«, Zgodovinski časopis, X—XI, Ljubljana, 1956—57; Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor, 1954; od avstrijskih avtorjev prispeva le R. Cefarin, Beiträge zur Geschichte des kärntnerischen Tagesschrifttums, Geschichte des Zeitungswesens in Kärnten, Carinthia I, letnik 142, Klagenfurt, 1952. Raziskava ni obsegla arhivov avstrijskih oblasti in se naslanja le na veliko množino tiskanih sodobnih virov; v prvi vrsti so to letniki nemških socialdemokratskih glasil za Koroško »Der Volkswille« in »Arbeiterwille«, a tudi meščanskih »Freie Stimmen«, »Kärntner Tagblatt«, slovenskega »Mira« in »Koroška«. Upoštewane so tudi nekatere sodobne politične brošure in letaki, zlasti pa še zapisniki kongresov splošne avstrijske in nemške avstrijske socialne demokracije. Volitve so obdelane po objavah v »Österreichische Statistik«, podrobni krajevni razvoj pa je bilo moč rekonstruirati samo po sodobnem političnem tisku. Med izdajami virov lahko naštejemo le: Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd, 1951, in pa F. Grafenauer, Moja leta, zbral in uredil dr. J. Felaher, Svoboda, III in IV, Celovec, 1950 in 1951.

KOROŠČEVO PREDAVANJE O POSTANKU JUGOSLAVIJE

Silvo Kranjec

Spomini vodilnih politikov so kljub znanim pomanjkljivostim te vrste virov zelo koristni za spoznavanje novejšje zgodovine. Zato je obžalovati, da imamo Slovenci iz časov nastajanja stare Jugoslavije in iz dobe med obema vojnama malo takega gradiva. Medtem ko je B. Vošnjak obširno popisal svoje politično delovanje zunaj habsburških meja med prvo vojno, so naši politiki znotraj monarhije v tem pogledu malo storili. Spomini, ki so jih napisali Šuklje, Hribar, Tuma in Prepeluh, ne nudijo mnogo za to dobo, nekaj memoarskih člankov je objavljenih v zborniku »Slovinci v desetletju 1918—1928« (uredil dr. Josip Mal, Ljubljana 1928). K temu še lahko prištejemo Zerjavov članek o ženevskem paktu (Misel in delo II, str. 92 sl.) in morda še Sušteršičevo polemično brošuro (Moj odgovor, Ljubljana 1922).

Tem večje vrednosti je zato predavanje dr. Antona Korošča z naslovom »Postanek Jugoslavije«, ki ga je imel na prosvetnem večeru Prosvetne zveze v Ljudskem domu v Ljubljani 16. oktobra 1925.¹ Predavanje je v hrvatskem prevodu objavil dr. Bogdan Krizman (Historijski Pregled V, 1959, str. 64 sl.), kjer omenja med drugim, da je »sačuvan stenogram predavanja«. Hrvatski prevod je napravljen po menda edini ohranjeni kopiji prepisa stenograma, ki jo hranim in ni natančen (na nekatere napake bom opozoril pod črto). Ker je tudi ne glede na to edino pravilno, da ima zgodovinar ta vir na razpolago v slovenskem izvirniku, ga objavljam z nekaterimi pripombami glede njegovega postanka, ki za njegovo kritično uporabo niso brez pomena.

Na koncu moje knjige »Kako smo se zedinili« (Celje 1928) je pomotoma naveden datum 16. oktober 1924. Na napako me je opozoril tov. Franček Saje, za kar se mu tudi tu zahvaljujem. V tem smislu je popraviti tudi datum v hrvatski objavi.

Iz zapisnika odborovih sej Prosvetne zveze (v DAS) je razvidno, da je odbor na seji 9. junija 1925, ko je sprejel program prosvetnih večerov za sezono 1925/26, določil za 13. oktober 1925 predavanje z naslovom »Prvi meseci naše svobode«, ki naj bi ga imel dr. Janko Brejc; vendar je v zapisniku izrecno rečeno, da se da predavateljem na voljo, kako hočejo svoja predavanja nasloviti. Ko je na začetku sezone na seji 30. septembra neki odbornik poročal, da dr. Brejc nikakor noče prevzeti predavanja, ki ga je že obljubil, so sklenili naprositi za to predavanje dr. Korošca. Na naslednji seji so dokončno formulirali program in datume prosvetnih večerov in v novembrski številki Vestnika Prosvetnih zvez je bilo napovedano za 16. oktober predavanje: »Prihod Jugoslavije. Predava dr. Korošec«.

Razumljivo je, da sta naslov predavanja in osebnost predavatelja privabila ta večer v Ljudski dom mnogo poslušalcev in Slovenec je 18. oktobra poročal »Za II. prosvetni večer Prosvetne zveze, ki se je vršil predsinoči v Ljudskem domu, je vladalo izredno zanimanje.« Statistika Zveze navaja za ta večer 355 udeležencev, medtem ko je bila povprečna udeležba v tej sezoni okrog 200 oseb. Zanimivo je, da sta imeli več poslušalcev le predavanje dr. Josipa Debevca o Danteju (445) in potopisno predavanje dr. Josipa Jeharta o Palestini (384), kjer so vlekli tudi skioptične slike.

Zaradi pomembnosti Koroščevega predavanja je takratni tajnik Prosvetne zveze Vinko Zor naprosil prof. dr. Blaža Svetelja,³ da je predavanje stenografiral in nato stenogram narekoval strojepiski. Predavanje je bilo najbrž natipkano v več kopijah, na edini ohranjeni kopiji ni sledu, da bi jo bil kdo popravil, ker kaže očitne drobne napake, nastale pri tipkanju ali diktiranju. Morda je dr. Svetelj popravil samo prvi tipkopis, ne pa kopij, vsekakor pa V. Zor izključuje vsako verjetnost, da bi dr. Korošec sam kdaj bral zapis svojega predavanja, ki mu torej na žalost manjka vsaka avtorizacija. Zato tudi ni mogoče reči, ali je nekatere stvarne napake zagrešil sam predavatelj ali pa so — bolj verjetno — nastale pri stenografiranju oziroma tipkanju. Tako bi moralo npr. pri pripovedovanju, kako je cesar Karel jugoslovanske poslance »demokratsko sprejel, kakor nismo bili navajeni od Franca Ferdinanda« skoro gotovo stati »F. Jožefa«, ker je primerjava s prejšnjim cesarjem bolj smiselna in je že v uvodu rečeno, da k Francu Ferdinandu z edino izjemo Jožka Pogačnika niso zahajali. Zmotno je tudi, da je 28. oktobra 1918 »Burian prosil za mir«, kajti tisti usodni odgovor Wilsonu je poslal že novi — in zadnji — zunanji minister Avstroogrške grof Julij Andrassy, ki je dva dni prej nasledil Buriana. Ravno tako ne drži, da so »5. novembra stopili koalicionaši v Narodno veče«, ampak se je to zgodilo že 8. oktobra 1918. Glede na uvodoma razloženi nastanek zapisa predavanja je tudi ta napaka lahko lapsus stenografa ali tipkarice; zato je Krizmanova obsodba »Tu Korošec namerno iskrikljuje« vsekakor preostra.

Dve očitni pomoti v tipkopisu sta tudi datum Adlerjevega atentata na Stürgkha (21. marca 1916 namesto pravilno 21. oktobra) in pa ime generala Rhemena (v tipkopisu Ramek). Predavanje objavljam v nespremenjeni obliki.

POSTANEK JUGOSLAVIJE

Ko je narodnostna ideja prodrla v narode in se naselila v njihovih srcih, se je pojavila od časa do časa ideja zблиževanja in združevanja jugoslovanskih narodov. Ta ideja je ostala na dnevnem redu in se ni več umaknila iz javnosti, ko je dobila obliko trialistične misli. Trialistična misel se je pojavila v večjo silo 1906 in sicer je šla ta misel iz okolice, ki se je zbirala v bivši Avstriji okoli nadvojvode Franca Ferdinanda. Mi vemo, da je bil eden izmed onih, ki so to idejo najbolj zastopali, ki so hoteli rekonstruirati staro Avstrijo, Hötzendorf, pozneje generalštabni šef avstrijske armade. Vemo, da so o teh idejah največ

³ Profesor na takratni Trgovski akademiji; izdal Slovensko stenografijo, Ljubljana 1942. Rojen 10. februarja 1893 v Podgorju pri Kamniku, umrl 15. decembra 1944 v Ljubljani.

govorili oni, ki so se zbirali okoli Franca Ferdinanda, to so bili češki veleposestniki. Ker je ta okolica hotela rekonstruirati staro Avstrijo, ker je govorila mnogo več, nego drugi, o trializmu, zato je vsa javnost mislila, da je Franc Ferdinand pristaš trialistične misli. Trialistična misel v svoji najbolj surovi obliki: Avstrija, Madžarska in Jugoslavija. Te tri države bi morale tvoriti eno trialistično državo, kakor sta tvorili avstrijska in madžarska dualistično. Sama ideja ni bila jako srečna, kajti v tej trialistični ideji so bili prezrti Poljaki in Čehi in ni bilo popolnoma sigurno, kaj bo s Slovenci.

O nas Slovenceh so vladala različna mnenja. Mi sami in Hrvatje smo mislili, da spadamo v to jugoslovansko tvorbo v Avstriji. Mnogi drugi sploh niso mislili na Slovence, ampak so mislili, da ostanejo Slovenci v Avstriji kakor Čehi, nam da ni treba priti v jugoslovansko skupino. Ta ideja se je seveda pozneje različno razpravljala. Vemo, da se je v teoriji ustvarjal subdualizem, da bi mogli rekonstruirati Avstrijo tako, da bi bila Češka, Poljska z Avstrijo v dualizmu in da bi bili Madžarska in Hrvatska tudi v dualizmu. Sedaj je bilo zopet negotovo, kam bi spadala Slovenija, ali bi ostala pri avstrijsko-poljski skupini, ali bi šla v novo hrvatsko skupino. Negotovo je bilo radi tega, ker Madžari niso hoteli pristati, da bi Bosna in Hercegovina prišla v kako drugo skupino, nego so hoteli oni, ampak so hoteli, da se ohrani v eni zvezi z Madžarsko. Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze. Vsakokrat, kadar se je bilo bati, da nastane na jugu kaka nova formacija, smo pogledali bolj bistro k Hrvatom in se skušali ob nje nasloniti. To je bilo l. 1898, ko smo se zbrali na Trsatu s hrvatskimi pravaši. Tudi pozneje v celi politiki smo vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo eno in isto usodo. Jugoslovanski politiki v prejšnji državi so gledali in skrbeli za to, da se Slovenija ne sme ločiti od Hrvatske in dati onemu, ki je veljal kot središče trialistične agitacije. To je bil Franc Ferdinand. Zato vemo, da je prišlo posebno po aneksiji Bosne in Hercegovine do preplavljanja z raznimi memorandummi iz jugoslovanskih krajev, ki so pripovedovali, kako naj se ustanovi tri skupine v Avstro-Ogrski državi. Znano je, da je poslal tako spomenico iz Trogira Madjarac, župnik Zagorac in dalje dr. Sušteršič, ki je l. 1909 poslal tak memorandum. V njem se je zavzemal za to, da bi se vse jugoslovanske pokrajine v tej državi zbrale v trialistično jugoslovansko državo, in sicer ne samo Slovenija, ampak vse preko Banovine in Srema, tudi Vojvodine.

Jugoslovanski politiki dolgo niso mogli najti uhoda do Franca Ferdinanda. Nikdar nam niso bila vrata odprta na stežaj. Edini, ki je bil večkrat pri njem, je bil Joško Pogačnik, podpredsednik državnega zbora. Sušteršič ni prišel k Francu Ferdinandu. Jaz sem prišel samo enkrat, toda popolnoma v neki konkretni zadevi. Šlo je radi politike napram Italiji. Več stika je bilo v delegacijah, kjer je bilo mnogo generalitete, ki je mnogo politizirala, dalje z veleposestniki, katere smo našli v delegacijah. Jugoslovani smo imeli mnogo stikov s Schwarzenbergom in Lobkowitzem. Ko smo jih vprašali, ali resno mislijo na Jugoslavijo, ni hotel dati drugega odgovora kakor da nam je večkrat rekel: »Jaz namerjam velike stvari z Jugoslovani« (»Ich habe Grosses vor mit den Jugoslawen«). Kaj je to pomenjalo, tega nismo mogli izvedeti. Naša politika je bila usmerjena pred vojsko takole: Agitirali smo in delali smo, da se udomači trialistična ideja. Rekli smo: Jugoslovansko vprašanje se lahko reši v državi ali izven države. Prva rešitev je v državi. In potem naj pokažeta te dve jugoslovanski tvorbi: ena v državi in druga na Balkanu, katera da nam bo dala več umske in gospodarske svobode, da lahko živimo versko in narodnostno življenje. Katera bi bila boljša, iz tiste bi nastala privlačna moč na drugo skupino in tako bi prišli kot druga etapa ujedinjenja. Ta misel je spremljala slovensko politiko pred vojsko in mnogi je niso zapustili tudi med vojno. Zraven pa so slovenski politiki vedno gledali, da obdržijo čim večjo politično zvezo s Hrvati. L. 1912 je bilo v Ljubljani zborovanje hrvatskih in slovenskih poslancev, kakih 100 jih je prišlo, na katerem so proglasili enotnost slovenskega in hrvatskega naroda ter izrekli, da hočejo skupaj deliti notranje pravice in notranji svobodni razvoj slovenskega in hrvatskega naroda v okviru habsburške monarhije. Za to

v Ljubljani sprejeto resolucijo je bilo mnogo posvetovanj. Na dan so prišle čudne reči. Ob posvetovanjih radi tega ljubljanskega shoda se je vnel med Hrvati prepir ali naj se opusti v resoluciji ime Srbi ali ne. Vidite, da ga ni. Mi smo bili tihi opazovalci. Zedinili so se, da ne pride srbsko ime noter, ker je bila to politična resolucija in ker so Srbi in Hrvati političen narod. To idejo so zagovarjali ljudje, ki so še danes živi, o katerih bi se človek čudil, da je bilo kaj takega mogoče. Druga stvar, o kateri se je mnogo debatiralo, je bila okvir monarhije. Sploh ime monarhija ali naj se imenuje ali ne. Za takratne politične razmere je zanimivo, da je bilo mnogo glasov, da se sploh ne omenja monarhija niti okvir, ampak samo želja po združenju.

Prišlo je l. 1914. V prvih mesecih so navalili na Slovence s preganjanji. Ta naval je bil tako velik in zmagoslavje, da bodo zmagali, v centralnih silah tako globoko ukoreninjeno, da po prvih mesecih sploh nismo iskali nobene orientacije. Sele pozneje, ko so se preganjanja nekoliko polegla in ko smo videli, da je listje že padlo, a še ni prišlo do miru, tedaj se je začela polagoma nova politična orientacija. Politična preganjanja so zapustila zelo globok vtis. In marsikateri, ki je bil preje za Avstrijo in za starega cesarja, se je med štirimi očmi ali tudi v večji družbi upal govoriti tako, kakor v javnosti ni bila navada.

V prvih časih svetovne vojne smo prišli največkrat skupaj z italijanskimi poslanci, posebno s socialističnimi iz Trsta in Tirolske v takratni naši državi. Socialistični poslanci so nam kazali karte, v katerih je bilo od italijanskega generalnega štaba narisano, kako daleč misli vzeti našo Slovenijo. Ali so bile te karte pristne ali apokrifne, je danes težko povedati. Tega tudi takrat ne bi bili mogli takoj dognati. Pravili so: tako se je v Rimu sklenilo, to so karte in vi bodeite razdeljeni. Takrat smo se zbrali: Krek, Šušteršič, Jeglič, Mahnič, Hrvata Dulibić in dvorni svetnik Vuković v Ljubljani. Ker še Italija takrat ni napovedala vojske in ker je imel najlažjo pot v Italijo, smo naprosili Mahniča, da gre k sv. Očetu in da mu izroči promemorijo. Te promemorije nimam več, spominjam se pa, da smo v njej narisali takratni položaj in smo prosili sv. Očeta, da s svojo diplomacijo deluje, da ostanemo Slovenci in Hrvati skupaj. Če pa kam pademo, kamor pademo, da pademo skupaj. To vem, da je bilo notri. Ali je še kje kak prepis, ne vem, ker smo smatrali, da se mora delati tajno in da se ne sme tega okoli kazati.

Ker ni bilo parlamenta, zato se je politično življenje in mišljenje izraževalo v majhnih krožkih. Javno nismo mogli ne pred ljudstvo, ne pred parlamentarno tribuno. 21. marca (!) 1916 je Adler ustrelil Stuerghka. S tem so se začela odpirati vrata parlamentu. Takoj po Stuerghkovem pogrebu smo se sestali češki in slovenski poslanci ter se posvetovali, kaj storiti, da dobimo trializem. S Stuerghkom smo se dobro poznali iz štajerskega deželnega zbora, posebno za časa obstrukcije, ki je Stuerghku prav prišla, ker smo s tem delali težave grofu Claryju, katerega ni maral. Z druge strani je prišla prav Claryju, ker se je lahko bahal, češ da ima isto obstrukcijo, kot je bila na Češkem.³ Razumljivo je, da smo lahko obstrukcijo vzdržali, ker nas je bilo 12, več let. Stuerghku smo rekli, da je treba vrata v parlament odpreti, da je treba parlamenta v prijateljskih razgovorih. Rekel je: Vem, da je treba, vem pa, da če odprem parlament, da pomeni to začetek razpada Avstrije. Ni hotel dopustiti, da bi se parlament odprl. Če bi bil živ, bi bil držal vrata do skrajnosti zaprta. Posvetovanja zaradi otvoritve parlamenta so se potem večkrat vršila. Tako se je vendar posrečilo po intervencijah in razgovorih z različnimi avstrijskimi politikami, da smo nazadnje prišli do parlamenta.

Veste, da smo 30. maja 1917 Jugoslovani stopili v parlament s takozvano majniško deklaracijo. M. D. je v zadnjem času predmet razprav v Sloveniji. Mislim, da je dokazano, kdo je sodeloval pri M. D. Opozoril bi na to, kako je sploh prišlo do M. D. Govoril sem s Krekom. Mogoče so bili drugi zraven, spominjam se ne. »Združili se bomo s Hrvati in moramo nekaj deklarirati«. Vedno so hoteli državno pravnih izjav. Zato je bilo to treba kako povedati in na-

³ Ta stavek je v hrvatski objavi napačno preveden: »S druge strane dolazila je u dobar čas i Claryju, jer se lahko mogao bojati, da doživi istu opstrukciju itd.«

praviti neko deklaracijo. Tako sem prosil Jarca, da napravi deklaracijo. Mislim, da se ne motim, da M. D., kakor je sedaj znana, ni prvi osnutek, ampak da je šele tretji. Jarc je napravil prvi osnutek. Dobro se spominjam, da sem v kuloarjih naletel na Smodlako in Čingrijo. Ta dva sta se izjavila, da je premalo. Na drugega se ne spominjam dosti. Šele potem je prišel tretji koncept. Čehom in Rusinom smo povedali, da bomo oddali tako deklaracijo, nakar so sklenili, da bodo tudi oni oddali podobno deklaracijo, ko so o tem sklepali, sem bil v češkem klubu in sem lahko slišal, kaj mislijo povedati. Ne spominjam se, da bi bil kdo glede okvirja ali žezla habsburškega nasprotoval. Ali smo Poljake prosili, da dajo tako deklaracijo, se ne spominjam več. Bil sem takrat v njihovem klubu, pa se ne spominjam več, v kakšni zadevi. Predno smo deklaracijo oddali je prišel v zbornici k našim klopem ministrski predsednik Clam-Martinic, me pokliče in pravi, da bi bilo želeti in da me jako prosi, da deklaracije ne oddamo. Ker bi deklaracija na našo zunanjo politiko, sploh na zunanjo slabo vplivala, zato bi bilo boljše, da je ne oddamo. Takoj nato sem sklical ožji parlamentarni odbor, šli smo takoj v kuloarje. Povedal sem jim, kaj je rekel grof Clam-Martinic. Samo to vem, da se ni vsled tega razvila nobena debata, ampak smo v eni minuti brez debate sklenili, da se odbije. Šli smo v klopi in povedal sem Clam-Martinicu, da je njegova želja odbita in da bomo deklaracijo oddali. Kaj je bilo potem z deklaracijo, to tudi vi veste.

Ali smo mogli takrat slutiti, da bo deklaracija dala tak pogon jugoslovanskemu gibanju? Odkrito lahko rečem, da tega nismo slutili niti da tega nihče ni nameraval, da bi bila to formula, s katero bi širili agitacijo za Jugoslavijo. To je prišlo med ljudstvo, in narod je to zgrabil kot formulo, ki jo sme širiti. Naša agitacija je bila oprta na M. D. Predno smo oddali deklaracijo — ker nismo bili z nikomer v nobeni zvezi, nismo par dni nič vedeli za to — nas pokliče cesar. Ker mu je bilo mogoče znano, kakega mišljenja so postali jugoslovanski poslanci, nas je pozval v Laxenburg, kjer nas je demokratično sprejel, kakor nismo bili navajeni od Franca Ferdinanda (!). Povedal nam je: »Kar imate na srcu, mi povejte ali pišite, lahko pridete k meni, kadarkoli hočete!« Veste, da se je k cesarju težko prišlo. To se je sedaj spremenilo. Mi smo imeli odprta vrata v dvor. Lahko smo šli tja ali pa smo se pismo obrnili do takratnega nositelja avstrijske krone. Važnejša je bila druga avdienca, katero sem imel v imenu Jugoslovanskega kluba sam. Krek, ki se je zelo rad vozil z avtomobilom, me je spremljal v Laxenburg. Cesar bi bil rad, da bi Jugoslovani podpirali vlado. Pozval me je, zakaj Jugoslovani ne podpiramo vlade in ali bi morda ne bili pripravljene vlade podpirati. Ker Clam-Martinic ni hotel popraviti krivic in stvari, ki so nastale radi preganjanj, ker ni hotel popraviti trdot, ki jih je povzročila vojska in ki so tlačile tedaj naš narod, nismo bili z njim zadovoljni. Opozicionalci smo bili iz načelnega vzroka. Takrat sem govoril, da Clam-Martinica ne moremo podpirati, ker nima programa, ki bi se približal naši deklaraciji. O drugih še ne vemo. Cesar je rekel, da bi na ljubo Jugoslovanom odslovil Clam-Martinica in postavil ministrskega predsednika, o katerem upa, da bi bili z njim zadovoljni. Dalje je rekel, da bi eden od nas sprejel kak ministrski portfelj. Mislil je na poljedelsko ministrstvo. Toda ni mislil na kakega ministra — krajana, marveč na poljedelsko ministrstvo, kajti izjavil je: Zakaj ne bi bil kdo od Vas poljedelski minister.

Krek je bil v politiki velik impresionist. Nanj je napravila vsaka nova stvar dober utis. Nanj je napravilo to dober utis, da bi bil kdo od nas postal poljedelski minister. To ga je razveselilo. Več kot eno uro me je gonil po Alzarci pred kavarno »Palast« in mi razlagal, kako bo to lepo, če bomo imeli to ministrstvo. Slikal je, kako se bo v to ministrstvo preselila »Straža« in vse naše gospodarske institucije na Dunaju. Bil je s tem zadovoljen. Potem sva obiskala Smodlako, ki je o tem drugače sodil. Pri klubu se je soglasno odbilo, da bi se mi udeležili vlade. Pač pa smo sklenili in to je bilo obvezno — le dva sta govorila proti — da radi tega, ker ima cesar zaupanje do Jugoslovancev, da bomo glasovali za budžeten provizorij, ki je bil ravno takrat v razpravi, in za vojne kredite. To je bilo, kar se nam je najbolj očitalo. Edino to je bilo, da smo glasovali za vojni provizorij. Cel klub je bil za to, samo dva sta bila velika nasprotnika. To je bil Janez Hladnik, ki je iz krščanskega stališča govoril proti

temu, da bi glasovali za vojne kredite. Nastopal je v klubu, kot še nikdar. Drugi je bil mali Prodan, ki je imel fulminanten govor. Govoril je z veliko vehemenco o avlični politiki, kako je pokvarjena. Kljub temu so vsi — z dvema glasovoma proti — glasovali za. Potem so vsi glasovali za tak provizorij. Naše avdijence so postale bolj pogoste. Zanimivejša je bila avdijenca v Eckartsau, kamor sem bil pozvan radi tega, da mi cesar pove, kako je nemškutarška Spodnja Štajerska prišla na Dunaj, da se mu pokloni. Nikdar ni bil tako odločen kakor takrat, ko nam je rekel, da izgubljam tla med ljudstvom, in da so pravi voditelji ljudstva slovenskega Ornig in tovariši. Četudi se je dal poučiti, vendar je Ornig napravil nanj tak vtis, da mi verjel, da ne bi ti ljudje imeli nobenega upliva na slovensko ljudstvo in da bi bili škodljivi za ljudstvo. Predno sem šel k cesarju, sem se v predsobi sestel s Horthyjem, z današnjim palatinom Ogrske. Horthy je imel na Kranjskem nekega prijatelja. Eckartsau je bil za cesarico Zito kazen, zaželena od Berlina, da ne bi prišla toliko v stik s politikom. Razpustili so ji vse tiste ljudi, ki so zanjo politično delovali, tudi njenega osebnega tajnika. V pisarno cesarja je prišel Horthy po želji Berlina. Horthy se je odlikoval takrat kot »forsch« avstrijski pomorski častnik. On je tudi takrat v predsobi čakal. Vprašal me je, kdo sem. In ko sem mu povedal, prezrljivo pravi: »Talki ste Slovenci!« »Kaki?« »Taki, da nosite margerite v svojih suknjah!« »Vi ste slabo videli!« »Bil sem v nedeljo na lovu (bil je pri nekem plemenitašu na Kranjskem, menda pri Coroniniju) in sem videl v Ljubljani, da nosite margerite.« Tako so si izmišljevali. To je dokaz, kako lažljivo se je operiralo proti nam.

Zadnja avdijenca, ki sem jo imel s cesarjem, je bila v Badnu, ne vem, ali v avgustu ali v septembru. Takrat se je že videlo, da Avstrija razpada. Apeliral je na nas Jugoslovane, da spremenimo svojo politiko. Kazal je na to, kaj bi nastalo iz tega, če pridemo s pravoslavniimi skupaj. Apeliral je na verski čut. Povedal sem, da nas nikdar ni poslušal, posebno ne takrat, ko smo svetovali, da naj se znebi Czernina. Priznal je, da smo imeli prav, ko smo ga opozarjali na Czernina. Vprašal nas je, ali je mogoče, da bi ga zapustili. Rekel sem: »Kakor se vidi iz položaja, so tukaj računi že čisti«. Cesar si je potem zakril obraz in pričel ihteti. Potem sem se polagoma odstranil, ker sem videl, da ne govori več. To je bil zadnji sestanek med menoj in cesarjem.

Z ministri za zunanje zadeve se je v Avstriji težko govorilo. Berchtold je bil cinik in je vse opljuval s svojim cinizmom. Burian je bil marmor, ki ni hotel mnogo govoriti. Kar sem mu povedal, vse je zapisal, nato pa je šlo kot akt v njegove predele. Czernin je bil ohol. Skraja sploh ni hotel z nami razpravljati o naši zunanji politiki. Šele proti koncu, ko mu je bilo stališče omajano, je tudi nas poklical. O jugoslovanskem vprašanju se z nami ni hotel razgovarjati. Navadno je razpravljajal o tem, koliko je še pri nas žita in koliko časa bomo še vzdržali. Sploh je bilo zanimivo, da je bilo v stari Avstriji težko govoriti o zunanji politiki s komurkoli. Tisti, ki je poznal zunanjo politiko, je bil zunanji minister. Drugi ministri pa se z zunanjo politiko niso bavili. Večina ministrov je ni poznala. Visoko plemstvo, ki je potovalo čez poletje in čez zimo po tujih državah, se je bavilo z zunanjo politiko in jo dobro poznalo. Dohod v te kroge pa je bil za nas proletarce jako težaven. Zato smo morali skrbeti, da dobimo poročila od drugih, da se informiramo, kaj se godi v zunanjem svetu, kaj se godi na naših frontah in kaj v zaledju. V tem oziru smo imeli pomagачe. Prvi, ki so nas spravili v stik z zunanjim svetom, so bili slovenski uradniki v dvorni biblioteki. Med njimi je bil tudi profesor Ivan Prijatelj, ki je služil dobri stvari. Zato so ga pa tudi napadali, da je bil avstrijakant, čeprav je imel pogum, da je vzdrževal stike z zunanjim svetom. Mnogo materiala smo dobili od čeških diplomatskih in konzularnih uradnikov, od naših oficirjev v vseh mogočih službah v ministrstvih, posebno v vojnem ministrstvu. Mnogo nam je šel na roke dr. Kavčič, ki je sedaj pri železniškem ravnateljstvu v Beogradu. Gotovo je bilo še več stikov, za kar pa nisem vedel in nisem hotel vedeti, ker so v zunanjem ministrstvu vedno sumili, posebno cesar, da imamo stike z zunanjim svetom in to z ozirom na obveščnost, ki smo jo imeli o zunanjem svetu. Očitalo se nam je, da smo imeli nedovoljene stike z uradništvom.⁴ Prizori so to pokazali.

Radi šentviškega govora mi je hotel dati notranji minister Heynold lekcijo. Prosil me je, naj pridem k njemu. Poučen sem bil že prej, za kaj gre. Povedali so mi slovenski uradniki njegovega ministrstva. Prišel sem z informacijami in prepisi aktov, ki jih je imel on. Odprl je svojo mapo in začel praviti, da krivo ravnam in ko je hotel dalje govoriti, mu naenkrat manjka en akt. Vprašal sem ga, kakšen akt mu manjka. Odprem svojo mapo in mu pokažem manjkajoči akt v prepisu. »Tukaj je!« Pogleda in pravi: »Tako daleč smo že?« (A so! So weit sind wir schon!) Zaprl je ministrsko mapo in moja lekcija ni bila zgotovljena. Na Dunaju sem imel takrat stike s tistimi, ki so se potegovali za mir. To sta bila predvsem prof. Foerster, katerega poznate, in kar je zanimivo, drugi, ki je podpiral akcijo za mir, je bil Julio Meinel, od katerega kupujete kavo in čokolado, o katerem so pravili, da podpira mirovno akcijo. Mnogo je dajal za podpore mirovnih akcij.

Med vojno so se pletli razgovori radi rešitve jugoslovanskega vprašanja v okviru Avstro-Ogrske monarhije. Veste, da so se bavili s tem mnogi generali: Sarkotič, Ramek (!), in da je veljal kot veščak Clam-Martinić, ki je odšel na Črno goro, potem je generaliteta mnogo govorila v delegacijah. Posebno akcijo je vpeljal Danzer, ki je imel Armee-Zeitung. On je hotel jugoslovansko vprašanje prvi rešiti. Tudi takozvani čisti pravaši iz Hrvatske so se takrat vmešavali in so hoteli v okviru Habsburgovcev rešiti to vprašanje. Toda kaj se je zgodilo? Tole: aprila 1917 je bilo gotovo, da bo Amerika stopila v vojsko. Nemčija je doživela v boju s podmorskimi čolni popoln polom. Da prav odkrito govorimo, do takrat, dokler Amerika ni stopila v vojsko, ni bilo nič gotovega, kakšen bo izid vojske. Zato tudi ni bilo opazati izrazite orientacije. Ko smo izvedeli, da podmorski boj ne bo imel uspeha, kakor Nemci upajo in da Amerika stopi v vojsko, takrat je bilo splošno prepričanje, da bodo centralne sile propadle in da bo Avstrija likvidirana. Od tistega časa je bila naša politika svestno drugače usmerjena. Malo jih je bilo, ki so se drugače orientirali. Dr. Šušteršič je bil prepričan, da bodo centralne sile zmagale. Ko so hodili dr. Šušteršič, Šramek in Hruban na katoliški sestanek v Švico, so se vsi trije vrnili s prepričanjem, da je jako težko, da bi se moglo zgoditi, da bi centralne sile zmagale. Šušteršič je odkrito mislil, to lahko sedaj povem, da se bo nekaj tako obrnilo in da bodo centralne sile zmagale. Ker smo bili prepričani, da pride do likvidacije in ker se nam je od gotovih ljudi zamerjalo, da smo imeli izraz »žezlo habsburško«, zato smo iskali prilike pred ljudstvom, kako bi mogli, da vržemo žezlo ven. To se je zgodilo marca 1918 v Zagrebu na nekem zborovanju. Velik utis je napravil na ves Dunaj in na vse politike zlom bolgarske vojske. Ravno takrat smo sedeli v delegaciji, ko je prišla vest, da gre bolgarska fronta narazen. Takrat so se vzdignili n. pr. Auersperg, Windischgraetz in so šli potrti ven. To mi je jako v spominu ostalo. Vedeli smo, da je sedaj konec vojske mnogo bliže, nego je do tega prišlo. Kar se tiče grofa Auersperga, je bil nam nasproti jako oduren.⁵ V delegaciji ni hotel z nami sedeti, ampak se je ostentativno odstranil, kadar se je kak Čeh, nacionalni Poljak ali Jugoslovan vsedel poleg njega. Tam smo namreč sedeli poljubno. Nasprotno je bil stari Windischgraetz jako ljubezniv. Takrat je prišel po mene in vprašal, kaj bo z našimi veleposestvi v novi državi. On se je brzo orientiral. Doma na Slovenskem se je 16. in 17. avgusta ustanovil Narodni svet. 14. septembra je vabil Burian še vse vojskujoče države na mirovne pogovore. Takrat smo izjavili, da to velja samo za Madžare in Nemce, nikakor pa ne za Slavo-Romane, ker stojimo na stališču samoodločbe in da hočemo sami sklepati o miru in s kom ga bomo sklepali in kako se bomo nadalje orientirali. 4. oktobra so Avstrija, Nemčija in Turčija prosile Ameriko, da posreduje za premirje. 28. oktobra je Burian (!) prosil za mir. Takrat smo bili prepričani, da se bo fronta zlomila ter da bodo boji končani 1. 1919. Prišlo je prekmalu. Tako smo si takrat ustvarili prepričanje, da še tisto leto ne bo konca vojske, ampak šele, ko bo nastopilo pomanjkanje živeža. Tako smo računali,

⁴ V hrv. objavi napačno: »Prigovaralo nam se, da nismo imali dovoljno veze sa činovništvom.«

⁵ V hrv. objavi napačno: »Znali smo, da je sada svršetak rata. Došlo je do ovoga: Što se tiče grofa Auersperga itd.«

da se bodo najprej februarja zrušile vse fronte in da bo nato lezlo vse narazen. Ker pa je vendar lezlo vse narazen, smo mislili, da bi bilo dobro, ako moremo iti v inozemstvo in kako bi mogli dobiti zvezo z politiki jugoslovanskih sosedov. Isto so hoteli imeti Čehi. Zato smo prosili oboji, najpopreje pri prijateljih, pri veleposestnikih, pri cesarju, čemur se nam je tudi ugodilo in potem še formalno pri ministrstvih. Na cesarjevo željo ali ukaz so nam šli povsod lepo na roko, da smo lahko šli ven.

Ko smo odhajali, so bili vsi znaki, da se bliža razpad. Samo nismo vedeli, da bo tako hiter. Par dni pred odhodom v Švico je poslal generalštabni šef Artz dva višja oficirja, en se je imenoval menda Brosch, zvečer ob 9h k nam, ko smo pisali pisma, rekla sta nam: »Vse Vam je na razpolago: železnica, avtomobili, vzemite, kar hočete! Pojdite na italijansko fronto in idite med vojake!« »Zakaj?« »Zaradi tega, da se ohrani disciplina!« Rekli smo, da ne znamo ohranjevati vojaške discipline in smo to odbili. Dan, predno smo odšli v Švico, nas je pozval general Landwehr k sebi in nam rekel: »Vi nameravate skleniti mir! Dobro, naj Vam bo, Mi Vam koncediramo, da sklenete premirje z Italijo.« »Kaj pa potem?« »Mi hočemo v 6 tednih demobilizirati Vašo fronto, ako boste sklenili premirje. Za protiuslugo morate med narodom gledati in se zavezati, da spravite toliko živeža, posebno iz Hrvaške, da lahko vsa armada še dalje živi.« Rekel sem: »To je nemogoče. Mi ne moremo, nimamo denarja ne organizacije. Tudi premirja ne moremo skleniti, ampak samo Narodno veče. Nazadnje se moramo dogovoriti skupno.« Odgovoril je: »Ni treba govoriti s Čehi. Klofač je že pri kralju v Badenu.« »Če je tam, telefonirajte in nas zvežite z njim.« Tega ni mogel. Ker sem se moral napraviti za drugam, sem odšel in nisem imel prilike vprašati Klofača, ali je bila istina in nisem zvedel še do danes, ali je Klofač res bil pri kralju. Ne vem, kam so nas hoteli zapeljati. Zadnji dan predno smo odšli, sta mnogo letala za nami Lammasch in Seipl, Seipl je bil kancelar. Lammasch me je dobil pred gosposko zbornico. Pokazal mi je cesarjev brzojav, v katerem pravi, da ga pooblašča, da se pripravi na to, da sestavi novo ministrstvo, v katero bi vzel vse stranke, tudi Jugoslovane, da ustvari novo konfederacijo Avstrije pod žezlom Habsburžanov. Jaz ga vprašam: »Kaj še žezlo tu notri dela?« »Kakor hočete in takoj bom telegrafiral!« In res čez nekaj minut me pokliče k brzojavu: ni bilo več žezla, ampak samo: naj mirno likvidiramo sedanjo Avstrijo in ustvarimo novo. »Kaj hočete?« sem rekel. Lammasch je bil pameten človek in je bistro gledal v politično vrvenje. »Ali hočete monarhijo rešiti?« »Ne! Le glavo mladega gospodarja!« (»Nein, nur den Kopf des jungen Herrn!«) Takrat so nas in Čehi nagovarjali, da stopimo v ministrstvo. Seipl je bil trikrat pri meni. Peljal se je tja, kjer je bil tajen shod s Čehi, da bi prevzeli ministrstvo za socialno politiko, katero je kasneje sam prevzel.⁶ Nihče ni hotel iti na tako vabo. Nihče ni takrat še računal z razpadom države. Z njim smo računali šele za drugo leto.

Nato smo šli v Švico s tem namenom, da stopimo v zvezo z drugimi državniki in da se informiramo o linijah za bodoče delo. Zato je tudi razumljivo to prerekanje, ali smo imeli mandat, kar smo zunaj storili. Dejansko ga nismo imeli. Nihče ni prepovedal, da ne smemo storili, kar je bilo v trenutku takrat potrebno. Na potu v Ženevo, smo se ustavili tudi v Bernu. Tamkaj smo bili povabljeni k francoskemu poslaniku. Ob koncu dejeuner-a me je francoski poslanik povabil k sebi in mi rekel: »Čujte to ni pametno, če hočete Avstrijo likvidirati.« Bil sem osupnjen. »Da hočete popolnoma razkosati Avstrijo.« »To ni v naših intencijah. Niti Čehi niti mi nimamo toliko apetita, da ne bi Avstrije ničesar ostalo.« Ta linija se je držala ves čas. Dokazano je, da ko je Karel napravil svoj izlet v avionu, da je Francija o tem vedela in bila s tem zadovoljna in da je povedala Angliji, ako se mu stvar dobro posreči. Kajti za Francijo je bilo vprašanje priključitve Avstrije k Nemčiji najboljše rešenje, da bi Habsburgovci sedeli na Dunaju, ker ti iz svojih posebnih razlogov ne bi nikdar dopustili priključitve, zato bi bila najboljša garancija. Krogi, ki ne gledajo radi

⁶ V hrv. objavi napačno: »Spominjao je, da je postojao tajni sporazum sa Česima, da bi itd.«

dinastičnega vprašanja v Madžarski, hočejo, da bi prišlo isto do uresničenja v Avstriji.⁷

Ko smo prišli v Ženevo, je navalilo strašno ljudi na nas. Prve dni od 8. do 12. novembra smo šli iz rok v roke. Vsak je imel polno vprašanj o Jugoslaviji, o vojni, valutno vprašanje o financah, vse so vedeli naprej. Politično važni so bili stiki z dr. Lazo Markovičem, ki je bival v Ženevi in urejeval list »La Serbie«. To je bil edini list, iz katerega smo Jugoslovani zvedeli v državnem zboru, kaj se vrši z Jugoslovani v inozemstvu. Ta list ni prosto ležal v biblioteki na Dunaju. Nastopiti je bilo treba v konferenci starešin, da smo dobili liste iz zunanjih držav. Niso nas hoteli informirati o zunanjih zadevah.

Mnogo se je trudil okrog nas avstrijski konzul, ki nam je v imenu svoje vlade ponujal vse uslužnosti. Zanimivo je, da je prišel tudi odposlanec Nikite, ki je zatrjeval, da je bil kralj Nikita vedno Jugoslovan in da je izdal proglas, da lahko zaupamo, da bo kralj jugoslovanstvo varoval. Češkoslovaška delegacija ni imela veliko stika z nami. Tudi pozneje v Parizu smo se čez Čehoslovake mnogo pritoževali. Skrbeli so samo zase in niso imeli besede za zadeve, ki so ležale v naših srcih. Zato so navalili na nas italijanski žurnalisti, posebno na mene. Pisali so, kaka nevarnost za katoliško cerkev preti, ako pridemo v stik s pravoslavnim delom in kaka kultura vlada v tej državi. Zanimivo je, da na vprašanje »Kaj hočete« niso imeli nobenega pozitivnega predloga.⁸ Ko smo prišli v Ženevo, smo povabili Pašića in Trumbića na razgovor. Pašić je bil molčeč. Nismo vedeli, ali pride ali ne. Bil je tak kakor danes. Trumbić je kmalu odgovoril, razložil nam je, da je Jugoslovanski odbor v veliki svaji s Pašićem in da zahteva, da bi jih Pašić podpiral, da bi jih zavezniki priznali kot zastopnike jugoslovanskega naroda, živečega v Jugoslaviji in da tudi njim kot zastopnikom tega naroda izposluje, da jih lahko zastopajo diplomatsko, slično kot so dovolili Čehom in Poljakom. Drugič je prosil, ker Pašić tega noče storiti, naj mi pri velesilah prosimo, da ga priznajo kot zastopnika Slovanov v Avstriji. Mislili smo, da tako velikega pooblastila ni mogoče dati, ker smo se bali, da bo prišlo preje, kakor se to reši, na vrsto premirje. Takoj smo odgovorili, da spor obžalujemo,⁹ da hočemo ustno govoriti in da ne moremo dati neomejenega pooblastila, da pa damo pooblastilo za sklepanje premirja dr. Trumbiću. To sem poslal po poslaniku v Bernu na Pašića in Trumbića in tudi vsem velesilam. Zraven smo pridejali tudi pogoje za premirje, kakor smo si jih tam zamislili. Kakor vidim so bili za nas popolnoma korektni in dobri. Oboje bi moralo torej iti preko Bernskega poslanništva. Ko je dr. Trumbić prišel v Ženevo, je dobil pooblastilo, toda prepozno. Pogoji za premirje so sploh izginili. Edino, kar je bilo, je bilo to, da smo jih poslali drugim velesilam, čeprav jih niso uvaževali, pa to, da smo storili vse in imeli vendar zavest, da je bila naša vest lahko čista. Tako je prišlo do tega, da je dr. Vesnić brez dogovora pristal na versajsko premirje, da so Italijani zasedli vse, kar so dobili po londonskem paktu. Od Pašića ni bilo nobenih vesti, ali pride ali ne. Čudno se nam je zdelo, ker Trumbić ni dobil pravočasno pooblastila, ker drugih naših pisem niso dobili v Zagrebu. Da vendar priznajo Narodno veče v Zagrebu velesile kot vlado, da narod, ki tamkaj živi, priznajo kot narod, da mu dovolijo diplomatsko zastopstvo in priznajo dr. Trumbića za zastopnika in nas zavezniki priznajo na podlagi dobrovoljcev kot enakopravno državo. Na to smo 4. novembra objavili to preko Berna zaveznikom. Drugi dan je nepričakovano prišel Pašić in njegova okolica. S Trumbićem smo se sestali in pojasnjeval nam je spor s Pašićem, mi smo bili popolnoma nepoučeni. Čitali smo sicer o Pašiću, vendar nismo bili tako globoko poučeni, da bi poznali te metode na Balkanu, ki so bile tam udomačene. Če nas je Trumbić poučil in nam stvar razložil, mu nismo mogli verjeti. Prvi dan smo se s Trumbićem tako silno skregali, da je vrgel na tla vse, kar je imel pred seboj, ker nismo hoteli verjeti, da je vse res, kako se ravna v tej politiki. Isti

⁷ V hrv. objavi napačno: »Krugovi, koji žele rješenje dinastičkog pitanja u Madžarskoj, priželjkuju da se to jednako riješi u Austriji.«

⁸ V hrv. objavi napačno: »... nismo imali nikakav pozitivan prijedlog.«

⁹ V hrv. objavi napačno: »Da spor ublažimo, odmah smo odgovorili, da želimo usmeno razgovarati itd.«

dan smo imeli sestanek s Pašičem in smo ga prosili, da se razgovorimo o nadaljnjih korakih. Naznanil je, da je mišljenja, da mora Srbija zastopati sebe in jugoslovanske narode in da bo de od Narodnega veča vzel nekaj zaupnikov, ki bi potem pod vodstvom vojnega in zunanjega ministra srbskega, dajali nasvete, kako naj se vodi zunanja politika in tudi vojna, ki sta bili takrat merodajni in identični.¹⁰ Ta komisija bi imela tudi nalogo, da pripravi material za konstituantno. To nam je pravil, da on tako misli. Drugi dan smo prišli oficijelno skupaj v hotelu »National«. Na eni strani so sedeli Srbi, na drugi strani pa prečani. Takoj je prišlo do spopada med Srbi samimi. Pašić je bil sam. Proti je bila srbska opozicija. Proti je bil Trumbić kot Jugoslovan iz bivše Avstrije. Pašić je hotel imeti, kakor se nam je zdelo prav, še eno osebo poleg sebe. Zahteval je, da mu dajo Lazića. Da smeta biti skupaj, tega Pašiću opozicija ni hotela dovoliti. Videli smo, da hoče Markovića. Potem je predlagal Nešića, pa tudi tega mu niso hoteli dovoliti. To so bili prizori, kot jih vidim predpoldne in popoldne v Beogradu. Potem se je pričela debata. Pašić je spremenil predlog prejšnjega dne: Predlagal je komite za vodstvo zunanje politike, en komite, ki bi vodil zunanjo politiko, dva ministra in dva Jugoslovana iz Avstrije in en, ki bi bil predsednik, torej petorica. Ti bi predstavljali skupnost in združitev Jugoslovanov. Mi smo imeli svoj predlog, ta se je glasil, da ostanejo Jugoslovani dalje pod vlado Narodnega veča, da sami sebe upravljajo, da Srbi ostanejo pod srbsko vlado, da pa ustanovimo za skupne zadeve skupna ministrstva in enotno upravo, da pripravimo na ta način upravo, n. pr. pošte, železnice in skupne finance in skupno novo ministrstvo, ki bi imelo vse pravice. Vojno in zunanje ministrstvo bi imelo edino pravico državo zastopati na zunaj in vseh vojnih zadevah na suhem in v mornariških zadevah.

Pašić na to na noben način ni hotel pristati. Zakaj, ne vem danes in drugi tudi ne. Takrat ko smo mi stavili svoj predlog in Pašić svojega, je stavil Drašković nov predlog, v katerem je izjavil: Mi smo en narod in zato hočemo imeti eno vlado enega vladarja. Torej integralno jugoslovanstvo. Prečani smo bili sedaj tiho. Videli smo, da se je Pašić vehementno branil proti temu. Pozneje, ko se nam je po seji pravilo, se nam je reklo, da radi tega ne, ker ako bi bil Draškovićeve predlog sprejet, bi se moralo imenovati enotno ministrstvo. Drašković je predlagal 17 ministrov in ministrskega predsednika. Ministri naj bi se vzeli prilično po številu prebivalstva. Jasno je, da bi opozicija in mi prečani, ki smo pokazali svoj predlog, bili v večini, Pašić pa ni hotel pristati na to, ker bi s tem trpela njegova stranka in bi ne mogel vladati. Ko je Pašić videl, da Drašković dalje svojo tezo zagovarja, se je hote ali nehote začel nagibati na našo stran. Drugi dan je prišel iz Pariza telegram, v katerem se nam javlja, da so Francozi zelo nejevoljni, da jim toliko časa ne povemo, kaj hočemo. Pod tem pritiskom so se posvetovanja zaključila in Pašić je pristal na to, kar smo predlagali skupno s Trumbićem. To je bilo 7. novembra. 8. novembra se je to formuliralo in se je sestavilo prvo skupno ministrstvo šest in šest. Skupne stvari bi morale biti zunanje, vojna, mornarica in priprave na konstituantno in za unificiranje pošte in brzovanja kolikor je potrebno itd. Ko smo drugi dan to sprejeli, smo izdali proglas na narod in na celi svet, da je tukaj nastala nova država, da ima vlado, ki ga na zunaj zastopa, druge stvari pa da ostanejo pod upravo Narodnega veča, v Srbiji pa pod srbsko vlado. To smo podpisali vsi, tudi Pašić. Vidite, da je podpisal tudi Pašić. Kakor je izjavil pred leti v narodni skupščini, je dobro vedel, da tega ne bo držal. To ministrstvo je ostalo hotelsko ministrstvo. Hotel ga je rodil, hotel ga je tudi vzel. Iz hotela ni prišlo več ven. Pašić je odpotoval drugi dan v Pariz, kamor je prišel 11. novembra. Mi smo imeli (sestanek?) s Čehi. 13. novembra smo prišli za njim. Takoj smo šli k ministru za zunanje zadeve Pichonu in javili, kaj smo storili. Rekel je: »Vem, kaj ste storili. To že ne drži več!« To smo tukaj prvič čuli. »Včera 13. novembra sta bila pri meni Vesnić in Pašić in sta mi javila, da je krška vlada demisionirala in da vsled tega ta ženevski pakt ne velja. Na Krfu so se takrat nahajali: Stojan Protić, sedanji minister za pravosodje Marko Gjuričić in Trifunović, tudi se-

¹⁰ V hrv. objavi napačno: »... davali savjete, kako da se vodi vanjska politika i, takodjer, rat, savjete, koji bi tada bili merodavni i identični«.

danji minister. Ti so ženevski pakt odklonili, češ da pomeni nezaupanje Srbiji in žalitev Pašića-državnika. In so podali ostavko.

Politični razvoj se je v Jugoslaviji po njih ostavki nadalje razvijal. Sedaj ni bil več v naših rokah, v rokah nas, ki smo prišli v Ženevo, da tamkaj storimo, kar je potrebno. Protić je dobro vedel, da mi ne moremo imeti nobenega stika z Zagrebom in s svojo domovino, tako da je vsak naš vpliv na domovino popolnoma izginil. Protić je tudi dobro vedel, da so se razmere v Narodnem veču spremenile, dočim smo preje imeli Slovenci večino v Narodnem veču. 5. novembra so stopili koalicionaši v Narodno veče in vsled svoje številčnosti so dobili večino. In večina in moč je prešla od nas, od dr. Korošca ki je bil v Ženevi, avtomatično na Pribičevića. Zato je na Krfu srbskim politikom dobrodošlo, da smo bili v Parizu in da so se doma zgodile velike spremembe. Kaj se je godilo doma? Niti v Ženevi niti v Parizu nismo imeli nobenega stika. Kar smo delali v Ženevi in Parizu, smo javljali preko srbskega poslanništva, tupatam tudi preko francoskega poslanništva, ako nam srbsko ni šlo na roke. Kolikor vem in kolikor mi je znano, je prišlo edino eno poročilo in sicer poročilo o obrazovanju ženevske vlade na zagrebsko oblast. Vsa druga poročila in pisma, vse to je šlo v zrak. Tega ni nikjer, ni nikjer še danes. Dalje vem tudi to le: V istem času so bili Tresić-Pavičević, dr. Ček in Bukšeg postali admirali naše flote in so bili na Krfu. Dr. Tresić-Pavičević v klubu pri Dalmatincih, ki je odločal o delegaciji ni bil priljubljen, kjer je samovoljno postopal in imel svoje nazore o gotovih stvareh, kakor jih drugi niso imeli. Zato so nas vsi poslanci prosili, da naj ne volimo njega, ampak Čingrijo. Tako je psihološko razumljivo, da dr. Tresić-Pavičević ni maral tega odbora v Ženevi. Zato je razgovarjal, to smatram za dokazano, da je opozarjal krfsko vlado, da nimajo oni, ki so v Ženevi, nobenega vpliva več, zato, ker so se razmere v Zagrebu spremenile in ker je prešla vsa moč na Pribičevića. Ta moč je ostala tudi pozneje, ko je odšlo Narodno veče v Beograd, v rokah Pribičevića. Mi vsi, ki smo bili v Veču, jaz pozneje, drugi prej, so lahko spoznali, da z dnevom, ko je stopila koalicija v Narodno veče, ni bilo med nami tistega pravega razumevanja, ni bilo oduševljenosti, ki se je prej kazala, ko smo skupaj kot bratje skrbeli za ugoden razvoj takratne politike. Tudi v Beograd so prihajali Pribičević in njegovi trabant s svojimi popolnoma in strogo določno formuliranimi predlogi, o katerih smo smeli tako dolgo debatirati, kakor je bila njih volja, potem pa so bili sprejeti proti nam. Politika se takrat ni delala v Narodnem veču, ampak v nekih konventiklih. Čutili smo, da se dela tajna politika. To še lahko tudi danes opazujemo, da je tako, da nihče od nas, niti slučajno, nima nihče prav jasne orientacije, kako se naj vrši zunanja politika, kako je usmerjena, da nič ne vemo, kaj nameravajo z našo notranjo politiko, da se tukaj dogovarja o politiki brez nas, večkrat o nas, da se večkrat smatra, da nismo vredni, da vemo, kaj se tukaj dela. Nadaljnje naše bivanje v Parizu je bilo zanimivo v tem, da je kralj Nikola dvakrat iskal stika z menoj. Enkrat je poslal ministrskega predsednika in še enega ministra, pozneje je predlagal sestanek izven Pariza. Poslal je nekoga profesorja; imena se ne spominjam več.

Tukaj smo bili poštene, zaupali smo. Intervenirali smo pri vseh poslaništvih, da bi naše predloge o ustvaritvi jugoslovanske države sprejeli, da bi to zmagalo. Zato smo šli k ameriškem poslaničku, bili smo tudi pri angleškem. Posebno smo se mnogo dogovarjali s colonelom Hughesom, ki je veljal za Wilsonovega zaupnika. Ko smo opravili, smo se hoteli vrniti domov, treba je bilo domov, kjer se razpletajo dogodki. Zahtevali smo pasuše, pa jih nismo mogli dobiti na srbskem poslaništvu. Tako se je zgodilo, da smo bili prisiljeni iti k pomočniku zunanjega ministra Berthelotu, kateri nas je poslal k italijanskemu poslaništvu, da bomo tam dobili pasuše. Pa tudi to ni pomagalo. Šele pozneje, ko smo šli k angleškemu poslaničku, ki se je menda imenoval Dorby, ko se je on zavzel za nas pri francoski vladi, je ona nam dala na odločitev, ali gremo z avioni ali ladjo. Ko se je ona zavzela za nas, šele potem smo dobili vse vize za pot preko Italije. Na potovanju so nam v Veroni odvezli pasuše. Tam smo čakali dva dni. Nismo vedeli, kaj je, telefonirali smo v Rim. Šele to je pomagalo. Potem smo zopet dobili potne liste. Nismo se smeli vrniti v Trst, ampak preko Brennerja, Inomosta, Beljaka, da smo prišli v domovino.

Kaj se je v domovini godilo 1. decembra in kaj dalje, veste! Ko smo prišli, so se ravno posvetovali v vodstvu Narodnega veča, v katerem Slovenci in Hrvati niso več imeli večine in vpliva. Zgodilo se je, kakor pisana zgodovina dovolj pove. K temu bi še tole povedal: Kdor še vedno misli, da bi mogla ostati Avstrija, ako bi delali drugo politiko, se moti. Avstrija je bila ena izmed centralnih sil in te so bile premagane. Če bi se bili drugače orientirali, bi nam bilo Slovincem prineslo še mnogo več škode, kakor si je sploh moremo misliti. Gotovo je, da bi bila Slovenija razdeljena še bolj neugodno kakor je danes. Gotovo je, da bi Avstrija, katere niso hoteli razkosati, dobila mariborski okraj, da bi bilo Prekmurje pripadlo Madžarski in da nihče ne ve, kje bi se bila zaustavila roka slikarjeva, ki bi bila risala italijansko karto. V tem slučaju bi bilo gorje veliko. Zato je moje mišljenje: Jugoslavija je tu, mi živimo v Jugoslaviji, mi hočemo v tej državi ostati, mi hočemo v tej državi delati, da se no tranje preuredi, da dobimo tudi mi Slovenci v tej državi mesto na soncu. Mi mislimo in upamo, da bomo s to državo zopet ujedinili Slovence, kateri živijo v tujini, na Koroškem in v Italiji.

IN MEMORIAM

JOŽE HAINZ

Dne 9. septembra 1962 je po dolgotrajni bolezni omahnil smrti v objem zgodovinar Jože Hainz, direktor Višje pedagoške šole v Ljubljani. Vsi, ki smo ga poznali, delali z njim, bili njegovi tovariši in prijatelji, smo bili pretreseni ob tej novici, čeprav smo jo že leta s strahom pričakovali. Z njim smo izgubili iz svojih vrst človeka klenega, v življenju prekaljenega značaja, prevdarnega in vedno premišljenega pri delu, človeka z izrednim čutom za pravilno reševanje problemov njegovega delovnega področja in široko razgledanega tudi izven njegove stroke.

Rodil se je 3. septembra 1914 v Gelsenkirchenu na Westfalskem v izseljeniški rudarski družini, ki se je po končani prvi svetovni vojni vrnila v domovino in se naselila v Škalah pri Velenju. Tu je dokončal osnovno šolo in se po končanem prvem razredu meščanske šole prepisal na klasično gimnazijo v Mariboru. Zgodovino je študiral na ljubljanski univerzi in diplomiral 1939. leta. Pedagoško službo je začel konec leta 1940 na meščanski šoli na Rakeku in tu ga je tudi zajel narodno osvobodilni boj, ki se mu je takoj priključil. Vanj ga je vodila njegova dotedanja življenjska pot proletarskega otroka, ki se je skozi revščino prebijal do svojega cilja — intelektualnega poklica, in spoznanje o krivičnosti tedanjega družbenega reda, ki ga je kljub mladosti zrelo presojal. V letih narodno osvobodilnega boja sta dozorela njegova svetovno nazorska usmerjenost in celotna osebnost, ki je vzbudila pri vsakemu, ki ga je nekoliko globlje spoznal, globoko spoštovanje. Hkrati pa so v tem obdobju načeli njegovo zdravje internacija in naporu ilegalnega dela (bil je tudi sekretar mestnega odbora OF za Slovence v Zagrebu in član POOF) ter strahovito mučenje v ustaških zaporih, iz katerih se je usodi talca izognil z begom zadnjo noč pred nameravano likvidacijo neposredno pred koncem vojne.

Po osvoboditvi ga je poklicna vnema pripeljala nazaj v pedagoške in strokovne vrste. Bil je profesor, ravnatelj gimnazije, republiški inšpektor za zgodovino in zemljepis ter že od jeseni leta 1947, ko se je ustanovila, s krajšim presledkom do kraja študijskega leta 1961/62 direktor Višje pedagoške šole. Z zadnjima dvema službenima mestoma in s strokovnim društvom, kjer je vodil delo srednješolske sekcije, je bila v veliki meri povezana tudi njegova pedagoška in strokovna dejavnost.

Pokojni direktor Hainz je bil organizacijski in vsebinski utemeljitelj Višje pedagoške šole — prve in doslej edine višje šole te vrste na Slovenskem — ki je taka, kakršna je danes, predvsem njegovo delo. Zavzet za visoko strokovno znanje in poln posluha za pedagoška in metodična vprašanja je na šoli sam prevzel tudi predavanja iz novejšje zgodovine jugoslovanskih narodov in iz metodike zgodovinskega pouka. Bil je ne le strokovni in metodični mentor celim generacijam zgodovinarjev pedagogov, ki so izšli iz šole, marveč je metodiki zgodovinskega pouka v mnogočem postavljal tudi nove temelje in postal njen najvidnejši predstavnik na Slovenskem. Za seboj je pustil globoke brazde, iz katerih bodo še dolgo klili sadovi njegovega dela na tem področju. Pri tem je presegel meje šole daleč v jugoslovanski in celo mednarodni okvir. Imel je o teh problemih referate na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev (Maribor 1947, Koper 1955), na plenumu Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije (Beograd 1957) in se udeležil tudi mednarodne konference o vprašanih zgodovinskega

pouka na nemških in jugoslovanskih šolah v Braunschweigu (1953). Bil je do smrti sourednik, odgovoren za prispevke iz Slovenije, zvezne revije za pouk zgodovine *Nastava istorije u srednjoj školi oziroma Istorijski pregled*. A tudi sam je napisal več člankov o teh problemih in v njih so prišle do izraza njegovo dobro poznavanje stroke in velike praktične izkušnje.* Sodeloval je pri sestavi vseh učnih načrtov za zgodovino na naših osnovnih in srednjih šolah od leta 1947 dalje; sodeloval pa je tudi pri pisanju prvega slovenskega učbenika po osvoboditvi — in doslej edinega — iz novejšje zgodovine jugoslovanskih narodov.

Mnogostransko pedagoško delo ga je oviralo, da ni vidneje posegel tudi na področje znanstvenega dela, čeprav je imel vse pogoje, da bi se v njem polno uveljavil. Ob študiju novejšje zgodovine jugoslovanskih narodov, ki jo je poznal preko zahtev poklicne dejavnosti, se je tudi vedno bolj usmerjal k zgodovini delavskega gibanja, katerega raziskovanju se je hotel povsem posvetiti. S tem je bila povezana njegova tiha želja — zlasti v zadnjem obdobju življenja — da bi dobil zameno za svoje službeno mesto, čeprav je imel najpristnejši odnos do Višje pedagoške šole, nedvomno enega vidnejših plodov svojega dela. Vendar je ves čas tesno živel s slovensko zgodovinsko znanostjo in bil že od leta 1948 dalje do smrti sourednik *Zgodovinskega časopisa* in do leta 1959, ko ga je bolezen že močno ovirala, tudi eden najvidnejših članov odbora *Zgodovinskega društva za Slovenijo*.

Pomembna je bila njegova družbena dejavnost. Zaradi ugleda, ki ga je užival, razgledanosti in sposobnosti, a prav tako zaradi priljubljenosti in človeških kvalitiet je bil član upravnih odborov oziroma svetov nekaterih naših najvišjih kulturnih in znanstvenih institucij.

S smrtjo direktorja Hainza smo izgubili požrtvovalnega in v mnogih pogledih trenutno celo nenadomestljivega sodelavca, prav tako pa je iz naše srede odšla z njim osebnost, na katero spomin pri vseh, ki so ga poznali, ne bo zamrl.

Ferdo Gestrn

AKADEMIK DR. JAROSLAV BÖHM

(8. III. 1901—6. XII. 1962)

Evropska, posebno pa še čehoslovaška arheologija je doživela izredno težak udarec s smrtjo akademika dr. Jaroslava Böhma, ki je komaj leto poprej slavil svojo šestdesetletnico. Učenec Lubora Niederla, Albina Stockega in Josefa Schránila je kmalu prevzel eno od vodilnih vlog med čehoslovaškimi arheologi-prazgodovinarji. Že od 1924. leta je začel delati v Arheološkem inštitutu za Čehoslovaško v Pragi. Po K. Buchteli je prevzel tudi upraviteljstvo tega inštituta in ga vodil do svoje smrti. Tu je razvil vse svoje organizacijske sposobnosti. Tako se je pod njegovim vodstvom inštitut razvil v ustanovo, ki danes vodi najbolj obsežna arheološka raziskovanja v Srednji Evropi. Skupaj s svojimi sodelavci je zbral v inštitutu tudi najbolj dragoceno in edinstveno dokumentacijo za čehoslovaško arheologijo, kakršne nima nobena druga podobna ali sorodna ustanova v Srednji Evropi.

Čeprav je ena od glavnih zaslug J. Böhma bila že glede na ustanovo, v kateri se je nahajal, njegovo organizacijsko delo, spada vendar med vodilne

* Učbeniki za zgodovino na naših šolah, ZČ 2—3 (1948/49), str. 253—5.

Nekoliko smjernica za obradu reformacije u nižoj gimnaziji, *Nastava historije* 1 (1951), str. 95—102.

Učbeniki za zgodovino v luči mednarodnih konferenc zgodovinarjev, ZČ 8 (1954), str. 205—208.

Neka iskustva i problemi rada na nastavnim programima iz istorije, IP 3 (1957), str. 184—187.

Program istorije za VI, VII i VIII razred osnovne škole (skupaj z drugimi avtorji), IP 5 (1959), str. 124—129.

Vprašanje idejnosti pri pouku zgodovine, *Sod. P* 11 (1960), str. 316—325.

znanstvene raziskovalce in arheološke publiciste. Tudi na tem polju je bilo njegovo delo izredno plodno in po tematiki zelo obširno. Tako obravnava v svojih razpravah razne probleme od paleolita do zgodnjega srednjega veka in fevdalizacije. Opaža se pa pri njem tendenca k sintetičnim delom ter reševanju težjih problemov, ki vežejo arheologijo z zgodovino. Vrsto člankov je napisal tudi v zvezi z metodologijo raziskovanja, vrsto pa zopet v zvezi z muzeologijo in zaščito arheoloških objektov. Še daljša je pa lista drugih strokovnih člankov in poročil.

Med večja dela J. Böhma spada razprava »Základy hallstattské periody v Čechach«, ki jo je izdal 1937. leta in v kateri podaja na temelju najdiščnih celin in v zvezi z raznimi drugimi kulturami razvoj starejše železne dobe na Češkem. Izredno pomembno je tudi njegovo delo »Skythové na Podkarpatské Rusi. Mohylové pohřebiště v Kuštanovicích«, ki je izšlo 1936. leta. V tej razpravi ni samo monografija grobišča v Kuštanovicích, temveč so ravno tako podani vsi elementi, ki so bili tedaj znani o Skitih v Srednji Evropi. Zelo je pomembna razprava »Naše nejstarší města«, ki je izšla 1946. leta in v kateri avtor skuša razčleniti sploh pojem mesta, dalje pa skuša identificirati bodisi plemenska, kulturna ali pa trgovska središča, ki bi mogla imeti neko funkcijo mesta tako na Čehoslovaškem kakor tudi v Srednji Evropi. Mogoče med najbolj uspela dela J. Böhma moramo prišteti njegovo delo »Kronika objeveného věku«, ki je izšlo 1946. leta. Böhm tukaj sicer na poljuden način, da bi delo približal tudi nestrokovnjakom, obravnava vso prazgodovino Češke in Moravske, vključivši sem tudi zgodnesrednjeveško obdobje. Ne samo njegovo podajanje, temveč ravno tako njegovi sklepi so takšne narave, da mnoge še dolgo ne bo mogoče ovreči.

Četudi se J. Böhm ni izključno, niti v večji meri ukvarjal s staroslovansko arheologijo ter je na tem polju dal veliko več kot organizator sistematičnih arheoloških raziskovanj, je vendar dal več izredno dragocenih prispevkov tudi na tem polju, mimo katerih danes nikakor ne moremo iti. Tako je zavzel popolnoma določeno gledišče pri vprašanju, ali je lužiška kultura slovanska oziroma praslovanska ali ne. Čeprav se je tega problema lotil na več mestih in tudi v »Kroniki objeveného věku«, je to najbolj jasno formuliral v razpravah »Původ Slovanu ve světle nové české literatury prehistorické« ter »K dnešnímu stavu otázky o původu a vzniku Slovanu«. V istih razpravah se dalje dotika tudi še nekaterih drugih vprašanj v zvezi s slovanskim izvorom in drugimi podobnimi problemi. Izredno pomemben je tudi njegov referat »Velika Morava — První stát Čechu a Slovaku« ter članki o začetkih fevdalizma v čeških deželah »K otázce o vzniku feudalizmu v českých zemích«. Ne manj pomemben je tudi članek »K rozboru kostela v Modré u Velehradu«. Poleg takšnih razprav in člankov je Böhm napisal tudi vrsto drugih poročil o slovanskih najdbah in raziskovanjih.

Kljub izredno plodnemu dosedanjemu delu je J. Böhm imel pripravljenih vrsto problemov, katerih se je hotel lotiti v bodočnosti. Niz takšnih problemov je bilo namenjenih slovanski arheologiji, niz pa povezavi čehoslovaškega neolita in eneolita prvenstveno s slovenskimi kraji. Žal ga je doletela smrt, preden se mu je izpolnila ta želja.

J. Korošec

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

VI. INTERNACIONALNI KONGRES PRAZGODOVINARJEV IN PROTOZGODOVINARJEV 1962. LETA V RIMU

Od 29. avgusta do 3. septembra 1962 so se zbrali prazgodovinarji in protozgodovinarji na VI. internacionalnem kongresu v Rimu, ki ga vsako četrto leto prireja Internacionalna unija prazgodovinskih in protozgodovinskih ved. Kongresa se je od blizu 1500 prijavitelcev udeležilo okoli 1200 arheologov, ki se ukvarjajo s prazgodovino in protozgodovino. Po številu udeležencev je bila najmočnejše zastopana Italija, dežela ki je bila gostitelj kongresu in ki je pod vodstvom prof. Massima Pallottinija prevzela tudi vodstvo organizacije. Po številu udeležencev sledijo dalje Francija, Velika Britanija, Nemčija itd. S posameznimi člani so bile zastopane tudi marsikateri izvenevropske države. Nekatere so poslale precej močno zastopstvo. Zanimivo pa je, da so nekatere evropske dežele bile relativno skromno zastopane, npr. SSSR le s tremi udeleženci, ali se sploh niso, kljub prijavi, udeležile kongresa (npr. Bolgarija). Ravno tako je bilo opazno, da se mnogi prazgodovinarji in protozgodovinarji, katerih imena stoje na vrhu lestvice v arheologiji, kljub prijavi niso ali pa niso mogli udeležiti kongresa. Jugoslavija je bila po številu udeležencev kar dobro zastopana, čeprav so se mnogi udeležili kongresa le kot turisti.

Pred kongresom in tudi po njem so bile izven okvira delovnega programa organizirane večje ekskurzije, od katerih je ena od 20. do 28. avgusta zajela Sicilijo, druga v istem času jadransko obalo Italije, tretja od 6. do 16. septembra zopet Sicilijo, četrta od 5. do 10. septembra severno Italijo, peta pa od 5. do 8. septembra Ligurijo.

V okviru samega kongresa je bilo ravno tako več manjših ekskurzij v okolico Rima ter tri večje ekskurzije, dve v Latio (ena je bila za paleolitičarje in druga za ostale prazgodovinarje) ter tretja v Perugia in Firenze. Poleg tega so bili organizirani obiski raznih muzejev, razstav, umetnostno zgodovinskih in arheoloških objektov v Rimu.

Delovni program kongresa se je odvijal po sekcijah. Vsega je bilo 8 sekcij, nekatere pa so bile razdeljene tudi še na podsekcije. Prva sekcija je obravnavala splošne načelne metodološke in tehnične probleme, druga paleolit in mezolit, tretja neolit, četrta bronasto dobo, peta železno dobo, in sicer podsekcija »A« halštatsko in latensko dobo, podsekcija »B« železno dobo Evrope v dobi rimskega imperija in selitve narodov, podsekcija »C« pa arheologijo Evrope v zgodnjem srednjem veku, šesta sekcija prazgodovino in protozgodovino izvenevropskih kontinentov, šesta sekcija paleoantropologijo in osma sekcija probleme prazgodovinske in protozgodovinske umetnosti.

Jedro delovnega kongresa bi moralo ležati na glavnih referatih, ki so bili vnaprej določeni za vsako sekcijo posebej in tudi vnaprej tiskani (Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. I. Relazioni generali). Na te glavne referate, katerih je bilo v vsaki sekciji več, bi se morali navezati ostali referati in poročila. Tako so v prvi sekciji glavni referati obravnavali vprašanje interpretacije in zgodovinsko vrednost arheoloških virov, ki ga je načel J. Böhm (Interpretation und historischer Wert archäologischer Quellen). Naslednji referat je obravnaval vprašanje vrednosti metod tipološke statistike, ki ga je podal A. Bohmers (La valeur actuelle des méthodes de la Typologie Statistique). M. J. Aitken se je dotaknil vprašanja

uporabe geofizikalnih metod v arheologiji (Archaeological Applications of Geophysical Methods), medtem ko je C. F. Hawkes prikazal v svojem referatu spektrometrično analizo bakrenih, bronastih in zlatih predmetov (Analysis by Optical Spectrometry principally of objects of copper, bronze and gold). O razmerju prirodnosnanskih ved in prazgodovine v luči novih italijanskih raziskovanj je poročal G. Alberto Blanc (Scienze Naturali e Preistoria alla luce delle recenti ricerche italiane), G. Devoto pa o lingvistiki in prazgodovini (Linguistica e Preistoria).

V drugi sekciji sta bila samo dva referata. Prvi referat, ki se je dotikal kronologije in sistematike zahodnega musterijskega, je podal J. Comber (Chronologie et Systématique du Moustérien Occidental. Données et Conceptions nouvelles), drugi referat, v katerem je bil prikaz mezolitnih faz v prazgodovini Evrope in jugozahodne Azije, pa je dal J. G. D. Clark (A Survey of the Mesolithic Phase in the Prehistory of Europe and Southwest Asia).

V tretji sekciji so bili trije referati. R. J. Braidwood je obravnaval problem najstarejših vaških naselbin v jugozahodni Aziji (The Earliest Village Communities of Southwestern Asia Reconsidered), T. Passekova je obravnavala povezavo med vzhodno in zahodno Evropo v neolitski periodi (Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque néolithique), a J. Korosec je nakazal nekaj problemov v balkansko podonavskem neolitu (Alcuni problemi del Neolitico Balcano-Danubiano).

Četrta sekcija je imela samo en referat, ki ga je podal Sp. Marinatos; v njem obravnava minojsko in mikensko civilizacijo ter njen vpliv na Mediteran in Evropo (The Minoan and Mycenaean Civilization and its Influence on the Mediterranean and on Europe).

V peti sekciji je M. Garašanin imel referat o kronoloških in etničnih problemih železne dobe na Balkanu (Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan). W. Dehn in O. H. Frey sta obravnavala kronologijo halštatske in zgodnje latenske dobe srednje Evrope na temelju južnih importiranih predmetov (Die absolute Chronologie der Hallstatt- und Frühlatènezeit Mitteleuropas auf Grund des Südimports). Odnos med severno Evropo in rimskim imperijem je pretresal v svojem referatu O. Klindt-Jensen (The Relation between Northern Europe and the roman Empire). Še kasnejšemu obdobju sta pa posvečena dva referata: enega je podal H. Arbman, ki obravnava zveze med vzhodom in zahodom v 9.—10. stoletju (Zur Frage der Verbindungen zwischen Ost und West in IX.—X. Jahrhundert), drugega pa W. Hensel o izvoru zahodnih in vzhodnih slovanskih mest (Les origines des villes slaves occidentales et orientales).

V šesti sekciji sta bila dva referata: J. D. Clark obravnava problem Pebble kulture (The Problem of the Pebble Cultures), H. M. Wormington pa problem in datiranje tehnike izdelovanja kremenega orodja v Ameriki, kar je podobno tehniki izdelovanja v paleolitu (The Problems of the Presence and Dating in America of Flanking Techniques Similar to the Paleolithic in the Old World).

Tudi sedma sekcija je imela le dva referata. Enega je podal S. Sergi o vprašanju propada neandertalskega paleoantroposa in izvoru Fainerantroposov (L'extinction des Paléanthropes néandertaliens et l'origine des Phanéranthropes), medtem ko je v drugem referatu G. Debetz obravnaval paleoantropologijo severne Evrazije (Paléanthropologie de l'Eurasie septentrionale).

V poslednji, osmi sekciji so bili trije referati. P. Graziosi se je dotaknil vprašanja in problemov paleolitske umetnosti (Problemi d'arte paleolitica), M. Almagro Basch kronologije umetniških predstav mezolita, ki se javljajo v votlinah in na skalovju (Cronología del arte rupestre mesolítico), a W. Holmquist stilističnih problemov nordijskih najdb iz prvega stol. naše ere (Keltisch, römisch und germanisch. Stilfragen um nordische Funde aus den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung).

Skupno je bilo na kongresu 24 glavnih referatov, od katerih so dva referata imeli Jugoslovani, in sicer enega v neolitski sekciji in enega v sekciji za železno dobo. Kakor vidimo že po naslovu, so bili referati zelo različni in so se dotikali raznih problemov celo v okviru ene in iste sekcije. Glede na splošno današnjo problematiko je to dokaj razumljivo, čeprav bi se dalo marsikaj

vskladiti in povezati. Nimam namena, da se tukaj spuščam v analizo in oceno vsakega referata posebej že glede na to, da so bili tiskani pred kongresom in tako dostopni vsakemu udeležencu kongresa. Opaziti pa je, da se dotikajo vsi glavni referati zelo aktualnih problemov, kar pa predstavlja le del prazgodovinske problematike. Ravno tako je opaziti, da ni bilo med temi referati nobene teme, ki bi skušala podati neko splošno sintezo. Referati se sučejo le okoli takšnih problemov, ki so v zvezi s kronologijo, medsebojnimi odnosi med posameznimi kraji in kulturami, dalje uporabo posameznih pomožnih ved itd. Ni dvoma, da so bili referati dobro pripravljene in da so opozorili na celo vrsto še nerešenih vprašanj. Pokazali so pa tudi, da je danes kljub ogromnemu razmahu in napredku prazgodovina še vedno v povojih in da išče razne nove metode ter kaže na razne nove prijeme ter opozarja na vrsto napak. Ne moremo pa trditi, da bi vsaj trenutno bila prazgodovina v nekakšni zagati. Nasprotno ubira s razbijanjem nekaterih zastarelih okovov novo in vsestransko pot, ki naj bi jo pripeljala do končnega cilja.

Raznih drugih referatov in poročil je bilo poleg glavnih najavljenih še 253. Vendar so pa nekateri odpadli zaradi odsotnosti referentov, nekatere pa so čitali, ako so bili pravočasno odposlani kongresu. Jugoslovani so imeli 7 referatov. Od teh je v I. sekciji bil en referat, v III. sekciji sta bila dva, štirje pa so se dotikali železne dobe in zgodnjega srednjega veka v V. sekciji.

Vsi ti referati so bili še bolj raznovrstni kakor pa glavni referati. Ne glede na to, da marsikateri niso imeli skoraj nobene zveze z glavnimi referati, so se mnogi omejevali le na enostavna poročila o najnovejših izkopavanjih ali pa le o kakšnem rezultatu, do katerega je ta ali oni prišel. Tako je v teh referatih, ki bi nekako morali predstavljati kooreferate, bila fragmentarično podana problematika cele evropske prazgodovine.

Kongres je v celoti uspel nad vsako pričakovanje, kar je zasluga odlične organizacije predsednika Massima Pallottinija in njegovih sodelavcev. Ne bi pa mogli trditi enako glede delovnega programa, kar pa zopet ni krivda organizatorjev, temveč bolj predpriprav, ki jih ima v roki Internacionalna unija prazgodovinskih in protozgodovinskih ved. Iste pomanjkljivosti so se pokazale tudi že pri prejšnjih kongresih. Temu se je hotelo pomagati z organizacijo posameznih simpozijev, na katerih naj bi se obravnavala bodisi le ena tema ali pa nek širši problem. Tak simpozij, ki je bil 1959. leta na Čehoslovaškem, je obravnaval temo »Evropa na koncu kamene dobe«. Vendar je tudi vprašanje simpozijev zastalo. Glede na to se lahko postavi resno vprašanje, ali Permanent Conseil Internacionalne unije za prazgodovinske in protozgodovinske vede le ne bi že vnaprej mogel točneje določiti glavne probleme in tudi glavne teme, ki se bodo obravnavale na bodočem kongresu. Z drugimi besedami, bilo bi potrebno celotno delo že vnaprej koordinirati in tudi pripraviti ne samo glavne referate, ki naj bi obsegali nekaj ali pa tudi več problemov, med tem ko naj bi se tudi ostali referati ožje povezali z glavnimi. S tem niso izključena niti razna manjša poročila o raznih novih najdbah in novih odkritjih, vendar bi za takšne bila potrebna ali posebna sekcija ali pa naj bi se podajala posebej po sekcijah, ko so ostali referati končani, t. j. na koncu glavnega delovnega programa. Ako vzamemo, da je bilo v teku 4 delovnih dni na letošnjem kongresu obravnavanih kar 277 referatov, čeprav so bili po sekcijah, je tudi za posamezne sekcije povprečno število takšnih referatov preveč veliko (v I. sekciji 41, v II. sekciji 30, v III. sekciji 41, v IV. sekciji 39, v V. sekciji 63, v VI. sekciji 19, v VII. sekciji 13 in v VIII. sekciji 31 referatov). Poleg tega pa udeleženci kongresa žele slišati poleg referatov, ki so v sekciji, v katerih imajo sami referat, tudi posamezne referate v drugih sekcijah, bodisi da se sami zanimajo za kak drug problem ali pa tudi sami delajo na drugih problemih. Izpolnitev takšne želje je pa praktično skoraj nemogoča.

Da se dobro pripravi referat, je potreben čas. Danes se pa dogaja, da prihajajo pozivi za prijavo referatov kasno oziroma zelo blizu času, ko se bo kongres vršil. Pri tem pa še vedno ni jasno, katera problematika se bo obravnavala v glavnih referatih. Tudi nosilci glavnih referatov se ne obveščajo poprej. Dogaja se pa tudi, da se šele tedaj tudi iščejo osebe, ki bi naj bile nosilci glavnih referatov. Lahko rečemo, da to ni krivica gostitelja niti v polni meri

Permanent Conseila, pač pa leži v glavnem krivica na samih delegatih tega Conseila. Jugoslavija ima npr. 4 člane v Permanent Conseilu, ki se udeležujejo njegovih sej. Kljub temu pa ni nikdo obveščen niti o sklepih niti o predlogih, a še manj o delu Permanent Conseila, kot bi to bila le osebna stvar delegatov. Zato se pač dogaja, da se predlogi in dogovori za kak referat začenjajo zelo kasno. Tako so tudi začele ponudbe in dogovori za sprejetje enega referata, ki naj bi ga imel jugoslovanski arheolog («Les problèmes de l'âge du fer dans les Balkans»), šele marca 1961, s tem da naj bi se dokončani tekst izročil že do 30. novembra 1961. leta. Zanimivo pa je, da je bila določena ta tema na sejah Permanent Conseila marca 1959. leta v Amersfoortu in julija 1960. leta v Pragi. Vendar o tem ni bil nihče obveščen. Glede druge teme, ki je pripadla Jugoslovanom, so se pa predlogi stavili še veliko kasneje.

Glede na udeležbo na kongresih je potrebno vnovič pretresti opravičenost mnenja, naj bi se mednarodnih kongresov udeležili le dotični, ki bodo imeli kakšen referat. Mislim, da je koristno da se kongresov udeleži tudi več mlajših arheologov, čeprav nimajo referata. Ravno na mednarodnih kongresih je nujno, da so referati na višini ter da v resnici prinese nekaj novega v splošno problematiko, ker le s tem lahko afirmirajo višino znanosti svoje države. Korist udeležbe na kongresih je pa že v navezovanju stikov z drugimi znanstveniki, prav tako pa v seznanjanju s širokimi problemi stroke.

VI. internacionalni kongres nam je v splošnem pokazal marsikakšne negativne in tudi pozitivne momente. Ali nas je pa tudi kaj naučil, bomo videli na VII. kongresu, ki bo 1966. leta v Pragi.

J. Korošec

SESTANEK JUGOSLOVANSKIH IN SOVJETSkih ZGODOVINARJEV V BEOGRADU, 19.—22. XII. 1961

Institut slavjanovedenija Akademije znanosti SSSR pripravlja in izdaja že približno deset let nazaj zgodovine slovanskih narodov (razen onih v ZSSR, ki jo obravnavajo drugi inštituti Akademije ZSSR in drugih Akademij Sovjetske zveze). Dela, razdeljena v po dve ali po tri knjige, ne podajajo zgodovine razporejene po današnjih narodih, marveč po državah. Pri Poljaki in Bolgarih (obe ti deli sta že izšli) seveda to ne predstavlja nobene razlike, pač pa pri Češkoslovaški (tudi to delo je že objavljeno) in pri Jugoslaviji, ki združujeta po več slovanskih narodov v svojih mejah. Poleg tega sta ti dve državi, drugače kakor Poljska in Bolgarija, novi tvorbi, kot celoti brez »državnopravnega izročila«. Medtem ko sta spričo tega naslova »Zgodovina Poljske« in »Zgodovina Bolgarije« nedvoumna in se moreta uporabljati tudi za vso preteklost, sta naslova »Zgodovina Češkoslovaške« in »Zgodovina Jugoslavije« zgodovinsko pravilna pravzaprav le za dobo od leta 1918 naprej, ker dotlej takšnih držav ni bilo. Vendar so sovjetski zgodovinarji, pač glede na koncept svoje zbirke kot celote, obdržali tudi tu naslove v »državni« obliki.

»Zgodovina Jugoslavije«, dolgo odlagana, je prišla na vrsto pred nekaj leti. Sovjetski zgodovinarji so želeli, da bi bilo delo čim boljše, zato naj bi pregledali rokopis dela tudi jugoslovanski zgodovinarji. Že konec leta 1960 smo dobili posamezne dele rokopisa s prošnjo, naj v pisni obliki podamo svoje pripombe tov. Hrenovu, namestniku direktorja Inštituta slavjanovedenija, ki je tedaj obiskal našo državo. Jeseni 1961 pa so dokončali rokopis celotnega dela v novi redakciji ter so predložili Zvezi zgodovinskih društev Jugoslavije, naj bi predstavniki avtorskega kolektiva pretresli rokopis na skupnem sestanku z nami.

»Zgodovina Jugoslavije« ob obdelana v dveh knjigah, prva bo segla do leta 1917, druga od 1917 do osvoboditve leta 1945. Delo je obsežno, saj je obsegal rokopis brez ilustracij in delno brez poglavij o kulturi okrog 1600 strani (1100 za prvi in 500 za drugi zvezek). Oktobra 1961 smo dobili rokopis v dveh primerkih; en primerek je bil razdeljen po naših republiških središčih, tako da bi moglo

čim več zgodovinarjev pregledati, na kakšen način je bila obdelana zgodovina posameznih narodov; drugi primerek pa je pregledalo nekaj naših zgodovinarjev v celoti, da bi vsaj nekateri videli tudi koncept in značilnosti vsega dela.

Po teh pripravah so se sestali v Beogradu sovjetski in jugoslovanski zgodovinarji in štiri dni (19. do 22. XII. 1961) pretresali tekst sovjetske Zgodovine Jugoslavije. S sovjetske strani so se udeležili sestanki poleg direktorja Instituta slavianovedenja prof. I. I. Udalcova ter glavnega urednika knjige prof. S. A. Nikitina še nekateri sodelavci pri knjigi — J. V. Bromlej, Lj. B. Valev, J. A. Pisarev, G. M. Slavina, V. G. Karasjov in M. Sumarokova. Našo delegacijo je vodil predsednik Zveze zgodovinskih društev prof. J. Tadić, ki je poleg podpisanega edini pregledal ves tekst »Zgodovine Jugoslavije«, sicer pa so jo sestavljali člani, ki so pregledali večje ali manjše dele in podajali k njim svoje pripombe in predloge: iz Slovenije poleg mene Fr. Zwitter, iz Hrvaške N. Klaić in V. Bogdanov, iz Srbije I. Božić, V. Čubrilović, S. Čirković, S. Gavrilović, B. Hrabak, D. Janković, J. Marjanović, J. Mijušković, P. Morača, D. Perović, T. Nikčević in B. Pavičević, iz Bosne in Hercegovine B. Djurdjev (za turško obdobje!) in M. Djordjević, iz Makedonije H. Andonovski, Z. Avramovski, A. Hristov, Lj. Lape, D. Mitrev in D. Zografski. Razprava o knjigi se je delila v splošno in posebno (razdeljeno po posameznih delih knjige). V obeh primerih sta se delegaciji dogovorili, naj se podajajo le takšne pripombe, ki segajo globlje v koncepcijo ali o katerih bi se dalo morda razpravljati, medtem ko naj bi naši zgodovinarji podali nesporne stvarne popravke dejstev sovjetski delegaciji v pismeni obliki. Le na tak način se je dala razprava stisniti v štiri dni.

V splošni razpravi o knjigi kot celoti so izrekli jugoslovanski zgodovinarji brez pridržkov vse priznanje sovjetskim kolegom za opravljeno delo, zlasti za obsežen pregled zgodovine 19. in 20. stoletja, kjer niso imeli več z naše strani na razpolago pomoči, ki sta jo za prejšnja obdobja pomenila oba zvezka naše Zgodovine narodov Jugoslavije. Prav v tej diskusiji pa je bila postavljena vendarle vrsta širših vprašanj, zvezanih delno le s koncepcijo knjige, delno pa tudi s širšimi zgodovinskimi pojmovanji. Med ta vprašanja spada že vprašanje naslova in **sedanje** politične razdelitve kot podlage za historično terminologijo (tudi v 19. stoletju pomeni izraz »Avstrijci« avtorjem le Nemce v Avstro-Ogrski monarhiji, kar ni le nejasno, marveč tudi napačno). Vsa zgodovina do 1917 je razdeljena v okviru posameznih obdobji po posameznih narodih, spričo česar so nekatere stvari obravnavane dvakrat ali ločeno (odmevi francoske revolucije, Ilirske province ipd.) ali pa nesnakomerno; vstata pomembnih skupnih zgodovinskih procesov, ki so zajeli področja različnih narodov, pa ob tej razdelitvi ni bila zajeta (velike migracije v turški dobi in njihove posledice za nivelizacijo civilizacije, izenačevanje srbohrvatskega živega govora, slovinstvo, nekatere skupne poteze v razvoju politično-historičnih koncepcij itd.), za nekatere (npr. razvoj srbske cerkve v turški dobi) pa je njihov pomen premalo prišel do veljave. V okviru posameznih poglavij so opozarjali jugoslovanski zgodovinarji na to, da je gospodarsko-družbeni razvoj, ki mu delo posveča po pravici zelo veliko pozornost, preveč in včasih preveč mehanično ločen od političnega; ponekod to povzroča le omejitve političnega razvoja na vrsto dogodkov, ki jim manjka jasna razvojna črta, ali pa ostaja ta črta vsaj nejasna, drugje pa bi si mogel bravec stvari sploh napak povezovati in razlagati politične pojave z gospodarsko-družbenimi momenti, ki so bili mlajši od političnih dogodkov. Tudi v okviru posameznih poglavij nekateri značilni momenti manjkajo, zlasti s področja zgodovinsko-geografskih elementov (etnične meje in njihove spremembe, obseg posameznih državnih tvorb in njegove spremembe, etnična struktura posameznih pokrajin in njen razvoj itd.). Končno je diskusija zajela tudi vprašanje ali se ob obravnavi preteklosti naših narodov ob določenih zgodovinskih pojavih ne uveljavljajo tudi zgodovinske sheme, delno zvezane z vnašajem sodobnih koncepcij v preteklost (npr. v pretiravanju slabih strani tujih vplivov ali slabih posledic tujega gospostva ter v molku o vseh naprednih vplivih, zvezanih s tem; ponekod tudi v napačnem označevanju nekaterih zgodovinskih procesov te vrste), delno v poenostavljanju razrednih bojov v preteklosti (npr. glede vzrokov za kmečke upore, glede razvoja kmečkega gospodar-

stva in njegove donosnosti, v označevanju kmečkih gibanj v vseh obdobjih kot naprednih in vseh kmečkih uporov kot protifevdalnih itd.).

Posebej je zajela splošna diskusija še vprašanje prikaza makedonske zgodovine, ki v rokopisu ni bila prikazana v celoti (do začetka 19. stoletja so posebej obdelani le njeni posamezni deli, delno pa je zajeta le v okviru srbske in v okviru položaja pod Turki), v prvih stoletjih pa se je močno čutila »bolgarska« konceptija tega prikaza. Makedonski zgodovinarji so opozarjali na vrsto posameznih momentov, s katerimi ta prikaz ni v skladu, medtem ko smo drugi, ki smo posegli v to diskusijo, opozarjali, da je ostal osnovni problem — kako so se nabirale postopno tiste posebnosti v makedonskem razvoju, ki so sredi 19. stoletja privedle do prvih pojavov makedonske narodne zavesti — povsem ob strani; poskusili smo v kratki analizi bistvenih točk pokazati, da je vendarle že dosedanje zgodovinopisje ugotovilo vrsto takšnih posebnosti, ki bi jih takšen sintetičen pregled makedonske zgodovine moral podčrtati, in da bi spričo tega tudi razvoj makedonskega naroda moral biti prikazan posebej. Vrsta takšnih posebnosti v rokopisu ni bila niti zajeta.

V razpravi o posameznih poglavjih so bile v glavnem postavljene podobne opombe, le bolj konkretno in omejeno na obravnavani tekst. Posebej živa je bila diskusija o hrvatski srednjeveški zgodovini, kjer je ostal tekst obravnavane Zgodovine Jugoslavije v glavnem pri starem prikazu (s spoštovanjem pred falzificiranim privilegijem članom »12 plemen plemenitih Hrvatov«) in je zajela zato diskusija nujno celotno konstrukcijo ne le političnega, marveč tudi družbenega razvoja Hrvatske v srednjem veku. Podobno široka diskusija se je razvila tudi okrog leta 1848, ne le zaradi nejasnosti, ki jih je v rokopisu povzročalo pomanjkanje širšega okvira nemške in madžarske revolucije, marveč tudi zato, ker bistveni moment, da je bil 1848 vendarle zlomljen fevdalni red in da se more govoriti o porazu revolucije na političnem področju, na družbenem pa le v povsem določenem in omejenem smislu ob veliki zmagi protifevdalnih sil na drugem področju, sploh ni prišel v oceni revolucije do izraza. Končno je bila načeta vrsta zanimivih vprašanj tudi v zvezi z zgodovino stare Jugoslavije in narodnoosvobodilne borbe.

To je le nekaj primerov iz plodnih razgovorov, ki so trajali štiri dni. Sovjetski kolegi do večine pripomb niso zavzemali konkretnega stališča. Le na splošno so nekajkrat povedali — ob redkih vprašanjih, pri katerih so branili stališče teksta zoper nekatere pripombe — da večino pripomb sprejemajo. Delo na zgodovini se je po tem sestanku nadaljevalo in že konec leta 1962 je bilo slišati, da bo zelo v kratkem času tudi izšla. Takrat bomo seveda šele mogli odmeriti resničen plod teh razpravljanj. Ne glede na to pa je pomenil sestanek vsekakor začetek intenzivnejšega sodelovanja med sovjetskim in jugoslovan-skim zgodovinopisjem in upamo, da bo to tudi v bodoče z razvojem teh in drugih oblik skupnega dela pomagalo pri preiskavi preteklosti naših narodov, pa tudi v drugih pogledih na obeh straneh.

Bogo Grafenauer

TAJNIŠKO POROČILO ZA DOBO 1960—1962

Na enajstem občnem zboru Zgodovinskega društva za Slovenijo, ki je bil v soboto 17. decembra 1960 dopoldne v seminarski sobi oddelka za zgodovino filozofske fakultete (v poslopju NUK), je bil za predsednika ponovno izvoljen Fran Zwitter, v odbor pa so bili izbrani: Milko Kos, Dušan Bravničar, Marjan Britovšek, Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer, Slavka Kajba, Vasilij Melik, Metod Mikuš, Lidija Prudič, France Škerl, Jože Šorn, Nace Voje, Vida Wedam in France Pavlovič. V nadzorni odbor sta bila izvoljena Pavle Blaznik in Marija Verbičeva, v razsodišče pa Dušan Kermauner, Leopold Petauer in Ema Umek. Funkcije v odboru so se na prvi seji 3. januarja 1961 razdelile tako, da je bil podpredsednik kakor dotlej Milko Kos, tajnik Vasilij Melik, blagajnik France Škerl. Za knjižničarja je bil izbran Nace Voje, ki je začasno vodil tudi funkcije arhivarja. Odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa je bil še nadalje

Bogo Grafenauer, tehnični urednik France Škerl, ostali člani uredništva pa Ferdo Gestrin, Jože Hainz, Josip Korošec, Milko Kos, Vasilij Melik, Metod Mikuz in Fran Zwitter. Zastopnik uredništva Kronike v odboru društva je bil Jože Šorn, zastopnik Zgodovinskega društva v uredništvu Historijskega pregleda Jože Hainz, organizator članskih sestankov Ferdo Gestrin, vodstvo šolske sekcije pa je bilo poverjeno Vidi Wedamovi in Lidiji Prudičevi. Odbor se je med poslovnim letom spremenil v toliko, da je iz njega zaradi bolezni izstopil Dušan Bravničar, namesto njega pa je bil na odborovi seji 24. februarja 1961 kooptiran Ivan Križnar.

Poslovna doba odbora je trajala trinajst mesecev in pol, do dvanajstega občnega zbora, ki je bil 3. februarja 1962. Število podružnic in sekcij je ostalo neizpremenjeno, članov je bilo ob koncu poslovne dobe 344.

Poslovno leto 1961 je imelo za Zgodovinsko društvo poseben pomen, saj je bil v dneh 5.—7. decembra 1961 v Ljubljani tretji kongres jugoslovanskih zgodovinarjev, ki so s tem tudi proslavili dvajsetletnico vstaje naših narodov. Na kongres se je prijavilo 681 ljudi, od tega 177 iz Slovenije, udeležilo pa se ga je še nekaj več oseb. Naše društvo je sodelovalo pri sestavljanju programa kongresa, ki ga je določila Zveza zgodovinskih društev FLRJ, tehnična priprava in organizacija kongresa pa je bila skoraj v celoti v rokah Zgodovinskega društva. Ob kongresu smo organizirali tudi dvotedensko razstavo del slovenskih zgodovinarjev, prvo razstavo slovenskih zgodovinskih publikacij (v prostorih Narodne in univerzitetne knjižnice). Zaradi zveznega kongresa je, povsem razumljivo, odpadlo zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ki ga po tradiciji organiziramo sicer vsako drugo leto.

Kronika, ki jo je izdajala sekcija za lokalno zgodovino, je tudi v letu 1961 redno izhajala. Zgodovinskega časopisa sta v tem poslovnem obdobju izšla dva zvezka: XII./XIII. letnik za l. 1958 in 1959 junija 1961 na 422 straneh, XIV. letnik za leto 1960 decembra 1961 na 330 straneh. S tem se je posrečilo skrócićti zamudo v izhajanju na eno leto. Poleg tega je v sodelovanju z Zgodovinskim društvom Pomurska založba izdala publikacijo Prekmurski Slovenci v zgodovini, ki na 137 straneh podaja večino referatov z enajstega zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Murški Soboti 1959. leta, del diskusije in še nekaj drugih prispevkov iz prekmurske zgodovine.

Članski sestanek je bil v poslovnem letu, o katerem poročamo, en sam. 10. januarja 1962 sta Fran Zwitter in Bogo Grafenauer poročala o sestankih med jugoslovanskimi in sovjetskimi, italijanskimi in zahodnonemškimi zgodovinarji.

Samo ob sebi se razume, da je Zgodovinsko društvo sodelovalo v vseh akcijah Zveze zgodovinskih društev FLRJ. Posebej naj tu omenimo, da je društvo izdelalo poročilo o organizaciji študija zgodovine na ljubljanski univerzi s predlogi za njegovo izpopolnitev. Na željo OLO Ljubljana smo dali mnenje in predloge glede preureditve ljubljanskega Navja. Sodelovali smo s Svetom za šolstvo LRS, ki smo mu dali predloge glede pisanja šolskih učbenikov, ocenjevali rokopise učbenikov, ki nam jih je poslal v oceno itd. Društvena knjižnica je bila na novo katalogizirana in pripravljena za preselitev iz prostorov knjižnice Narodnega muzeja, ki ji je dolgo let dajala gostoljubno na razpolago prostore in pomagala s svojim osebjem, v prostore oddelka za zgodovino v novi stavbi filozofske fakultete.

Saldo je znašal ob začetku poslovne dobe 671.536 din, ob koncu pa 415.292 dinarjev. Dohodkov je bilo (z začetnim saldom vred) 5.222.640 din, izdatkov 4.807.348 din. Tako dohodki kot izdatki so povezani predvsem z organizacijo tretjega kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev in z izdajanjem Zgodovinskega časopisa. Delo Zgodovinskega društva, izdajanje Zgodovinskega časopisa in Kronike so s subvencijami podprli zlasti Svet za kulturo in prosveto LRS, Sklad za podpiranje založništva LRS ter OLO Ljubljana.

Vasilij Melik

OCENE

L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen, Prague-Liblice-Brno 5—12 octobre 1959, Praha 1961, 644 strani, 46 tabel in 1 priloga.

V zvezi s V. mednarodnim kongresom prazgodovinarjev in protozgodovinarjev v Hamburgu so se pokazale posamezne pomanjkljivosti pri reševanju raznih sintetičnih vprašanj, ravno tako pa tudi pri vprašanju posameznih zaključnih epoh. To je navedlo posamezne znanstvenike, da se takšnim vprašanjem posvetijo posamezni simpoziji, ki bi se z določenimi temami mogli vršiti na raznih krajih. Med takšne spada tudi symposium, ki se je od 5. do 12. oktobra 1959 vršil na Čehoslovaškem s temo »Evropa na koncu kamene dobe«. Nekateri drugi symposiji, kakor je npr. bil symposium za slovansko arheologijo s temo »Slovanska mesta«, so pa zaradi raznih vzrokov propadli.

Kljub dobro pripravljenemu in organiziranemu sympoziju, ki naj bi obravnaval vprašanje konca neolitske dobe v Evropi, se nekateri znanstveniki bodisi iz tega ali drugega vzroka tega sestanka niso udeležili ali pa niso mogli udeležiti. Med ostalim se kljub obljubi sodelovanja ni udeležil podpisani poleg Bernabo Brea, S. V. Kiseliova, Pittionija in drugih.

Izven ČSSR se je sympozija udeležilo skupno 27 znanstvenikov, 18 pa iz same Čehoslovaške, ki je ta symposium tudi organizirala in nudila gostoprimstvo. Jugoslavijo je zastopal M. Garašanin.

V imenovanem zvezku so podani referati, ki so bili čitani oziroma podani tudi na sympoziju in ki zajemajo tako neolitsko kakor tudi bakreno oziroma prehodno dobo. Nekateri članki oziroma referati so podani z dobro dokumentacijo, drugi zopet le bolj sumarično, medtem ko so tretji obravnavali le nove rezultate pri novejših raziskovanjih. Nekateri znanstveniki so skušali podati sintetične slike, ki so več ali manj tudi uspele.

Ker mi je nemogoče preiti na kritično presojo vsakega referata že glede na dejstvo, da so to referati, ki zajemajo vso Evropo, bom tu samo sumarno nakazal posamezne referate, predvsem tiste, ki se po gradivu ali problematiki vsaj kolikor toliko vežejo tudi na Jugoslavijo.

Po uvodnem referatu, ki ga je napisal J. Böhm, je referat M. Garašanina »Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau« v katerem referent obravnava celo vrsto vprašanj in problemov ter jih skuša razrešiti, da bi na temelju tega podal neko sintetično sliko o prehodnem času na Balkanu. Kot bazo za svoje razčlenjevanje je vzel t. i. Bubanjško-humsko skupino v Srbiji. Po tem prehaja na razne druge skupine vzhodnega in južnega Balkana od katerih nekatere želi podrediti svoji bubanjško-humski skupini, podobno kakor povezuje s to skupino tudi razne druge skupine v Podonavskem prostoru in v zahodnem delu Balkana. Dalje obravnava tudi posamezna manjša vprašanja, kakor so npr. vprašanje velikih kremenovih nožev ali vprašanje kamenitnih skiptrov.

Pomanjkljivost tega referata leži prvenstveno v tem, da sploh ne poznamo gradiva te bubanjško-humske skupine, kljub temu da se neprenehoma piše in govori o njej po zaslugi samega referenta, ki jo je vnesel v literaturo, pri tem pa nimamo nobenih poročil o gradivu, ne o raziskovanjih, ki bi nam nudila vpogled v bistvo te kulturne skupine. Z drugimi besedami smo primorani, da referentu verjamemo, ne moremo pa kontrolirati njegovega mnenja. Ne bom

trdil, da mogoče nekatere referentove trditve niso tudi pravilne, vendar pa za arheologijo niso nikakor materialno dokazane. V kolikor pač ne bi imeli starejše publikacije, ki jo je napisal Orsich Slavetich (Bubanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, MPK, Wien 1940), bi v resnici ne imeli nikakršne podlage za presojanje kljub skoraj desetletnemu novemu terenskemu raziskovanju, ne glede na dejstvo, da je sedaj M. Garašanin to skupino drugače delil. Poleg tega je potrebno omeniti, da vse, kar nam je trenutno znano o tej skupini, lahko označimo kot periferno oblast Salcuta kulturne skupine v Romuniji ter neke druge mlajše, kar so pa storili tudi že drugi (npr. Berciu). Tudi nekatere druge domneve in sklepi, ki jih je iznesel referent, niso niti malo prepričljivi ter bodo zahtevali zelo resne korekture.

Izredno zanimiv je referat G. I. Georgieva »Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)«. Referent se pri svojih izvajanjih naslanja na najdišče v Karanovu, kjer je kulturna plast močna skoraj 12,5 metrov. S tem je dobil poleg močne materialne dokumentacije tudi razvojne faze. Za Jugoslavijo pridejo v poštev posebno plasti, ki imajo povezavo z drugimi najdišči, posebno z nekaterimi kulturnimi skupinami v Podonavju in v Srbiji. Ni dvoma, da je referat izredno uspel že zaradi tega, ker je referent podprl svoja izvajanja tudi z materialnimi dokazi. Ni pa tukaj mogoče preiti na analizo vseh faz glede na to, da se mnoge faze ne dotikajo naše teritorije. Vsekakor so pa sklepi, ki jih izvaja referent zelo verjetni, čeprav se ne opira le na plasti v Karanovu, temveč tudi na druge na tem najdišču manjkajoče elemente, ki jih pa nahaja drugod.

D. Berciu je podal dva referata. V prvem se dotika relativne kronologije neolita v spodnjem toku Donave na temelju novih raziskovanj v Romuniji (Chronologie relative du Néolithique du Bas Danube à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie). Referent obravnava vso obdobje od protoneolita dalje. Pri tem se v mnogočem naslanja tudi na jugoslovanski neolit, ki ga vzporeja v relativni kronologiji. V drugem referatu »Les nouvelles fouilles de Salcuta (Roumanie) et le problème des groupes Bubanj (Yougoslavie) et Krivodol (Bulgarie)« obravnava referent odnos Salcuta skupine do Bubnja in Krivodola, ki jih skuša tudi povezati v relativni kronologiji.

O problemih eneolita v jugozahodnih krajih Vzhodne Evrope je poročala T. S. Passekova, o eneolitu stepskih krajev evropskega dela ZSSR pa N. Jakovljevič Merpert. Oba referenta sta skušala podati neko zaključno sliko o eneolitu imenovanih krajev na temelju danes razpoložljivega gradiva. Medtem je pa M. Gimbutas v referatu »Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Culture« skušala vskladiti kronologijo in ekspanzijo kulture z grobovi v jamah, ki se širi severno od Kaspijskega morja, kasneje pa tudi severno od Ponta, medtem ko v mlajših periodah prihaja do ekspanzije te kulture tako proti zahodu kakor tudi jugu in severu.

O neolitski problematiki Ogrske je poročal J. Banner v referatu »Einige Probleme der ungarischen Neolithforschung«, ki se je v nekaterih momentih naslonil na jugoslovanska raziskovanja. Medtem je I. Kutzian poročala o problematiki bakrene dobe na Ogrskem (Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit). Referentka se v zelo veliki meri naslanja tudi na razne rezultate v Jugoslaviji. Glede absolutne kronologije je pa zvišala čas trajanja bakrene dobe na Ogrskem.

J. Kowalczyk je imel referat o kulturi lijakatih čaš (Trichterbecherkultur) na Poljskem v zvezi s tripoljsko kulturo. Izredno zanimiv je referat K. Jażdżewskega »Über einige Probleme des Mittel- und Jungneolithikums in Polen« v katerem s polno pravico zelo skeptično ocenjuje razne nove delitve in kronologijo. Poleg tega stoji tudi na gledišču, da kultura lijakastih čaš ni vzhodnega niti jugovzhodnega izvora, kakor bi nekateri v novejšem času radi prikazali. O eneolitski periodi na Poljskem je pa poročal E. F. Neustopný v referatu »Contribution to the Eneolithic Period in Poland«.

Veliko število referatov je obravnavalo vprašanja češkega neolita in eneolita. Tako je B. Soudský v referatu »Bases néolithiques de l'évolution ultérieure« poročal o nekaterih problemih neolita na Čehoslovaškem v zvezi z Ogrsko. J. Neustopný zopet v referatu »En marge de certains problèmes de l'Énéolithique

en Tchecoslovaquie» kritično pretresa in ocenjuje posamezne probleme eneolita. V. Moucha poroča o stratigrafiji eneolita na Slánski Hori a E. Neustupný vpliv zahodnih kultur v češkem neolitu. E. Plesnová skuša podati skico razvoja eneolita na Češkem, medtem ko N. Mašek poroča o kulturni skupini Rívnác na Češkem ter njeni kronološki postavitvi, M. Zápotocký pa se ukvarja z nekaterimi vprašanji mlajšega stadia češkega eneolita. Tudi R. W. Ehrich obravnava vprašanje skupine Rívnác glede na nova raziskovanja na Homolki. J. Driehaus in E. Pleslová sta na temelju drugih referatov podala svoje gledišče k vprašanju eneolita na Češkem in Moravskem.

Povezavo v relativni kronologiji med srednjeevropskim eneolitom in balkansko bakreno dobo je skušal podati J. Driehaus v referatu »Mitteleuropäisches Aeneolithikum und balkanische Kupferzeit«. Isti avtor je skupaj s H. Behrensom poročal tudi o stanju in nalogah raziskovanja mlajšega neolita v Srednji Evropi. Nekateri drugi referenti so se zadržali na vprašanju posameznih kulturnih skupin, kakor npr. J. Preuss, ki je referiral o gaterslebenski skupini. Isti avtor je v drugem referatu referiral o kronologiji baalberške, salzmünderške in waltarnienburške skupine ter njihovem odnosu do kulture lijakastih čaš v Srednji Nemčiji. H. Behrens je zopet poročal o rössenski kulturi v zvezi z izvorom in razvojem kulture lijakastih čaš, U. Fischer pa o problemu kasnoneolitskih kulturnih skupin na Saali in Labi.

Ostali referenti obravnavajo podobne probleme ostalih evropskih pokrajin. Tako E. Vogt poroča o stanju raziskovanja neolita v Švici, A. Arribas o neolitu na Ibenskem polotoku, G. Bailloud o eneolitu Francije, a v drugem referatu o glinastih ploščicah, ki se nahajajo v francoskem neolitu, P. R. Giot o nekaterih vprašanih armoricainskega eneolita, I. Scollar o mlajšem neolitu v Belgiji, Zahodni Nemčiji in Alzaciji, W. Glasbergen in J. Diderik van der Waals o nekaterih panevropskih in lokalnih pojavih v Nizozemskem neolitu, S. Piggott o britanskih neolitskih kulturah ter njihovi povezavi s kontinentom, G. E. Daniel o dataciji megalitskih grobov Zahodne Evrope, C. J. Becker o problemih neolitskih kultur v severni Evropi od začetka lijakastih čaš do pojava vrvičaste keramike in v drugem referatu o izvoru mihelsberške kulture in kulture lijakastih čaš.

R. W. Ehrich se je v posebnem referatu dotaknil tudi nekaterih vprašanj glede metodologije in terminologije.

Na koncu je S. J. De Laet podal referat o rezultatih, ki jih je dosegel symposium. Tu se dotika tako same organizacije kakor tudi metodoloških, splošnih in posameznih problemov glede na posamezne države. Logično je medtem, da je mogel poročati samo na temelju referatov, ki so bili podani na simpoziju. Zato je tudi razumljivo, da je za nekatere druge dežele, o katerih ni bilo referatov oziroma niso imele referentov, dokaj na splošno slabo ocenil delo na arheološkem polju, posebno na polju neolita in eneolita.

Lahko trdimo, da je simpozij zelo dobro uspel. Posebno se jasno kaže celotna problematika, ki jo pa ni potrebno omejiti samo na neolit in eneolit, temveč na vso prazgodovino. Kolikšna je pa ta problematika se vidi najbolje po tem, da niti dva referata nista bila istega mnenja o istem vprašanju. Ni dvoma, da se vsa mnenja ne morejo vskladiti, vendar pa so mnenja vendar preveč divergentna. To pa tudi zato, ker vsak znanstvenik gleda na celoten problem vedno s svojega lastnega gledišča in svojih lastnih lokalnih rezultatov, ki bi jih potem hotel posplošiti. Mnogokrat imamo pa tudi premalo elementov, ki bi se dali povezati v neko celoto.

J. Korošec

Josef Klíma, Společnost a kultura starověké Mezopotámie (Nové obzory vědy — Vědeckopopulární edice ČSAV, 10), Praha 1962. Nakladatelství Československé akademie věd, mali 8°, 212 str., 50 risb in 32 fotografiskih posnetkov.

Docent Josef Klíma, eden izmed najvidnejših in najbolj uspešnih obdelovalcev klinopisnih prav v svetovnem merilu, je bravec Zgodovinskega časopisa že dobro znan po mnogih svojih publikacijah. Danes mi je poročati o najnovejši njegovi poljudno znanstveni »Družbi in kulturi starodavne Mezopotamije«,

ki jo je okusno opremljeno izdala Češkoslovaška akademija v posebni svoji zbirki poljudno znanstvenih spisov.

Takoj v začetku naj poudarim, da je Klíma svojo nalogo lepo rešil in je svojim češkim rojakom poklonil delo, ki z znanstveno preciznostjo združuje lahko umljiv in pregleden način obravnavanja.

V uvodu takoj postavi bravca v Mezopotamijo in ga seznanja z njenima deloma: Asirijo in Babilonijo, ki pa se zopet deli na dve polovici: Akad na severu in Sumer na jugu. Naštevava, kdaj se te dežele v češkem slovstvu (Dalimilova kronika v 14. stoletju) prvič imenujejo in nas vodi od prvih asirioloških interesentov do velikega asiriologa in hetitologa Bedřicha Hroznýja (1879—1952), imenoma navaja osem njegovih učencev — med njimi je tudi sam —, ki uspešno nadaljujejo delo svojega nepozabnega učitelja.

Knjigo je razdelil Klíma na 16 poglavij. V vsakem poglavju označuje posamezne odstavke z manjšimi naslovi; s to razdelitvijo je umljivost snovi zelo olajšal tudi za preprostega bravca.

Klíma začenja (str. 13—20) z zemljepisnim popisom dežele, obeh rek, najvažnejših mest, z namakalnimi napravami. Vse ponazoruje lepo z zemljevidoma Prednjega vzhoda in Mezopotamije ter z drugimi risbami. Hkrati opozarja na prirodne neugodnosti v Mezopotamiji (pomanjkanje lesa, kamenja in kovin ter na možnost posebno hudih poplav). Nadaljuje (21—26) z naselitvijo dežele. S tem se dotakne sumerskega problema: odkod so prišli (v drugi polovici četrtega tisočletja), ali so bili pred njimi že Semiti naseljeni v deželi? Naštevava besede (pastir, kmet, ribič, kovač, tesar, lončar, tkalec in morda trgovec), ki so jih Sumerci najbrž prevzeli od prejšnjega prebivalstva. Kot gospodarji Medrečja slede Akadijci, Amoriti (Hammurabi), Kasiti in končno preplavijo Babilonijo Aramejci. Na severu postane vojaška Asirija strah in trepet sodobnikov. V deželi zavladajo tuji gospodarji (Peržani, Makedonci, Arsakidi, Sasanidi). Kot novo dodaja Klíma še poglavje o Arabcih v Mezopotamiji, kar ga vodi do modernega Iraka.

Nadaljnji zgoščeni zgodovinski pregled (27—43) začenja s kronološkimi problemi (dolga, srednja in kratka kronologija) in s predzgodovinskimi najdišči. Nato obravnava Sumerce, Akadijce, Babilonce in Asirce ter gre do Selevkidov. — V 4. poglavju (44—56) nudi pregled arheoloških izkopavanj, pri čemer spretno postavi v ospredje najbolj pomembna: v Uru, Kišu, Uruku, Ešnun, Mariju, Babilonu in Assurju. Poleg tega se dotakne perifernih najdišč (El Amarna, Ras Samra, Elim, Urtu). Poseben odstavek obravnava »odkritja B. Hroznýja na Prednjem vzhodu« (55 s.). — Peto poglavje (57—67) se bavi s klinopisom in z njegovim razvozljanjem. Šesto poglavje (68—79) analizira razvoj vladavine v Mezopotamiji. Od nastanka in razvoja občin prehaja preko sumerskega tempeljskega gospodarstva, ki včasih dobiva znake despotizma, kar se še bolj pokaže pri starobabilonskih in poznejših asirskih vladarjih, četudi so zlasti asirski kralji pogosto morali upoštevati voljo vojaške aristokracije. V posebnem odstavku govori Kl. o prizadevanjih mezopotamskih vladarjev po priznanju legitimnosti (77 s.). Poseben odstavek je odmerjen ženam na mezopotamskih prestolih (78). Sociološkim problemom je posvečeno poglavje »Razredne diferenciacije in stanovska razvrstitev v mezopotamski družbi« (80—89). S posebno skrbnostjo obravnava tu Kl. sužnje in njihov pravni položaj, njihovo zunanje znanje, kupno ceno in oprostitev, nato govori o obeh drugih razredih (*avilum* — *muškenum*).

Pred zakonodajno ureditvijo zajame v posebnih poglavjih vse, kar je do slej mogoče povedati o kmetijstvu in živinoreji (90—100), o obrti in umetnosti (101—110), o trgovini in kreditu (111—118) ter o verstvu (119—126).

Če se spomnimo, kolik pomen je pravno življenje imelo v Mezopotamiji, je upravičeno, da mu je Kl., ki je pravni zgodovinar, posvetil troje poglavij. Najprej (127—136) seznanja bravca z mezopotamskimi zakonodajnimi deli. Izhajajoč od starega običajnega prava in preko poročil o reformatorju Urukagini iz Lagaša, pride v Uru III do prvega, Ur-nammujevega zakonika, ki mu slede sumerski rodbinski zakoni, zakoni iz Ešnunne, zakonik Lipit-Ištarja iz Isina in kot vrhunec Hammurabijev zakonik. V posebnih odstavkih se kratko ustavi pri novobabilonskih zakonskih drobcih in pri asirskem zakonodavstvu. — Po-

sebno poglavje (137—145) se bavi z zakonom in družino. Začenja s pravnim položajem moža in žene, obravnava sklenitev zakona, govori o zakonih med osebama, ki pripadata različnima razredoma, o koncu zakona, o očetovski oblasti, adopciji in o dedovanju. — Na kazenskopravno področje posega v poglavju »Od krvnega maščevanja do državnega kazenskega sodstva« (146—153). — Predzadnje poglavje (154—164) nas seznanja s početki kulture, s šolstvom že pri starih Sumercih, z arhivi in knjižnicami, s slovarji in glosarji, z računanjem in merstvom (z geometrijo) ter z merami, koledarjem, zvezdoslovjem, z zemljepisom, zdravništvom (z uporabo magije) in z začetki kemije. Zadnje poglavje (165—178) govori o virih mezopotamskega slovstva (razvoj literarnih tvorb, himne, molitve, žalostinke, epi itd.).

Ob sklepu pisec zajema pomen sumersko-akadijske civilizacije in skuša določiti njenemu zgodovinskemu vplivanju pravo mesto; pri tem odklanja pretiravanja nekdanjega panbabilonizma.

Klíma dodaja svoji knjigi razlago manj znanih strokovnih izrazov in zgodovinskih podatkov (182—185), precej obširen pregled literature (186—194), register imen (med njimi pogrešam Pavla Koschakerja) (197—202) kakor tudi stvarno in kulturno kazalo.

Sploh je treba priznati, da sta pisatelj in založba storila vse, da v zgoščenem obsegu dobi češki bravec lepo zaokroženo sliko o kulturi in o družbenem ustroju antične Mezopotamije — hkrati z upravičenim poudarkom, da so k njenemu spoznavanju Čehi (B. Hrozný) prispevali svoj pomemben delež.

Viktor Korošec

Kulturgeschichte des Alten Orient: Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien — Palästina, Urartu. In Zusammenarbeit mit Heinrich Otten, Victor Maaga und Thomas Beran herausgegeben von Hartmut Schmökel. Mit 24 Bildtafeln, 10 Abbildungen im Text, Übersichtskarte und Zeittafel. (Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1961. XII + 778 str., cena 19,80 DM.

Zgodovinskemu časopisu tudi H. Schmökel ni neznanec. O tem pričajo poročila o njegovih obdelavah mezopotamske zgodovine (»Ur, Assur und Babylon« [l. 1961, 5. izd.], »Geschichte des Alten Vorderasien«, 1957), posebej Sumercev (Das Land Sumer, 2. izd., 1955) in Hammurabija (1958). Sedaj pa je za Krönerjevo žepno izdajo (KTA, št. 298) priredil kulturno zgodovino Starega vzhoda, pravzaprav Prednje Azije, in sicer takó, da je sam obdelal Mezopotamijo (stran 1—310), medtem ko je pridobil za obdelavo hetitske države in kulture (stran 311—446) prof. Henrika Ottena (Marburg ob Lahni), za Sirijo in Palestino (stran 447—604) prof. V. Maaga (Zürich) in za državo Urartu Th. Berana (od Nemškega arheol. inštituta). Škoda, da zaradi »pomanjkanja prostora« (predgovor str. XII) ni bilo mogoče vključiti v to obdelavo vsaj Elama, če ne že Irana in Frigije. Pisatelju in založbi bomo hvaležni, če taki obdelavi nameni novo številko v svoji zbirki.

Takoj lahko ugotovimo, da pomeni nova kulturna zgodovina Starega vzhoda pomembno obogatitev našega slovstva v tem vprašanju. Čeprav sem v nekaterih podrobnih vprašanjih vsaj delno drugačnega mnenja, je po mojem mnenju treba izreči avtorjem zahvalo za njihovo obdelavo, ki zajema najnovejše strokovne dosežke na tem področju in jih podaja v lepi in lahko umljivi obliki.

Da naše poročilo preveč ne naraste, se moramo omejiti samo na to, da opozorimo na skupine obravnavanih zadev.

Svojo obdelavo Mezopotamije v prvem od dvanajstih poglavij začenja Sch. z analizo klasičnih grških podatkov (pri Herodotu, Ksenofontu in Strabonu) kakor tudi bibličnih priložnostnih navedb in končno domačih (Berossos), zlasti po izkopavanjih. Napeto čitamo njegovo pretresanje Herodotovih in Ksenofontovih navedb v luči modernih najdb v Babiloniji (str. 3 ss., 6 s.). Žal opusti vsaj kratek pregled zgodovine izkopavanj v zadnjih 120 letih in samo našteva (13 s.) pet najpomembnejših sedanjih izkopavanj: Uruk, v Haburjevem trikotu, Mari, Nimrud-Kalah, Nippur. Na pičlih petih straneh zajame bliskovit pregled zgodovine in zgodovine dežele v skoro 3000 letih (16—21). — V drugem poglavju

(22—46) obravnava način naselitve v Mezopotamiji, ki je težila za nastankom mest (zaradi nevarnosti napadov in poplav). Zaporedoma obravnava strukturo in življenje v mestih, v (patriarhalni) družini, nato pa še ustroj takratne družbe. — Gospodarsko življenje zasleduje v njegovem razvoju od tempeljskega gospodarstva v stari sumerski dobi preko dvorskega kraljevega v pozni sumerski državi do zasebnega. Temu splošnemu pregledu sledi obravnavanje posameznih gospodarskih sektorjev: kmetijstva (ki zahteva dobro namakalno ureditev), živinoreje, zelo važnega ribištva, manj važnega lova, različnih obrti (do ladjarjev, kamnosekov, prirezovalcev pečatnikov, kovinarjev) in končno začetkov industrijske predelave volne in najbrž tudi rib (75 s.). Pomanjkanje rudnin v deželi, ki je že po svoji legi izrazito prehodna dežela, je sililo k nastanku trgovine (76). Zanimive podatke navaja Sch. (82 s.) glede daljav, ki jih je takratni promet moral premagovati (npr. 4000 km od Ura do Rdečega morja; blizu 2000 kilometrov iz Asurja v Hattušaš). — Nato prehaja k notranji državni ureditvi: »Kraljestvo, uradništvo in uprava«. Za staro dobo zanika vsake sledove »primitivne demokracije«, kakor jo zlasti nekateri ameriški sociologi domnevajo v tem, da se bajeslovni epski junak Gilgameš posvetuje o težki odločitvi zdaj s starešinami, zdaj z mlajšimi. Morda bo pa resnica le nekje bolj v sredi. Skrbno zasleduje razvoj sumerske vladarske oblasti do sumerskega velekralljestva (88), preko akadidske monarhije, amoritske (Hammurabijske) dinastije (vladar se označuje kot »pastir«). Posebej pokaže težnje vladarjev po legitimnosti (100 ss.) in njenih oblikah. Nato obravnava uradništvo (103 ss.) in upravo, zlasti finančno (106). Za Hammurabijske čas navaja kot davčno postavko za svobodnega državljana 10 %, za slabše postavljenega muškena 33 1/3 %. Poleg davkov je bila precej razširjena tlaka (107). Stara mezopotamska država je mnogo gradila (108). Nadaljna poglavja obravnavajo: vojaško organizacijo (108 ss.), pravo (129 ss.), pisavo, pisarje in šole (158 ss.), znanosti (174 ss.: filologijo, zemljepis, mineralogijo, rastlinstvo, živalstvo, kemijo, medicino, matematiko, astronomijo idr. pa tudi tajne vednosti, magijo). Tu Sch. podaja najvažnejše o starih arhivih in knjižnicah (204 s.). Sledje poglavja o pesništvu in glasbi (205 ss.), o upodabljanju umetnosti (324 ss.) in verstvu (269 ss.). V zadnjem poglavju (»Izzarevanja«) načena Sch. vprašanje o vplivih mezopotamskih kultur na druge dežele in narode. Najprej pojasnjuje pota in možne posredovalce (trgovci, poslanstva, vladarske ženitve, zdravniki in celo tuji sužnji). Posebej obravnava vplive materialne in posebej duhovne kulture. V podrobnosti se zaradi omejenega prostora ni mogoče spuščati.

Drugi del knjige je H. Ottenova obdelava hetitske države. Otten je večkrat sodeloval pri izkopavanjih hetitske prestolnice, kar se prijetno čuti v njegovih izvajanjih. Hvalevredno je tudi, da vpleta v svoje opisovanje daljše odlomke svojega prevoda izvornih dokumentov.

Tudi on je svoje delo razdelil na 12 poglavij, ki so prirojena posebnostim hetitskega razvoja. V prvem poglavju (313 ss.) seznanja bralca z zemljepisnimi podatki, z zgodovino odkritja glavnega mesta (Hattušaš-Bogazköi) ter obeh stanskih najdišč (Kültepe in Ališar-Hüyük).

Pregled zgodovine in njenih virov (327 ss.) je tokrat precej obširnejši in se začena že s staroasirskimi ploščami, ne več stoletje pozneje, z napisom, v katerem Anittaš, kralj Kuššarja, pripoveduje, da je razdejal mesto Hattušaš. Otten ugotavlja nekaj hetitskih izrazov tudi v staroasirskih ploščah iz Kaniša (Kültepe); iz njih sklepa, da so se Indoevropejci naselili že v 18. stoletju v Anatoliji, ne da bi se moglo reči, ali so prišli od vzhoda ali z Balkana.

Otten deli zgodovino hetitske države na tri dobe: staro, srednjo in novo; kot srednjo označuje vladavino Teliipinuša, znanega kot zakonodajalca. Njega so doslej šteli k stari državi. Ob koncu pregleda bi si jaz želel, da bi bil O. še bolj upošteval podatke iz ugaritskega južnega arhiva, ki izvirajo neposredno od hetitskih vladarjev. Poznohetitskim mestnim državam v severni Siriji, ki so jih Asirci imenovali hetitske, O. odreka hetitski značaj. Osvojili so jih končno Asirci (Kargamiš, leta 717).

Sledje poglavja, ki obravnavajo: kraljestvo (364 ss.) (naslove, prestolonasledstvo, položaj kralja, kraljice, dvora, kakor tudi pojmovanje kraljevih dolžnosti); skupnost (371 ss.); fevdstvo, upravo, rodbino; vojaške zadeve (375 ss.),

pravo (386 ss.); gospodarstvo (398 ss.), pisavo (401 ss.: tu dobimo podrobnejše podatke o najdbi različnih skupin glinastih klinopisih plošč; o ureditvi knjižic; o pisarjih in njihovih šolah; o ploščah iz srebra, bronu, železa ali lesa; končno govori še o hetitski hieroglifski pisavi). Zadnja tri poglavja obdelujejo znanosti (413 ss.); literaturo (417 ss.); verstvo (425 ss.) in umetnost (441 ss.).

Sirijo in Palestino je V. Maag obdelal prav tako v 12 poglavjih. Tu gre za ozemlje, ki ni v zgodovini nikoli tvorilo enotne države, zato je npr. poglavje o pravu zelo kratko (494—499). Pač pa je mogoče več povedati o predzgodovinskih najdbah (448—456) in predzgodovinskih dobah (456—466). V poglavjih: »Mestna država in kraljestvo v bronasti dobi« (467—476) in »Mesto in rod: vsakdanje življenje v Palestini železne dobe« (476—493) skuša nuditi pisec vpogled v družbene razmere takratne dobe. Za poglavjem o vojaški organizaciji (499—506) je za gospodarske razmere poučno poglavje o obrtih, umetnih obrtih in trgovini (506—519). V feničanskih mestih se je razvilo ladjarstvo, steklarstvo in izdelovanje škrлата (507). Biblični podatki osvetljujejo razmere v Palestini (508). Pojavljajo se začetki cehovstva pri obrtnikih in trgovcih (516). V zvezi z naraščanjem trgovine so mali kmetje čedalje bolj izrivani z rodne zemlje: nastajajo na eni strani latifundije in na drugi strani proletariat. Zlato in srebro se kot plačilno sredstvo tehtata, dokler perzijska doba ne uvede kovanega denarja. Za pisavo (519—544) je Fenicija izumila abecedo. Maag tu podrobno omenja posamezne pisave, pisalni material in vrste spisov (539 ss.: pisma, znanstvena in vladarjeva navodila, trgovske in tempeljske sezname, ritualne (obrednike), anale, kronike, pesnitve itd.). Samo omenjeno naj bo poglavje (544—563), ki obdeluje ugaritsko in hebrejsko slovstvo ter petje in glasbo. Verstvu pa posveča avtor troje poglavij: o verskih predstavah v zgodnji dobi (563—570), o sirsko kananejski religiji (570—596); o temeljih izraelske religije (597—604).

Dr. Thomas Beran kot četrti avtor obravnava kulturno zgodovino države Urartu, ki je imela svoje središče v mestu Tušpa ob Vanskem jezeru v današnji Turčiji. Tu so nam ohranjeni v klinopisni pisavi skoro samo kraljevski napisi o raznih gradnjah. Po virih tako vezan, podaja Beran najprej zgodovinski pregled (606—619), nato pregled dosedanjih dognanj glede ljudstva in jezika (620—627). V naslednjem poglavju (627—637) obravnava verstvo, državo in gospodarstvo, v zadnjem (637—657) pa umetnost in umetno obrt.

Za besedilom slede opombe (str. 659—709) in prav tako po poglavjih razporejene navedbe, literature (710—750), na kar pride seznam slik (751 s.), časovni pregled (754 s.), osebno in stvarno kazalo (756—778) in končno zemljevid z antičnimi krajevnimi imeni in današnjimi državnimi mejami. Priznati je treba, da so se avtorji z izbiro slik in založba z zunanjo opremo zelo potrudili, da je delo izšlo v vsestransko prikupni obliki.

Ker se v podrobnosti ne moremo spuščati, naj se vsaj z nekaj stavki dotaknemo pravne obdelave, glede katere bi si pravni zgodovinar želel jasnejše pravniške perspektive. Kajpak je stanje gradiva, t. j. pravnih virov na obravnavanih štirih območjih zelo različno. V Mezopotamiji je ohranjena vrsta zakonikov in ogromna množina zasebnih listin, pri Hetitih zakonska zbirka brez zasebnih listin, v Siriji in Palestini je Maag imel na razpolago navedbe bibličnega prava in arhiv v Ugaritu, ki je časovno in vsebinsko zelo omejen, za Urartu ni imel Beran ničesar. Zdi se, da je slika, ki jo dobi nepoučeni bravec v teh odstavkih, precej nepopolna.

V celoti je treba poudariti, da pomeni nova Schmökelova kulturna zgodovina lepo obogatitev dosedanjega slovstva. Z zanosom, s katerim je pisana, z upoštevanjem najnovejšega stanja, bo vzbujala zanimanje in ljubezen za prednjeazijske kulture pri publiki, ki se zanima za kulturne in socialne tvorbe Starega vzhoda.

Viktor Korošec

O. Neugebauer, The Exact Sciences in Antiquity. Brown University Press, Providence, Rhode Island 1957, 2. izdaja, 8°, + 240 strani z 52 risbami, 14 fotografskimi posnetki in kronološko tabelo.

Knjiga nam daje lep pregled razvoja matematike in astronomije, kakor se je razvila pri Babiloncih, Egipčanih in Grkih, ki so položili temelje današnje matematike.

V prvem poglavju nas avtor seznanja s številčnimi sistemi, seksagezimalnim in dekadničnim, z načinom pisanja in računanja s števili, od preprostega grškega sistema do babilonskega, ki je s klinopisnimi znaki zelo težko izražal razne računske operacije.

V drugem poglavju obravnava babilonsko matematiko. Večina matematičnih tekstov je iz starobabilonske dobe, t. j. iz časa Hammurabijeve dinastije, manjše število pa do Selevkidske dobe. Babilonci so razvili matematiko do precejšnje višine. Poznali so Pitagorov izrek, kvadratni koren iz dveh so izračunali precej natančno in reševali so enačbe do šeste stopnje. Na posebni tablici je celo razrešen problem z enačbo osme stopnje. Geometrija pa je bila pri Babiloncih slabo razvita.

Tretje poglavje, ki bi pravzaprav moralo biti prvo, nas seznanja z viri proučevanja antične matematike, z glinastimi ploščicami, papirusi, reliefnimi napismi itd. Poudarja važnost papirologije kot vede, ki je na žalost slabo razvita in ki bi nam lahko sorazmerno največ pomagala pri proučevanju antične matematike. Pritožuje se nad nesistematično vodenimi izkopavanji in pomanjkanjem muzejskih inventarjev, kar zelo otežkoča, ali pa celo onemogoča znanstveno delo.

Egipčanska matematika se ni tako visoko razvila. Omejila se je predvsem na seštevanje in računanje z ulomki. Dalje so Egipčani prišli v geometriji, kar je nastalo iz povsem praktičnih vzrokov. Astronomija, čeprav precej visoko razvita, ni imela mnogo vpliva na poznejšo astronomijo. Njihov koledar z 12 meseci po 30 dni in 5 dodatnimi dnevi pa je ostal standardna astronomska norma skozi vso antiko in srednji vek do Kopernika. Njim dolgujemo tudi delitev dneva na 24 ur in ure na 60 minut.

Nasprotno pa je babilonska astronomija močno vplivala na helenistično astronomijo in posebno na astrologijo, tedaj vodilno astronomsko panogo. Najstarejši do sedaj znani dokument je iz kasitske dobe (ca. 1500 pr. n. št.) in vsebuje zanimiv astronomski problem; iz podatkov o položajih planetov in zvezd je bilo treba izračunati položaj ostalih. Iz kasnejših dob pa so nam ohranjeni važni teksti o opazovanjih in ugotovitvah, ki nam dajo precej popolno sliko babilonske astronomije. Poznali so pota planetov, znali napovedati lunin mrk; vesolje pa so delili na sfere, po katerih so se gibali planeti. Najdeni so bili celo posebni priročniki, kjer so bili izračunani položaji ozvezdij in planetov za določene intervale.

Egipčanska in babilonska matematika tvorita osnovo grške matematike. Grki so seveda to osnovo znanje, ki ga je orient dosegel, izpopolnili in ga razvili do zavirljive višine, saj so računali s kotnimi funkcijami, se ukvarjali s sferično trigonometrijo in kartografijo zemeljske oble. Osnovni vir so nam Evklidovi »Elementi«, poleg drugih antičnih matematikov npr. Hiparha, Arhimeda, Apolonija idr. Ptolomej pa nam v »Almagesti« podaja svoj sistem vesolja in tabele, po katerih lahko izračunamo za vsak dani trenutek položaj sonca, lune in petih planetov. Sploh so Grki s svojim obsežnim matematičnim znanjem računali v astronomiji vse, kar se je računati dalo.

Avtor, ki velja za prvega ožjega specialista za klinopisne matematične vede, nam je s to knjigo podal dober pregled o tem, kaj je Bližnji vzhod v antiki dosegel na področju eksaktnih znanosti.

Marko Urbanija

Z. Vinski (Zagreb), Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. Situla 2, Ljubljana 1957. Strani 54, table XXXV.

Celo razpravo lahko razdelimo v dva dela: Prvi obsega popis arheoloških predmetov, okoliščine v katerih so najdeni, njihovo tipološko določitev in tudi časovno opredelitev, kolikor je to mogoče, ako predmete primerjamo s podobnimi najdbami. Drugi del pa obsega zgodovinske dogodke in okoliščine, zaradi katerih so predmeti prišli v zemljo.

Avtor opisuje najprej grobno najdbo iz Batajnice pri Zemunu, ki je prišla šele po drugi svetovni vojni v Arheološko zbirko Narodnega muzeja v Zagrebu. To najdbo, posebno pa čelado baldenheimskega tipa je avtor že ob-

javil v Germaniji, glasilu Nemškega arheološkega inštituta XXXII (1954), stran 174 in sl.

Po tipičnih posebnostih, npr. motivu ptice roparice, je prišel avtor do pričanja, da je ta šlem gotskega izvora. Med seboj primerja slične čelade (»na provesla«, kakor jih on imenuje), ki so jih obdelali že razni hrvaški arheologi: Hoffiller, Radić in Karaman. Vsi dosedanji pisatelji postavljajo koničaste čelade tega tipa s palčicami v pozno antiko, medtem ko Hoffiller misli, da so rimski vojaki s takimi čeladami upodobljeni že na Trajanovem stebru. Splošno mišljenje vseh znanstvenikov pa je, da so baldenheimski šlemi iz neke izvrstne kasno-antične delavnice, verjetno iz Italije. Zelo natančno je datiran tak tip čelade, ki so jo našli v grobu obenem z zlatnikom cesarja Leona I. (457—474) pri vasi Flaning v Porenju (str. 10). A. Alföldi misli, da je pričetek teh šlemov iskati v sasanidski Perziji (str. 13). Dalje navaja avtor mišljenja še drugih učenjakov (J. Wernerja, Henninga itd.), ki so vsi složni v tem, da so čelade baldenheimskega tipa z bronastimi palčicami drugega izvora kakor one z železnimi šipkami, ki naj bi bile značilne za Parte (str. 15). Avtor našteva še naprej razne posebnosti baldenheimskega tipa in ugotovi med drugim, da je batajniška čelada 20. kos tega tipa in da je po Wernerjevem mišljenju, kateremu se približuje tudi naš avtor, izdelana v Italiji konec V. ali VI. stoletja. Hoffillerjevo trditev, da so te čelade iz prvega stoletja po Kr. pa ovrže s tem, da nosijo na Trajanovem stebru nekateri rimski vojaki šiljaste čelade, ki so jih uplenili Dačanom v prejšnjih bojih.

Leta 1954 je izšla v »34. Bericht der röm. -germ. Kommission razprava in natančen katalog, kjer so popisane vse čelade baldenheimskega tipa, napisana od P. Posta. Vinski misli v principu isto kakor Post in Werner o tipu baldenheimskega šlema. Post prinaša v svojem delu tudi mnogo slik. Čelada iz Batajnice je zelo podobna čeladi iz Toricella Peligna, Chieti (str. 15) in je tudi istčasna z njo.

K batajniški najdbi spada tudi dolgi konjeniški meč (spatha, sl. 9), ki je zelo podoben meču, ki so ga našli v Rakovcu pri Irigu. Publiciral ga je že Hoffiller in ga je zelo približal germanskim tipom meča (VHAD, N. S. XII, 1912, str. 104 sl.). V Arheološkem muzeju v Zagrebu je še 7 nepubliciranih germanskih mečev (str. 21), katerih slike tudi prinaša avtor (sl. 82—88). Poleg njihove oblike dokazujejo tudi kraji, kjer so bili najdeni, da so germanski in Hoffiller jih ni obdelal v svoji razpravi o rimskem orožju. Tudi ostalo orožje batajniške najdbe, kakor npr. kopje, umbo in brzde so iz istega časa kakor čelada.

Po arheološki obdelavi batajniške najdbe objavlja avtor tudi nekaj zgodovinskih podatkov za Srem, kjer so dolgo časa gospodovali gotski Gepidi. Po zmagi nad Huni leta 454, ki so jih prej najbolj podpirali ravno Gepidi, so bile meje gepidske države na zahodu Tisa, na jugu Donava, vzhodno Aluta in Karpati (primerjaj D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mittel-donaubecken, 454—568 u. Z., Budapest 1961). Prijateljstvo z Bizantom je trajalo do leta 536 po Kr. Že Brunšmid piše (VHAD, N. S. VIII, 1908, str. 210), da ni mogoče vedno točno določiti, ali so najdbe vzhodno-gotske ali gepidske. Predmete iz Siska smatra on za vzhodno-gotske, dočim so pa bili po njegovem predmeti iz Srema gepidski, ker gepidska oblast ni nikdar segala do Siska.

Leta 472 so napadli Goti Sarmate, jih premagali in ubili njihova dva kralja. Zasedli so Singidunum in od takrat naprej ne pomenijo Sarmati v zgodovini Podonavja ničesar. Priključili so se Gepidom in njihovo ozemlje je postalo del gepidske države. Leta 473 so Vzhodni Goti zapustili Panonijo in odšli na Balkan. Gepidi so prekoračili Donavo, zasedli so Sirmij in njegovo okolico. Tudi svoje glavno mesto so preselili v kulturni Sirmij. Gepidi so stanovali mirno v teh krajih do leta 488, ko je njihov kralj Traftstila zabil svojo deželo prehod Teoderiku. Bil je premagan. Njegov sin Thrasarich je sklenil mir s Teoderikom. Gepidi so postali tako močni, da so imeli dvoje kraljestev: eno v Sremu, drugo v Daciji. Kasneje so Gepidi izgubili Srem in Sirmij, vendar je ostalo tam še precej gepidskih prebivalcev. Vnovič je prišel Sirmij v gepidsko oblast leta 535, kjer so kovali tudi svoj denar, kar je prvi ugotovil prof. Brunšmid v Streni Buliciani str. 671 s člankom: Novci Gepidskog kralja Kunimunda«. Borbo za Srem in Aurelijansko gepidsko Dacijo so Gepidi še vedno nadaljevali,

dokler ni Justinijan paraliziral njihovo prepotenco na ta način, da je sklenil zavestništvo z Langobardi, ki jim je odstopil leta 546 Panonijo, Valerijo I. in Norik (Csállani, Gepiden str. 13). Gepidi so se bojevali z bizantinskimi prijatelji Langobardi z menjajočo srečo. Leta 564 je postal Kunimund kralj Gepidov, zapletel se je v težke borbe z Alboinom. Z avarsko pomočjo se je Alboinu posrečilo premagati Gepide. V boju je padel tudi zadnji gepidski kralj Kunimund. Po njegovi smrti niso smeli Gepidi več imeti svojega kralja. Sirmij je gepidska posadka predala Bizantincem. Po propadu gepidske države so se priključili borci in odličniki Langobardom. Ti so se spomladi leta 568 odselili iz neprijetne avarske bližine v Italijo in z njimi preostali del Gepidov in drugih germanskih plemen. Posamezne gepidske naselbine so še ostale. Kasnejši pisatelji jih še včasih omenjajo ali njihovi drobci niso nikdar več igrali kakšne pomembne vloge.

Vinski sklepa ravno na temelju zgodovinskih dogodkov, da grob iz Batajnice ni bil kasnejši od l. 567, ko so Gepidi dokončno izgubili oblast v Sremu (str. 27). Iz zgodovinskih dogodkov sklepa avtor, da sta tudi čeladi iz Št. Vida v Dalmaciji zapuščina Vzhodnih Gotov, ki so imeli ta kraj (Narono) v svoji oblasti od leta 430 pa do 535 ali pa še nekoliko kasneje.

V drugem delu svoje razprave nam daje pisatelj pregled arheoloških najdb iz Srema in Baranje. Avtor poda kratek pregled najdb iz Srema, ki jih je opisal že Brunšmid (VHAD, NS, VIII, 1908, str. 208 sl.). Brunšmid jih pripisuje Gotom in Gepidom, s čemer se strinja tudi avtor sam (str. 27), razven nekaj izjem (str. 28). Brunšmid je znanstveno uredil in ugotovil novce omenjenih dveh germanskih plemen v muzejski numizmatični zbirki. Zaradi svoje smrtonosne bolezni je pa utegnil publicirati samo še denarje gepidskega kralja Kunimunda, dočim sta preostali numizmatični material objavila A. Alföldi in Fr. Stefan.

V daljnem tekstu spopolnjuje pisatelj deloma že publicirane najdbe z nepubliciranimi, jih znanstveno opredeli in izčrpno pojasni z novejšo literaturo in ustreznimi slikami. Tako so obdelani kraji: Novi Banovci (Burgensae), Jakovo in Kormadin, Donji Petrovci (Bassianae), Erdevik, Rakovac, Neština, Beli Manastir, Ilok, Batina. Zelo verjetna je hipoteza tov. Vinski-Gasparini (str. 37), da je večina prekrasnega in omenjenega nakita bila izdelana v sirmijskih delavnicah, dokler niso tega mesta leta 582 uničili Avari.

Posebno pozornost je avtor posvetil terenu v bližini vasi Zmajevac ob Donavi. Obravnava gradbene ostanke, ki so jih tamkaj našli in predmete od tod z ozirom na stil, kronologijo in navaja novejšo literaturo. Ugotovi, da je zelo težko datirati slučajno najdbo okrasnih okovov, je pa zelo verjetno, da so iz časa, ko je padel rimski limes v hunske roke. Huni se pojavljajo že leta 388 kot Teodozijeve pomožne čete v vojni proti Maximu, ki ga je Teodozij premagal najprej pri Sisku in potem še pri Poetoviju. Mogoče pa je ta najdba tudi kasnejša, sodeč po zlatniku cesarja Teodozija II. Lahko so pa tudi okovi orožja Zahodnih Gotov, ki so služili na rimskem limesu okrog leta 400.

Razprava Zd. Vinskega dopolnjuje znanstveno delo V. Hoffillerja in njegovo »Opremo rimskega vojnika u prvo doba carstva«, ker obravnava orožje kasnejšega rimskega obdobja z vsem potrebnim znanstvenim aparatom. Izpopolnil je pa tudi z novimi podatki Brunšmidovo raziskovanje Srema in deloma odkril javnosti arheološke zaklade Srema. Omenil bi še, da je mnogoštevilni osteološki material sremskih grobišč, ki bi ga lahko porabil avtor, že davno obdelal pokojni Lebzelter.

Josip Klemenc

Joachim Werner, Die Langobarden in Pannonien, Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen - Neue Folge, Heft 55 A und B, München 1962, 195 str., 32 slik v tekstu, 71 tabel in 1 priloga.

Bavarska akademija znanosti je zopet izdala novo delo Joachima Wernerja, znanega raziskovalca selitve narodov ter raziskovalca zgodnjega srednjega veka. Po uspehi objavi arheoloških ostalin iz časa Atilove države se je Werner v tem svojem najnovejšem delu dotaknil vprašanja Langobardov oziroma njih materialne kulture, kolikor je to danes možno zbrati v neko celoto. Razna vprašanja

rešuje Werner na njemu svojstven način, pri čemer skuša na temelju nekaterih vodečih oblik dobiti vsaj približno sliko glede kulturnega materiala, ki jo zopet skuša aplicirati na že znana zgodovinska dejstva.

Po uvodu, v katerem ugotavlja avtor, da ne moremo na temelju pisanih virov mnogo sklepati o Langobardih in to ne samo v času pred doselitvijo v Panonijo, temveč tudi kasneje vse do 568. leta, postavlja vprašanje v kakšnem odnosu stoji danes pač arheološke najdbe nasproti langobardski zgodovini pred doselitvijo v Italijo. V Italiji imamo namreč izredno bogato ostalino, ki jo lahko smatramo glede na zgodnejšo dobo kot neko zaključno fazo. Avtor je vsled tega vzel te najdbe tudi kot izhodišče pri ugotavljanju in klasifikaciji starejših najdb, upoštevajoč pri tem raziskovanja in rezultate, do katerih so dospeli drugi znanstveniki, ki so v posameznih krajih, kakor v Avstriji, na Čehoslovaškem ter na Ogrskem, že doslej delali na problemu raziskovanja Langobardov.

Detaljno se je Wener spustil v obravnavo grobišča v Várpaloti, ki leži severno od Blatnega jezera. Prve najdbe so bile tu znane že v 1933. letu. Vendar je bilo grobišče objavljeno šele leta 1956. Na temelju novih vsestranskih analiz, pri čemer je upošteval tudi splošno karakteristiko grobišča, dalje grobove, ki pripadajo kasnejšemu času, t. j. avarski periodi, pri tem je poskusil razčleniti na skupine tudi moške in ženske grobove, upoštevajoč dalje tudi fibule (n. pr. ločne fibule, ki imajo analogije v italijansko-langobardskih primerih, dalje ločne fibule, ki imajo analogije v češko-srednjememških primerih, nato ploščate in S- fibule) je avtorju uspelo doseči tudi vrsto zgodovinskih sklepov. Tako vidi avtor v relativni kronologiji tri faze in sicer starejšo langobardsko fazo, dalje mlajšo langobardsko fazo in avarsko fazo, v katero prišteva tako nekatere germanske kakor avarske grobove. V absolutni kronologiji pa daje prvo fazo v čas od 530—550, drugo fazo od 550—568 in tretjo fazo v čas od 568—600. Na temelju te kronologije in odgovarjajočega gradiva sodi avtor, da je bilo grobišče v nenehni uporabi od langobardskega do avarskega časa. Po 568 letu tukaj nimamo nobenega germanskega bojevniskega groba več. Vendar pa zgodnejše, t. j. langobardsko grobišče ni bilo kasneje oropano, a v grobu avarskega bojevnika imamo poleg dveh Avark pokopani tudi dve Langobardki. Germanski grobovi avarskega časa, ki imajo izredno skromne pridevke ali pa so sploh brez njih, podobno kakor je to tudi na ostalih avarskih grobiščih zahodne Ogrske, bi po avtorjevem mnenju pripadali sužnjem. Na temelju teh dognanj sklepa dalje Werner, da se niso odselili v Italijo vsi Langobardi, vendar so pa tu preostali izgubili svojo svobodo, ko so sem dospeli Avari.

V posebnem poglavju obravnava Werner langobardske grobne najdbe ob srednji Donavi v zvezi s češko-thürinškimi in italjskimi kraji ter v zvezi z merovinškim zahodom. Pri tem deli vse najdbe, ki jih obravnava ločeno, po nemenu. Tako obravnava keramiko in sicer prostoročno izdelano ter izdelano na lončarskem kolesu ter bronaste posode, dalje fibule, ki jih deli na razne tipe, ki znajo pripadati raznim kulturnim krogom, kakor so n. pr. zahodno-merovinški krog, dalje vzhodno-merovinški krog, itd., orožja in jahalčevo opremo, pridevke v ženskih grobovih itd. V istem poglavju se dotika avtor tudi pomembnosti leta 568 za kronologijo grobišč z grobovi v vrstah v predelih severno od Alp ter langobardskega razvoja pred 568 letom v vzhodno merovinškem krogu, kjer prihaja v poštev tako Češka kakor tudi srednja Nemčija.

Posebno poglavje je avtor posvetil konjski opremi, ki je bila odkrita v Veszkényu ter langobardskim živalskim in ljudskim ornamentalnim predstavam. Proti tej problematiki opozarja na trenutno heterogeno in skromno gradivo, ki bi omogočalo rešitev vprašanja II. stila starogermanske živalske ornamentike, ter I. stila živalske ornamentike v zvezi s stilom I. v Skandinaviji.

Pri vprašanju kraljevske gomile v Žuranu pri Brnu, dalje knežjega groba v Blučini ter južnomoravskih grobišč z grobovi v vrstah, ki jih avtor obravnava v posebnem poglavju, izraža domnevo, da imamo v Žuranu pokopane člane langobardske kraljevske hiše. Vendar pa groba v Blučini ne more etnično opredeliti. Avtorjeva sodba je, da sega langobardska naselitev v južni Moravi do sredine 5. stoletja.

Za nas najbolj zanimivo poglavje je ono, v katerem Werner obravnava langobardsko naselitev med Moravo in Savo ter severodanubijska grobišča, pri čemer se dotika tudi slovanske naselitve. Glede te naselitve sodi avtor, da se ona izraža v enakomerni spremembi germanskih grobišč z grobovi v vrstah v grobišča z žganimi grobovi z urnami praškega tipa tako na južnem Moravskem, dalje v severni Češki ter saški dolini Labe. Ker pa slovanski pokopi poleg samega lonca praškega tipa nimajo skoraj nobenih drugih pridevkov, je točna kronološka opredelitev v posameznih krajih zelo težko izvedljiva. Avtor dalje sodi, da imajo južnomoravska žgana grobišča s praškim tipom keramike kot spremno gradivo le predmete oziroma najdbe, ki jih moramo pripisati avarskemu, ne pa nekemu zgodnejšemu času. Zato sklepa da je treba slovansko naselitev srednjega obdonavskega kraja, južne Moravske in Češke povezati s prodorom Avarov in velikimi spremembami na Ogrskem okoli leta 568.

V posebnem odstavku istega poglavja se avtor dotika tudi problema tolmačenja langobardske »fare«. Tudi slovanska najdišča obravnava v posebnem oddelku. Posebno pomembna najdišča vidi v že znanem grobišču v Kranju ter v utrdbi na Velikih Malencah. Grobišče v Kranju, katerega zaradi pomanjkljivih podatkov ne more analizirati, podaja samo v grobem orisu. Konec grobišča stavlja pod konec 6. stoletja, glede na to, da tukaj manjkajo mnogi elementi, ki se nahajajo na langobardskem grobišču v Čedadu (Cividale). Začetek grobišča je pa po njegovem mnenju veliko težje postaviti. Etnično so na tem grobišču zastopani poleg Langobardov tudi domači romanski prebivalci, dalje pa tudi verjetno pripadniki vzhodnih Gotov. Tako grobišče po avtorju ne bi bilo samo langobardsko, temveč naj bi pripadalo langobardskemu času, na katerem je pa pokopan mešan germanski element, ki ni obsegal samo bojevnike, temveč tudi njihove rodbine ter domače romansko prebivalstvo.

Avtor se dotika tudi grobišča na Bledu, ter je voljan Bled II. oziroma starejše blejsko grobišče povezati z domačim romanskim prebivalstvom. V zvezi s tem se sklicuje na vrsto analogij, ki se nahajajo na grobiščih alpsko-romanskega prebivalstva.

V sklepnem poglavju se avtor dotika v glavnem zgodovinskih momentov, ki jih skuša tolmačiti na temelju arheoloških najdb, oziroma skuša izpopolniti manjkajoče zgodovinske člene, kolikor to pač dovoljuje doslej odkrito gradivo. Vendar se pri tem naslanja le na čas med 530 in 568 letom, t. j. tako imenovani »vzhodno merovinški krog« grobišč z grobovi v vrstah ter na frankovsko-langobardske stike.

Na koncu daje avtor pregled materialnega langobardskega gradiva razdeljenega po krogih in pokrajinah, pri čemer obravnava gradivo na kataloški način po grobnih celotah, kolikor mu je le to mogoče. Sledi tekst, oziroma seznam najdb v zvezi s kartami razširjenja posameznih tipov raznih predmetov.

Wernerjevo delo je izredno dragocen nov prispevek pri vprašanju langobardske materialne kulture in tudi langobardske zgodovine. Res je, da bi bilo o nekaterih zastavljenih problemih in avtorjevih tolmačenjih mogoče izraziti tudi drugačno mnenje, oziroma bi bilo mogoče še razpravljati o posameznih točkah, ki še nikakor niso dovolj dokumentirane in jasne. Tako nekatera avtorjeva izvajanja še niso dovolj dokazana, druga so pa mogoče zaradi pomanjkanja gradiva tudi napačno postavljena. Vendar pa s tem ne gre podcenjevati dela, ki ga je opravil Werner, nasprotno nam globoko zasnovan študij danes omogoča gledati z drugimi očmi posamezna vprašanja, ki so se zdeli doslej več ali manj nerešljiva.

J. Korošec

Gyula Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.
Archaeologia Hungarica, Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a consilio archaeologorum Academiae scientiarum Hungaricae redactae, Series nova XXXIX, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1962, 169 strani, 100 tabel, 36 slik v tekstu, 4 priloge.

Ogrska akademija znanosti je izdala kot zvezek arheoloških disertacij *Archaeologiae Hungaricae* publikacijo grobišča v Halimbi, ki jo je napisal Gyula Török pod naslovom »Prebivalci Halimbe v 10. in 11. stoletju«. Kakor vse publikacije te vrste v novejšem času je tudi ta s tehnične strani na zavidni višini tako kar se tiče krednega papirja, odličnih fotografij, čistega tiska, več kakor odličnih reprodukcij itd. Vsekakor tudi ta zvezek dela čast publikacijam, ki jih izdaja Ogrska akademija znanosti.

Monografija grobišča v Halimbi je izredno zanimiva glede na samo gradivo, ki je tu odkrito in ki se v veliki meri ako ne v celoti veže za naše področje. Na drugi strani so pa ravno tako zanimiva avtorjeva izvajanja in tolmačenja raznih pojavov ter tolmačenja samega gradiva, ki so v mnogočem nova, vendar pa v glavnem kljub njegovim resnim poskusom nedokazana. Za nas je to gradivo še v toliko bolj zanimivo, ker leži v predelu, ki so ga nekoč naseljevali Slovani.

Samo grobišče v Halimbi leži zahodno od zgornjega dela Blatnega jezera. Tu je bilo odkopanih 932 skeletov. Na temelju najdenih novcev datira avtor nekropolo v X. in XI. stoletje. Kronološko ga deli na tri faze, ki naj bi po njem bile vsaka za sebe tudi posebej grupirane v okviru samega grobišča. V prvo stavlja dele grobišča navadnega ljudstva, kjer imajo moški v grobovih poleg železnih nožev in obročkov za lase, kakor jih avtor imenuje, tudi še orožje. Ta faza naj bi bila zastopana na celi vrsti drugih nekropol, ki jih avtor našteva. Od naših nekropol se posebno sklicuje na grobišče na Ptujskem gradu. Časovno bi njegova I. faza padala v prvo polovico X. stoletja. Etnično bi v tej fazi bili tu pokopani predstavniki navadnega ljudstva, sestavljenega iz raznih skupin tako še tu domorodnega slovanskega prebivalstva, dalje avarskega tukaj ravno tako domorodnega elementa ter potem ogrskega navadnega ljudstva. Avtor dalje ravno tako predpostavlja tudi še starejši ugrijski element, katerega člani so nekdanj po avtorjevem mnenju mogli biti v avarski službi. Z antropološkega gledišča predpostavlja avtor tudi še nek neugotovljen element vzhodnobaltskega značaja. V glavnem pa sodi avtor o I. fazi grobišča kot o ogrsko-slovansko-avarskem ljudskem pokopališču navadnega ljudstva, na katerem ni bila pokopana nomadska plemenska aristokracija osvajačev, oziroma niso bili tu pokopani nosilci tako imenovane »velike rodbine«.

V drugi fazi se po mnenju avtorja prebivalstvo ni spremenilo, temveč so tako madžarski doseljenci kot slovansko-avarsko ljudstvo postali glede delovne dolžnosti enakopravni do plemenske aristokracije. Na temelju najdenih novcev v grobovih datira avtor to fazo v drugo polovico X. in v prvo polovico XI. stoletja. Kar se tiče gradiva, ki je bilo dano v grobove, pa imamo v tej fazi večje bogastvo kakor pa v I. fazi. Predvsem so zelo često zastopani razni lončki ter nakitni predmeti. Zelo pogosto se uporabljajo tudi krste.

V tretji fazi, ki jo avtor časovno stavlja v drugo polovico XI. in prvo polovico XII. stoletja je prebivalstvo sicer isto kakor je bilo poprej, vendar pa je zlivanje nekdanjega domorodnega prebivalstva z novimi doseljenci že končano. Grobni pridevki se javljajo tudi dalje, vendar pa je po avtorjevem mnenju opazna nekakšna razvojna razlika, oziroma se nekatere oblike ne javljajo več. Tudi ta faza je datirana z novci.

Vsekakor je zanimivo avtorjevo tolmačenje in opredeljevanje gradiva v Halimbi ter s tem v zvezi tudi etnično opredeljevanje nosilcev tega gradiva. Ravno tako je zanimivo avtorjevo tolmačenje družbenega stanja na temelju raznih pojavov na grobišču in v zvezi z raznimi zgodovinskimi dogodki. V splošnem tolmači avtor celo grobišče kot pokopališče navadnega ljudstva, na katerem plemenska aristokracija ni bila pokopavana. Ta aristokracija nomadskih osvajačev je prvotno prebivala še v šotorih ter zadržala po osvojitvi teh krajev nomadski način življenja še svojih 70 let. Kasneje se je še dalje vse bolj odtujevala od navadnega ljudstva, uporabljala tudi posebna prebivališča in grobišča ter tako predstavljala izločeno »veliko rodbino«. To avtorjevo tolmačenje pa sloni prvenstveno na njegovi etnični opredelitvi gradiva. Čeprav se tu ne nameravam spuščati v kritično presojo vseh njegovih izvajanj,

je potrebno vendar pokazati na nekaj momentov njegovih končnih sklepov. Friznati pa moramo, da so nekatera izvajanja lahko pravilna, čeprav so rezultati oziroma končni sklepi napačni.

Med tukaj domorodno prebivalstvo prišteva avtor slovansko-avarsko navadno ljudstvo, med katerim je pomešano tudi ugrijsko ljudstvo, ki je bilo nekdanje v avarski službi. Na grobišču v Halimbi bi naj pa poleg tega bilo pokopano tudi navadno ljudstvo Madžarov in sicer že v I. fazi, t. j. v prvi polovici 10. stoletja. Na nekem mestu tolmači avtor odnos med domorodnim prebivalstvom in novimi nomadskimi doseljenci tako, da naj bi domorodno prebivalstvo bilo v I. fazi le v služabniškem odnosu do navadnega madžarskega ljudstva. Da so bile poleg Slovanov tukaj tudi druge etnične skupine sodi avtor po tem, da se je ohranilo komaj 10% slovanskih besed. Z drugimi besedami naj bi že na koncu 9. in na začetku 10. stoletja Slovani bili tukaj v manjšini glede na nomadsko ljudstvo, bodisi ostankov Avarov in Ugrijcev bodisi novih doseljenecv Madžarov. Da je že v tem času mogli priti do menjave plemenske aristokracije, ki je bila nosilec fevdalne družbe, je verjetno in tudi popolnoma razumljivo. Tako predpostavlja avtor, da bi naj slovanska (frankovska?) rodbina, kateri je pripadala vas, pobegnila, medtem ko na njeno mesto pridejo Madžari.

Ako pogledamo gradivo, ki nam je ohranjeno z grobišča v Halimbi, pa dobimo na temelju dosedanjih sklepov in analiz na drugih najdiščih popolnoma drugo sliko. Celotno gradivo daje vtis izrazitega slovanskega značaja. Tu imamo ogromno množino malih S- obročkov, dalje uhane, ogrlice, steklene jagode, priveske, prstane, keramiko, itd. Po vsem izgledu pripada to gradivo t. i. belobrdski skupini. Vendar pa avtor ne misli tako. Zato skuša spodbiti nekatere dosedanje sklepe ter gradivo prilagoditi svojim domnevam in svojim sklepom. Postavlja tudi vprašanje glede upravičenosti naziva »belobrdska skupina«. Mnenja je, da je to ime zgrešeno, ker so v času trajanja te skupine v Panonski ravnini živele razne etnične skupine, ki so ravno tako uporabljale izdelke belobrdske skupine. Ne glede na ta povsem točen moment se mi ne zdi potrebno menjati naziva, že glede na to, da v kasnejših stoletjih tako in tako ne moremo že glede na sam sestav gradivo vedno etnično opredeliti. Na vsak način je pa ta kultura tudi tedaj slovanska, ako se nahaja na področju, kjer žive Slovani še vedno strnjeno. Tam pa, kjer se je etnični element spremenil, a se še dalje uporabljajo izdelki belobrdske skupine nespremenjeni, pomeni to, da je slovanski element kot etnogenetski substrat vsilil svojo materialno kulturo novemu ljudstvu. Kljub temu je pa slovanski element v takšnih primerih moral biti izredno močan ter se je etnično mogoče uklonil le zaradi političnih momentov. V nasprotnem primeru bi pa morali zopet govoriti o zelo nizki kulturni stopnji novih doseljenecv. Gledano s tega gledišča predstavlja tudi grobišče v Halimbi veliko močnejši domorodni in to slovanski element, kakor ga je pa voljan priznati avtor. S tem seveda ne gre popolnoma zanikavati niti novodoseljenecv, ki pa vsaj kar se tiče materialnih ostalin ne kažejo nikakršnih nomadskih novih elementov, ki bi jih Madžari morali prinesiti s seboj. Da bi temu odpomogel, je avtor postavil sedaj novo teorijo pri vprašanju obsenčnih obročkov, posebno glede S- obročkov. Dotika se tako izvora, razvoja in tudi izdelovanja obročkov, pri čemer skuša razjasniti tudi etnične momente samih nosilcev. Navadni obročki, dalje obročki s pentljo in kvačico, kakor tudi obročki z večkrat uvito S-pentljo so po avtorju bodisi zahodnega, bodisi avaroslovanskega izvora. Pravi S- obročki manjših dimenzij, ki se na splošno danes smatrajo kot tipično slovanski, bi naj se po mnenju avtorja razvili iz prvih vrst, in sicer kot posledica spremembe družbene ureditve v Panonski ravnini. Ta sprememba se je izvršila šele v drugi polovici 10. stoletja pod vladno kneza Géze. Nosilci le-teh pa naj bi bili tako ostanki Slovanov kakor Madžarov. Vendar je po celem avtorjevem razlaganju prej soditi, da so k formiranju te vrste nakita največ pripomogli Madžari že glede na to, da so tudi sami že zdavnaj prej uporabljali obročke za lase t. i. »Haarschopfringe«. Dalje bi naj se S- obročki izdelovali v delavnicah, ki so pripadale knezu Gézi, kasneje pa ogrskim kraljem, v prvi vrsti v bližini Esztergoma na mestu imenovanem Kovacs, kjer so se kasneje kovali tudi ogrski novci.

Čeprav so avtorjeva izvajanja zelo duhovita, je vendar pozabil na nekaj dejstev. Predvsem želi gradivo enostavno prilagoditi nekaterim splošnim zgodovinskim momentom. Dalje pozablja da mali S- obročki 10. stoletja niso karakteristični le za Halimbo in nekatere druge nekropole v Panonski ravnini, temveč za ogromen del slovanskega ozemlja. Nikjer ni skušal na materialni bazi podati možnega razvoja S- obročkov iz starejših oblik, temveč se sklicuje le na družbeno spremembo. Nikakršen dokaz tudi ni, da so se obročki izdelovali v »državnih delavnicah« oziroma kovnicah zato, ker je prišlo do fevdalizacije in do državne ureditve, čeprav so se tam kovali novci. Za takšno trditev je potrebno tudi nekaj materialnih dokazov. Pritrditi pa moramo avtorju, da so poleg Slovanov to vrsto nakita lahko uporabljali tudi Madžari, potem ko so sprejeli tako obliko obročkov od Slovanov.

Izredno bogat keramični inventar avtor ravno tako tolmači na svojski način. Tako sodi, da je keramika stavljana v večji množini v grobove potem, ko je opuščena navada stavljanja nožev v grobove. Ta moment skuša zopet tolmačiti z družbenim razvojem. Glede izdelovalcev keramike pa avtor zastopa gledišče, da so za časa madžarskih osvajalnih pohodov keramične delavnice vzdolž vojnih cest propadle, medtem ko so izdelovalci, lončarji, ali pobegnili ali pa poginili. Tako sodi, da tudi v Halimbi v prvi polovici 10. stoletja ni bilo nobenega lončarja. Šele kasneje pod knezom Gézo naj bi v Halimbo prišli potujoči lončarji. Ti lončarji, ki so obiskovali tudi daljne pokrajine, so med seboj izmenjavali izkušnje ter sprejemali razne elemente, katere so zopet posplošili v Panonski ravnini zaradi uvajanja centralne oblasti. Pri analizi tega keramičnega gradiva iz Halimbe pa lahko vidimo, da je to gradivo isto kakor ga imamo tudi v slovanskih krajih srednje Evrope.

Poleg omenjenih avtorjevih izvajanj, ki jih je utemeljeval z družbenim razvojem, pogojenem delno tudi s pojavom novega etničnega elementa, obstajajo tudi druga izvajanja, ki kažejo, da je avtor ubral pot, ki za arheologijo metodološko ni povsem pravilna. Poskus je bil mogoče potreben, vendar pa se ni posrečil. Na eni strani imamo zgodovino, na drugi pa arheološko gradivo. Tak primer je tudi s Halimbo, kjer pa imamo le delce zgodovine. Da je bila »velika rodbina«, ne glede na to kateremu etniku je poprej pripadala, kasneje zamenjana z novo, madžarskega izvora, še nikakor ne pomeni, da se je moral povsem spremeniti tudi etnični sestav ostalega prebivalstva. Samo gradivo govori proti temu. Zopet pa moramo omeniti, da moramo računati tudi z madžarskim elementom, vendar je vprašanje v kolikšni meri. Sprememba oziroma pomadžarenje tu nahajajočega se slovanskega prebivalstva se je izvrševala postopoma in verjetno tudi še v kasnejših časih. Tudi delitev na faze, kakor je to storil avtor, ter njegova delitev gradiva se mi ne zdita popolnoma prepričljivi. Imamo sicer posamezne grobove datirane z novci, ki morajo pripadati dobi, ko so bili ti v uporabi, vendar pa s tem še nikakor ni rešen problem datiranja na faze v ožjem pomenu besede dotičnih grobov, ki niso imeli novcev. Že samo opredeljevanje keramike oziroma grobov s keramiko na posamezne faze ne bo točno. Tipološko se takšna delitev nikakor ne da zagovarjati. Na drugi strani tudi ne bo držala domneva, da se je keramika začela dajati v grobove šele v kasnejšem času, medtem ko naj bi v zgodnejši periodi bili takšni primeri le redki.

Na račun avtorjevih tolmačenj bi bilo mogoče navesti še večje število ugovorov. Cilj mu je bil pač, da skuša grobni inventar grobišča v Halimbi zvezati čimbolj z madžarskim etničnim elementom. Pri tem uporablja neprepričljive metode. Tako so pa to gradivo izrazitega belobrdskega značaja z neznatnimi nomadsko-madžarskimi elementi uporabljali le zvečine Slovani, tako kar se tiče S- obročkov kakor tudi večine drugega nakita in keramike. Kot slovansko uporabo tega gradiva pa moramo vzeti v poštev le grobišče v Halimbi in njegovo relativno kasno datiranje, kjer se je slovanski element po vsej verjetnosti tudi še dokaj časa obdržal, čeprav v tuji sredini. Pri ostalih grobiščih, od katerih nekatere v Panonski ravnini ravno tako prihajajo tozadevno v poštev, je pa potrebna detaljna analiza gradiva.

J. Korošec

O. Sakrausky, Agoritschach. Geschichte einer protestantischen Gemeinde im gemischtsprächigen Südkärnten. Kärntner Museumschriften XX. Geleitet von Gottfurt Moro. Klagenfurt 1960, Str. 80.

Pisec, ki je župnik protestantske občine v Zagoričah in avtor tudi drugih razprav iz dobe reformacije, je v petih poglavjih (Pogoji, Čas reformacije, Protireformacija v spodnji Ziljski dolini, Čas verske tolerance in Zadnjih sto let) prikazal zgodovino svoje cerkvene občine do naših dni. Besedilu je dodal priloge (seznam župnikov od 1783 dalje, kuratorjev in učiteljev v protestantski šoli v letih 1815—1869, padlih občanov v obeh svetovnih vojnah in v boju za Koroško) ter osebni in krajevni register.

Razprava izraža veliko zavzetost pisca za snov, ki jo obravnava, a tudi navezanost na kraj, v katerem živi in deluje. Vendar je pisana z najvišjo mero znanstvene resnicoljubnosti, jasno in pregledno. Bere se prijetno in slika, ki jo zapusti bralcu, je izredno živa in plastična. Podrobneje je v njej prikazana doba reformacije in protireformacije v tem majhnem okolišju in poudarjena vztrajnost njegovega prebivalstva v zvestobi novi veri; prav tako pa tudi kulturna vloga, ki jo je opravila protestantska književnost pri slovenskem ljudstvu. Ob zgodovini enega kraja oziroma okoliša od Vrat do Korenskega sedla, kjer se je protestantska vera ohranila vse do danes, razprava v mnogih podrobnostih dopolnjuje dosedanje naše znanje o splošnih razvojnih črtah reformacije in protireformacije na Slovenskem. Povsem na novo pa odkriva obdobje tajnega protestantizma in obdobje tolerance v svojem kraju, ki je trajalo vse do l. 1861, a na kratko tudi čas zadnjih sto let. V njej je vrsta zanimivih, globoko iz poznavanja obravnavanega zgodovinskega razvoja in razmer ter človekove miselnosti izvirajočih spoznanj in trditev. Čeprav pisec ne analizira globlje tedanjega gospodarskega in družbenega stanja ter zato tudi ne vzrokov za začetek reformacije, je vsekakor značilen — da začnem s tem primerom — njegov zaključek ob začetkih razvoja reformacije, namreč, da »ni postala nujna samo reformacija cerkve pri glavi in udih, marveč reformacija splošnega reda«. Prav tako pa tudi trditev, da se Lutrova vera ni razširjala zaradi pritiska zemljiškega gospoda, pač pa da je našla ob širjenju protestantskih duhovnikov ugodna tla med samimi kmeti, ki so pokazali na posestvih cerkvenega kneza veliko privrženost novim naukom. S tem je avtor zavrnil tudi dosedanje mnenje v zgodovinski literaturi o tem vprašanju. Zanimive so dalje ugotovitve avtorja o vlogi slovenske protestantske knjige tako za reformacije, a zlasti protireformacije, ki so jo vodili opati v Podkloštru, in v času tajnega protestantizma, ko je bila tajno na roko prepisovana knjiga (na primer Spangenbergova postila, razne molitve itd.) tihi pridigar in vzdrževalec prepovedane vere. Prav zaradi tega, ker se je v vsem tem obdobju ohranila slovenska protestantska knjiga, so se obdržali tudi protestanti v Zagoričah in okoličih. To je bil hkrati čas, ko je bilo slovansko in nemško prebivalstvo v evangeliju tako tesno povezano kakor nikdar več pozneje. Zakorenenjenost kmeta na rodni grudi in zvestoba evangelijski veri ga je odvrnila od izselitve, kar je bilo po mnenju pisca še toliko lažje, ker gosposka ni razumela njegovega jezika. Vsekakor se je za protireformacije in pozneje kljub pritisku — saj je v letih 1600 do 1781 bilo komaj kako leto, v katerem ne bi izšel tovrstni odlok — izselilo le majhno število posameznikov. Dobra je dalje ocena teženj vladarja v protireformaciji in po njej tudi rekatoliziranih stanov, ko je bilo v ospredju protiverških akcij zlasti politično vprašanje. Še Karel VI. nastopa proti tajnim protestantom ne toliko kot katolik kolikor kot deželni knez.

V času formiranja protestantske občine, katere prvi sledovi se kažejo že od l. 1751 dalje, se je po tolerančnem patentu za protestantsko vero izjavilo 127 slovenskih ljudi v sodiščih Podklošter, Bekštajn in Strassfried (pri Straji vesi), ki so tvorili posebno podružnico (windische Filialgemeinde) s sedežem v Zagoričah, kamor je bilo nekaj let pozneje navezanih že 230 ljudi. Toda svobodna in enakopravna je postala občina šele leta 1861. Pri prvi generaciji vernikov se je uveljavljal močan separatizem in konservativizem, ki se je kazal v tem, da niso hoteli prispevati sredstev za gradnjo protestantske cerkve, niti niso hoteli ho-

diti tja k bogoslužju za prvih pastorjev. Pojavljale pa so se tudi jezikovne težave pri občinah v Selcah in Zagoričah. Vzrok za te pojave pisec — povsem pravilno — ni iskal v narodnostnih osnovah, marveč v navezanosti dela slovenskih protestantskih občanov na stare verske formule, njihove stare protestantske knjige in rokopise ter hišne pobožnosti iz časov tajnega protestantizma. Prav na tej osnovi se je leta 1784 na stroške enega izmed vernikov znova tiskal Dalmatinov molitvenik iz 1584. leta. Ko pa je generacija iz dobe tajnega protestantizma pomrla, sta izginila tudi konservativizem (namreč verske in cerkvene vsebine) in separatizem, ki pa seveda nista bila tipična samo za slovenske vernike, čeprav je na to po svoje vplival tudi jezik. Hkrati se je namreč javljal odpor slovenske podružnice proti nemški bleiberški občini in so se postavljale zahteve, naj pastori poučujejo in opravljajo bogoslužje v slovenskem jeziku. Prav zaradi tega so se nemški pastori učili slovenščine in jo uporabljali; trudili pa so se, čeprav brezuspešno, tudi za tisk slovenskih protestantskih knjig. Še vse 19. stoletje se nato sobotne in nedeljske domače pobožnosti opravljajo v glavnem v slovenskem jeziku, a bogoslužje v cerkvi je bilo nemško. Vloga nemškega jezika se je večala zlasti v neposredni preteklosti zaradi dotoka novih došlecev v bližnjo industrijo; tudi ti so se povezali okoli jedra stare cerkvene občine v Zagoričah.

Med manjšimi spodrsjlaji v razpravi, napisani zlasti na podlagi župnijskega arhiva in literature, tudi posameznih slovenskih del, bi omenili predvsem dvoje. Tako pisec napačno označuje kot prvo slovensko knjigo po protestantski književnosti šele Rogerijevo *Palmarium empyreum* (Zmagovita nebesa), katere prvi del je izšel v Celovcu 1731. leta (str. 44). Prav tako pa je zaradi svoje zelo široke formulacije povsem zgrešena trditev, da se začel od protireformacije dalje nov vzpon slovenskega jezika v večjem obsegu šele v drugi polovici 19. stoletja (str. 60). Ne bi se mogel strinjati tudi s trditvami v zadnjem oddelku zadnjega poglavja, kjer pisec razpravlja o boju za Koroško v letih 1918-1919. Ta del razprave je namreč brez tiste trdne kritičnosti in stvarnosti, ki sta avtorja vodili skozi vse druge dele knjige.

Ob koncu bi rad še enkrat poudaril, da je razprava v celoti zelo uspelo delo in da bi bilo želeli še večje število podobnih knjig. Z njimi bi se namreč še podrobneje seznanili z reformacijskim obdobjem na slovenskih tleh in mogli ob novi sintezi rešiti še prenekatera sporna ali nerešena vprašanja reformacije.

Ferdo Gestrin

J. Žontar, Ločan Volbenk Schwarz. Prispevek k zgodovini finančnega gospodarstva v dobi Friderika III. in Maksimilijana I., Loški razgledi 4 (1957), str. 25-34.

Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. 900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte. Geleitet von Dr. W. Neuman, Villach 1960. str. 459-522.

Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. Zgodovinski časopis 10-11 (1956-57), str. 32-121.

Po osvoboditvi je v našem zgodovincpisju, med drugim, poraslo tudi zanimanje za 16. stoletje, ki je nedvomno za poznejši razvoj slovenskega naroda in zaradi izredno pestre problematike eno najpomembnejših obdobjev slovenske zgodovine. Poleg kmečkih uporov in reformacije s protireformacijo so v ospredju zanimanja — kar je seveda razumljivo — zlasti vprašanja iz gospodarske zgodovine. V naslednjem bi želel oceniti gornje razprave Jos. Žontarja, v katerih se je dotaknil nekaj važnih problemov gospodarske in družbene zgodovine tega časa. Gre namreč za problem finančne upravne politike deželnega kneza, s tem povezano vlogo njegovega poseganja v gospodarsko življenje na sploh in vlogo posameznih predstavnikov meščanstva, ki jih deželni knez priteguje v

finančno upravo. Dalje gre tu za vprašanje najpomembnejše smeri trgovskega prometa, čeprav se ga dotika posredno in ne neposredno, in končno za gospodarsko in družbeno problematiko policijskih redov ter zlasti za problem kmečke oziroma sploh podeželske trgovine, ki je bila eden najvažnejših vzrokov za razredni boj v tem stoletju.

V sorazmerno kratki prvi razpravi avtor v zvezi z novimi tendencami v državni upravi in finančnem gospodarstvu ni opisal le enega izmed meščanskih vrhov na Slovenskem, ki ga je vladar vključeval kot uradnika in finančnega strokovnjaka v upravo in v službo svoji fiskalni politiki, marveč je podal tudi dovolj jasno podobo odnosov vladarja do tistega relativno maloštevilnega sloja meščanov, ki so na prehodu v 16. stoletje dobivali posamezne kapitalistične značilnosti. Mislim na tisto družbeno oporo, ki so jo vladarji na tej stopnji razvoja znali dobiti pri njih — vsaj začasno — v okrepitev centralističnih tendenc proti stanovskemu partikularizmu, uporabljajoč posameznike iz njihovih vrst kot zveste in sposobne izvrševalce deželnoknežjih političnih fiskalnih zamisli in načrtov. Tako je Schwarz, potem ko je ponovno zastopal freisinškega škofa in je sodeloval pri znani pogodbi o razmejitvi kmečke in poklicne meščanske trgovine (1492), izvrševal pomembne funkcije v deželnoknežji upravi na Kranjskem in je bil tudi svetnik Maksimilijana I. in njegovih osrednjih uradov. Vendar pri tem ne smemo pozabiti, da srečujemo vrhove meščanstva v raznih deželnoknežjih službah že od 14. stoletja dalje, njihovo število pa je zraslo zlasti od konca 15. stoletja dalje. Tedaj je namreč vladar v svoji fiskalni politiki odločno posegel na področje trgovine oziroma prometa, ker je hotel iz tega področja izvleči čim več dohodkov. Prav zaradi tega bi bilo morda tu potrebno poudariti — seveda v zvezi z novo nastajajočo deželnoknežjo finančno upravo — da moremo zaradi vseh sprememb, ki so v tem času nastale v mitniskem poslovanju, govoriti o mitniskih uradih in naduradih kot prvih nižjih organih uprave na Slovenskem, vezanih preko deželnega vicedoma na dvorno komoro. In prav v njih so bili v veliki meri angažirani ljudje iz meščanskih vrst. Tudi z dohodki teh uradov je deželni knez, podobno kakor z drugimi vicedomskimi sredstvi, plačeval svoje uradnike in poravnaval različne obveznosti.

Posebno pa se naj dotaknem dveh misli, ki ju je avtor izrazil v uvodnem stavku razprave. Ne morem se povsem strinjati s trditvijo, da bi bilo za sintezo te pomembne dobe potrebno spoznati »najprej življenje in delovanje čim večjega števila vodilnih oseb, ki jih je poleg častihlepnosti odlikovala obilna mera podjetnosti in gospodarskega racionalizma«. Res je le, po mojem mnenju, da bi s tem dobili podrobnejšo sliko o relativno šibki, najvišji plasti meščanstva na slovenskih tleh, za katero je značilno, da si je pridobila večje bogatstvo, da so se pri njenem gospodarskem poslovanju že močneje uveljavile kapitalistične oblike in se je tudi njena vloga v javnem življenju in ne samo v mejah mestne avtonomije bistveno ločila od drugega meščanstva. Toda poudariti je treba, da je bilo predstavnikov te plasti premalo, da bi moglo meščanstvo na Slovenskem kot celota v svojih težnjah iziti iz fevdalnih okvirov. A tudi ta plast sama je uporabljala v obrambi svojih interesov proti vedno večji konkurenci tujega kapitala in podeželske trgovine ustaljene oblike vezanega mestnega gospodarstva ali pa je obogatena deloma prehajala v plemiške vrste.

Prav tako se mi zdi vsaj pretirana njegova ocena našega zgodovinskega glede reformacije, češ, da je obravnavana skoraj izključno z vidika literarne zgodovine. Od osvoboditve do objave ocenjevane razprave je vendar izšlo že več razprav, ki so bistveno poglobile naše znanje o reformaciji tudi izven literarnozgodovinskih vidikov.

Znatno obširnejša druga razprava naj bi prikazala, kakor je označeno v podnaslovu, gospodarske in sorodstvene vezi Beljaka in njegovih prebivalcev z našimi deželami in s Hrvatsko zlasti od srada 15. stoletja dalje, ko jih zajame močnejši gospodarski razvoj. Razprava je bogato dokumentirana z mnogimi novimi podatki iz tujih arhivov, ki jih je pisec med drugimi zbral pri svojem dolgoletnem delu, delno mu jih je pa dal na uporabo Božo Otorepec. Vendar pa je napisana brez globlje analize in ne dovolj poučen bravec bi lahko dobil iz

nje od resnice precej oddaljeno podobo. Namreč, da so bile gospodarske, predvsem trgovske in na rudarstvo omejene vezi Beljaka z večjim delom današnjega ozemlja SRS in deli Hrvatske izredno pomembne. To še v toliko večji meri zaradi posameznih formulacij, kakor na primer one, ki trdi, da so od srede 15. do druge polovice 16. stoletja nastale intenzivne gospodarske in prometne vezi med Beljakom in deželami na jugovzhodu (str. 469), a tudi zaradi samega naslova razprave, ki bi ga že zaradi prizvoka, ki ga je beseda *Südost* dobila v delu nemške zgodovinske literature, ne bi uporabil. Kljub podnaslovu, s katerim je pisec skušal razložiti naslov, se človek ne more otresti vtisa — tako menim — da gleda v Beljaku enega izmed žarišč, ki je povezovalo jugovzhod nemškega cesarstva z njegovim kontinentalnim jedrom. A zgodovinsko dejstvo je tako, kakor ga je dal v svoji oceni iste razprave tudi Hassinger (M I Ö G 49 (1961), str. 147), ki je izrecno poudaril, da te vezi Beljaka niso bile najvažnejše, kajti na jugovzhod ni šla nikakoli pomembnejša trgovina in tudi udeležba beljaškega kapitala v idrijskem rudniku v nasprotju s premočnim južnonemškim kapitalom ni dolgo trajala. Rodbinske vezi beljaških meščanov pa so obstajale predvsem z vrhovi ljubljanskih meščanov in nižjim plemstvom na Kranjskem.

Poglavitne trgovske prometne smeri slovenskega ozemlja v obravnavanem obdobju niso vodile predvsem proti severozahodu, čeprav so seveda trgovske vezi naših meščanov segale še dalje od južnonemških mest, marveč proti jugozahodu — proti Italiji in mestoma ob Tržaškem zalivu. Ob oni, ki je šla skozi Koroško in Kanalsko dolino — glede na obseg poklicne meščanske trgovine mnogo važnejši — a ki je pritegnila le manjši del slovenskega ozemlja na severu, je ležal Beljak, v 16. stoletju vsekakor eno med najvažnejšimi središči zgodnjega kapitalizma na naših tleh. Ob drugi pa, ki je šla po sredi slovenskega ozemlja in je po njej odhajala večina domačih viškov agrarne in neagrarne proizvodnje ter tudi prehodne trgovine iz dela hrvatskih in ogrskih dežel proti morju, je bila Ljubljana, nedvomno najvažnejše središče in izhodišče trgovine proti Italiji in primorskim mestom južno od Karavank, ki jo Hassinger označuje — pustimo sedaj ob strani ali upravičeno ali ne — kot rivala Beljaku v boju za promet v omenjeni smeri. Le neznaten del slovenskega ozemlja se je v tem času trgovsko prometno usmerjal prvenstveno proti severu. Nasprotno pa je smer skozi Ljubljano — poleg drugih proti jugu — pritegovala tudi del blaga, zlasti železo, iz koroških trgov celo od poti po Kanalski dolini. Tudi Beljak se je prav zaradi važnosti teh poti proti morju, ki se jim je priključila v 16. stoletju še pot po Soški dolini navzdol, usmerjal proti jugu. Zato srečujemo beljaške trgovce že od 14. stoletja dalje tudi v mestih ob Tržaškem zalivu, kakor na pr. v Piranu in Trstu. (Prim. Mestni arhiv v Piranu, vicedomska knjiga 1387/92 f 1 — 1387 nov. 7; J. Cavalli, *Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, 1910*, str. 129 sl.) Hkrati z naraščajočo vlogo, ki jo je v 16. stoletju dobivala obsoška pot, se je večala tudi beljaška trgovina po njej proti habsburškim lukam. Po njej sta med drugim zaradi ugodnejših mitninskih pristojbin trgovala s koroškim železom n. pr. tudi Joahim Seenuss in Jakob Turk z družabniki (DAS-Vic. arh. F I/88 — s. d.)

Vrednost razprave je predvsem v tem, da je podrobneje prikazala del gospodarskih povezav našega ozemlja in da je prinesla mnogo novega gradiva, čeprav bi k posameznim odstavkom še lahko marsikaj dodali — kar pa je seveda razumljivo in tega nikakor ne gre šteti razpravi v očiitek.

Največja po obsegu in po pomenu najvažnejša je tretja ocenjevana razprava. V njej nas pisec uvodoma seznanj z nastankom in vsebino policijskih redov oziroma terminom »policija«, ki so ga prevzeli iz napredneje urejenih držav na zahodu (Francija, Burgundija), pod čemer je razumeti skrb za red, varnost in blagostanje, ki jo je nalagal teritorialnim oblastem Maksimilijanov »državni red« iz leta 1500. V naslednjem je prikazano ob izredno bogatem gradivu nastajanje deželnih in policijskih redov za dolnjeavstrijske dežele (1542, 1552) s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, razen Goriške, in odmeve nanje. Ob tem pa je avtor odkril celo doslej manj ali celo povsem neznane strani iz gospodarske in družbene zgodovine tega časa na Slovenskem, da tako rečem, do

precejšnjih podrobnosti. Razprava da mnogo več, kakor pa je označeno v naslovu. Tako na pr. zlasti poglobi naše znanje o krepitvi denarnega gospodarstva in uveljavljanju zgodnjega kapitalizma v vsej tedanji družbi na Slovenskem in pa o na tem slonečem povečanem zaostrevanju družbenih nasprotij oz. osnovah za razredni boj v tem stoletju. Posebno bi poudaril na podlagi te razprave sedaj mnogo bolj jasno podobo vseh tistih sprememb v družbenem in gospodarskem pogledu na zemljiških gospostvih, ki označujejo, po mojem mnenju, drugo stopnjo prodiranja denarnega gospodarstva v njihove okvire, etapo, ki sem jo označil kot komercializacijo zemljiškega gospostva. Prav tako pa z mnogimi novimi podatki osvetljeno vlogo podeželske in zlasti kmečke trgovine in z njo zvezanih družbenih nasprotij. Kmet se je namreč ob procesu komercializacije zemljiškega gospostva še v povečani meri vključeval v neagrarno proizvodnjo, v promet in trgovino. Sicer ne bi zmozel vseh povečanih bremen, ki so se v tem času zgrnila na njegova pleča. Naraščanje kmečke in podeželske trgovine sploh je vedno bolj zaostrovalo nasprotja med mestom in vasjo. Avtor sam jih je dobro označil s stavkom: »V vprašanju podeželske trgovine je prišlo sredi 16. stoletja na Kranjskem (a to velja v veliki meri tudi za slovenski del Štajerske in deloma celo za Koroško) do velikega obračunavanja med obema gospodarskima in stanovskima skupinama, ki pa ni moglo vesti do sporazuma, ker so nastopile v obeh skupinah že bistvene spremembe v gospodarskem in stanovskem mišljenju.« V tem boju je deželni knez iz vrste vzrokov več ali manj trdno stal na strani mest in ščitil njihove, s tem tudi svoje fiskalne in politične interese. Plemstvo pa je kljub povečanemu fevdalnemu pritisku — ali morda boljše, prav zaradi njega — uspešno podpiralo in pospeševalo, posredno in neposredno, prodiranje kmeta na področje trgovine in neagrarne proizvodnje. Zavedalo se je pač, da bo tem lažje povečevalo svoje fevdalne zahteve, čimbolj si bo kmet pridobival gospodarske osnove tudi izven svojih kmetij. Odtod tudi ta dvojna vloga plemstva v odnosu do kmeta. Zgoraj opisani odnosi pa so, seveda, neposredno vplivali tudi na kmečke upore tega stoletja.

Ob tej razpravi se je zopet pokazalo, kako nujno je poglobljeno proučevanje zgodovine 16. stoletja, a zlasti njenih gospodarskih in družbenih osnov, kar je posebej podčrtal avtor teh razprav, če hočemo odgovoriti na še številna važna vprašanja te dobe, med katerimi se je mnogih dotaknil tudi pisec v svojem zaključnem odstavku zadnje razprave (str. 116—121).

Na koncu je treba reči, da je avtor v razpravah odgrnil nove line v panoramo prehoda iz 15. v 16. stoletje in prvo polovico 16. stoletja ter pripeval važne elemente za pravilno oceno tega razdobja.

Ferdo Gestrin

Grete Mecenseffy, Geschichte des Protestantismus in Österreich, Graz
— Köln 1956, str. 232.

Po G. Loesche-jevi *Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich*, ki je izšla v treh izdajah v letih 1902, 1921 in 1930, je omenjena knjiga prvi novi poskus prikazati zgodovino protestantizma, oziroma boljše reformacije in nadaljno usodo protestantizma na ozemlju sedanje Avstrije od začetkov do naših dni. Delo je nastalo na podlagi dobrega poznavanja številne starejše in najnovejše literature in tudi virov. V njem je avtorica skušala dati še poseben poudarek specifičnostim razvoja v posameznih deželah, tudi na Gradiščanskem, ki je bilo sicer do razpada habsburške monarhije sestavni del ogrske polovice države. Prav zaradi tega je v nekaterih izmed 16. poglavij, kolikor jih je, snov tudi delila po deželah. Povsod pa, kjer je potrebno, dogajanje v avstrijskih deželah povezuje z razvojem v sosedstvu, zlasti v Nemčiji.

Knjiga, ki je nastala deloma tudi kot plod predavanj na evangeljski teološki fakulteti na Dunaju, je napisana z neprilukito zavzetostjo za stvar. Morda je prav zaradi tega avtorica na nekaterih mestih proti vsekakor nepravilnim ali vsaj ne dovolj točnim formulacijam nastopila zgolj s čustvenimi protiraz-

logi. Tak primer je, da omenim samo enega, tam, kjer nastopa proti trditvam, da je šlo plemstvo v Avstriji podobno kakor v Nemčiji v novo vero zgolj samo zaradi sekularizacije cerkvene zemljiške posesti. Zavrača jih namreč le z vprašanjem, zakaj je potem toliko plemiških družin zapustilo dežele in se odreklo premoženju zaradi vere. Toda na splošno ja ostala na pozicijah znanstvene kritičnosti in mnogokje utemeljeno zavrača stališča katoliških zgodovinarjev in na podlagi virov popravlja posamezne dosedanje trditve.

Ne more pa nas zadovoljiti celoten pogled na reformacijo. Saj se v knjigi obravnava predvsem kot versko in politično gibanje. Zato se avtorica v prvih dveh poglavjih omeji le na splošno označbo dveh izmed važnejših vzrokov za njegov začetek: na nasprotje med deželno knežjim centralizmom in separatizmom deželnih stanov ter na razmere v cerkvi, kjer naj bi zlasti notranji moralni razkroj in trenja, ki so nastala zaradi vloge tujih cerkvenih knezov na avstrijskem ozemlju, vplivala na začetek reformacije. Povsem pa je zamenjarila vzroke, ki so bili vsekakor najvažnejši in so izvirali iz gospodarskih in splošnih družbenih razmer tistega časa.

Reformacijo je tako omejila predvsem na njeno politično vsebino. Temu političnemu konceptu reformacije, ki je vsekakor največja pomanjkljivost dela, čeprav v njem ni bilo pričakovati marksističnih analiz, odgovarja tudi dejstvo, da je tridesetletni vojni oziroma sočasnim dogajanjem v avstrijskih deželah posvečeno največje poglavje in približno petina vse knjige.

Prav zaradi tega delo ne odgovarja na celo vrsto problemov in tudi če se jih dotakne, ostaja predvsem pri opisu. Taka vprašanja bi bila na primer zveza med plemstvom in meščanstvom, kmečko-plebejska reformacija, čeprav v posebnem poglavju opisuje prekrščevalstvo (str. 35—43) in daje ponekod slike o razširjenju Lutrove vere med kmeti ter njihov odpor zaradi protireformacije, ki se je v Zg. Avstriji sprevrgel, seveda tudi iz drugih vzrokov, celo v upor, dalje problem razširitve flacijanstva in druga. A tudi sicer ostaja delo bolj pri kronološkem podajanju dogodkov kakor pa pri njihovi razlagi in analizi, čeprav daje mnogokje tudi dobre ocene (na primer političnega boja med vladarjem in plemstvom, vzrokih nihanja tega boja itd.). Sijajno je prikazana zunanja stran procesa protireformacije v avstrijskih deželah tja do druge polovice 17. stoletja, deloma tudi čas tajnega protestantizma po njej in doba verske tolerance. Nemogoče pa se je strinjati s posameznimi termini, pogostimi tudi v drugi literaturi, in vsebino, ki naj jo označujejo, kakor je primer z »vojvodsko revolucijo« ali z »stanovsko revolucijo« (Fürstenrevolution, ständische Revolution). Treba pa je poudariti, da daje knjiga, čeprav morda ponekod preveč sumarno, kar dober pregled značilnosti razvoja po posameznih deželah. Vendar je treba reči, da obdobje tajnega protestantizma, ki ga postavlja za vso Avstrijo šele v čas Ferdinanda III. in dalje, v notranjeavstrijskih deželah začenja že popreje.

V zvezi z reformacijo na slovenskem ozemlju v mejah sedanje Avstrije bi bilo knjigi očitati ne glede na njen sorazmerno majhen obseg, v katerem tudi celotni Koroški in Štajerski ni dodeljeno veliko prostora, da ni omenjeno bogoslužje v domačem jeziku med slovenskimi protestanti, niti ne obstoj slovenskih tajnih protestantov na Koroškem od protireformacije dalje, čeprav se naštevajo poglavitni kraji, kjer so se pripadniki Lutrove vere obdržali, in pozneje tudi protestantske cerkvene občine. To bi bilo, po mojem mnenju, še toliko bolj potrebno, ker je na posameznih mestih avtorica vključevala v svojo razlago tudi ozemlje južno od Karavank (zajemajoč pač celotno Notranjo Avstrijo), kakor pač tudi razmere in razvoj reformacije in protireformacije v Nemčiji, v ogrskih deželah in na Češkem, ter ima knjiga posamezne podrobnosti, ki so interesantne tudi za reformacijo v slovenskih deželah. Ne zdi se mi tudi prav, da k protireformacijskim akcijam na Koroškem ne da rekatolizacije Celovca leta 1604 in dalje, marveč to opiše v poglavju o tridesetletni vojni, s čimer podoba razvoja v deželi precej zamegli. Nujno bi bilo pa tudi, da bi se pri takem delu upoštevala vsaj poglavitna slovenska dela o reformaciji.

Knjiga, katere namen je bil dati pregled razvoja reformacije in protestantizma do današnjih dni, je v okvirih, kakršne si je avtorica zastavila, mogla le delno uspeti. Vendar je zlasti za politični razvoj in za obdobje zadnjega pol stoletja razvoja protestantizma vsaj začasno izpolnila vrzel, ki je obstajala.

Ferdo Gestrin

Ivan Slokar, Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici (Kronika, IX., 1961, str. 110—113).

S tem svojim prispevkom je Slokar spet vzdal novo opeko v zgradbo naše domače gospodarske zgodovine. Članek sicer ne obravnava kakšne bistveno važne industrijske panoge, ampak eno izmed manj vidnih proizvodenj, toda vsota vseh takih prikazov nam bo vseeno dala popolno sliko gospodarskega udejstvovanja na Slovenskem pred vznikom moderne industrije sredi preteklega stoletja. Pištev članek je grajen na virih, zato nimam vzroka, popravljati njegove navedbe. Gre mi bolj zato, da ga dopolnim z nekaterimi svojimi izsledki in da opozorim na vire, ki bi jih sicer Slokar mogel pregledati, a jih je prezrl.

Smodnik so potrebovali tako kranjski deželni stanovi za svoje lastne potrebe in za kritje potreb graničarjev kot mesto Ljubljana za svojo oborožitvev. Toda iz obilnega kupovanja smodnika v tujih krajih je razvidno, da domači mlinci za smodnik (znan je tudi izraz: praharne) niso krili vseh potreb po tem nevarnem sredstvu. Zlasti so stalno kupovali smodnik drugje. Če bi imeli točnejše številke o proizvodnji in nakupovanju, bi mogli kar v odstotkih povedati njuno razmerje.

Največji potrošnik smodnika so bili vsekakor graničarji. Nek uradni podatek iz leta 1670 pravi, da so izdali kranjski stanovi za municijo za granice v obdobju 1625—1670 vsega skupaj 100.400 forintov, torej ogromno vsoto (Drž. arhiv Slovenije v Lj., Reigersfeldovi spisi, fasc. XX.). Vendar zvemo šele sto let pozneje, da so potrebovali deželni stanovi za milico Primorske granice letno po 2520 kg svinca in 672 kg smodnika, za milico Ogulinske granice pa 168 kg svinca in 168 kg smodnika (Ibidem). Gotovo je bila potrošnja prvotno še večja zaradi čestih bojev proti Turkom in je proti sredini 18. stoletja že znatno padla; saj niso bili niti boji niti kmečki upori več tako pogosti. Sicer je pritovoril 672 kg smodnika iz Salzburga že leta 1674 ljubljanski trgovec Hans Hingerle, toda skoraj gotovo ni bila to edina pošiljka; podatki iz poznejših let navajajo namreč znatno večje količine svinca in smodnika. To dokumentirajo sledeče navedbe: Ljubljanski trgovec Dominik Hingerle (pozneje pl. Heldenhaimb) je dobavljal kranjskim deželnim stanovom vrsto let zapovrstjo znatne količine svinca in smodnika: leta 1685 svinca 11.200 kg, smodnika 2400 kg; leta 1694 enako količino smodnika; navedene količine smodnika je pripeljal Hingerle iz Salzburga v letih 1695, 1708, 1710—1713, 1719, 1720, 1721. Seveda ga je tovoril tudi v vmesnih letih, le da tega še ne morem dokumentirati. Poleg Salzburga se pojavlja v manjši meri kot smodniška provinca tudi Zgornja Avstrija. Od tu je dobavil Hingerle smodnik leta 1718. (DAS, Stan. arhiv, Reg. I., fasc. 391).

Ob tej priliki naj poudarim, da se je manjša skupina dobaviteljev specializirala na tako imenovano »vojaško dobaviteljstvo«; postali so, kot pravimo, vojni liferanti. Táko dobaviteljstvo de iure ni bilo podeljeno, toda de facto je toliko kot obstajalo. Da je bil Hingerle vojni dobavitelj, dokazujejo navedbe, da je pritovoril za opremo rekrutov leta 1709 usnje, moravsko sukno in bajonete, v letih 1716, 1717, 1718 in 1721 pa poleg teh treh artiklov še juhto in puške. Za koga je vozil leta 1702 po Savi iz Zagreba proviant, se ne dá točno ugotoviti. Poleg vsega tega je dobavljal Hingerle za stanove tudi cenejsko sukno za graničarje v letih 1697, 1708, 1710 — itd.

Hingerleja naj okarakteriziram še s sledečimi podrobnostmi: bil je tudi poštni upravitelj v Ljubljani in prejel za to službo vsaj leta 1720 kar 260 gld (DAS, Reigersfeld. spisi, fasc. XX.). Kot ljubljanski trgovec-meščan je plačal leta 1721 davka od obrti 8 fl; dodana je pripomba »izpustiti« — ker je imenovanega leta postal plemič. Vsota 8 gld označuje Hingerleja kot trgovca

srednje ali celo male kapacitete, saj so plačali istega leta davka Matija Warnuss 50 gld, Lovro Tomšič 40 gld, Franc Huber 30 gld, Peter Anton Codelli 15 gld, Daniel Oberhauser 12 gld, Pavel Bastanzi 10 gld — itd. (Mestni arhiv lj., Cod XVII, knjiga št. 102). Kot dobavitelj cenedskega sukna je prišel Hingerle leta 1718 na misel, da bi zgradil suknarno v Ljubljani. Ker sam ni imel dovolj denarja, mu ga je posodil njegov zet Milbacher (DAS, Reigersfeld. spisi, fasc. XXXI b).

Sicer so pa dovažali smodnik še drugi ljudje: leta 1702 na primer stanovskii podknjigovodja Lovro Wolwiz 1680 kg sekanega smodnika, v letih 1703 in 1706 isti še nenavedene količine. Znani dobavitelj cenedskega sukna Franc Anton Obreza je pripeljal leta 1728 poleg smodnika tudi svinec.

Nobene zveze z opisanimi dobavami smodnika nima pot ambicioznega ljubljanskega trgovca in župana Matije Peera, ki je tovoril dne 23. junija 1732 strelni smodnik v Trst na sejem (DAS, Reigersfeld. spisi, knjiga Copia Lettere . . 1732—1737, str. 31).

Iz vseh citiranih navedb sledi, da so se nekateri dobavitelji (razen Peerove trgovske poti) znatno okoniščali prav na račun potreb kranjskih deželnih stanov oziroma njihovih granic. Ščasoma so se pokazale še druge potrebe po smodniku. Tako so zahtevali stanovi dne 21. marca 1719 od svojega orožarja, da je dal sekani smodnik za popravilo cesta, enakega še 14. septembra istega leta; tokrat 11.2 kg (DAS, Stan. arhiv Reg. I., fasc. 379 a). Od kod je izvirala ta smodnik ni znano. Morda je bil proizvod domačih praharn. Dalje je bilo vprašano vodstvo idrijskega živosrebrnega rudnika v pismu z datumom 2. januarja 1756, koliko smodnika potrebuje za delo v rudniku (Arhiv idrijskega rudnika, Resolutions Protocol . . . 1750—59).

Poglejmo končno še Rakovčeve zapiske o solitru (DAS, Reigersfeld. spisi, knjiga 81 — I. 3 d., str. 7—8; Ljubljana, 1730). Pod geslom soliter (Nitrum, Salpeter, Berg-Salz, Salniter) piše, da se koplje soliter tu in tam na Kranjskem. Nekaj let pred 1730 je prišel nekdo iz Bavarske, ki se je takoj lotil dela in ga kopal tu in tam v deželi, ga pridobival (sejal, gesatten) in cent dobro pripravljene ter v Ljubljano dostavljenega prodajal po okoli 25 gld. V enem letu ga ni mogel pridobiti in zbrati preko 2240 kg. Njegova kvaliteta je zelo dobra in je baje boljša od dunajskega ali ogrskega smodnika. Sicer je pa na Kranjskem več kmetov, še posebno v mestu Kamniku trije ali štirje kmetje, ki sami kopljejo soliter in delajo iz njega sekani smodnik; tega prodajajo v Ljubljani ob tržnih dnevih po 15—17 kr funt; je slabe kvalitete. V Zužemberku je praharna, kjer izdelujejo strelni smodnik in ga prodajajo po 30 kr funt ter je dobre kvalitete. — Tako Rakovec. Iz njegovih navedb bi sklepali, da so lužili soliter iz zemlje ali ilovice, potem ko so ga umetno ustvarjali (»posejali«).

Zaradi kontrole proizvodnje smodnika in solitra kot življenju nevarnih sredstev in zaradi pobiranja taks je bilo kreirano mesto nadzornika ali inšpektorja za soliter in smodnik Dolgo vrsto let je zasedal to mesto morda najbolj znani inšpektor Kappus. Kot smo videli, je bilo na Kranjskem več kopov za soliter. Od vsakega je dobil okoli leta 1750 Kappus 336 kg, 448 kg, največ pa 672 kg solitra. Za kop ali kopanje solitra je plačal 22 gld, tudi 22 gld 17 kr (DAS, Reigersfeld. spisi, 81 — I. 3 d., str. 283). Podatek je nekoliko dvoumen; ni namreč jasno, če so bili Kappusovi ali last drugih privatnikov, pa je Kappus le odkupil navedene količine solitra po navedenih cenah. Imel je svojo praharno v Trnovem, ki je pogorela (eksplozirala?) dne 26. aprila 1758. Se leta 1762 je imel tri praharne (DAS, Repr. in komora, XII, Fabriquewesen, 1).

Jože Sorn

Ivan Sokar, Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici (Kronika X, 1962, 30—35)

V tem članku obravnava Slokar najprej industrijo barv in omenja suknarnarja Desselbrunnerja leta 1787 kot prvega izdelovalca barv iz vegetabilnih snovi. Vendar mi je znan poskus izdelovanja takih barv že v terezijanskem

času. Ljubljanski meščan Janez Krst. Mölling (tudi Melling) je dobil okoli leta 1764 iz Holandije ali Šlezije nekaj korenov broča (rastlina broč daje rdečo barvo). Zasadil je na svojem in Widerkherjevem vrtu okoli 5000 sadik. S temi koreni sta napravila poskus dne 4. junija 1767 ljubljanska suknarnarja Ruard in Desselbrunner in izjavila, da je Möllingov broč po kvaleteti enak holandskemu. To je dalo sadivcu spodbudo za misel, da bi napravil mlin za mletje korena. Septembra 1769 je že imel načrt, ki ga pa ni izpeljal. Naslednjega leta mu je namreč velika povodenj uničila preko 100.000 sadik (Arhiv dvor. komore, Notranjeavstrijski komerc, fasc. rd. št. 345).

Razen eksperimentiranja s takimi barvami mi je iz približno istega časa znana še uporaba oljnatih barv in firneža ter prirodnih barv iz zemlje. Cinobrov firnež je služil za preprečevanje razkroja vseh lesenih predmetov v vodi ali zunaj nje, zlasti je bil učinkovit proti vodnim in lesnim črvom. Ta firnež je izumil neki anonim. Dvorna komora je razposlala 10. julija 1769 vsem deželam (razen Ogrski) dopis o tam z zahtevo, naj dajo svoje mnenje o izumu. Kranjsko deželno glavarstvo je odgovorilo dne 26. oktobra 1770, da je kranjska kmetijska družba sporočila, da si obetajo večji uspeh od oljnatih barv. Zato zavzemajo odklonilno stališče do izuma tega anonima. Kmetijska družba je namreč s pomočjo profesorja mehanike patra Gruberja opravljala poskuse v tej smeri. In prav Gruber je izjavil, da ima oljnata barva prednost pred cinobrovim firnežem (Arhiv. dvor. komore, Notranjeavstrijski komerc, fasc. rd. št. 417).

Leta 1762 so se državne oblasti sploh precej zanimale za prirodne barve (Erd-farben). Z Gorenjskega so sporočili, da je tam najti nekaj prirodnih barv: belo, rdečo in rumeno. Tudi modra barva (Schmolte, Smalta) se najde. Na Kranjskem da sicer ni »tovarne« za kobalt, pač pa ima sedaj, leta 1762, gospodarstvo Mokrice obrat za izdelovanje modre barve (Blau-farb-Werk, Kobalt-fabrik, Schmoltenfabrique). Kaj več o njem mi ni znanega (Arhiv dvor. komore, Notranjeavstrijski komerc, fasc. rd. št. 465).

Po Slokarjevih navedbah je pričela obratovati prva »tovarna« vitriola šele proti koncu 18. stoletja. Potemtakem jo je za nekaj let prehitel Simon Klander iz Tržiča na Gorenjskem. Ta je imel podoben obrat že najpozneje leta 1783 (Arhiv rudarskega sodišča v Idriji, rudosled. gl. protokol 1783—85, črka K — in Arhiv dvor. komore, Rudarstvo in novčarstvo Kranjske, fasc. rd. št. 1591).

Izdelovanje mila v Ljubljani se je pričelo, po Slokarju, šele v 19. stoletju. Temu dodajam še sledeči poskus: Abbate Michel Angelo Bozzini, trgovec Ivan Jurij Vögheler in trgovec Ivan Merl so dobili 23. decembra 1752 privilegij za izdelavo mila v Ljubljani, Trstu in na Reki. Ni mi znano, kako je dalje bilo z njihovo izdelavo mila v Ljubljani (DAS, Repr. in komora, Fabriqewesen, XII, sect. 19).

Konec koncev spada med kemijsko eksperimentiranje, čeprav jalovo, tudi alkimija, zlasti izdelovanje zlata. Tako se je pritožil magistratu dne 30. julija 1759 Valentin Waldes, češ da mu je meščan Franc Balant (Walland) obljubil, da ga bo naučil delati zlato; s to pretvezo ga je spravil ob več sto goldinarjev. Waldes je istočasno tožil še zakonca Rafaela Antona Franzonija in njegovo ženo, ker sta njemu, Waldesu, vlivala zaupanje v Balanta. Nek drug konkretniji podatek z datumom Ljubljana, 8. avgusta 1767, pravi da stanuje v Čebulovi hiši blizu Auerspergove palače (torej danes v hiši na Trgu francoske revolucije št. 7) Ivan Rozman pl. Rosenfeld, ki se ukvarja s kemičnimi deli (Chimische Arbeiten, alchymische Laborieren). Prebivalci često vidijo ponoči v njegovem stanovanju ogenj, kar povečuje nevarnost požara. Zaradi tega je treba Rozmanu prepovedati tako početje. V stanovanju ima tudi mnogo raznih posod (DAS, Repr. in komora, Montanistica, lit. L).

Kakšen laborant je bil čevljar Folius iz šentpeterskega predmestja, sicer ne vemo, znano pa je, da je mož »odkril« januarja 1769 premog blizu Medvod nad Ljubljano in ga pripeljal v mesto 450 kg.

Izdelovanje zlata je bilo prepovedano že zdavnaj pred terezijanskim časom. Z dekreti iz let 1731, 1737, zlasti pa iz leta 1775 je bilo prepovedano izdelovanje zlata in vsako tajno izvajanje poskusov s pretnjo telesne kazni in grožnje

večnega pogubljenja. Ovaduhom je bila obljubljena nagrada. Ker se je pokazalo, da je kljub temu zopet mnogo takih domačih in tujih zakotnih topilcev ali tkim. laborantov in alkimistov, ki škodujejo splošnim koristim, naj se jih pre-pove. Spravljajo namreč sebe in druge ob premoženje, pogosto ponarejajo denar in kovine ter večajo nevarnost požara (DAS R. in k., Montanistica, Lit. L).

Jože Sorn

Vasilije Simić, Razvoj ugljenokopa i ugljarske privrede u Srbiji. Beograd 1958. — Srpska Akademija Nauka, knjiga CCC. Odeljenja prirodno-matema-tičkih nauka, knjiga 18 (ciril.).

Avtor je izdal že leta 1951 pri Izdavačko-stamparskom preduzeću Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ knjigo z naslovom Istorij-ski razvoj našeg rudarstva. V njej podaja strokovno bolj ali manj posrečeno zgodovino eksploatacije metalnih rudišč na ozemlju današnje Jugoslavije. Kot nadaljevanje te knjige je izšel sedem let pozneje Razvoj ugljenokopa, ki pa se omejuje le na Srbijo.

Bibliografija, ki jo dodaja avtor na str. 297—302 citirane knjige, nam pove, da so Srbi do sedaj že kar precej napisali o svojih premogovnikih. Vendar daje zadosti dober strnjeni pregled zgodovine šele Simić s tem, da je zbral dognanja dosedanje literature in pritegnil k delu tudi nekaj virov.

V predgovoru pravi Simić, da se zaradi historične pogojenosti zelo loči razvoj premogovništva v Sloveniji, Hrvatski in Dalmaciji od premogovništva v Srbiji, Bosni, Makedoniji in Črni gori. Dodaja, da je hotel sicer napisati vso zgodovino te druge skupine premogovnikov, vendar ni našel v Beogradu dovolj virov. Zaradi tega se je omejil le na Srbijo. Toda tudi zanjo ni želi nič več gradiva, ker je bil med okupacijo uničen leta 1942 ali 1943 ves arhiv za rudar-stvo. Vseboval je podatke od sredine preteklega stoletja do začetka druge sve-tovne vojne. Važen bi bil tudi zato, ker rudniki nimajo svojih lastnih arhivov. Te ugotovitve delujejo na nas naravnost porazno. Slutimo, da se ne bo dala več podrobneje rekonstruirati gospodarska zgodovina velikega dela Jugoslavije. »Orisi« bodo pa vedno ostali le pregledi, ki ne bodo mudili vpogleda v pojave, ki jim pravimo akumulacija kapitala, dogovori med podjetniki, vdor tujega kapitala, udeležba države v rudarstvu in industriji itd. Glede virov za gospo-darsko zgodovino smo Slovenci veliko na boljšem, morda nekoliko manj Hrvati in »Dalmatinci«. Zaradi navedenih dejstev bazira Simićevo delo predvsem na literaturi. Ista dejstva nam tudi še povedo, da se bistveno novi podatki morda ne bodo mogli več dobiti, da bi se izpopolnile vrzeli. Vprašanje je, če so arhivi tistih tujih družb, ki so eksploatirale srbski premog, še ohranjeni in kje bi jih bilo v primeru pozitivnega odgovora iskati.

Eden izmed važnih vzrokov za to, da se ni znatneje razvilo premogovništvo v Srbiji niti še ne do sredine 19. stoletja in da potemtakem zaostaja skoraj za 80 let za pomembnejšo eksploatacijo premoga v Sloveniji in Hrvatski, je bil v tem, da je imelo rudarsko delo za Srbe pod Turki vprav značaj surovega pri-silnega dela. Srbi so naravnost bežali iz rudarskih predelov dežele ali pa molčali o rudninah, ki so jih odkrili. Širša okolica Majdanpeka na priliko je ostala nenaseljena prav zaradi rudnika. Pri Slovencih opazujemo obratno stanje: že pred 1800 in po njem manufakture kar opazno segajo po premogu in selijo celo industrijo k rudnikom premoga. Tu so ljudje kar tekmovali v iskanju minerala in prejemale nagrade za svoja odkritja. Spričo takega stanja v Srbiji ni prav nič čudno, če se je pričela prva skromna eksploatacija premoga šele spomladi 1837. Delovno silo v prvem rudniku so predstavljali poleg kmetov tudi ka-znjenci; učinek njihovega dela je bil zelo boren.

Ne želim še dalje naštevati posebnosti srbskega premogovništva. Bolj mi gre za metodo dela in za splošno sliko Simićevega spisa. Avtor razdeli knjigo v dva dela: prvi obsega 68 strani in se ukvarja s premogovniškim gospodar-stvom od 1837 do konca druge svetovne vojne; daje oris razvoja v celoti, v pregledu. Drugi del, ki obsega približno 230 strani teksta, obdeluje rudnike indi-vidualno in mnoge do leta 1955. Najprej se loti rudnikov črnega premoga, potem rudnikov rjavega premoga, končno rudnikov lignita. Ne drži se torej kronolo-

skega zaporedja ali geografske razvrstitve premogovnikov, ampak geološkega nastanka premogov. To je seveda eden izmed možnih načinov podajanja snovi, ki se mi pa nikakor ne zdi prikladen za razumevanje zgodovine premogovništva. Če gledamo problem v luči gospodarske zgodovine, potem je bistveno važno, da zvedo, kdaj in v kakšnih okoliščinah je bil odprt prvi rudnik premoga in kakšne učinke je to imelo. Potem moramo ugotoviti, kateri rudnik je pričel delovati kot drugi, kdo je sledil njemu kot tretji itd. Pri tem je seveda pomembna njegova geografska lega, družbeni položaj podjetnika, tržišče ipd. Če je eksploatacija »skakala« od rudnikov rjavega premoga na antracitna ležišča in od tod na lignite, ni niti to »slučajno«, ampak je treba preštudirati okoliščine za ta pojav. Tudi tekst za vsak posamezni rudnik ni vzorno podan: geološki podatki se mešajo s citati raznih avtorjev, količine izkopa premoga s kemičnimi analizami, bistveno važne razvojne silnice z manj važnimi dodatki in ekskurzi in podobno. Mislim, da bi se mogle v korist jasnosti teksta in rdeče niti razvoja premogovništva mnoge drobnarije skrajšati in izpustiti ali pa njim nameniti posebna poglavja. Tako pa avtor strpa v glavni tekst vse, kar ve o določenem rudniku. S tem ne mislim reči, da so taki podatki brez vsake vrednosti in da niso čisto nič važni. Za zgodovinarja je važno vse. Gre le za to, da vnesemo v besedilo določen sistem: da zместimo vodilne pojave v prvo poglavje, prirodoznanske posebnosti v svoj oddelek, geološke navedbe in kemične analize v ločen tekst, delavsko vprašanje v za to namenjene odstavke. Zdi se mi, da je pri monografijah osnovnega pomena to zelo potrebno. Seveda je res, da vpliva kvaliteta premoga na višino izkopa in potrošnje premoga, vendar je le treba težiti h klasifikaciji dejstev. Zdi se mi zelo primerno, da besedilo sestavimo tako, da z njim dobimo odgovore na vrsto načelno važnih in že vnaprej zamišljenih vprašanj. V tej perspektivi naj bi bil organiziran ves tekst. Na primer: prispevek premoga k industrializaciji in s tem civilizaciji Srbije, naseljevanje tujega kapitala v srbske premogovnike ter širina in globina tega pojava, organiziranje in namestitve delovne sile, mehanizacija in elektrifikacija rudnikov itd.

Pogrešam tudi temeljitejši oris rudarske zakonodaje in organizacije rudarskih oblasti. Srbija je dobila prvi rudarski zakonik leta 1866. Za Bosno in Hercegovino je izšel leta 1881 Berggesetz für Bosnien und Herzegowina. Toda kakšni sistemi so bili odločilni pred tem? Rudosledenje, podeljevanje in eksploatacija so nujno morali potekati po nekih predpisih ali splošno veljavni praksi. O vsem tem nam Simić pove premalo.

Na koncu knjige (str. 287—293) obdela Simić še prav na kratko fruškogorske premogovnike. O Vrdniku pravi, da je bil odkrit leta 1840, po Jokanoviću celo 1804. Po mojih podatkih ne drži ne prvi ne drugi datum. Vir v arhivu dvorne komore na Dunaju (rokopis št. 352, pisec Megenle leta 1820) navaja, da je odkril premog v Vrdniku l. 1814 Franz Schams, lekarnar v Petrovaradinu, prav takrat ga je odkril še na nekem drugem kraju pri Sremskih Karlovcih. Pač pa je leta 1808 odkril Schams premog pri Ledenici nedaleč od samostana Ravanica.

V knjigi je nekaj faksimilov spisov iz dobe pred 1850, dalje dokaj diagramov in zemljevidov, od katerih pa so nekateri zelo miniaturni. Tudi niso vsi risani po enotnem sistemu; rudniki premoga so označeni zdaj z rudarskima kladivoma, zdaj s polnimi krogi in pravokotniki. Pisani so izmenoma v latinici in cirilici. Imena znanstvenikov in podjetnikov so pisana včasih fonetično včasih originalno.

Za obe Simićevi deti velja mnenje, da nista bili pisani z znanstveno ambicijo. Kljub temu pa nudita dober vpogled v del srbske gospodarske zgodovine in v njeno problematiko. Posledice nerazvitosti rudarstva je bilo čutiti do naj-

Jože Sorn

Gorizia nel Risorgimento (4. suplement k reviji »Studi Goriziani Gorica 1961)

Odgovorni urednik Guido Manzini, direktor državne knjižnice (Biblioteca Governativa) v Gorici, pravi v uvodu k tej publikaciji: »Prevečkrat je zgodovina Italije, vsake dobe, bila osvetličena z delom pisateljev lahkega peresa, z

retoriko, s posploševanjem, s konformizmi in z banalnimi trditvami, ki so jo čisto spremenili v svečniško brezmadežno opisovanje... Da bi ne padli v te napačne, je pričujoča zbirka študij, posvečena risorgimentu ob Soči, skušala... vršiti konkretno, pošteno delo brez vsake retorike..., ki stremi po pretehtani in jasni obnovi onega dolgega in kompleksnega obdobja.

Piscem vseh štirih člankovt lahko priznamo, da so se potrudili biti pošteni, saj so pri delikatni obdelavi italijanskega risorgimenta ob Soči priznali, da mi-mo našega ljudstva ni moči iti.

Giulio Cervani je v prvem članku dal pregled zgodovinopisja risorgimenta («Lineamenti di Storiografia risorgimentale nazionale e Goriziana, s. 7-42») tako v splošno italijanskem merilu in še posebej v kolikor zadeva Gorico.

Po kratkem uvodu, kjer prikaže vse silnice zgodovinskega dogajanja, ko mimogrede s fino ironijo oriše in ošvrkne glavne junake in protijunake Cavourja, Garibaldija in Mazzinija, Pija IX. Napoleona III. itd., kateri so kot »tvorci, junaki in mučeniki domovine« bili za zgodovino »proslavljajočega tona«, ki je trajala vse do leta 1900, primarni objekt dogajanj, preide na kritično grupacijo zgodovinarjev in njih del.

Pod črto navedena bibliografija je kar obširna, marsikatera dela navaja, ki sežejo daleč nazaj, tja v 18. stoletje. Kritični prelom risorgimentalnega zgodovinopisja vidi v znanem Gaetanu Salveminiju. V pravilno luč postavi idealista-hegelianca Croceja. Zelo obširno in pošteno oceni marksistične zgodovinarje začenši z Gramscijevimi zapiski o risorgimentu, iz katerih citira ostre ocene Croceja in zgodovinarja Omodea, ki sta po marksističnem ideologu »maziljeno posvetila liberalno obdobje«.

Ne vem, če bi Gioachina Volpe-ja, ki je postal uradni interpret polpretekle zgodovine v fašistični dobi, imenoval »storico di grande valore« (s. 5), saj Cervani sam fašistično dobo označuje kot »imaginarno retoriko danuncianstva« z »iracionalističnimi in imperialističnimi podvigi«.

Nimamo pravice, ne interesa, da bi Slovenci mogli podrobneje ocenjevati Cervanijev splošni pregled zgodovinopisja. Pač pa nas bolj zanima, kjer poseže v naše življenje, ko ocenjuje goriško zgodovinopisje (II. del s. 26-42).

V uvodu pravi, da je že splošni italijanski pregled »nekoliko težak in postane kompliciran in zmeden kadar se govori o risorgimentu v julijskih (po naše »primorskih«) pokrajinah«, ki so z ozirom na Italijo »periferne«, dasi velja tudi zanje, kar je Croce v zgodovini Evrope poudaril za 19. stoletje, da sta »ideja svobode in liberalizma tvorili idealni in moralni kvas celotne Evrope«.

Avtor nato omenja nekatera dela (G. Stefanija, R. M. Cossarja, zlasti »Gorizia ottocentesca«; A. Venezia, II Quarantotto nel Friuli Orientale, in Venezia Giulia... del 1848-1849.), ki obdelujejo zadržanje Goričanov, Tržačanov, Istranov v letih 1848-1849 in pripominja, da so preveč lahkotno našli izgovor za manjkajoči uporniški podvig proti Avstriji z izgovori, ki ne drže popolnoma. N. p. v močni avstrijski policiji, navzočih vojaških silah. Taki pogledi so preveč v liniji »učenega patriotičnega razlaganja«. Iskati je treba globlje razlage. Sam poda nato nekaj točk, ki jih niso upoštevali.

Dejstvo je, da je ozemlje Julijske Benečije pripadalo Avstriji in živelo v zgodovinski situaciji, ki je bila drugačna od one različnih »italijanskih držav in polotoka« (s. 28).

»Dejstvo je, da iredentizem v Julijski pokrajini začne, ko v Italiji risorgimento konča« (prav tam). In to »zelo počasi«, z »akcentom novejši zagrenjenosti«, pa se razvije »šele konec stoletja«, in najde v »političnem boju poleg tipičnega izrazoslovja... določene načine — skoraj bi rekel »ritualna« izražanja svojih akcij: Dantejeve proslave, romanja, ki so nosila politično noto, ... konspirativne mahinacije — vendar z zelo majhnim nagnenjem do sile, po navadi so se izražale v izobešanju prepovedanih zastav, v metanju petard in bomb radi treska...« Atentat Oberdanka je tu nekaka izjema.

Karakterizacija iredentizma zlasti njegovega udejstvovanja je s temi besedami zelo posrečeno podana. V nadaljnjem prinese avtor moment, ki ga je patriotični iredentizem vedno pozabljal in namerno zanemarjal: »Etnični element«.

»Kajti kadar se govori o risorgimentu in iredentizmu, je izven diskusije, da se oboje nanaša na pokrajino v kolikor je italijanska; v kolikor se »ta loči od slovenske in hrvaške komponente.« S tem v zvezi pohvali delo, ki se je tega momenta zavedalo: E. Sestana Venezia Giulia, Rim 1943, ki je »premišljeno kritično in moderno objektivno«. — Pri nas smo tedaj Sestana prezrli, dodajamo danes, da se s tu podano oceno splošno lahko strinjamo, dasi se v podrobnostih razhajamo.

Pod črto poda Cervani pogled na ostalo zgodovino, ki etničnega momenta ni upoštevalo. Za nas je ta pripomba zelo dragocena. Pravi: »Zgodovino, ki je prisiljeno, da upošteva protirisorgimentalne pojave (zares protiliberalne), »avstrijakantske« kmečkih ali mestnih grup, po navadi slovanskih v teku prejšnjega stoletja, stremi, da se izogne dolžnosti kritične presoje s tem, da govori o nezrelosti, o nekulturi, o pomanjkanju samozavesti neitalijanskega etničnega elementa. Priznajmo: argumentacija velja glede slovensko-hrvaškega elementa za široko obdobje 19. stoletja; vendar pa ne opraviči zgodovinarja, da bi ga ne upoštevali, kakor da bi sploh ne obstojal. Prav prisotnost te mase, ki je v začetku nacionalno brezobrazna («informe») nato pa — tudi po avstrijski vladi opornutistično izkoriščena — izbruhne celo sama ob svojem času v izjavah nacionalnega antagonizma, ki je v začetku antiitalijanski, filoavstrijski, nato pa tudi sam iredentističen. Vse to ustvarja historično politično situacijo v Juliji v zadnjem stoletju, ki je vse drugače razgibana in drugače dramatično občutljiva, tako da ni moči sestaviti zgodovine po določenih shemah o Julijski Benečiji, razen če pišemo le o italijanstvu (razprto tiskano) v Julijski Benečiji« (s. 30).

S tem je avtor priznal, da ni enotnega historičnega razvoja, ki bi veljal za vso Julijsko Benečijo — naše Slovensko Primorje. S tega vidika obsodi Att'ilia Tamara, omeni proti njemu Vivanteja (*Irredentismo adriatico*) in pomisleke Scipia Slataperja, vendar s pridržki (s. 31). Poudari namreč, da so »vse ideje, ki so na temelju svobode razgibale v preteklem stoletju zatirana ljudstva (ali taka, ki so se čutila kot taka... delovala tudi v zgodovini male domovine« italijanstva v obmejnem svetu, ki ga je treba avtonomno obdelati brez ozira na dogme in trde analogije.«

Na nadaljnjih straneh (s. 33-42) nam avtor podaja kritičen prerez vsega goriškega zgodovino. V nasprotju s Trstom, kjer se zgodovinski razvoj odigrava v mestu-občini, kar velja tudi za italijanska mesta Istre, predstavlja Gorica pokrajino (patriarhat, nato grofijo), gre za zgodovino fevdalne dežele, fevdalnih družin... Ob italijanskih zgodovino (Morelli, Della Bona, Coronini) omeni na prvem mestu »miselni tok neitalijanskega« zgodovino našega Martina Baučarja (Bauzer) in Nemca Czörniga. Pri Gorici gre torej za »pisan aspekt fevdalnovojaške-uradniške družbe in ne za meščansko mestno« (s. 36). Zato pa je zgodovino Cossarja (direktorja goriškega muzeja) inadekvatno in ne odgovarja strukturi te družbe, če pravi, da je germanizacija Jožefa II. »vzbudila negotovanja v vseh slojih prebivalstva proti gospodom od onstran Alp«. Ne drži, da »so se naši predniki, ko so spoznali Napoleonov proglas«, — o novi Italiji — »prebudili kot vsi ostali Italijani«, da »je obstojalo močno jedro goriških bonapartistov, ostrih sovražnikov Habsburžanov katere lahko smatramo za predhodnike italijanskega gibanja v Gorici«. »Ni tako promočrten in preprost zgodovinski proces po katerem Gorica vstopi v tok risorgimenta«, kot hoče Cossar (s. 36). Sklicuje se nato na Guida Manzinija (*Attualità di Ascoli in «Studi Goriziani» 1957*), ki je ob Ascolijevem mladostnem proglasu iz leta 1848 dokazal, »da se je Gorica naših bojov in naših trpljenj rodila šele proti sredi 19. stoletja« (s. 37). Toliko manj moremo trditi, da bi pomenil ta proglas, kakor so trdili nekateri gorečniki-zgodovinarji, magno charto italijanskega iredentizma teh zemlja (s. 37). Ascoli je hotel v liberalnem duhu prebuditi, okrepiti italijanstvo Gorice, ni pa »sanjal o teritorialnih zamenah in revolucijah« (s. 38).

Dodajmo tu ob teh dragocenih ugotovitvah, da se je slovenstvo Gorice in Trsta zagibalo prav ob istem času, na isti način; mogoče le kakšno desetletje za Italijani. In še nekaj, v zgoraj omenjeni pripombi v etničnem momentu sloven-

stva in hrvaštva avtor članka govori o avstrijski vladi, ki je za svoje interese manevrirala s prebujajočimi se Jugoslovani. Tu gre za staro tezo patriotičnega iredentizma. Podrobni opisi n. pr. bojev za slovenske šole v Gorici, v Trstu, za uveljavitev slovenščine v uradih pa povedo, da so Slovenci imeli proketo malo vladne opore; naleteli so pa na odpor italijanstva. Obratno, v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno (zadosti bi bilo prelistati le Gabrščokove Goriške Slovence, — pomisliti na zvezo »Piccolo« — »Neue freie Presse«) naletimo celo na zvezo italijanskih liberalcev z Nemci v skupnem afrontu proti Slovincem in to ne proti slovenskemu klerikalizmu, marveč proti liniji jugoslovenske iredente. Ob koncu svojega pregleda poudari Cervani veliko zaslugo revije »Studi Goriziani« po letu 1945, ki je začela temeljitejši in bolj objektivni pregled zgodovine. Doda pa, da je njeno delo še pomanjkljivo, ker se ne posveča »socialnim raziskavam, etnični strukturi pokrajine«. »V novi luči bi bilo treba pregledati razvoj časopisja, formacijo slovenske narodne zavesti in iz te izvira-joče politične smeri. Ekonomska struktura pokrajine, industrija in promet... niso še bili raziskani«.

Slovenskega zgodovinopisja ni treba biti sram, ko resen italijanski ocenjevalec pove, da je italijansko tudi v marsičem šele ob svojih začetkih. Marsikateri probleme, n. pr. prav socialne, ekonomske itd., bi res lahko načenjali roko v roki, saj je revija »Studi Goriziani« že odprla svoje strani tudi slovenskim sodelavcem (n. pr. V. Jelinčič je 1958. pisal o Martinu Baučarju). V liniji Cervanija, Manzinija bi sodelovanje bilo na vsak način možno, v korist obeh narodov, ki živita skupno na isti zemlji.

V drugem članku obdela **Giuseppe Stefani** (Figure dell'antirrisorgimento s. 43-86) vlogo Goričana Carla Catinellija, ki je umrl 1869. in v okviru Avstrije (študija »La Questione italiana« iz leta 1858) reševal italijanstvo. Kot kuriozitetoto dodajamo, da je Andrej Marušič prebuditelj goriških Slovencev, profesor slovenščine na goriški gimnaziji (od 1858 dalje do smrti), bil 1845. domači učitelj v družini Catinellija. Ta je poleg avstrijankanstva imel vendarle poteze svetovljana. Bil je avstrijski polkovnik, stopil pa je z istim činom 1811 v angleško službo in na svojih vojaških in političnih misijah prišel v stik z Muratom, Napoleonom, papežem; — prehodil je skoraj vso Evropo. Živel je nato v Gorici in bil 1848/49 poslanec na Dunaju, od koder je pa na jezo meščanov zbežal pred revolucijo. — Studija Stefanija je široko zasnovana, podaja svetovno ozadje. Catinellijeva študija »Italijansko vprašanje«, ki jo člankar razčlenja, je za nas zanimiva, ker se Catinelli dotakne (s. 83) tudi problema naravnih mej Italije. Sardinski štab je že leta 1843 postavil »naravno mejo« na Alpe, a Catinelli kot vojak in strateg pravi, da je ta meja strateško nevzdržna, ker bi tudi sovražnik stal na vrhovih. Treba bi bilo vrhove prekoračiti na vse strani. »Da stvorimo Italijo torej ni zadosti načelo narodnosti, ne ono o naravnih mejah. Potrebno je načelo širšega zamaha; treba je reči: velikemu narodu kot je italijanski, je dovoljeno vse kar premore«. Argument ima seveda ironično plemiški prizvok, saj nadaljuje, da bi Italijani kot Rimljani morali »nesti trobojnico... do Münchena, Dunaja in Bude (s. 151-152 Catinellijeve študije). Vendar bi dodali, da je Catinelli pravilno sodil, da naravna meja »zajame ozemlja«, ki so jezikovno neitalijanska, to je francoska, nemška, slovenska (člankar s. 83).

Študija pokojnega **Maria Corsinija** o Prosperu Antoniniju (Figure del Risorgimento s. 89-120) je zelo obširna. Antonini ni bil prijatelj Jugoslovanov (glej moj članek: Pojav iredentizma in vprašanje asimilacije s. 146 — »Razprave«. Inštitut za narodnostna vprašanja 1960, št. 1).

Člankar prizna, da je polemika Antoninija zapeljala »do razmišljanj in trditvev, ki njegovemu delu« (gre za »Il Friuli Orientale«) — jemljejo objektivnost« (90). Prizna tudi, da je Antonini »potlačil vsako pravico avtonomni eksistenci slovenske manjšine« — v resnici so bili Slovenci na Goriškem večina — vendar ne vem, komu naj služijo ponatisi celih strani iz Antoninijeve knjige (obsegajo s. 109-120) o »severovzhodni meji Italije«, o »naravni meji« na Alpah. Catinelli ima prav, če smatra »naravno mejo« za »strateško...« — Ali ne gre tu za zadnje ostanke onega iredentizma, imperializma, ki se ne more sprijazniti s soži-

tjem dveh, treh ljudstev brez ozira na naravne meje, ki le prevečkrat silijo v imperializem?

Emilio Mulitsch v zadnjem članku (I Prodromi dell' Irredentismo isentino s. 121-159) obdeluje skupino goriških irredentistov (Tabai, Jamsceg, Podgornech, Mulitsch, Riaviz, Gregorich), ki se je zbirala okoli lista »Il Goriziano« in končala 1879 v avstrijskih zaporih.

Mimogrede omenim, kar piše člankar (s. 124) o tej dobi glede Slovencev. Pravi: »Slovensko gibanje, ki v naslednjih letih daje čisto nov pečat narodnemu boju, v prvih letih ne naleti na resno nasprotovanje na italijanski strani«. Nato citira »Isonzo«, kako je pisal o smrti buditelja goriških Slovencev (Isonzo 4. 3. 1876), deželnega poslanca dr. Karla Lavriča: »Njegov značaj ima neko sorodnost z Garibaldijem, pošten za vsako preizkušnjo, skromen, da je vse žrtvoval za dobro svojega naroda...« (s. 124). V nadaljnjem pa pravi člankar, da se je položaj kmalu preobrnil, češ, da se je Avstrija poslužila slovenskega ljudstva, ki je bilo klerikalno in vdano kroni, da je odgovarjala prebujajočemu se italijanstvu.

Tudi ta trditev ne drži popolnoma, dasi irredentizem vedno operira s klerikalnimi Avstriji zvestimi Slovenci. Dokaz je prav Lavrič, ki je bil liberalno napreden človek in sam že gledal na jug, bil je jugoslovansko orientiran. Njegova usoda je podobna usodi Dežmana. Tu postane »Deschmann« nemčur ob konservativnih ljubljanskih Staroslovencih. Ni še preiskano, koliko ni vplivalo na Lavriča zadržanje goriškega slogaštva, da je šel v smrt. Vendar pa kljub slogi, ki vlada med katoliškimi in liberalnimi s presledki vse do konec stoletja, moramo reči, da klerikalizem na Goriškem ni imel močnih korenin. Nato pa pride prelom, ki ga izvedeta A. Gabršček in H. Tuma, od katerih zlasti prvi ni bil nikdar »zvesti kroni«, ni bil avstrijakant. Sicer pa, podrobna analiza slovenske goriške politike čaka še in kliče po delavcu, ki bi jo izvršil. Položaj ni bil lep in lahek ne za Slovence, ne za Italijane. Kako bodo Italijani prikazali obdobje neposredno pred prvo svetovno vojno, ko so se italijanski liberalci-irredentisti v deželnem zboru vezali z slovenskimi klerikalci, in ko so enako tudi slovenski liberalci šli v zvezo z italijanskimi klerikalci? Na vsak način problem Avstriji zvestega slovenskega klerikalizma tu ne drži povsem. Zakaj je bilo tako, je še odprto vprašanje, enako težko rešljivo za italijansko kot za slovensko zgodovino pisje.

Zaključimo z veselo ugotovitvijo, da v italijanski historiografiji stopajo v ospredje objektivni faktorji, na katerih lahko skupno gradimo, dasi bomo še v marsikaterem vprašanju imeli različne poglede in ocenjevanje.

Ivo Juvančič

Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1961. Knjiga I str. 550, II str. 340.

Dejstvo, da smo dobili prvi obsežnejši pregled zgodovine jugoslovanskih narodov med obema vojnama šele lansko leto, je precej zgovoren dokaz, da posveča naša historiografija temu razdobju še malo pozornosti. Razmeroma skromno število monografij o problemih tega obdobja to le potrjuje. Prav prof. Čulinovića lahko uvrstimo med tiste, ki so se veliko ukvarjali s proučevanjem tega zanimivega razdobja in rezultate svojega raziskovanja je podal že v več obsežnih delih. V tem delu pa prof. Čulinović s kronološkim nizanjem najvažnejših karakteristik političnega, gospodarskega, pravnega in socialnega razvoja jugoslovanskih narodov med obema vojnama in njihovo analizo poskuša podati celotno sliko tega pomembnega obdobja, pomembnega tudi zato, ker nam njegovo dobro poznavanje omogoča lažje razumeti tiste značilnosti splošnega razvoja in pokrajinske specifičnosti NOB, ki imajo svoje korenine v nerešenih problemih stare Jugoslavije.

Uvod kratko prikazuje življenje jugoslovanskih narodov neposredno pred in med prvo svetovno vojno. Posebno poglavje je avtor posvetil Majniški

deklaraciji (str. 24—28) in v oceni njenega pomena poudarja, da je »daleko od toga, da joj se prida kakav revolucionarni karakter« (str. 28). Tej oceni z vidika vsebinske analize deklaracije ni oporekati, ne more pa veljati tudi za vse njene posledice, katerim pa je avtor odmeril skromen prostor. Tako je izpadla pomembna posebnost njenega odmeva na Slovenskem — široko deklaracijsko gibanje, ki je postalo množično in pozitivno zato, ker se je oprlo na nezadovoljstvo ljudskih množic, istih bojevanja za tuje interese in željnih narodnega osvobodjenja »od pritiska tujega fevdalizma, tujega kapitalizma, tujega militarizma in tuje monarhije« (Dušan Kermauner, Albin Prepeluh — Abditus, II. del knjige Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 424). Zbiranje podpisov za Majniško izjavo, ki so si ga njeni iniciatorji zamislili kot podporo prizadevanjem jugoslovanskih poslancev za preureditev AO monarhije, je prerasla začrtani okvir, postalo je oblika, v kateri so zahtevale široke množice slovenskega naroda mir in konec vojne. Slovenska specifičnost so tudi številni shodi spomladi 1918, na katerih so v uradni govorni in sprejetih resolucijah revolucionarnejše zahteve le redko našle mesto, so pa pomenili posebno obliko priprave slovenskega naroda na dogodke ob koncu vojne (Slovinci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, str. 759—760, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 52 in 56). Prof. Čulinović navaja po Šišičevi objavi Majniške deklaracije le 31 podpisnikov. V Šišičevi ediciji je izpadel med podpisniki poslanec dr. D. Baljak (Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates im Jahre 1917, XII. Session, I. Band, Wien 1917, str. 34).

Avtor nas obširno seznanja zlasti s prizadevanji Jugoslovanskega odbora za zmago ideje zedinjenja zoper velikosrbski koncept priključitve nekaterih jugoslovanskih pokrajin; z okoliščinami, ki so privedle do podpisa Krfske deklaracije, s katero je »prvi put, državnopravnim aktom i na ovako otvoreni način bila izražena odluka, da će se ostvariti ujedinjenje svih jugoslovanskih zemalja u jednu, novu, zajedničku državu« (str. 45). Posebna pozornost je v delu posvečena težkim notranjim in zunanjepolitičnim dogajanjem, ki so spremljala nastanek Države SHS in terjale tako hitro zedinjenje s Kraljevino Srbijo. Se posebej pa obravnava vzroke za posebno priključitev Črne gore in Vojvodine. Navedenim zanimivim problemom v zvezi z organizacijo oblasti v Državi SHS (str. 73-75) naj dodam še zanimiv kompetenčni spor med Narodnim svetom za Slovenijo in Narodno vladu SHS v Ljubljani. Po dolgih razpravah so se končno na seji zastopnikov obeh organov 9. novembra zedinili, da ima NS pravico stavljati NV predloge, isto pravico imajo tudi njegovi odseki, pododseki in »enkete«, toda le preko predsedništva NS. Dogovorili so se tudi, da naj NV o storjenih ukrepih in izdanih naredbah poroča plenumu NS, medsebojno občevanje pa so sklenili urediti tako, da bo sejam NV prisostvoval zastopnik NS in obratno. Sklepi se sicer niso realizirali, so pa zanimivi, ker kažejo tendence, da bi se NS preosnoval v nekaj pokrajinski parlament (Državni arhiv LR Slovenije, Zapisniki sej Narodne vlade SHS v Ljubljani; Slovenci v desetletju..., cit. izd. str. 154-155, Slovenec 11. novembra 1918 št. 259). Tudi slika zunanjepolitične dejavnosti Države SHS bi se dala precej dopolniti, ker so morale zaradi težkih mejnih problemov tudi pokrajinske vlade razviti precejšnjo zunanjepolitično aktivnost, čeprav je bila ta pridržana centrali v Zagrebu. Tako je n. pr. bogata zunanjepolitična dejavnost ljubljanske NV, ki jo je v to silila ogroženost s severa in zapada, umik ogromne armade s soške fronte preko slovenskega ozemlja, skrb za zaščito številnih Slovencev na področju novonastale Nemške Avstrije in zainteresiranost pri delitvi avstroogrške »dediščine«. Že na drugi seji je NV obravnavala prošnjo »dunajskih Slovanov« za ustanovitev konzulata, kateri pa ni ugodila, »ker je to zadeva celokupne vlade SHS.« 5. novembra je bil na vladni seji sprejet sklep, da naprosi češko, ogrsko, poljsko in nemško-avstrijsko vladu, da pošljejo v Ljubljano delegate, ki naj vračajoče se vojake seznanijo »kaj se je zgodilo v njihovi odsotnosti v domovini, ker ničesar o prevratu ne vedo«. Na ponovne prošnje je NV naslednji dan imenovala dr. Ivana Šveгла za konzularnega zastopnika ljubljanske NV na Dunaju. Že 9. novembra pa je

morala to imenovanje preklicati, ker ji je Narodno vijeće sporočilo principi- elno stališče, »da zaenkrat ne imenuje zastopnikov pri nobeni vladi«. Potrebe so kmalu zahtevale spremembo tega stališča in po pooblastilu Narodnega vijeća je NV 13. novembra ponovno imenovala dr. Ivana Švegla za zastopnika v Nem- ški Avstriji. Na isti seji je bilo tudi prebrano obvestilo poljskega ministrstva za zunanje zadeve, da je imenovalo za svojega zastopnika pri »jugoslovanski vladi« v Ljubljani dr. Marcela Szarota. Dva poljska zastopnika sta prispela v Ljubljano že 9. novembra in sta vodila priprave za otvoritev konzulata. Poljska vlada je nekaj dni kasneje imenovala še generala Adama Nowotnyja za svojega posebnega vojaškega zastopnika. 14. novembra se je predsedniku NV predstavil dr. Josip Fasching kot pooblaščenec avstrijskega urada za zunanje zadeve. 19. novembra sklenila NV poslati k predsedniku CSR T. Masaryku kot svojega od- poslanca prof. Lončarja, da bi tega državnika seznanili z italijanskim prodira- njem na slovensko ozemlje in ga prosil za posredovanje pri Wilsonu. Končno je 7. decembra prišel v Ljubljano zastopnik CSR stotnik Julij Husa. NV je v novembru in decembru vodila vrsto pogajanj s predstavniki koroške in štajer- ske deželne vlade za ureditev mejnih, prometnih in gospodarskih vprašanj. Za zasedena slovenska področja je NV imenovala posebne komisarje, ki so imeli nalogo, da zastopajo njene interese tudi »napram vsem okupacijskim oblastem« (DAS, Zapiski..., Slovenec, novembrske in decembrske številke 1918).

Precej pozornosti je avtor posvetil nesoglasjem v zvezi z zedinjenjem in novo državno ureditvijo. Na str. 97 nas prof. Čulinović seznanja le z orientacijo političnih strank in grup na Hrvaškem, v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, iz česar bi lahko sklepali, da slovenske stranke v tem obdobju še niso imele do- volj jasno izoblikovanih stališč do teh problemov. Citirano Simovičavo poročilo Vrhovni komandi, da so avtonomistični predlogi »pravaša« dr. A. Pavelića na- leteli »na odpor sviju predstavnika Srba, koje su potpomagali vrlo aktivni Slo- venci« (str. 98), bi nas lahko privedlo do napačnega zaključka, da so bili Slo- venci v teh vprašanjih enotni. Ker se iz navedenih predlogov jasno razvidni le načrti Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (tu navaja avtor po napačni navedbi v delu F. Šišića, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slo- venaca 1914-1919, Zagreb 1920, str. 272, kot podpisnika »Edbina« namesto An- tona Kristana) in ker tudi v prikazu diskusije o teh problemih navaja le izjavo »predstavnika Slovenaca« (točneje — predstavnika JDS) dr. V. Kukovca in dr. C. Ribara o nujnosti hitrega zedinjenja zaradi zunanje nevarnosti, bi av- torjeva izvajanja dopolnili s stališči slovenskih strank. Naj omenim kot ka- rakteristiko dejstvo, da slovenske stranke nasprotujočih gledišč niso zaostre- vale, ker jih je težaven položaj na Koroškem in Primorskem silil k tesnemu medsebojnemu sodelovanju, ni pa to bila ovira, da ne bi v skladu s strankar- skimi interesi precizirali svoja stališča. Vodstvo JDS je sklenilo na seji 13. no- vembra, »da vidi politično, kulturno i gospodarsko bodočnost jugoslovanskega naroda zagotovljeno le v popolnoma enotni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev z osrednjo vlado...« Tudi so brez pridržkov sprejeli predlog dalmatinske vla- de, na usodni seji Narodnega vijeća 23. in 24. novembra pa so zastopniki stran- ke že povsem našli »skupni jezik« s Hrvatsko-srbsko koalicijo in je njen pred- stavnik dr. V. Kukovec sopodpisnik predloga dr. Lukinića. Še posebno veliko pozornosti je tem vprašanjem posvetila Vseslovenska ljudska stranka. V ča- sopsiju in na shodu zaupnikov so poudarjali zahtevo po federativni jugoslovans- ki republiki. Predlog dalmatinske vlade so odločno odklonili, »ker v svoji os- novi nasprotuje vsakršnim demokratičnim načelom«. V Narodnem vijeću so predstavniki stranke podpisali predlog »pravaša« dr. G. Anđelinovića. VLS je poleg socialdemokratičnih zastopnikov glasovala tudi za Zaključak in priloženi Naputak s pridržkom (DAS, Zapisniki..., Ferdo Šišić, Dokumenti..., cit. izd. str. 264-278, Slovenci v desetletju... cit. izd. str. 156-158, 174-178, dr. Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921, str. 122-126, Albin Prepeluh, Pripombe str. 156-180). Pripominjam še, da navedba o sočasnem odhodu vseh delegatov razen Radića v Beograd (str. 119) ni točna, ker slovenski zasto- pniki z izjemo dr. A. Kramerja o odhodu niso bili obveščeni, kar je med njimi

izzvalo preplah in so šele dan za ostalimi prispeli v Beograd (Spominski zbornik Slovenije, str. 64, Albin Prepeluh, Pripombe, str. 182-184).

Prof. Čulinović porablja že ustaljeno periodizacijo političnega razvoja v stari Jugoslaviji na tri obdobja: 1. Od prvodecembrskega akta do 6. januarja 1929 traja prva etapa, za katero je značilno, »što su se događaji u tome vremenu odvijali u uvjetima tadašnjeg ograničenog buržoasko-demokratskog parlamentarizma« (str. 296). 2. Od 6. januarja do 3. septembra 1931 traja obdobje odkritega kraljevega absolutizma, »kad se kamarila oslobodila ranijih buržoasko-demokratskih ograda« (str. 296). 3. Od objave oktroirane ustave do aprilskega zloma traja zadnja etapa, ko so bili državni vrhovi stare Jugoslavije prisiljeni vladati »pod uvjetima neke nazovi-ustavnosti i psevdo-parlamentarizma s vidnim obilježjima sve izrazitije monopolističke eksploatacije državnog kapitalizma i korupcionističke akumulacije kapitala« (str. 297).

Po dobri analizi prvodecembrskega akta opisuje avtor, kako se je kot izraz nezadovoljstva s politiko državnih vrhov močno okrepilo revolucionarno gibanje in tudi politična nasprotja. To nam lepo ilustrira s prikazom dejavnosti Začasnega narodnega predstavništva Kraljevstva SHS, v katerem je tudi znanim dogodkom na Zaloški cesti (str. 212-214) posvetil precejšnjo pozornost. Prikazuje jih po Kristanovi interpelaciji v tem predstavništvu, poslužuje se tudi nekaterih drugih virov, ne poda pa celotne slike aprilskih dogodkov in zato v njegovi oceni manjka ugotovitev, da so ti dogodki v določenih ozirih slovenska specifičnost in »važna prelomnica v političnem razvoju na Slovenskem« (Dušan Kermauner, Albin Prepeluh..., cit. izd. str. 513). Železničarska stavka je s tem, da so se ji 21. aprila 1920 v znak solidarnosti pridružili rudarji iz Velenja in trboveljskih revirjev, kjer so delavci zasedli javne urade, kolodvore, prekinili telefonske zveze in z orožjem v roki onemogočili vsak železniški promet-skratka z vpostavitvijo tridnevne »sovjetske republike«, in s tem, da so se stavki pridružili še kovinarji in živilci, 24. aprila pa ves ljubljanski proletariat, prerasla po obsegu in stopnji revolucionarnosti v največje stavkovno gibanje na Slovenskem. Za razvoj stavke je pomembno dejstvo, da časovno sovpada z diferenciacijo v JSDS in nastankom Delavske socialistične stranke (komunistov) za Slovenijo, katero so ob ustanovitvi spremljale za mlade stranke značilne subjektivne slabosti. To se je pokazalo zlasti v nejasnih in neenotnih stališčih glede ciljev general. štrajka. Klerikalna deželna vlada je podvzela vrsto ukrepov proti stavkujočim, izposlovala pa je tudi premeštev močnih vojaških oddelkov iz Koroške v Celje, Maribor in Trzin, da bo z njihovo pomočjo ohranila prestiž drž. avtoritete. Skrbne priprave in sama akcija je slovenski buržoaziji prinesla uspeh in aprilski dogodki so odločno vplivali na upad revolucionar. gibanja v povojnem obdobju v Sloveniji in v tem smislu bi bilo treba dopolniti avtorjeva izvajanja o neuspehu vladnih represalij v tej stavki (str. 317). Naj pripomnim še, da potek dogodkov v Kristanovi interpelaciji ne ustreza uradnim podatkom o številu žrtev prisotnega orožništva in policije, prav tako pa je tudi znano, da je do pohoda proti središču mesta prišlo po sklepu železničarskih zaupnikov in predstavnikov drugih delavcev na sestanku 23. aprila zvečer, da se podčrta pomen železničarske stavke. (DAS, Zapisniki..., Dušan Kermauner, Albin Prepeluh-Abditus cit. izd. str. 513-516; Slovenci v desetletju, cit. izd. 188-192; France Klopčič, Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919-1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I. št. 1, Ljubljana 1960, str. 95-98, K štiridesetletnici generalne stavke aprila 1920, cit. izd. Prispevkov, str. 278-287).

Nato nas avtor na 35 straneh seznanja z glavnimi značilnostmi gospodarskega življenja, pri čemer je skoro polovico prostora posvetil korupciji kot specifični obliki akumulacije kapitala v Jugoslaviji; drugim problemom odmerjeni prostor ni v skladu z njihovo pomembnostjo. Tudi kratek pregled važnejših političnih strank, ki jih deli po njihovem gledanju na socialno vprašanje (socialistične, buržoazne) in nacionalni problem (unitaristične oz. centralistične, federalistične), je podal že v prvem delu za vsa obdobja. Od regionalnih slovenskih strank je nekaj vrstic odmeril le SLS. V Demokratsko stranko vključenim

strankam pa bi bilo treba dodati še slovensko JDS. Nastanek KPJ obravnava v posebnem poglavju, kjer nam s citiranjem levičarske in desničarske resolucije, sprejetih na pokrajinski konferenci Social-demokratske stranke za Hrvatsko lepo in obsežno ilustrira diferenciacijo v tej stranki, dalje ugotavlja, da je zlasti po predkonferenci 28. marca 1919 v Beogradu prišlo tudi drugod »u okviru pojedinih socialdemokratskih partija u jugoslovenskim zemljama do jačeg i otvorenijeg razcepa između desnih i ljevih« (str. 196), po nadaljnjem pa bi se zdelo, da smo tudi Slovenci že na Ustanovnem kongresu SRPJ (k) dobili svoj Pokrajinski izvršni odbor (str. 199). Do podobnega procesa je v Sloveniji prišlo, toda z večmesečno zakasnitvijo. V JSDS se je pod vplivom avstromarksiističnih ideologov talo močno zasidral reformistični duh, da so si med slovenske socialdemokratske voditelje radikalnejši nazori le s težavo utirali pot. Šele ob dvodnevni julijski stavki 1919 se začenja odločnejša borba med levičarskimi in desničarskimi gledanji. Nasprotja se zlasti zaostrujejo ob vprašanju ministerializma in lahko rečemo, da je le spretna taktika desničarskega vodstva JSDS in želja levičarjev, da se izognejo razkolu in privedejo celotno JSDS do združitve SRPJ (k), vzdrževala enotnost do levičarske zaupniške konference 14. marca 1920, na kateri so sklenili, da bo ustanovni kongres Delavske socialistične stranke za Slovenijo 11. aprila 1920. Na ustanovnem kongresu si je stranka postavila kot glavno nalogo »zedinjenje slovenskega delavskega gibanja z ostalimi v državi« in pristopila je k SRPJ (k), ki je na seji izvršnega odbora 23. in 24. maja 1920 tudi priznal »sekretariat ljubljanske komunistične organizacije...« Tako je ta stranka po enem letu svojega delovanja uspela razširiti mrežo svojih organizacij v vse jugoslovanske pokrajine. Tudi strokovna (sindikalna) enotnost jugoslovanskega proletariata je bila ustvarjena šele v tem obdobju. 16. marca 1920 je Strokovna komisija na razširjeni seji sprejela sklep o vključitvi v Centralno radniško sindikalno vijeće Jugoslavije. Od slovenskih strokovnih organizacij so se v jugoslovanskem okviru povezali do tedaj je železničarji in tipografi septembra oz. decembra 1919 (Dušan Kermauner, Albin Prepeluh-Abditus, cit. izd. str. 495-502, 510-513, Metod Mikuz, Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji, ZČ IX, Ljubljana 1955, str. 109-110; Klopčič Franc, Zaton slovenske socialnodemokratske stranke, cit. izd., str. 53-91).

Kratkemu pregledu zunanjepolitičnega položaja Kraljevine SHS v letih 1919-1920 sledi prikaz ostrih nasprotij v ustavodajni skupščini, seznanja nas z ustavnimi načrti, načinom izglasovanja Vidovdanske ustave, o kateri avtor po razčlenitvi najvažnejših odredb prihaja do zaključka, da je na pogled sicer široko demokratična, »ial ako su se поблиže zagledali njegovi propisi, a još više osvrnulo na njegovu praktičnu primjenu, onda se dolazi do zaključka, da je njime državnoj vlasti dan prikladan instrumenat za očuvanje pozicija vladajuće klase« (str. 359). V nadaljnjih poglavjih opisuje najprej vladni obračun s KPJ, dalje nastajanje raznih blokov in njihovo borbo za oblast, nezaslišan volilni teror, s katerim so vladajoči krogi hoteli ohraniti svoje pozicije, vedno odkritejše pretvarjanje kralja iz drugega v prvi ustavni faktor, z navedbo nekaj debat pred oči značilnosti parlamentarnega življenja. Zlasti pa je podrobno prikazana vloga in taktika HSS v političnem dogajanju tega obdobja. V posebnem poglavju avtor prikazuje tudi vpliv organizacij ORJUNA, HANAO in SRNAO na zaostrevanje političnih nasprotij. Naj dodam, da je tudi SLS za obrambo pred orjunaškimi napadi osnovala svojo oboroženo formacijo Ljudsko stražo. V analizi avtor ugotavlja skupni antikomunistični značaj teh organizacij, ne dotakne pa se oblik obrambe delavskega razreda pred njihovim divljanjem. Tako so n. pr. slovenski komunisti v začetku 1923. leta osnovali ilegalne proletarske akcijske čete, ki so znatno omejile orjunaško protikomunistično dejavnost; posebno so se izkazale v velikem spopadu med orjunaši in komunističnim delavstvom 1. junija 1924 v Trbovljah, ko je sloven. proletarijat slavil veliko zmago. Tudi socialisti so organizirali svoje udarne čete (Četrdeset godina, knjiga prva 1917-1929, Beograd 1960, str. 201-209, 350-351). V prikazu volilnega sistema za volitve 18. marca 1923 (str. 405) bi bilo treba popraviti navedbo, da se je na volitvah 1920. leta volil en poslanec na 40.000 prebivalcev, za volitve 1923. leta pa na 30.000,

ker je bilo dejansko ravno obratno (Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo IV, str. 241, 16. julija 1922).

Prvo knjigo zaključuje oris do skrajnosti zaostrenih političnih nasprotij po nastanku Bloka narodnega sporazuma in kmečke (ljudske) demokracije, ki so končno privedla do strelav v parlamentu in velike krize, iz katere je vodila pot v odkriti kraljevi absolutizem.

Ko nas avtor v prvem poglavju druge knjige seznanja s pogoji, karakteristiki in razmerami v obdobju šestojanuarske diktature, prihaja do zaključka, da je v tem obdobju »proces fašizacije bio u svom specifičnem razvitku, u okviru prilika svojstvenih tadašnjih Kraljevini Jugoslaviji« (str. 26). Tretjo etapo začena avtor s proglasitvijo oktobrirane ustave, ki je bila »samo formalna prekretnica, jer se od njegove objave raskinulo s dotadašnjim otvorenim, a prešlo u prikriveni apsolutizam« (str. 29). Podrobnejša razčlenitev volilnega zakona omogoča razumevanje »vladnih zmag« na zadnjih treh volitvah v stari jugoslovanski državi, prikaz dela Narodnega predstavništva pa nepomembnost njegove vloge v državnem življenju. Podrobneje nas seznanja z motivi za atentat na kralja Aleksandra in poudarja, da je njegova smrt važen obrat v jugoslovanski zunanji politiki, ne pa tudi v notranji, ker je kraljevsko namestništvo nadaljevalo s postavljanjem izključno svojih zaupnikov na odgovorne položaje. V nadaljnjih poglavjih je velika pozornost posvečena opisu zaostrevanja in vzrokom za rešitev »hrvaškega vprašanja«, ki sodi med najbolj vsestransko osvetljene probleme tega Čulinovičevega dela. Pripominjam pa, da zaradi separatističnih punkcij ni bil preganjan le dr. V. Maček (str. 59), saj je vlada še pred odvzemom svobode šefu SDK poslala v konfinacijo »v zvezi s propagando proti obstoječemu redu in stanju v državi in zlasti z akcijo, ki se je razvila s tako imenovanimi Koroščevimi punkcijami, ki imajo izrazito protidržavni značaj...«, tudi nekatere slovenske klerikalne prvake na čelu z dr. A. Korošcem. Prav v tem obdobju zaostrenih nasprotij pa je sodišče za zaščito države v Beogradu obsodilo tudi devet obtožencev, med njimi dva klerikalna poslanca, zaradi protirežimskih izpadov v Šenčurju maja 1932 na skupno osem let in devet mesecev strogega zaporu, enega pa na denarno kazen (Spominski zbornik Slovenije, cit. izd. str. 98-100). Zlasti je zanimivo dokazovanje Mačkovih stikov s fašistično Italijo in obsežna dokumentacija stališča HSS do sporazuma. Avtor nas seveda seznanja s stališči in delom KPJ v tem razdobju. Med navedenimi udeleženci IV. državne konference KPJ (str. 76) so pomotoma izpuščeni slovenski delegati (Istorijski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom II, Kongresi in zemeljske konfederacije KPJ 1919-1937, Beograd 1949 str. 219). V poglavju Pokušaji za stvaranje narodne fronte (str. 120-122) je večina prostora odmerjena prikazovanju značaja ljudske fronte, skoraj nič konkretnega pa ne izvemo o prizadevanju za uresničitev te pomembne naloge KPJ. Točno je, da komunisti pri snovanju LF »nisu nailazili kot vođa građanskih političkih stranaka na prijem« (str. 122), toda to je bila le vzpodbuda za intenzivnejše delo za uresničenje tega načrta. V Sloveniji so komunisti uspeli v akciji za osnovanje LF »od spodaj«, uspelo pa jim je pridobiti tudi nekatere demokratična gibanja in so dosegli uspehe tudi v organiziranju LF »od zgoraj«. Prav to delo predstavlja izhodiščno točko za ustanovitev OF že 27. aprila 1941 in bi bila brez poznavanja njihovih predvojnih prizadevanj ta pomembna specifičnost slovenske NOB nerazumljiva (Metod Mikuš, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, Ljubljana 1960, str. 87-94).

Obširno so prikazane diskusije v zvezi s pristopom Jugoslavije h Trojnemu paktu. V oceni 27. marca 1941 poudarja, da je bil oficirski puč pogojen s številnimi notranjimi in zunanjepolitičnimi faktorji. Zadnja poglavja nas seznanjajo z mrzličnimi pripravami fašističnih sil za napad na Jugoslavijo, podaja nam sliko razsula neposredno pred in med kratkotrajno aprilsko vojno, pregled zgodovine jugoslovanskih narodov med obema vojnama pa konča s prikazom razkosanja Jugoslavije. Tu je avtor brez navedbe vira napisal, da je Nemčija 15. maja 1941 anektirala »Doljnju Štajersku i Gorenjsko, učinivši od tog jugoslavenskog područja dio svoje države...« (247), kar pa dejanskemu stanju

ne odgovarja. Hitler je v tem delu okupirane Slovenije izročil vso oblast šefom civilne uprave za Gorenjsko in Spodnjo Štajersko z nalogo, da ustvarita pogoje za priključitev teh pokrajin rajhu. Oba sta za izpolnitev svoje naloge razvila veliko dejavnost in iz ohranjenega arhivskega gradiva je razvidno, da so bili za popolno priključitev določeni že datumi, toda razmah NOB je to nemško namero preprečil. Štajerska in Gorenjska de iure nista bili nikdar vključeni v nemško državo. Tudi vključitev Ljubljanske pokrajine v Kraljevino Italijo ni bila popolna, ker je rapalska jugoslovansko-italijanska meja ostala še v naprej za prebivalce te pokrajine zaprta (Metod Mikuž, Ali je Narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, ZC VI-VII. Ljubljana 1952-1953, str. 733-765, isti avtor, Pregled..., str. 60).

Posebej nas avtor seznanja z življenjem v tistih jugoslovanskih pokrajinah, ki jih je krivični versajski mirovni sistem odtrgal od matične dežele. Pri tem je več pozornosti posvečene Istri, Reki in Zadru, malo pa Slovenski Koroški in Slovenski Primorski. Lahko bi vsaj z nekaj besedami omenil veliko, često povsem samostojno zunanjepolitično in vojaško dejavnost Narodne in kasneje Deželne vlade pri reševanju koroškega vprašanja, kakor tudi zanimiva stališča velesil pri razpravi o tem problemu na pariški mirovni konferenci. Navedeni rezultati volitev maja 1921 za rimski parlament (str. 259) so deloma netočni. V Trstu si Jugoslovanska narodna stranka ni uspela priboriti mandata, v Goriško-Gradiščanskem volilnem okrožju pa so bili izvoljeni le štirje slovenski poslanci. Na komunistični listi je kandidiral tudi Slovenec J. Srebrnič, vendar je bil na teh volitvah izvoljen za poslanca italijanski komunist Tuntar. Pač pa je bil Srebrnič izvoljen na komunistični listi za poslanca na volitvah aprila 1924, ko sta zaradi novega volilnega zakona uspela na volitvah le dva slovenska kandidata (Edinost 18. in 27. maja 1921, Edinost 13. aprila 1924, Slovenci v desetletju..., str. 90 in 103).

Drugi knjigi je dodan še seznam vseh 39 vlad in krajši povzetek v angleščini. Pri seznamu vlad moti netočno navajanje imen strank (Slovenska liberalna stranka, Napredna stranka, Socialno-demokratska stranka za Slovenijo), navedbe o politični pripadnosti nekaterih ministrov bi bilo prav tako treba korigirati — tako je dr. Franc Jankovič prišel v vlado kot predstavnik SLS, isto velja tudi za Josipa Gostinčarja, Ivan Mohorič ni bil nikdar član SLS, Vojislav S. Veljković in Pavle I. Marinković po izvoru nista bila srbska samostalca, ampak prvi liberal, drugi naprednjak.

Pregled uporabljene literature in virov je nepriročen, ker jih avtor navaja skoraj le pri dobesednem citiranju, prav tako ni njihov seznam dodan na koncu, kar otežuje kritični pretres njihovega izbora, oziroma je mogoče le za navedene. Med viri je avtor obsežno porabil saborske in skupščinske zapisnike, med edicijami izbranih virov pa zlasti F. Šišiča, Dokumenti..., pri čemer pa bi se brez škode izognil nekaterim zelo dolgim citatom ali jih vsaj nadomestil s krajšim povzetkom. Uporablja tudi predvsem srbsko in hrvaško časopisje. Navedenih pa je le nekaj arhivskih dokumentov, kar jasno kaže na poglobitni problem historiografije tega obdobja, da je večina arhivskega gradiva še neuporabljena. Kot dober vir mu je služilo tudi rokopisno in tiskano memoarsko gradivo, med katerim zasledimo tudi nekaj del politične emigracije, ki je v želji za zmanjšanje svoje krivde razvila veliko aktivnost te vrste. Avtor seveda uporablja tudi gradivo iz domačih in tujih monografij, razprav in brošur, med skromnim številom slovenskih pa ni izbral prav tistih, ki bi mu lahko najbolj služile pri osvetlitvi razmer na Slovenskem. Tudi slovenskega dnevnega tiska se ni poslužil, zato problematiki slovenskega razvoja ni posvečena takšna pozornost kot bi si želeli in z ozirom na obseg dela tudi pričakovali.

Mirko Stiplovšek

Theodor Veiter, Die Lage im Kanaltal — Rechtsprobleme der Kanaltaler.
Ostdeutsche Wissenschaft, Bd. VIII, 1961, Festschrift für Max Hildebert Böhm,
str. 437—468.

Vidni avstrijski manjšinski teoretik, avtor knjige *Die Slowenen im Kärnten*, Wien — Leipzig 1936, dr. Theodor Veiter je prvič opisal narodnostne razmere v Kanalski dolini leta 1934 v zborniku *Die südostdeutsche Volksgrenze*, Berlin str. 224—236 (članek *Das Gebiet von Tarvis*). K istemu vprašanju se je povrnil 1956. leta v listu *Berichte und Informationen*, Salzburg, Nr. 510, 27. 4. 1956 ter v članku *Unvergessenes Kanaltal* v tedniku *Die österreichische Furche*, Dunaj 13. 5. 1961, str. 6. Ta članek je bistvu izvleček iz širše razprave objavljena v osmem letniku zbornika *Ostdeutsche Wissenschaft*. V tej razpravi Veiter upošteva povojna dela slovenskih avtorjev (Bogo Grafenauer, Kanalska dolina, Ljubljana 1946; Rihard Orel, Kanalska dolina in njeni slovenski prebivalci, Slovenski vestnik, Celovec 5. 8. — 25. 11. 1960; Melikovo Slovenijo II/1 Slovenski alpski svet, Ljubljana 1954; izpušča pa članek L. Višarskega, Kanalska dolina, Planinski vestnik 1956, str. 368—374, 422—428, ki ga pozna v članku *Unvergessenes Kanaltal*).

Med predvojnim in sedanjim narodnostnim položajem v Kanalski dolini leži čas druge svetovne vojne in z njo zvezana preselitev večjega dela nemških in manjšega dela slovenskih Kanalcianov po letu 1939 v tretji rajh oziroma na Koroškem. Veiter navaja zaokroženo številko preseljenecv. Skupno je bilo preseljenih iz Kanalske doline na Koroško 5.700 oseb, od tega v okraj Beljak 2700, Celovec 1500, Št. Vid na Glini, Feldkirchen in Breže 500, dalje Knittelfeld na Štajersko 500 in drugam 500 oseb, od tega števila se je le manjši del vrnil po drugi svetovni vojni v Kanalsko dolino. Te številke so za 1124 oseb večje od števila optantov, ki so do 31. 12. 1939 optirali za Italijo (Bogo Grafenauer, cit. d. str. 12). Za leto 1939 Veiter računa, da je bivalo v Kanalski dolini 6.600 Nemcev (leta 1933 5.000) ter 1.750 Slovencev (leta 1933 2.100, *Die südostdeutsche Volksgrenze*). Bogo Grafenauer piše, da je Veitrova cenitev prebivalstva za leto 1933 previsoka za Nemce in prenizka za Slovence; to najbrže velja tudi za leto 1939, ker je Veiter očitno prištel k Nemcem celoten slovenski narodnostni prirastek. Za leto 1961 računa število slovenskega prebivalstva na 1.895 oseb.

Preselitev Kanalcianov v tretji rajh ni pomembna le za spremembo etničnega stanja v Kanalski dolini, kjer je optante zamenjal furlanski in italijanski element, pač pa tudi za koroške Slovence, ker so bili koroški nacisti naselili del Kanalcianov na posestva 14. do 15. 4. 1942 izseljenih Slovencev, prodali pa jim nekaj židovskih posestev (Veiter v *Die österreichische Furche* 20. 5. 1961, str. 13). Moti pa se Veiter (ali pa zavestno zmanjšuje krivdo koroških nacistov), ko na istem mestu, ter v naši razpravi na strani 452 piše, da so ležala posestva izseljenih Slovencev večinoma na Gorenjskem. Res, da se je Gorenjska med okupacijo imenovala *Südkärnten*, obstojali so tudi načrti o naseljevanju Kanalcianov na Gorenjsko, toda do tega zaradi NOB ni prišlo (iz dopisa *Gauamta für Volkstumsfragen* v Celovcu leta 1942 družbi, ki je preseljevala optante na primer izvemo, da se je leta 1942 ponovno mislilo pregledati možnost naselitve večjega števila kanalskih obrtnikov na Gorenjsko — prepis dokumenta v arhivu INV). Problematiko izselitve koroških Slovencev pa je najlepše osvetlil celovski *Kreisleiter* dr. Pototschnig v poročilu *Maier Kaibitschu*, glavnemu akterju pri izseljevanju Slovencev, po slovesnosti 10. 10. 1942; »Izselitev ni izvedena zato, da naselimo Kanalciane, ampak da rešimo koroško vprašanje« (dr. Mirt Zwitter, Poizkus iztrebljenja koroških Slovencev v dobi nacizma, Slovenski vestnik, 18. 7. 1947).

Po Veiterju so alpski Slovani prišli v Kanalsko dolino skoraj istočasno z Nemci, iz razprave Boga Grafenauerja straneh 5—6 pa bi Veiter lahko dobil drugačne podatke. Za kanalske Slovence Veiter uporablja poleg izraza *Slowenen* tudi izraz *Windische*, zanj so kanalski Slovenci predvsem Korošci, ki »se ne orientirajo proti Ljubljani« (str. 454). Da se je del kanalskih Slovencev prijavil leta 1939 za opcijo, je za Veiterja dokaz, da so se čutili za »deutsche Kärntner« (*Unvergessenes Kanaltal*), podobno piše tudi v naši razpravi, da so se *Windische* »dem deutschen Kulturkreis verwandt fühlten« (str. 450). Veiter dalje piše, da se v razpravi ne more spustiti v »težko in koč-

ljivo vprašanje, ali so Windische ‚eigensprachige Kulturdeutsche‘ (Miltšinsky, Pfeifer), ali pa izmišljeni ‚Retortenvolk‘ (Pleterski, Zwitter)«, pač pa v drugem dopisu v listu Die österreichische Furche 20. 5. 1961 meni, da so začeli nemški nacionalisti na Koroškem »kar naenkrat trditi, da pravih Slovencev na Koroškem, razen nekaj priseljenih iz Ljubljane sploh ni, temveč da bivajo na Koroškem samo Nemci, ki govore neki dialekt, ki vsebuje nekatere slovenske izraze in se imenuje windišarski jezik. Te koroške Nemce se imenuje ‚Windische‘. To je popačenje resnice... Slovenci v Kanalski dolini so ravno toliko ali tako malo ‚Windische‘ kot drugi koroški Slovenci... toda eno sigurno niso: Kranjci ali Primorci«. Zato Veiter tudi striktno loči od Kanalčanov Primorce, ki hodijo na delo v Rabeljski rudnik (str. 441, op. 8). Zanj so Windische Slovenci v etničnem, ne pa v političnem smislu (Berichte und Informationen 2. 12. 1960).

Veitrova razprava je važna zaradi zanimivih podatkov predvsem za čas po drugi svetovni vojni, pač pa moramo biti mestoma kritični za starejši čas in za čas druge svetovne vojne. Dokler Veiter uporablja izraz »Windische« v historičnemu smislu, je vse v redu, nerodno pa je, ko noče priznati, da je ta izraz dobil po zaslugi nemško nacionalnega tiska v zadnjih 100 letih pejorativen pomen. Zanimiv je tudi Veiterjev odnos do naprednega dela koroških Slovencev. Tako piše v oceni članka Riharda Orla, da je to doslej najobširnejši spis o narodnostnopolitičnih vprašanjih Kanalske doline in bo, čeprav izšel v titokomunističnem časniku, služil dobro tudi nemškemu stališču (str. 439 — op. 3).

Tone Zorn

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega. S sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. S. Vilfan, Ljubljana 1959, str. 219.

Splošni pregled fondov državnega arhiva LRS. Sestavil delovni kolektiv ustanove, Ljubljana 1960, str. 171.

O slovenski arhivistiki vse do nove Jugoslavije skoro ni mogoče govoriti. Saj je značilno, da je bila ob propadu avstro-ogrske monarhije Kranjska edina avstrijska dežela, ki kot taka ni premogla samostojne arhivske ustanove. Tudi v stari Jugoslaviji je bil osrednji arhiv v Sloveniji samo privesek Narodnega muzeja v Ljubljani, ki je bil vse do 1939 brez arhivarja. Zanimivo je, da je deželo glede arhivske službe daleč prekašala Ljubljana s svojim arhivom, ki je imel po zaslugi župana Ivana Hribarja od 1898 dalje posebnega arhivarja v osebi Antona Aškerca. Toda po Aškerčevi smrti je tudi Mestni arhiv dolga desetletja le životarih spričo značilne mentalitete, da predstavlja arhivarsko mesto le gmotno podporo slovenskim književnikom. Do temeljitega preokreta je prišlo šele v novi Jugoslaviji. V kratkih letih je arhivistika na Slovenskem bujno zaživela. Njen napredek ponazarjata v veliki meri prav publikaciji, ki sta ju v dveh zaporednih letih izdali vodilni arhivski ustanovi v Ljubljani — Mestni arhiv in Državni arhiv Slovenije.

Publikacija Mestnega arhiva v Ljubljani, ki ji je dodan izvleček v francoskem in nemškem jeziku, obravnava v prvem delu zgodovino arhiva. Drugi del obsega poslovno poročilo za razdobje 1950—1958. Iz poročila je razvidno obsežno delovanje arhivskega kadra, ki se ne omejuje zgolj na arhivsko delo v ožjem smislu. Arhivsko osebje doprinaša marveč zelo pomemben delež na znanstvenem področju, tako z objavljanjem specialnih monografij, kot z izdajo Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, ki se mu priključuje leto za letom nov snopič. Tudi Kronika (Časopis za slovensko krajevno zgodovino) izhaja v okvirju Mestnega arhiva, kjer imata sedež tako uredništvo kot uprava revije.

Jedro publikacije vsebuje splošen pregled fondov in zbirk Mestnega arhiva, ki je nastajal organsko in so torej fondi v glavnem enotne provenience, ki temelji v poslovanju ljubljanske mestne uprave in uradov. Le manjši del fondov je drugačnega izvora. Sem šteje predvsem gradivo, zajemajoče dobo po

1945, ki ga je Mestni arhiv kot okrajni arhiv prevzemal od bivših okrajev in občin na ozemlju ljub. okraja in ga arhiv začasno vodi kot depozit. Celoten material je razdeljen v skupine, ki veljajo kot fiksne, medtem ko je razvrstitev skupin med seboj svobodna in bo mogla biti obvezno razporejena šele, ko bodo fondi posameznih skupin obdelani. Spričo stopnje obdelave pregled na splošno torej ne vsebuje podatkov o količinah arhivalij v posameznih fondih; popolne inventarje bo mogoče publicirati šele postopoma. Zato vsebuje pregled le splošne podatke za posamezne fonde z navajanjem njihovega izvora in razvoja ter stopnje obdelave v arhivu, ki je označena s številkami 0—9. V podrobnem je iz pregleda razvidno, da je stopnja obdelave zelo različna. Dokaj visoko stanje izkazujejo različne zbirke (n. pr. listine, razni zapisniki, računске in davčne knjige, urbarji); najmanj je pač obdelano gradivo, ki ga je arhiv prevzemal v velikih količinah po vojni in to deloma v povsem neurejenem stanju brez kakršnegakoli popisa.

V razliko z Mestnim arhivom je gradivo v **Državnem arhivu Slovenije** rastlo na podlagi sistematičnega zbiranja zgodovinskih dokumentov. Ker je arhiv vse do 1945 ostal v glavnem omejen na bivšo Kranjsko, predstavljajo jedro arhiva pač arhivalije centralnih kranjskih uradov. Toda od 1945 dalje dotekajo v ustanovo arhivski predmeti s celotnega slovenskega ozemlja, spričo česar je Državni arhiv prevzel v tem času ogromno materiala. Tako pridobiva ustanova vse bolj vseslovenski značaj ne le po imenu, marveč tudi po gradivu.

Pregled fondov izkazuje 11 oddelkov. Prvi zajema zbirke, med katerimi so pač najvažnejše listine, ki segajo do 1217. Najbolj obsežen je drugi oddelek, ki vsebuje arhive državnih in samoupravnih uradov in oblastev in to od vicedomskega urada za Kranjsko (do 1747), reprezentance in komore (1747—1763), deželnega glavarstva (1764—1783), gubernija v Ljubljani (1784—1849), namestništva in deželne vlade (1850—1918) do deželnih stanov (do 1861) in deželnega zbora in odbora (1861—1918). V tem oddelku je zastopana tudi doba od 1918 do današnjih dni od arhiva oblastnih organov za Slovenijo (1918—1923), velikih županstev ljubljanske in mariborske oblasti (1924—1929) in oblastnih organov Dravske banovine (1929—1941) in Ljubljanske pokrajine (1941—1945) do republiških upravnih organov LR Slovenije. V ta oddelek sodijo davčni operati z imenjsko knjigo ter terezijanskim, jožefinskim in franciscejskim katastrom. Poseben pododdelek predstavljajo arhivi teritorialnih organov oblasti za Kranjsko in Slovenijo od kresij, oblasti in okrajev do mest, trgov, občin in srenj. — Tretji oddelek vključuje arhive pravosodnih in pravosodno-upravnih organov in zajema med drugim zapuščinske inventarje in testamente, deželno desko, rudarske in zemljiške knjige. — Med ostalimi oddelki so posebno pomembni cerkveni arhivi, pri katerih sestavljajo posebno skupino matične knjige, pa graščinski in privatni arhivi.

Pri posameznih fondih je podan pregleden razvoj ustreznih uradov in njihovih kompetenc, s čimer bo prav gotovo zelo ustrezno obiskovalcem, da se bodo laže znašli v čisto dokaj kompliciranih preureditvah. Pri mnogih fondih so podani točni podatki glede obsega kot vsebine, ki je razvidna iz objavljenih shem in registraturnih načrtov, po katerih so spisi urejeni. Žal vsega tega pri mnogih fondih pogrešamo, pri čemer pa avtorjev ne zadene nikaka krivda. Marsikateri fondi so namreč vse do danes spričo še vedno perečega vprašanja prostorov vskladiščeni v kletih in zato nedostopni. Zato je v publikaciji žal le preveč pogosto pri fondih, ki potekajo iz dobe zadnjih sto let, brati ugotovitev, da ni mogoče navesti točnejših podatkov o vsebini in obsegu fonda.

Razdelitev na oddelke je smiselna in dobro pretehtana, v podrobnem bi pa mogoče ne bilo v škodo pregledu, če bi vrstni red posameznih enot mestoma spremenili. Tako bi morda kazalo skupino Vicedomski urad navezati na skupino Državni (deželnoknežji) uradi. Vsekakor bi bilo treba na Gubernij v Ljubljani (1784—1849) nasloniti Gubernijsko registraturno direkcijo (1817—1849), pa Komisijo za likvidacijo gubernija v Ljubljani (1849—1850, str. 66—67), mimo teh pa tudi fonde ustanov, ki so vezani na ustrežna razdobja. Banski svet (str. 73) bi sodil v nadaljevanje poglavja Banska uprava Dravske banovine.

Župnijsko imenje Št. Vid pri Stični spada v skladu z ostalo razvrstitvijo k cerkvenim arhivom (str. 139, 154). Wolkenspergov arhiv (str. 165) sodi bolj med grašćinske arhive kot med privatnike. Vprašanje je, če je najbolj posrečeno uvrstiti med privatnike spise za Zoisove fužinske obrate na Javorniku, Radovni, v Bohinjski Bistrici s Staro fužino, na Plavžu, v Mojstrani in Mislinjah (str. 166), če upoštevamo, da so n. pr. železarski in rudniški obrati na Javorniku, v Bohinjski Bistrici in v Radovni, ki jih je Kranjska industrijska družba 1870 kupila od barona Karla Zoisa, pa Ruardove fužine in rudokop Sava omenjene v poglavju Podjetja in obrti (str. 127, 129). — Mestoma bi bilo mogoče eno ali drugo stvar izpustiti; tako bi lahko brez škode odpadla Richterjeva do podrobnosti objavljena uvrstitev (str. 29—32), ki ji sledi Wallnerjeva (str. 32—35), saj je Wallner izdelal na osnovi Richterjeve ureditve stvarni katalog, katerega gesla se le neznatno razlikujejo od Richterjevih.

Gradivo, ki ga hranita obe arhivski ustanovi, je tolikšno in tako raznovrstno, da doslej ni mogel imeti pravega pojma o njegovi esloti niti reden obiskovalec arhivov. Z obema objavama je dobila naša javnost res nazoren vpogled v gradivo, ki ga obe ustanovi premoreta. Seveda je naši historiografiji s tem predstavljen le del bogatega arhivskega materiala, ki se nanaša na slovensko ozemlje. Slovenska arhivistika se tega zaveda. Zato si je postavila načrt, da že v najbližji bodočnosti izda pregled vseh fondov, ki jih premorejo številne ustanove preko vse Slovenije, med katerimi so nekateri (n. pr. škofijski arhiv v Ljubljani, škofijski arhiv v Mariboru, arhiv v Piranu, arhiv v Mariboru) zelo bogate. Navzlic temu pregledu bo pa še vedno ostalo izven evidence ogromno gradivo, ki zajema naše ozemlje. Saj je spričo političnih razmer v preteklosti izredna množina arhivalij, ki se nanaša na slovensko ozemlje, ostala izven meja naše države in je shranjena v najrazličnejših evropskih arhivih. Med temi so pač najvažnejši avstrijski arhivi, tako predvsem deželni v Gradcu, kamor se niso stekale samo arhivalije štajerskih deželnih uradov, pač pa tudi gradivo iz vse notranje Avstrije, pa arhivi na Dunaju, kjer je bil sedež različnih avstrijskih centralnih uradov. Ker je večina teh arhivov publicirala podrobne inventarje zlasti v zadnjih treh desetletjih, imamo s tem kar dober vpogled tudi v gradivo, ki nas prav posebno zanima.

Obe publikaciji podajata tudi obračun nad dosedanjim delom obeh kolektivov, ki je nadvse časten. Saj je razmeroma maloštevilen krog arhivarjev uspešno kljuboval mnogoterim težavam, ker je pač strokovno trden, obenem pa ves predan svojemu poklicu. Nesluten napredek slovenske arhivistike v zadnjih slabih dveh desetletjih je porok, da bodo številna in hkrati zelo pereča vprašanja sčasoma tako rešena, kot jih nakazujejo vsakdanje potrebe naše historiografije. Med temi vprašanji je brez dvoma na prvem mestu vprašanje prostorov Državnega arhiva Slovenije, ki ga je treba tujno rešiti. Kajti šele z ustreznou ureditvijo tega problema bi mogel arhiv v polni meri opravljati svoje poslanstvo, slovenskemu zgodovinopisju bi se pa odprla vrata v ogromne doslej mrtve zakladnice gradiva, na podlagi katerega bo šele mogoče pisati našo zgodovino zadnjih sto let.

Pavle Blaznik

POROČILA O ČASOPISIH

ISTORIJA XX. VEKA. Zbornik radova I (1959) str. 360, II (1961) str. 386, III (1962) str. 388. Izdaja odeljenje za istoriske nauke Instituta društvenih nauka v Beogradu. Odgovorni urednik dr. Dragoslav Janković.

Izdajanje treh serij periodičnih publikacij (Monografije, Zbornik radova, Grada) je lep rezultat sistematičnega dela Oddelka za zgodovinske vede na IDN v Beogradu pri raziskovanju in znanstveni obdelavi zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov v XX. stoletju. Oddelku je h temu pomembnemu delu uspelo pritegniti tudi vrsto zunanjih sodelavcev in s skupnimi napori dajejo pomemben prispevek v utiranju poti do večjega sintetičnega dela iz naše naj-novejše zgodovine. V prvi seriji sta doslej izšli monografiji Mirjane Grossove »Vladavina Hrvatsko - srpske koalicije 1906—1907«, Beograd 1960 str. 252, in Dušana Plence »Mednarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata«, Beograd 1962 str. 428, v seriji Grada pa so izšli »Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920«, Beograd 1960 str. 432 + 2 pril., ki sta jih priredila Bogdan Krizman in Bogumil Hrabak.

Zbornik radova je druga serija izdaj zgodovinskega oddelka in je namenjen publiciranju razprav in člankov, ki obravnavajo manjše probleme in krajše obdobje iz zgodovine naših narodov v XX. stol. in obče zgodovine tega obdobja, namenjen pa je tudi objavljanju krajših prispevkov, ki obravnavajo manjša vprašanja ali samo posamezne sestavine večjih problemov tega razdobja.

Obdobje pred I. svetovno vojno je v prvih treh zvezkih iz te serije dobro zastopano. Članek »Radnički pokret u Kruševcu 1903—1914« (II, str. 311—350) **Todora Stojkova** sodi v vrsto redkih prikazov razvoja delavskega gibanja »na terenu«. Kljub pomanjkanju osnovnega arhivskega gradiva je avtorju lepo uspelo prikazati nastanek in rast, značilnosti ter rezultate dejavnosti sindikalnih pododborov in krajevne organizacije Srbske socialdemokratske stranke v industrijsko nerazvitem, a močnem obrtnem centru Kruševcu.

Ljiljana Aleksić opisuje srbsko-črnogorska pogajanja 1904—1905 (I, str. 327—356) in v njihovi oceni poudarja, da so bili »znak prebujenja solidarnosti med dvema državama v težkih okoliščinah«, ko je predvsem avstrijski imperalizem poskušal izkoristiti angažiranost Rusije na Daljnem vzhodu za krepitev svojih pozicij na Balkanu. Prispevek **Dimitrija Djordjevića** o poskusih srbsko-ogrškega sodelovanja in skupne akcije 1906. leta (II, str. 353—382) osvetljuje zanimivo epizodo iz neizprošne borbe med Srbijo in dvojno monarhijo pred prvo svetovno vojno, ko je prišlo do kratkotrajnih tajnih stikov z opozicijsko Košutovo koalicijo tudi preko Hrvatsko-srbske koalicije.

Edino obsežnejše delo iz tega obdobja je razprava **Mirjane Grossove** »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine« (III, str. 153—269). Pretežno na podlagi arhivskih in časopisnih virov ter memoarske literature avtorica ne razpravlja le zelo podrobno o rezultatih poskusov vrhov avstroogrške monarhije za pripravo ugodnega terena za aneksijo Bosne in Hercegovine na Hrvatskem, ampak tudi o vseh koncepcijah različnih stran, struj in posameznikov na Dunaju in v Budimpešti gléde ureditve jugoslovanskega vprašanja in politike monarhije na Balkanu.

Dušan Biber je v krajšem delu (I, str. 285—324) podal zgoščen pregled stališč, ki so se izkristalizirala v številnih člankih, razpravah in polemikah v slovenskem časopisju in revijah med balkanskimi vojnami v letih 1912—1913 o jugoslovanski ideji in slovenskem narodnem vprašanju. Kratkemu orisu razvoja jugoslovanske ideje pri Slovencih do obravnavanega obdobja in odnosa slovenskih političnih strank do balkanskih vojn ter srbskih pretenzij za izhod na morje, sledi solidno dokumentiran prikaz stališč Preporodovcev, slo-

venskih klerikalcev, liberalcev in socialnih demokratov, med njimi Ivana Cankarja, ter dr. Mihajla Rostoharja v Napredni misli o teh življnjskih problemih naše nadaljne narodne usode.

Čas prve svetovne vojne obravnava **Bogumil Hrabak** v svoji razpravi »Komiteti u jugoslovanskoj dobrovoljačkoj vojski u Rusiji 1917. godine« (III, str. 277—342). Obsežni arhivski in dobri memoarski viri so avtorju omogočili podati skrben prikaz delovanja legalnih in ilegalnih komitejev v Dobrovoljskem korpusu. Komiteji so nastali kot odraz revolucionarnega vrenja v Rusiji po februarški revoluciji in predstavljajo v vojno-organizacijskem smislu zanimivo posebnost v zgodovinskem razvoju jugoslovanske vojske. Avtor posebej poudarja pomen ilegalnih komitejev in tistega dela legalnih komitejev, ki so delovali pod vplivom ilegalnih, ker so odigrali važno vlogo pri revolucioniranju jugoslovanskih ujetnikov in dobrovoljcev v Rusiji, posledice njihovega delovanja pa se čutijo zlasti pri povratnikih iz ruskega ujetništva konec 1918. leta.

Obravnavi obdobja stare Jugoslavije je posvečenih največ prispevkov. **Bogdan Krizman** podaja podrobno dokumentiran historiat problema mednarodnega priznanja jugoslovanske države 1919. leta (III, str. 345—385).

Kratko, toda zelo burno in pomembno obdobje v zgodovini skupnega življenja jugoslovanskih narodov je v razpravi »Društveni i politički odnosi u Kraljestvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socialističke radničke partije Jugoslavije (komunista) — 1. XII. 1918 — 20. IV. 1919« obdelal **dr. Dragoslav Janković** (gl. oceno Lojzeta Udeca, ZC XIV, 1960, str. 299—304).

Julijana Vrčinac je na podlagi zapisnikov, resolucij in drugega novega materiala, s katerim šele od 1958. leta razpolaga Istorijski arhiv CK ZKJ, prikazala delo in zaključke prve, druge in tretje državne konference KPJ (I, str. 235—284). Avtorica je z obsežnimi citati ilustrirala oblikovanje stališč do organizacijskega, nacionalnega, agrarnega, sindikalnega in drugih vprašanj na prvih treh partijskih konferencah. To je važen prispevek k doslej le slabo obdelani partijski zgodovini v letih 1921—1923, ko se je vršil intenzivni proces »ideološkega dozorevanja Partije« in je bil napravljen velik korak v »procesu osvobajanja od socialnodemokratske idejne dediščine«.

Razprava **Tomice Nikčevića** (III, str. 5—148) osvetljuje glavne razvojne etape in specifičnosti političnih borb v Črni gori v obdobju 1929—1937. Omerjeni prostor za prikaz delovanja šestojanuarske meščanske opozicije in KP je v glavnem v skladu z njuno vlogo v črnogorskem političnem življenju v navedenem obdobju, le ponekod ja, kot pravi avtor, na to vplivalo tudi stanje arhivskega gradiva, ki je ohranjeno v zelo skromni meri.

V prispevku »o političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj« (II, str. 225—264) je **Ljubo Boban** opisal močan porast gibanja za rešitev socialnih ekonomskih problemov na hrvaški vasi po sporazumu Cvetković—Maček. HSS po prevzemu oblasti ni pokazala volje za pravično ureditev agrarnega in dolžniškega vprašanja, kar je privedlo kmete do vidnih izrazov nezadovoljstva in imelo za stranko težke posledice. Stranka je naglo izgubljala pozicije na vasi, kjer se je precej okrepil vpliv KP.

Slavoljub Cvetković obravnava v članku »Bilečki koncentracioni logor« (II, str. 267—307), predvsem na osnovi obsežnega arhivskega fonda zagovornika internirancev dr. Ivana Ribarja, zanimivo podrobnost iz borbe Cvetković—Mačkove vlade proti naraščanju vpliva KP med ljudskimi množicami. Avtor je prikazal uspešno borbo internirancev, pravnih organizacij in KP, ki je uspela organizirati niz akcij, s katerimi so ljudske množice izražale »nezadovoljstvo z obstoječim stanjem v državi in vršile stalno pritisk na vlado, da se koncentracijska taborišča ukinejo«, dokler ni bila vlada konec novembra 1940 prisiljena razpustiti tudi koncentracijsko taborišče v Bileći.

V razpravi »Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata« (II, str. 5—159) se je **Živko Avramovski** lotil obdelave odnosa »balkanskih držav do posameznih vprašanj, ki so se pojavila v okviru Balkanskega sporazuma in njegovega odnosa z Bolgarijo, kakor tudi v odnosih

posameznih balkanskih držav in Balkanskega sporazuma kot celote do ostale Evrope, posebno do blokov velesil«. V prvem poglavju je prikazan razvoj nemške gospodarske ekspanzije na Balkanski polotok in angleških poskusov za okrepitev političnih in gospodarskih pozicij v balkanskih državah. V drugem poglavju je opisano prizadevanje Velike Britanije, da iz balkanskih držav organizira jez zoper nadaljne nemško prodiranje proti Mediteranu in Bližnjem vzhodu, v tretjem pa uspeh nemške dejavnosti, ki se je opirala na dominanten ekonomski položaj na Balkanu, da prepreči nastanek enotnega probritanskega bloka balkanskih držav. Ker je bil Diplomatski arhiv DSIP vse do 1957. leta za eksploatacijo nedostopen, predstavlja ta razprava Ž. Avramovskega tudi prvi z arhivskimi viri podrobno dokumentiran prikaz jugoslovanske zunanje politike neposredno pred drugo svetovno vojno.

Tematiko iz obdobja NOB obravnava le **Jovan Marjanović** v razpravi »Pri- lozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 godine« (I, str. 153—231). Avtor podaja na osnovi obsežnega, v precejšnji meri še neobjavljenega arhivskega gradiva, ustnih virov, domače in tuje literature ter tiska, v začetnih poglavjih posamezne etape v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja in četniškega pokreta na srbskem teritoriju, v nadaljnem pa prikazuje dokaj izčrpen historiat njunih medsebojnih odnosov, pogajanj in spopadov do končnega preloma novembra 1941. J. Marjanović ocenjuje Mihajlovičev sporazum z Nemci in četniški napad na enote NOV kot »eno od manifestacij izdaje, ki so jo zoper ljudstvo in nacionalne interese države izvršile prav iste družbene sile, ki so privedle tudi do naglega poraza jugoslovanske vojske aprila 1941. leta«. Razprava je tehten prispevek k osvetlitvi tega pomembnega problema v razvoju naše ljudske revolucije.

Povojno obdobje obravnava **Branko Petranović** v delu »Pomoč UNRRE Jugoslaviji« (II, str. 163—223). V razpravi so obdelani vsi trije aspekti (politični, ekonomski in organizacijsko-tehnični) te velike akcije mednarodne solidarnosti. Zanimive so zlasti ugotovitve, da je pomoč UNRRA služila VB in ZDA tudi kot sredstvo političnega pritiska na Jugoslavijo. Avtor je v oceni pomoči v višini 2,5 milijona ton raznega blaga poudaril, da je pripomogla k lažjemu premagovanju krize pri »preskrbi prebivalstva in pospešila proces ekonomske obnove, čeprav je lastni ustvarjalni napor odigral tu primarno vlogo.«

Vsem razpravam so dodani kratki povzetki v francoskem, ruskem, angleškem ali nemškem jeziku. Iz vsebine dosedanjih treh zvezkov je razvidno, da smo končno vendarle dobili periodično historično publikacijo, ki objavlja predvsem prispevke iz problematike zgodovinskega razvoja naših narodov neposredno pred prvo svetovno vojno in iz obdobja stare Jugoslavije. Sodelavci zgodovinskega oddelka IDN uporabljajo ugodne možnosti za eksploatacijo centralnih arhivov v Beogradu, kjer so v zadnjih letih končno le dostopni že tudi ohranjeni arhivi večine osrednjih državnih institucij in razveseljivo je, da so nekatere razprave že v precejšnji meri pisane po arhivskih virih. Nič manj pa ni prijetna ugotovitev, da je v Zborniku objavljenih nekaj znanstvenih prvencev mlajših zgodovinarjev, kar je ugoden znak povečanega zanimanja mlajšega zgodovinskega kadra za znanstveno obdelavo problematike XX. stoletja.

Minko Stiplovšek

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

nudi članom Zgodovinskega društva po globoko znižanih cenah naslednje letnike Zgodovinskega časopisa:

I — 1947	razprodano
II/III — 1948/49	à 100 din
IV — 1950	à 100 din
V — 1951	à 200 din
VI/VII — 1952/53	à 300 din
VIII — 1954	à 300 din
IX — 1955	à 300 din
X/XI — 1956/57	à 400 din

Člani si morejo po znižani ceni nabaviti gornje letnike Zgodovinskega časopisa, če jih naroče preko Zgodovinskega društva, Ljubljana, Aškerčeva 12

OBVESTILO

Zveza zgodovinskih društev SLRJ je v letu 1962 začela izdajati »Jugoslovenski istorijski časopis«. Vsem naročnikom Zgodovinskega časopisa priporočamo, da naroče navedeni časopis. Letna naročnina znaša 1000 din. Naroča se na naslov: »Jugoslovanski istorijski časopis«, Beograd, Filozofski fakultet, Istorijski seminar, Studentski trg 1. »Jugoslovenski istorijski časopis« izhaja štirikrat letno v zvezkih po 160 strani.

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

bo izdala v letu 1963 v svoji zbirki

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1962

119620250

COBISS •

KULTURA IN ZGODOVINA

naslednja dela:

- K. E. Gilbert — H. Kuhn, ZGODOVINA ESTETIKE
Ambrogio Donini, KRATKA ZGODOVINA VERSTEV
V. I. Avdijev, ZGODOVINA STAREGA VZHODA
Iz prejšnjih let so na razpolago še naslednje knjige:
A. Charles Beard in R. Mary, ZGODOVINA ZDRUŽENIH
DRŽAV AMERIKE
Bogo Grafenauer, KMEČKI UPORI NA SLOVENSLEM
Paul Hazard, KRIZA EVROPSKE ZAVESTI
V LETIH 1680 DO 1715
Paul Hazard, EVROPSKA MISEL V XVIII. STOLETJU
Josif Kulišer, SPLOŠNA GOSPODARSKA ZGODOVINA
SREDNJEGA IN NOVEGA VEKA, 1. in 2. knjiga
Džavaharlal Nehru, ODKRITJE INDIJE
Georgij Ostrogorski, ZGODOVINA BIZANCA
Henri Pirenne, SREDNJEVEŠKA MESTA
Božo Škerlj, LJUDSTVA BREZ KOVIN
A. J. P. Taylor, HABSBUŠKA MONARHIJA 1809—1918
G. M. Trevelyan, ZGODOVINA ANGLIJE
Herbert Wendt, ISKAL SEM ADAMA
Knjige zbirke KULTURNA ZGODOVINA sodijo v knjižnico
vsakega izobraženca in strokovnjaka.
Priporočamo naslednja dela:
E. Kardelj (Sperans), RAZVOJ SLOVENSKEGA NAROD-
NEGA VPRAŠANJA, 2. izdaja
J. Korošec, UVOD V MATERIALNO KULTURO SLOVANOV
ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA
Josip Mal, STARA LJUBLJANA IN NJENI LJUDJE
NARODOPISJE SLOVENCEV, 2. del
ZGODOVINA LJUBLJANE
ZGODOVINA NARODOV JUGOSLAVIJE, 2. knjiga
Zahtevajte prospekte in kataloge Državne založbe Slovenije!

SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

dzs